

XX АСР ЎЗБЕК РОМАНИ

ОДИЛ
ЁҶУВОВ

ДИНАТ

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1998

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Ислом ШОҒУЛОМОВ (ҳайъат раиси), Бобур АЛИМОВ (ҳайъат раиси ва уринбосари), Музаффар А'ЛАМОВ, Саид АҲМАД, Аҳрор АҲМЕДОВ, Машраб БОБОЕВ, Наим КАРИМОВ Тохир МАЛИК Омон МУХТОР, Умарали НОРМАТОВ, Анвар ОБИДЖОНОВ Шухрат РИЗАЕВ Ноир ФОЗИЛОВ Шукур ХОЛМИРЗАЕВ, Барнобек ЭШПУЛАТОВ (ҳайъат котиби), Бегали ҚОСИМОВ, Уткир ҲОШИМОВ.

Масъул муҳаррир АҲМАД ОТАБОЙ

© «Шарқ» нашриёт-матбаа
концерни
Бош таҳририяти,
Тошкент
1998

БИРИНЧИ ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

1

Отақузи миллионер раисларга хос виқор ва дабдаба билан қўққисдан «бостириб» келди. Домла Шомуродов машина овозини эшитиб йўтала-йўтала кўчага чиққанида дарвоза олдида бири оқ, бири ҳаворанг иккита «Волга» қатор турарди. Кетма-кет «Газик» келиб тўхтади.

Оқ «Волга»дан олдин Отақузи, унинг кетидан қотмадан келган, юзи офтобда қорайиб кетган хушбичим бир одам, ҳаворанг «Волга»дан эса Отақузининг қизи Тоҳира тушди. Калтагина ҳаворанг кўйлак кийган нозиккина Тоҳира, гўё «пир» этиб қафасдан учиб чиққан муъжазгина кўк қушчадек, машинадан «лип» этиб, энгилгина сакраб тушди.

Отақузи пешонасига дўндириб қўндирган янги чувт дўшписини тўғрилаб, новча, келишган сахт-сумбатини сал тебратиб бориб, домла Шомуродов билан кўришди.

— Бардаммисиз, тоға? Аямлар яхшимилар?.. Қани, танишиб қўйинг: Аброр Шукуров, янги раҳбаримиз. Ёш, лекин ишчан, принципиал раҳбар...

Шукуров Отақузининг ўринсизроқ мақтовидан хижолат чекдими ё боши хумдек бу бақувват чолнинг савлати босдими, ийманиброқ кўришди.

— Яхшимисиз, Нормурод Шомуродович... Танишганимдан беҳад хурсандман. Сиз тўғрингизда кўп эшитганман...

— Раҳмат, болам, раҳмат... — Нормурод ота Тоҳирани аста қучиб, елкасига шалоладай қўйилган қоп-қора калта сочларини силади-да, яна меҳмонга юзланди. — Қани, ичкарига... марҳамат, ўртоқ Шукуров...

Эскироқ йўл-йўл пижамасининг кенглигиданми, у жуда бақувват, миқти кўринар, ялатироқ, катта боши, айниқса дўнг пешонаси уни суратлардаги қадимги юнон файласуфларига ўхшатар, йирик гўштдор бурни эса ёноқлари туртиб чиққан кенг юзига шиддатли бир ифода бахш этар эди.

Меҳмонлар ичкарига киришаркан, «Газик»нинг шофери Отақузининг орқасидан бориб:

— Хўжайин! — деб чақирди.

Отақузи тўхтаб, қовогини уйди.

— Неча марта айтдим сенга, «хўжайин» дема деб!

— Узр, Отақузи ака! — шофёр қизариб, пешонаси-ни ишқади. — Юкларни нима қилай?

— Юкларни... бир қути бодринг, бир қути помидорни шу ерга туширасан. Қолганини айтган жойимга элтасан. Рўйхат бўйича, уқдингми?

Отақузи қизгиш брезент этиклари билан ерни гурс-гурс босиб, ичкарига кирди. Каттагина чор бурчак ҳовлининг тўрида бир маҳаллар анча ҳашаматли қилиб қурилган, ҳозир эса бўёқлари хиралишиб, деворларининг баъзи жойларида ганч сувоқлари кучиб тушган дангиллама уй қадр кўтарганди. Айвонда эгнига кўк шойи кўйлак, оёғига қошиқдеккина кавуш кийган, бошига оҳори тўкилмаган оппоқ дока рўмол ўраган, кўзлари теграсига сурма тортган нозик-нимжонгина бир кампир шоша-пиша кўрпача ёзмоқда эди.

Нормурод Шомуродов, худди азиз меҳмонини қаёққа ўтқазишни билмаган одамдай:

— Қани, марҳамат, ўртоқ Шукуров, — деди, куймаланиб. — Юқори ўтсинлар, бемалол...

Кампир эса сурма тортилган кўзларини ерга тикиб, гўё ёш келинчақдай қўлларини кўксига қўйиб:

— Ассалом! — деб бошини эгди, сўнг пилдираб бориб, айвонга чиққан Тоҳиранинг у юзи, бу юзидан чўлп-чўлп ўпди.

— Вой, бўйгинангдан айланиб кетай сени. Согингириб қўйдинг-ку, аяжонингни!

Чол-кампирнинг сертакалуф хатти-ҳаракатларидан хижолат чеккан Шукуров юқорига ўтмоқчи эди, ҳовлига кириб келган Отақузи:

— Шошманг, шошманг, — деб уни тўхтатди. — Мен бу кишига кутубхонангизни кўрсатмоқчи эдим, тога. Майлими?

— Бемалол, бемалол, — деди домла шошқалоқлик билан. — Ўзинг бошла, мен ҳозир кираман...

Отақузи этигини гарчиллатиб айвонга чиқди, ундан торгина даҳлизга ўтиб, чап қўлдаги эшикни очди.

Эни камида беш, бўйи олти метр келадиган бу кенг, ёруг хона чиндан ҳам кутубхонага ўхшар, унинг тўрт томонидаги нақшинкор жавонлар китобга лиқ тўла эди. Китоблар жавонларгина эмас, ўртадаги стол, стуллар, қандайдир қутичалар ва ҳатто дераза токчаларида ҳам уйилиб ётарди!..

Эшикнинг икки томонидаги жавонлардан бирига «Илмий техника адабиёти» деб ёзилган, тепасига «Та-

рих ва фалсафа» деб ёзилган иккита катта жавонда замонавий асарлардан ташқари, эски араб ёзувидаги китоблар ҳам анча бор, қолган жавонларнинг ҳаммаси бадий адабиёт билан тўлган, рус ва жаҳон классикаларининг кўп жилдли асарлари қимматбаҳо муқоваларини кўз-кўз қилиб ярқираб турарди.

— Бу фақат бир қисми! — деди Отақўзи, худди бу китобларни ўзи тўплагандай гурур билан. — Нариги хоналарда яна шунча китоб бор. Қани, ўтиринг, битта гап бор сизга...

Шукуров Отақўзи кўрсатган стулга омонатгина утираркан, ҳамон китоблардан кўзини узолмай:

— Бу киши... асли техника фанлари бўйича-ку, а? — деб сўради.

— Ҳа. Асли сув бўйича биринчи олимлардан. Аммо мадраса кўрган эски зиёлилардан эмасми, қизиқмаган илми йўқ...

— Мадраса кўрганларми?

— Ҳа... Э, бу кишини тирик тарих деса бўлади! Шу Тошкентда, Бешоғоч даҳасидаги машҳур Маъдихон эшон мадрасасида таҳсил кўрганлар. Кейин оқпош-шо — герман уруши бошланиб, қишлоқда дўкондорлик қилган оталари «синганлар»-у, бу киши бир кундаёқ мулламиркуруқ муллаваччага айланиб, мардикорликка кетганлар. Мардикорликдан большевик бўлиб қайтиб, қишлоқда қулоқларнинг додини берганлар, кейин Москвага ўқишга кетиб биринчи сув инженери бўлиб қайтганлар.

— Ёшлари нечада?

— Нариги асрнинг тўқсон олтинчи йили тугилганман дейдилар. Ҳозир етмиш тўртинчи йил бўлса... етмиш олти-етмиш еттида бўладиларми?

— Лекин ҳалиям бақувват кўринадилар.

— Тўтри-ю, бироқ кексалик кексалигини қияпти. Кейинги пайтларда тез-тез касалга чалинадиган бўп қолдилар.

— Шунақами? — деди Шукуров, жавондаги китоблардан бигтасини олиб варақларкан.

— Энди гап бундай, — Отақўзи катта қорамтир кафтини Шукуровнинг елкасига қўйди. — Бу киши кўпдан бери бир нарсани ният қилиб юриштилар. Шу кутубхонамни олиб, қишлоққа кўчиб борсам дейдилар. Ўз қўлим билан ёшларга китоб тарқатиб, нима десам бўлади, зиё сочиб ўтирсам дейдилар...

— Жуда соз-да! — Шукуровнинг уйчан қўйкўзлари

аллақандай чақнаб кетди. — Савоб иш! Ёрдам бериш керак!.. Ҳали ишлайдиларми ўзлари?

— Э, ўзларига қолса ҳалиям бўлса қўл қовуштириб ўтирмоқчи эмаслар. Шу ёшларига қарамасдан бултур Орол денгизидан Обь дарёсигача машинада айланиб келдилар. Мана! — Отақўзи этигини гарчиллатиб, турда турган эски катта стол томон юрди. Столга ёпилган дастурхондай катта харита сатҳида тепадан пастга, Обь дарёсидан Ўрта Осиёга қараб тортилган йўгон қизил чизиқ кўзга чалинар, харитада илон изидай ўрмалаган бу чизиқ — бўлғуси канал йўли эди. Шукуров тирсагини столга тираб, бу гаройиб чизиқларга суқ билан тикиларкан, унинг эътиборини харитани тўлдириб юборган савол аломатлари, худди қаҳр билан қоқилган қозиқдай гўдаийиб турган ундов белгилари тортди. Белгилар атрофида эса арабча ёзилган майда ёзувлар гўё чумоли изидай жимир-жимир қиларди.

— Ие, Шимол дарёларини Ўрта Осиёга буриш муаммолари билан шугулланарканлар-да бу киши?

— Э, шугулланмаган муаммоси йўқ бу кишининг! — деди Отақўзи.

— Оламшумул масала! — Шукуровнинг кўзлари ҳайратга тушган ёш боланинг кўзларидай порлаб кетди. — Бизни қайната ҳам шугулланияптилар бу иш билан!

— Воҳид акамларми? — Отақўзининг лабларида бир зум шўх табассум милт этди-ю, дарҳол сўнди. — Эшитганман.

— Ҳмм... Лекин бунақа экан, нега қишлоққа кўчиб ўтмоқчилар бу киши?

— Нима десам бўлади? Авваламбор, назариячи олим сифатида ёзьянган китобларини қишлоқда туриб ёзаверсалар ҳам бўлади. Лозим бўлганда кеп-кетиб турадилар. Нега десангиз... феълиям чатоғроқ чолнинг. Гап келганда отасиниям аямайдиганлардан бу киши! — кулди Отақўзи. — Хуллас калом, қишлоққа борганлари маъқул. Чунки... чол-кампир жуда ёлғизланиб қолишган бу ерда. Кўриб турибсиз-ку, келганимизга ёш боладай қувониб кетишди...

— Фарзандлари йўқми?

— Йўқ. Ёлғиз ўғиллари бор эди, Жаббор деган. Қирқ учинчи йили урушда ҳалок бўлган. Балки эшитгандирсиз, Қахрамон бўлган...

Отақўзи катта ёзув столидаги рамкали суратга имо қилди. Суратда елкаларига офицерлик поғони

тақилган, озгинлигидан лунжлари ичига ботиб кетган, бурни узун, қоп-қора бир йигит ҳорғингина жилмайиб турарди.

— Ҳа, ажойиб йигит эди! — деди Отақўзи хурсиниб. — Темир йўл институтининг учинчи курсида ўқирди. Ёз бўлса қишлоққа борарди. Ов милтиги бўларди. Қуш овларди. Биз «Жаббор ака, Жаббор ака» деб, у кишининг кетидан югуриб юрардик. Ҳалиги... Фазилатхон бор-ку, биздаги клуб мудирини. Тунов куни кўрдингиз-ку. Ушани севарди... Ешлигида жа офатихон бир нарса эди-да уям!

— Шунақами?

— Ҳа, жа бошқача эди! — деди Отақўзи мийиғида кулимсираб. — У ҳам, Фазилатхонни айтаман, Тошкентда, қизлар билим йортида ўқирди. Ёзда қишлоққа борганларида камина... (у маҳалда мен ўн уч-ўн тўрт яшар бола эдим!) уларга почтачилик қилардим!.. Э, жуда галати ишлар булган! — Ёшлик эсдаликларидан ҳаяжонга тушган Отақўзи тўсатдан кўзлари чақнаб, ўрнидан туриб кетди. — Бир катта одам бор, Жамол Бўрибоев деган. Э, сиз ҳам танийсиз уни! Тунов куни даштда кўришдингиз-ку?

— «Қишлоқтехника» вакилини айтяпсизми?

— Вакил эмас, бошқарма бошлиғи у! Унгача вазир муовини бўлган бу одам. Уруш йиллари ижроком райси эди бизда!.. Жаббор акамлар урушдалар. Фазилатхон ўқишдан қайтиб бориб ўқитувчилик қиларди. Кўз олдингизга келтиринг-а, ун гулидан бир гули очилмаган бир малак...

— Масала равшан... — Шукуров афти буришиб ўрнидан туриб кетди. — Уёгини айтмасангиз ҳам бўлади...

— Йўқ! — кулди Отақўзи. — Энг қизиги энди келади! Хуллас калом, бу одам у қилиб-бу қилиб, Фазилатхонди атрофида гиргиттон бўлиб, ахийри уни кўлига қундириб олди. Аммо-лекин Жаббор акам ҳам худо деган йигит экан, бу орада Қаҳрамон бўлиб, отпускага кеп қолса бўладими? Келиб булган гапларни эшитади-ю, бир кун кечаси Жамол Бўрибоевнинг кетидан пойлаб бориб... шартта отади!

— Йўғ-э! Рост гапми?

— Қизиқмисиз? Нима, ёлгон айтаманми ман? Аммо уям, Бўрибоевни айтаман, бахти бор экан, ўзини деразадан ташлаб қочади. Ўқ тегмай қолади...

— Ё тавба! — деди Шукуров, кўзлари ёниб. — Таппа-тахт кино-ку! Охири нима булди?

— Охири... Охири шундай булдики, бу гаплардан кейин Бўрибоев ҳам урушга кетишга мажбур булди. Нега десангиз... — Отақузи айтмайдиган гапни айтиб қуиб, нима қилишини билмай қолган одамдай чайнаиб, пешонасини ишқади. — Жаббор акам юқориларга хат ёзади. Хати вилоят раҳбарияти йиғилишида кўрилади. Шунда бу одам ҳам, Бўрибоевни айтаман, мардона бир иш қилади. Агар мен Фазилатхонга муҳаббат қўйиб гуноҳ қилган бўлсам урушга юборинглар, гуноҳимни қоним билан юваман, деб илтимос қилади.

— Илтимоси қабул қилинади?

— Қабул қилинади.

— Жаббор акангиз фронтда ҳалок бўлади?

— Ҳалок бўлади.

— Бу одам қаҳрамон бўлиб қайтиб келади?

— Қаҳрамон бўлмасаям Берлингача борган. Икки марта ярадор бўлган! — деди Отақузи. — Мен ҳам унинг бу қилмишларини хушламайман-у, аммо-лекин фронтда иш кўрсатган бўлса керакки, урушдан кўкси тўла орден-медаллар билан қайтиб келди...

— Ҳм. — Аброр Шукурович чуқур хўрсиниб, столдаги суратга узоқ тикилиб турди-да, бир-бир босиб деразанинг олдига борди. — Ҳа, мураккаб нарса экан-да бу турмуш...

— Э, мураккаб дейсиз-қўясизми? — деди Отақузи. У ўрнидан туриб, ёпиқ эшикни яна бир тортиб қўйди, негадир овозини пасайтириб: — Энди гапнинг «берди»сини эшитинг! — деди. — Мана шу Фазилатхон билан... Худо ҳақи, мен уни ёмон деёлмайман! Тақдир ҳукмига бир нима деб бўлмас экан!.. Охир-оқибат мана шу Фазилатхон билан... Охир-оқибат мана шу Фазилатхон билан қуда бўляпмиз, Аброр Шукурович!

— Э, шунақами? — деди Шукуров, нима тўгрисидадир ўйлашда давом этиб.

— Яна қанақа қуда денг? Қарши қуда! Ҳалиги Тоҳира деган қизимиз унинг ўглига кўнгил қўйипти. Биздан катта ўғил, диссертация ёқлаяпган мана шу ўғлимиз Ҳайдар унинг қизи Латофатхонни истаб қопти! Хаёлда йўқ нарсалар! Ёшлар узлари топишгандан кейин бир нима деб бўлмас экан. Аммо чол нима деркин? Шунга ҳайронман, Аброр Шукурович?

Отақузи чуқур тин олиб, хонани бир айланиб чиқди. У ҳозиргина кўчада учраган Латофатни эслади. «Волга»лар университет яқинидаги катта йўлда «учиб»

кетаётган эди, тўсатдан олдинги машина тўхтади-ю, эшиги очилиб, Тоҳира сакраб ерга тушди. Орқадаги машинада утирган Отақўзи: «Ҳой, қизим», деганча бўлмади, Тоҳира: «Латофат!» деб қичқирди-да, йул ёқасидаги хиёбон томон югурди. Ёш мажнунтоллар усган бу хиёбон бўйлаб... Отақўзининг булгуси келини Латофат кетмоқда, қиз ёлғиз эмас, ёнида... сочлари шоирона тўзгиган, ўзи хоодадай узун ва қотма, занжидай қоп-қора бир йигит борарди. Латофатни кўрганда Отақўзининг миясида: «Фазилат!» деган фикр чақмоқдай чақнади. Ҳақиқатан ҳам, майин кўнгир сочларини баланд қилиб турмаклаб олган бу хушбичим қиз қуйиб қўйгандек онаси, ўша, урушдан аввал қишлоқ йигитларининг юракларини жаз-жаз уртаган ёш Фазилатнинг ўзгинаси эди! Ўша катта-катта, сал гамгин, серкиприк кўзлар, ўша ипақдай майин, қоп-қора қошлар, ўша, қараган кишини яна бир қарашга мажбур этадиган, ҳаёсизларча гўзал, тиниқ чехра! Фақат эғнидаги кийими урушдан аввал Фазилат кийган кийимларга ўхшамас, устида хипча белини маҳкам қучиб турган оддийгина чит кўйлак, оёғида пошнаси баланд, тўнгиз тумшуқ оқ туфли. Узун чиройли оёқлари, ялангоч қўллари офтоб тегмагандай опшоқ.

Эҳтимол, булгуси келини ўз онасига, ёшлиқдаги Фазилатга жуда ўхшаб кетгани учундир, эҳтимол, ёнида ана у ходасимон занжисифат эркак кетаётгани учундир: «Бу нозанин онасига ўхшаб роса ўйин кўрсатмаса эди ҳали!» деган нотинч фикр — бу ўй кўпдан бери миясидан чиқмас эди, — Отақўзининг кўнглини қаттиқ гаш қилди.

— О ёшлар, ёшлар! — деди у хўрсиниб, — айтган гапга киришмайди, ўз билганларидан қолишмайди!

Шукуров яна индамади. У столга энгашганича, қизил ва кўк чизикларга, савол ва ундов аломатларига тўлиб кетган харитага тикилиб ўтирар, офтобда «пишган» қорача юзи, сал қисилган қўйкўзларига чуқур ўйчанлик чўкқанди. Отақўзи ногаҳон ўйга чўмган туман раҳбарининг чехрасидаги ўзгаришларни зимдан кузатаркан:

«Тагин ўша-ўша гўллингига бориб, ҳамма сир-ас-рорингни валдираб қўйдингми? — деди, ичида ўзидан ранжиб. — Оғзига кучи етмаган хотиндан бешбаттар вайсадинг... Янги раҳбар, кўнглинг тозалигини қаёқдан билади? Катта одам билан қуда бўламан деб, туғишган тоғасини ўкситишдан ҳам тоймапти-да, демайдами? Худо бўй бериб, ақл бермаган галварс! Ёшинг элик-

ка қараб кетяпти-ю, ҳалиям омилигинг қолмади-қолмади-да!»

Шукуровнинг туманга келганига ҳали бир ой ҳам бўлмади. Тўғри Москвадан, ўқишдан келган бу ёш, камгап одам аввалги туман раҳбарига, туманда кўп йиллар ишлаган, ҳамма ўрганиб қолган, лекин сўнги пайтларда жиддий хатоларга йўл қўйиб, ишдан олинган олдинги раҳбарга мутлақо ўхшамас эди. Аввалги раҳбар ҳамма колхоз раислари билан апоқ-чапоқ, дилкаш, бир қоп ёнғоқдай шалдир-шулдир одам эди. У колхозларга тез-тез чиқиб турар, оёғида кирза этик, бошида похол шляпа, далаларни айланиб, пахта илмидан ёшу қари ҳаммага сабоқ бериб юрарди. Рост, баъзан дала айланиб юрган пайтларида раисларга ўз кучини кўрсатиб қўйишни, «қўллари қадоқ» пахтакорлар олдида бақириб-чақиритишни, айниқса, бюро мажлисларида ўринларидан тургазиб қўйиб, чапаниларча сўкиб кетишни яхши кўрарди. Бироқ унинг бу одатлигига ҳамма кўникиб кетган, чунки бюрода сўкса, бюродан кейин чақириб олиб аския қилар ё дашном еган раис билан бир машинага ўтириб колхозга жўнар: тўғри боққа бориб, бирга чақчақлашишни, тўғайларда ов қилишни яхши кўрар, хуллас, у ҳаммага, ҳамма унга ўрганиб қолган, кўнглида кири йўқ соддадил одам эди.

Шукуров унинг тамом тескариси! Аввалги раҳбар қанчалик сергап, сершовқин, дали-гули бўлса, бу шунчалик камгап, камсуқум, аввалги раҳбарнинг ичидагиси сиртида бўлса, бу аксинча, ичимдагини топ, дейдиган хилдан. Туманга ишга келганига бир ой бўпти, ҳали бирорта раисни «ўртага солгани», ўрнидан тургазиб қўйиб, дашном бергани йўқ. Аммо бирорта раиснинг боғида меҳмон ҳам бўлмади. Далаларни айланади, кўради, одамлар билан суҳбатлашади-ю, машинасига ўтириб, жўнаб қолади. Боғда, ҳовуз бўйларидаги шинам шийпонларга ёзилган дастурхонлар ёзилганича, беш юдузли олий нав коньяклар очилганича, сўйилган бўрдоқилар сўйилганича қолиб кетяпти!.. Илгариги раҳбарнинг аёвсиз дашномларидан кейин зиёфатлардаги дилкашликларига, чапаниларча аскияларига ўрганиб қолган раислар янги раҳбарнинг бу қилиқларидан анча ташвишда. Ҳали ҳозирча ҳеч бир раис унинг кўнглига йўл тополгани йўқ, бир дастурхон атрофида ўтириб, чақчақлаша олгани йўқ, кўплар тўсатдан пайдо бўлган бу жумбоқни ечолмай аросатда! Шунинг учун ҳам кеча тўсатдан

туман раҳбариятига чақиришиб қолишганда Отақўзи хиёл ҳадиксираган, чунки туманда Оқсоқол деб ном чиқарган кекса бир раис унинг устидан арз қилганини эшитган эди. Арзга сабаб, бундан бир ой аввал Отақўзи вилоятдаги мрамртош комбинати билан гаплашиб, қишлоқда қурилаётган катта ёдгорлик учун беш-олти машина мрамр олганди. Оқсоқол бу мрамрлар аслида менга тегишли эди, Отақўзи комбинат раҳбарларини қўлга олиб, мрамрни ўмариб кетди, деб даъво қилибди. Оқсоқолнинг гапида жон бор эди, шунинг учун ҳам Отақўзи бир оз хавотирланган эди, йўқ, Шукуров бу мрамрнинг ёдгорлик учун ишлатилаётганини эшитиб, «ишни ёлиб қўя қолинглар», деб буйруқ берди. Энг муҳими, кечаги суҳбат пайтида Отақўзи икки нарсани, биринчидан, Шукуровнинг Нормурод ота тўғрисида эшитганини ва ҳатто, бир кўрсам, деб юрганини, иккинчидан, у профессор Воҳид Миробидовга куёв бўлишини билиб олди.

Воҳид Миробидов ўгли Ҳайдарнинг илмий раҳбари. Отақўзи уни яхши билади, ҳатто борди-келдилари ҳам бор. Лекин тоғаси билан Воҳид Миробидов носоз, шунчалик носозки, Ҳайдар Миробидовга шогирд бўлганидан кейин домла Отақўзи билан анча-гача ҳатто гаплашмай юрди. Шу сабабдан Отақўзи аввал бир оз чўчиган, Миробидов, куёвига чолни ёмонламаганмикин, деб ҳадиксираган эди. Йўқ, Шукуров қайнатасини тилга олмади. У отанинг сув муаммолари тўғрисидаги қайси бир китобини ўқиб ниҳоятда мамнун бўлган экан, шуни айтди.

Отақўзи туман раҳбариятига ўгли Ҳайдарнинг ҳимоясига бориб-келиш учун рухсат сўрагани борган эди, Шукуров ҳам Тошкентга тушмоқчи бўлиб ўтирган экан, бирга кетишди. Йўлда тоғаси билан таништириб қўйишни таклиф қилган эди, Шукуров ҳам кўнди-қолди. Шу-шу Отақўзи очилиб кетиб, мана, ўринли-ўринсиз кўп гапларни гапириб юборди...

Аброр Шукурович харитадан кўзини узиб:

— Ҳа, албатта, — деди ўйчан товушда. — Бунақа экан, отанинг кўнгли огришиям мумкин...

— Тўғри. Аммо мен нима қилай, уртоқ Шукуров? Ёшлар ўзлари топишган бўлса...

— Мен сизни айблаётганим йўқ... — Шукуров аста хўрсиниб қўйди. — Домла кўпни кўрган одам, балки тушунар... Улар, Бўрибоев билан Фазилатхонни айтаман, ажраб кетишганми ё...

— Э, қачонлар ажрашиб кетишган! Урушдан ке-

йин уч-тўрт йил мураса қилишдими, йўқми, кейин ажрашиб кетишган.

— Фарзандлари билан иноқми?

— Ўгли Қодиржон, яъни бизди бўлажак куёв — тузук, отаси билан борди-келдиси бор. Қизи Латофат... отасини кўп хушламайди деб эшитаман...

Отақўзининг гапи оғзида қолди, эшик очилиб, Нормурод Шомуродов кирди.

— Сенга нима бўлди, жиян? Чой совуб қолди-ку уёқда! — Домла ялтироқ бошини силаб, Шукуровга юзланди. — Қани, марҳамат қилсинлар, ўртоқ Шукуров, марҳамат қилсинлар...

2

Баланд ишком тагида столга дастурхон ёзилган, ўртада электр самовар шарақлаб қайнаб турарди. Стол атрофида куймаланиб юрган кампир меҳмонни кўриб, яна боягидай қўлини кўксига қўйди.

— Келинг, айланай... Анча бўлди, дом-дараксиз кетдингиз, Қўзижон?.. Келиним Олияхон яхши юрибдиларми? Бўталоқларим қалай? Бирам согиндим, бирам согиндимки...

— Согинсангиз опкетаман, — деди Отақўзи. — Агар тоғам кўчишни пайсалга соладиган бўлсалар... ё ўзлари қолсинлар, ё бошқа бир кампир топиб олсинлар! Сизни опкетаман, аяжон.

— Кошкийди, — деди ая мулойимгина кулиб.

— Шу гапингизда турасизми? Кампир топилса тоғамларни ташлаб кетаверасизми?

Ая кўзлари мўлтираб, домлага қаради. Отақўзининг ҳазилига ҳазил билан жавоб бергиси келди-ю, лекин бирдан овози ўзгариб:

— Қўйинг, — деди. — Чолим бечорани ташлаб қаёққа ҳам бораман? Энди нима бўлсаям бирга бўлайлик.

Кампирнинг бу сўзларида, сурма тортилган кўзларининг мулойим жавдирашида, кулчадеккина юмалоқ юзида ҳам чексиз меҳр, ҳам қандайдир нозик ички бир дард, кўп йиллар бирга бўлиб, бир-бирига суяниб қолган кексалардагина бўладиган сал гамгин бир аломат бор эди. Аброр Шукуров юраги «шиг» этиб, домла Шомуродовга қаради, гапни бошқа томонга буриш учун:

— Жуда ажойиб китоблар йигибсиз, — деди. — Айтмоқчи, камина Қарши чўлида ишлаб юрган пайт-

ларимда Мирзачўл тўғрисида бир китобингизни ўқиган-
дим. Ушанда бир нарса мени жуда ҳайратга солганди...

— Хуш? Хуш?

— Наҳот, Мирзачўлни ўзлаштириш тўғрисидаги
манхўр декрет ўттиз еттинчи йилгача номаълум
бўлган?

— Нега ажабланасиз?

— Бу ҳужжатни сиз топганмисиз?

— Йўқ, ҳужжат, яъни Декрет ўзи бўлган-у, лекин
биз ўша пайтларда ёш эдик, кўп нарсдан беҳабар
эдик. Масала шундаки, агар ўша Декрет бўлмаганда...
эҳтимол, каминанинг ҳоли вой бўлармиди...

— Нега?

— Негаки, ўша пайтларда ўзларини ўта пок қилиб
кўрсатмоқчи бўлган баъзи одамлар, Мирзачўлни
ўзлаштириш керак, деган каминага ўхшаган кишилар-
ни душманга чиқариб қўйишларига оз қолган!..

Шукуров бутун гавдаси билан олдинга талпиниб:

— Йўғ-э! — деб юборди.

— Албатта, бу гаплар ҳозир сизга жуда гайрита-
бийий туюлади. Аммо ўттизинчи йилларнинг охиридаги
баъзи газеталарни варақлаб кўринг. Каминага қарши
қилич яланғочлаб чиққан мақолаларни ўқиш бахтига
муяссар бўласиз...

— Сизда бордир бу мақолалар?

— Йўқ, — домла Шомуродовнинг овози кутилма-
ган бир қаҳр билан янграб кетди. — Мен унақа...
фисқу фужур гапларни йиғиб юрадиган одатим йўқ!

Гап ким устида бораётганини билган Отақўзи
беихтиёр ўрнида қўзғалиб қўйди, хаёлидан: «Чол туш-
магур... ҳозир исминиям айтиб юбормаса эди!» деган
фикр ўтди.

Аброр Шукурович негадир ранги ўчиб:

— Ҳозир борми ўша одамлар? — деб сўради.

— Бор, — домланинг лабларига истехзоли кулги
югурди. — Мана, жияним билади...

Шукуров ялт этиб Отақўзига қаради. Отақўзи
нима дейишини билмай:

— Қўйинг шу гапларни, тоға, — деди. — Ўтган ишга
саловат...

— Мен ҳам ўтган ишни қўзғатмоқчи эмасман!
Ўртоқ Шукуров сўраганларидан кейин айтяпман-да! —
Домла жиянига бир ўқрайиб қаради-да, Аброр Шуку-
ровичга юзланди. — Китобга қизиқар экансиз, мен
сизга битта китоб бераман. Унда жуда долзарб маса-
ла, химия масаласи кўтарилган. Ўқиб қўйинг!

— Ҳа, ҳамманиям ташвишга соляпти бу муаммо, — деди Шукуров пешонасини ишқаб.

— Ҳаммани дейсизми? Билмадим, мана менинг жияним, машҳур колхоз раиси, ҳар йили беҳисоб дори ишлатади, лекин бунинг оқибатлари нима бўлади — буни ўйлаяптими, йўқми, билмайман.

Эҳтимол, тоғаси бу гапни янги раҳбарнинг олдида айтгани учундир, Отақузига жуда оғир тегди, унинг кузлари қисилиб, жағ пайлари туртиб чиқди.

— Бу масала... сиз ўйлагандан минг чандон чигалроқ, тоға! — деди у ва Шукуровнинг синовчан тикилиб қолганини кўриб беихтиёр кўзини олиб қочди.

— Мен сенга мураккаб эмас дедимми? Мураккаб бўлгани учун ҳамма ташвишда деяпман-да! — деди домла, титраган қўллари билан дастурхонни тузатган бўлиб. — Қани юринг, ўртоқ Шукуров, ҳалиги китобни берай. Машҳур бир биологнинг китоби. Яқинда Москвада нашр этилган!

Домла билан Шукуров тавозе билан бир-бирига йўл беришиб, уйга кириб кетишди.

Отақузи жойидан жилмади, чойи совуб қолган пиелани қўлида айлантирганича ўйга толди. У ҳозир ўзидан ҳам, тоғасидан ҳам норози эди. У янги туман раҳбарининг олдида ўзини ёш боладай тутиб, оғзига кучи етмаган хотиндай, хўп вайсади, гўё хушомад қилаётгандай бўлди. Йўқ, Отақузи ҳеч қачон, ҳеч кимга хушомад қилган эмас! Бугун унга бир нима бўлди. Ҳадеб қош қўяман деб кўз чиқаряпти! Тоғаси бўлса, уни ҳар гапида бир кесатиб баттар ерга уряпти! Бу ҳам майли, энг оғир гап олдинда турибди ҳали! У ҳали тоғаси билан эртага бўладиган маросим тўғрисида. Воҳид Миробидов раҳбарлигида ўтадиган ҳимоя тўғрисида гаплашиши керак. Агар чол инсофга келиб, илгариги қаҳридан тушган бўлса... унда Отақузи тўйдан гап очади, тушмаган бўлса нима қилишини ўзи ҳам билмайди!

Ошхонадан ая чиқди.

— Овқат тайёр, сузаверайми?

— Шошманг, чиқишсин булар. Келинг, бирпас дамнингизни олинг...

Кампир оҳиста юриб келиб, стулга омонатгина утирди, сурма тортилган мулойим кўзлари жавдираб Отақузига тикилди.

— Ҳайдаржонни зашчитасига келдингизми? — кампир «зашчига», «диссертация», «фан кандидати» деган сўзларни Отақузидан ҳам яхшироқ биларди.

— Зашчита бўлади деб ким айтди? Тоҳирадани эшитдингизми?

— Ҳайдаржон ўзи келди...

— Э, шунақами? — деди Отақўзи бирдан енгил тортиб. — Тоғам нима дедилар?..

Гулсара ая жавдираб турган дардли кўзларини ерга тикди, кўк шойи кўйлак ичидаги нимжон кўкси бир кўтарилиб тушди.

— Билмасам... тоғангизни биласиз-ку, Қўзижон!.. — деди секин хўрсиниб.

«Тагин уша Миробидов! Қачон тугаркин бу бемаъни рақобат? Икки ўртада ўглим панд емаса эди!.. Қойилман бунақа тоғага!»

Отақўзи тоғасининг феъл-атворини яхши биларди. Тоғаси Нормурод Шомуродов ҳеч қачон ўз гапидан қайтмас, ўзини ҳақ деб билган жойда ҳеч кимни аямас эди.

Ҳайдаржон Миробидовга шогирд бўлиб тушгандаёқ тоғаси ундан алақандай «совуб» кетган, Ҳайдар ҳам ушандан бери бу хонадонга кўп келавермас, у ҳам Нормурод отани кўп хушлайвермас эди. Бу «совуқчилик» Отақўзини кўп қийнар, у бир-икки марта ўгли билан тоғасини ярашгирмоқчи ҳам бўлган, лекин бу уринишлари зое кетган эди. Нормурод ота Ҳайдарни енгилтак деб хушламаса, Ҳайдар уни замондан орқада қолган, қолоқ бир олим деб ҳисоблар эди. Шундай бўлса ҳам Отақўзи ўгли билан тоғаси ўртасидаги бу гина-кудурат кўпга чўзилмас деб умид қилар, ҳар қалай, тоғаси бунчаликка бормас деб уйларди...

Отақўзи бирдан қайнаб-тошди-ю, совуб қолган бир пиёла чойни бир кўтаришда бўшатди.

— Тоғамга ҳайронман! Ахир, наҳот уша... Миробидовни деб ўз жиянининг оёғига болта урса?

Кампирнинг пиёла тутган қоқ суяк қўллари титраб кетди.

— Мен ҳам тоғангизга шуни айтдим. Биласиз-ку тоғангизни...

— Биламан! — Отақўзи шахт билан ўрнидан турди. — Ҳайронман! Бунақада... билмадим энди, қарин дош-уруғчиликни йигиштириб қўя қоламиз шекилли?..

Аянинг дока румол ўралган боши пастроқ эгилди, у худди Отақўзидан кўрқиб кетгандай стулда гужанак бўлиб ўтирарди.

— Нима қилай, Қўзижон? Тоғангизга айтавериб чарчадим: яхши кунингизгаям, ёмон кунингизгаям

яраётган шу битта жигарингиз, дедим. Униям ранжитиб, қариган чоғингизда яккамохов бўп қолмоқчимисиз, дедим... Нима қилай, ургилиб кетай сиздан? — Кампир тўсатдан озгин елкалари титраб, пиқ-пиқ йиғлаб юборди...

Отақўзи шошиб қолди.

— Худо ҳақи, сиздан гина қилаётганим йўқ, аяжон. Бироқ мен ҳам нима қилай, ахир? Қадр билмас қариндошдан қадр билган ёт яхши, дегандек, доим дилозорлик қилаверганларидан кейин... ҳар қанақа одам ҳам дод деб юборар экан, аяжон! — Отақўзи кампирнинг ёнига ўтириб, унинг нимжон елкасини силади. Аянинг кўз ёшидан кўнгли эриб: «Тўйни айтсаммикин, йўқми?» деди ичида. У одатда тоғасига айтишга қийналадиган гапларни аяга айтар, ая чолни силаб-сийпаб, хиёл «юмшатганидан» кейин, тоғасига гап ўқтиришга журъат этарди... Фазилатхон билан қарши қуда бўлаётганлари тўғрисида Отақўзи тоғаси уёқда турсин, ҳали аяга ҳам оғиз очишга юраги бетламаган, лекин бунақа гапларни сир тутиш амримаҳол, чолкампир ўзлари эшитган бўлишлари ҳам мумкин.

— Ўзингиздан қолар гап йўқ, аяжон, — деди Отақўзи, эшикка кўз қирини ташлаб. — Мен сиздан сир-асроримни яширган эмасман...

— Биламан, айланай... Майли, омон бўлишсин ишқилиб...

— Эшитдингизми?

— Ҳозир гап ётади дейсизми, Қўзижон?

— Тоғамлар... нима дедилар?

— Тоғангиз... нима ҳам дердилар? Шунчаки... кўнгилларидаги эски дард...— Кампирнинг маъюс кўзлари яна жикқа ёшга тўлди. — Биз бир нима деганда... Жабборжонимиз қайтиб келармиди? Майли, умрлари узоқ бўлсин, қўша қаришсин...

Ая буни шундай бир дарду ҳасрат билан айтдики, Отақўзи тўйдан сўз очгани учун ўзидан ҳам хафа бўлиб кетди. У мана энди, ҳар бир сўзи, овози, гамгин нигоҳидан меҳр ёғилиб турган шу миттигина кампирнинг кўнгил фарёдини эшитганидагина, бу тўй-томоша чолкампирга қанчалик оғир ботишини ҳис этди...

Нима қилай, аяжон, — деди у беихтиёр овози титраб. — Замон ўзи шунақа экан...

Отақўзи уйдан чиққан тоғаси билан Шукуровни кўриб, бўғзига келган гапни ичига ютди.

Аброр Шукуровичнинг қўлида бир даста китоб, у ҳам, тоғаси ҳам қандайдир ҳаяжонланган, бир-бирига боягидан ҳам серилтифот, сертакалуф эдилар.

Афтидан, улар ичкарида Сибирь дарёлари тўғрисида ҳам гаплашишган булишса керак, чол аввал бу улкан муаммони чуқур ўрганиш ўрнига палапартиш асарлар ёзиб, ном чиқаришга уринаётган баъзи олимларни калака қилиб гапирди, кейин яна ўзининг севикли мавзусига, далалар, боғ-роғлар, булоқ ва дарёларни пок тутиш, мева ва полиз экинларига дорини суиистеъмом қилмаслик, хуллас, табиатни эъзозлаш масаласига кўчди. Нормурод Шомуродов бу соҳага оид янги китобларни номма-ном айтар, одатдиган ҳам баттар қизишиб, ёниб гапирар, Шукуров эса, худди улуг донишманднинг сўзини тинглаётган ёш талабадек, ҳадеб бош ирғарди. Шу топда у масаланинг бутун мураккаблигини тушунадиган масъул раҳбар эмас, гўё машҳур нотиқнинг оташин нутқига мафтун бўлиб қолган ёш ўспиринни эслатарди.

«Тоғамнинг меҳрини қозонмоқчи! — деди Отақўзи ичида гижиниб. — Бу ерда табиатнинг жонкуяри бўлиб, олижаноб гаплар гапирди, умуминсоний масалалар тўғрисида фалсафа сўқади-ю, эрта-бир кун дўппи тор келганда... бизга ўхшаганларга: «Қани, дорингни сеп!» деб буйруқ беради. Буйруқни у киши берадилар-у, калтак бизнинг бошимизда синади!»

Яхшиям ая бир лаган қовурдоқ кўтариб чиқди-ю, гап узилиб қолди. Овқатдан кейин Шукуров отадан рухсат сўраб, хайр-маъзур қилди. Нормурод Шомуродов олимлик салобати ва ёшига номуносиб бир сермулозаматлик билан уни кўчагача кузатиб чиқди, икки қўли кўксида, ҳар гапининг бирида: «Танишганимиздан бағоят хурсандман. Кеп туринг, ўз уйингиздек кўринг!» деб, қайта-қайта хайрлашди. Домла доим шундай қилар — сертавозе, сертакалуф кишиларни жини суймайдиган одам, ўзи бировни ёқтириб қолса, унинг олдида ер бўлиб кетарди.

Отақўзи тоғасининг кетидан ҳовлига қайтиб кираркан, гапни нимадан бошлашни ўйлаб, юраги увишиб кетди.

Хайрият, тоғаси унинг ишини енгил қилиб, гапни ўзи бошлаб берди. Улар ҳовлига кириб, стол атрофига ўтиришлари билан, ота мийиғида кулимсираб:

— Бу-у, — деди чузиб. — Мева-чевани тогдай уйиб кепсан, одамларнинг огзини мойламоқчимисан?

Отақузи зўрма-зўраки кулган бўлди.

— Ҳамма мойлаб турганда битта биз мойлама-сак...

Домла Шомуродов жиянига уқрайиб қаради.

— Ҳамма деб кимни айтяпсан?

— Тогажон! — деди Отақузи ёлвориб. — Қўйинг шу гапларни. Авваламбор, мен бу мева-чевани ўз боғимдан опкелдим. Боринги, колхозники бўлган-даям, бизни хўжалиқдай миллионер хўжалиқ учун бир-икки қути мева-чева нима бўпти, тогажон!

— Шундай дейсан-у, бир кун эмас, бир кун гап бўп қолмасанг деб қўрқаман. Шунини ўйласам кечалари кўзимдан уйқум қочади.

Чолнинг сўнги сўзлари Отақузининг кўнглидаги барча губорни тўзгитиб юборди.

— Гап-сўз бўлсам тушунишар, ахир! Ўзим учун қиялганим йўқ-ку бу ишларни! Сиз ҳозир менинг бошимдаги ташвишларни тасаввур ҳам қилолмайсиз, тогажон! Хуллас калом... қўйинг шу гапларни. Ундан кўра... Ҳайдарнинг иши нима бўляпти? Шундан гапиринг! Олдингизга кепти-ку у бечора!

— Ҳа, келди... кўриб чиқдим ишини... — Домла худди эски чарм билан қоплангандай гадир-будир ялтироқ бошини силаб, чуқур хурсинди. — Қўй, чирогим, мени шу ишга аралаштирма!

Отақузи юрагининг тагидан дафъатан вулқондай қайнаб келган газабни зўр-базўр тўхтатиб қолди. Зум утмай бу газаб, тоғасига қарши дилида жўш урган бу исён қандайдир аламли бир туйғу билан алмашди-ю, узоқ мум тишлаб қолди. У чолнинг нега бундай қилаётганини яхши биларди — ҳаммасига унинг эски рақиби профессор Миробидов сабабчи! Ё тавба! Туғишган тоға бўлса-ю, эски рақибига панд бериш учун ўз жигарининг фарзандини ҳам аямаса!.. Инсофу адолат қани? Тоғасининг шу одати сабаб, ўғли Ҳайдар ҳам, қизи Тоҳира ҳам бу хонадондан безиб кетишди. Бир йилда бир марта ё келишади, ё келишмайди! Отақузи бўлса... яхши бўлсин, ёмон бўлсин, туғишган тоғам-ку, бефарзанд, кўнгли нозик одам-ку, деб чолнинг қилиқлари жонидан ўтиб кетган чоғларида ҳам шаҳарга келса кирмай кетмайди! Чол-кампир қишлоққа боришса бошига кутаради, уйининг тўрини шуларга бўшатиб беради. Бу одам бўлса... Отақузи бир нима деса нуқул принципдан келади! Аммо... ташак-

кур! Отақузи бунақа ҳақгўйликни тушунмайди ва тушунишни ҳам истамайди.

Бу ўйлар Отақузининг хаёлида қуюндай чарх урди-ю:

— Шунақами? — деди ҳансираб. — Бу ишга бош қўшмайсизми ҳали?

Домла қандайдир ҳоргин қўл силтади:

— Майли, мени тинч қўй, жиян...

— Бу ҳам принципаалликка кирадимми?

Нормурод Шомуродов ялт этиб қаради. Унинг чеҳрасидаги бояги ранжиш ифодаси оҳиста сўниб, киртайган кўзлари бирдан чақчайиб кетди.

— Ҳа, принципаалликка киради!..

— Принципааллик! — деди Отақузи бўғилиб. — Сиз учун... бу сохта принцип турганда... қариндошуруғ, ёр-дўст, ҳеч ким керак эмас сизга!

Домла Шомуродовнинг туксиз ялтироқ боши жи-гарранг тус олди, ялоқ юзида қўнқайиб турган катта бурнининг учи газаб билан юқори кўтарилди.

— Нега энди мен... қариган чоғимда... сенинг ўглингни деб ўз виждоним... виждонимга қарши иш тутар эканман?

Отақузи қўлларини столга тираб, бутун гавдаси билан олдинга энгашди:

— Сиз... нима деяпсиз ўзи? Сизнинг виждонингиз қийналадиган нима иш қилди менинг ўғлим? Ё одамхўрликни тарғиб қиляптими у ўз диссертациясида?

Домла Шомуродов кўзини юмиб, яна қаттиқ уф тортди.

— Майли энди... тушунмаганингдан кейин...

— Тушунмас эмиш! Ҳамма балога тушуниб турибман мен! Ҳаммасини билиб турибман мен! Исонинг аламини Мусодан олиб... ўша эски рақибингиз Воҳид Миробидовни деб қиляпсиз бу ишларни!

Отақузининг гапи домланинг усиз ҳам безиллаб турган ярасига туз сепгандай бўлди-ю:

— Нодон! — деди қандайдир аламли товущда. — Нодон...

— Майли! Сизга қолса ҳамма нодон, ёлғиз сиз доно бу дунёда! Лекин... — Отақузи стулларни шарақшуруқ суриб, урнидан турди, тураркан, ошхонадан чиққан аяни кўрди. Уларнинг даҳанаки жангини эшитган ая эшиқда ранги учиб, бошини сарак-сарак қилиб турарди. — Лекин! — деди Отақузи овози дўриллаб. — Бунақа бўлса... бир-биримизни қадрлаш ўрнига оёқдан

оладиган бўлсак, унда тога-жиянликни ҳам йиғиштириб қўя қолайлик!

Домла бирдан титроқ босиб столга мушт урди.

— Ким оёғидан оляпти ўтлингни, аҳмоқ?

— Қуллуқ! — деди Отақўзи отанинг гапига қулоқ солмай. — Бунақа экан, борди-келдини ҳам йиғиштириб қўя қолайлик! Улик-тириқда, тую азамиздаям қорамизни кўрсатмай қўя қолайлик!

Отақўзи шундай деди-да, олмага осиб қўйган костюмини юлиб олиб, дарвоза томон йўналди. У дарвозага яқинлашиб қолганда орқадан аянинг:

— Қўзижон! Аянг ўргилсин, Қўзижон! — деган нидосини эшитди, аммо тўхтамади, ҳатто қайрилиб ҳам қарамади, ён эшикни бир тепиб очди-да, шитоб билан кўчага чиқиб кетди.

ИККИНЧИ БОБ

1

Эшик тарақлаб ёпилиши билан Нормурод ота ялт этиб кампирга қаради. Гулсара ая зинага ўтириб қолган, унинг сурма тортилган кўзлари бедаво касалга чалинган одамларнинг кўзларида бўладиган аламли бир изтироб билан мўлтираб турар, ўзиям аллақандай букчайиб, бир ҳовучгина бўлиб қолганди.

Домла кўзини унинг аянчли нигоҳидан олиб қочди, оғир кўзгалиб, урнидан турди, тураркан, аянинг:

— Гагин нима қилиб қўйдингиз, домлажон? — деган зорли хитобини эшитиб, улкан бошини осилтирганча бир зум тўхтаб қолди.

— Ҳолимиздан хабар олиб турган биттаю битта одам... умридан барака топгур шу Қўзижон эди. Энди ундан ҳам айрилиб, бу савил ҳовлида... бойўглидек ёлғиз қолмоқчимисиз, домлажон?..

Нормурод ота уришқоқ қўчқордай ўжар бошини эгиб, ҳамон хўмрайиб турар, у аяга қарашдан, унинг дардли нигоҳи билан тўқнашишдан қўрқарди.

— Майли, азизим! — деди у ниҳоят. — Ақлинг етмаган ишга аралашма! Илтимос...

— Ҳалиям ақлим етади деяпганим йўқ. Шунчаки... Сиз ҳамма нарсага ақлингиз етганда нима бўлдингиз? Принципал бўламан деб... — ая ўпкаси тўлиб, «қулт» этиб ютинди. — Принципал бўламан деб, ҳаммадан айрилиб, бир уйда бир ўзимиз сўппайиб қолдик-ку, домлажон?

— Бўлди! Бас! — Домла гурзидек мушти билан столни гурсиллатиб урди. Кенг юзига қон тепиб, кўзлари ваҳимали чақчайиб кетди: кампир унинг энг нозик туйгуларига ниш урганди. — Гапирма дегандим сенга бу гапларни! Падарига лаънат унақа... тўғри гапга тескари бўладиган туғишганларни! Е ўглиям, узиям қингир йўлга кираётганини кўриб туриб, кўзимни чирт юмиб утираверайми? Эртами-кеч бир гап бўлса нима деган одам бўламан, тентак?

Кампирдан садо чиқмади. У бир нарсадан қўрқиб кетган болачадай, иягини тиззасига қўйиб, зинада бир сиқимгина бўлиб ўтирарди.

Домла Шомуродов ҳансираб нафас олди-да, ерни ўпириб юборгудек тап-тап босиб, айвонга чиқди, эшикни юлқиб очди, лекин шу пайт орқадан яна ўша юракни тимдаловчи зорли нидо келди:

— Ҳамма тентак, ҳамма эгри, ёлғиз сиз тўғри! Бунақада ҳали... ўлсак ўлигимизни кўмадиган одам топилмас!..

Даҳлизга кирган домла яна шитоб билан угирилиб қаради, кўзлари яна боягидай ола-кула бўлиб:

— Қўрқма! — деди. — Сен ўлсанг мен ўзим кўмаман! Мен ўлсам — майли! Ўша... худбин қариндош-уруғларимсиз ўлигим кўчада қолса... қола қолсин!

Домла эшикни қарсиллатиб ёпди-да, боши айлангандай бўлиб, деворга суюнди. Унинг кўз олдида зинада йиглаб ўтирган увоққина ая турар, у ҳозир жуда катта шафқатсизлик қилганини тушунар, бир ўйида чиқиб кечирим сўрагиси, кампирнинг озгин елкаларини силаб овутгиси келар, лекин бунга нимадир монелик қиларди...

Нормурод Шомуродов эшикни секин очиб, кутубхонага кирди, гўё биров кўриб қолишидан қўрққандай оёқ учида юриб, деразага яқинлашди.

Гулсара ая ҳамон зинада гужанак бўлиб ўтирар, бошидаги оҳори тўкилмаган оппоқ дока рўмоли бир томонга огиб, кулранг сийрак сочларининг фарқи очирилиб қолган, нимжон, қоқсуяк елкалари ҳамон оҳиста титрар, афтидан, ҳамон ўпкасини босолмай йиглар эди...

Домла аъзойи бадани бушашиб, ўзини креслога ташлади... У биларди — кампирнинг дарди ҳеч қачон ошқора айтилмайдиган, бироқ қалбида сўнмас бир дард бўлиб қолган ёлғиз ўғиллари Жабборга бориб тақаларди! Агар Жаббор ҳаёт бўлганда, агар у урушда

улиб кетмаганда, кампир ҳозир шу аҳволда утирарми-ди, унинг ўзи, кимсан Нормурод Шомуродовнинг ўзи ҳам бу кўйга тушармиди?.. Ҳар сафар кўнгли бир нарсадан озор чекса дарров хаёлига келадиган бу фикр заҳарли тикан бўлиб, яна кўксига санчилди-ю, ота лабларида нордон томчи ҳис этиб, шоша-пиша чўнтагидан рўмолча олди.

Ҳа, чол-кампир қариб қолишди чоги, бу ўй, «ўгли-миз ҳаёт бўлганда шу аҳволга тушармидик, ўрдадай бу ҳовлида мунгайиб ўтирармидик», деган бу армонли ўй сўнгги йилларда тез-тез эсларига тушадиган, ҳар тушганда юракларини тилка-пора қилиб кетадиган бўлди... Ким билсин, Жаббор ҳаёт бўлганда балки бугун жияни Отақузи ҳам бунчаликка бормасмиди! Жаббор ҳаёт бўлганда...

У бугун ҳам тирик бўлиши мумкин эди. Жудаям мумкин эди! Ахир, Жаббор энг биринчилардан бўлмаса ҳам, ҳар қалай, ўзбеклардан чиққан илк қаҳрамонлардан эди, отпуссага келганди! Ушанда, Жаббор қаҳрамон бўлиб, отпуссага келганда, уни кутиб олгани Тошкент вокзалига нафақат оддий кишилар, ҳукумат раҳбарларигача тўпланишган, беҳисоб мактаб ўқувчилари эса беҳисоб гулдасталар кўтариб чиқишган эди...

Жаббор, елкасида заррин погонлар, кўксида олтин юлдуз, сочлари тўзгиган, қорамтир мардонавор юзида тортинчоқ табассум, вагондан тушиб келганида, бирдан оркестр янграб, «ура!» садолари осмони-фалакни титратган эди!..

Тантананинг зўридан Жаббор гулдаста тутган қизлар, барабан чалган ўқувчи болалар, гувиллаган оломон қуршовида қолиб кетиб, чол-кампир уни ярим соатлардан кейингина аранг қучишга муяссар бўлишганди!

Қаҳрамон фарзандини чексиз қувонч билан кутиб олган пойтахт бу олқишларни яна давом эттирмақчи эди, бироқ Жаббор бу шодиёналар, мактаблар, ўқувчилар саройларидаги учрашувлар, заводлардаги митинглар — ҳаммасини орқага суриб, эртасигаёқ қишлоққа, уруш арафасида топишган қизи... Фазилатхонни кўргани жунаб кетди. Икки кундан кейин эса... Тошкентга мудҳиш хабар етиб келди: «Жаббор севгилисини йўлдан урган Жамол Бўрибоев деган одамни тўшпонча билан отибди! Бахтига отган ўқи тегмай қолиб, Жамол Бўрибоев ўзини деразадан ташлаб қочибди! Шундан кейин Жаббор ҳатто Тошкентга

кайтишга ҳам кўнгли бўлмай, қишлоқдан тўғри фронтга жўнаб кетибди!» Ўғилларининг дийдорига тўймаган ота-она эса уни худди тушларида кўргандай бўлиб, дод деганларича қолаверишди...

Домла ўглининг кўнглини ром қилган бу қизни яхши билмаса ҳам, унинг онаси Ойнисани яхши танирди. Ҳуснда тенгсиз бу жувон бир маҳаллар Қудратхужа деган дўкондор бойнинг кенжа хотини бўлган, эри қулоқ қилингандан кейин камбағалнинг қизи деб, домла уни фаоллар қаторига тортган эди. Бироқ Ойниса тўғри йўлдан юрмасдан, эгри кўчаларга кириб, охири оғир фожиага учраган эди. Буни яхши билган домла ўглининг тилагига унча рўйхушлик бермаган эди. Лекин ёшлар кексалар тажрибасини ҳисобга олишмас экан. Жаббор отасининг гапига кирмади, кирмади-ю, ўз жонига жабр қилди... Рост, қизни йўлдан урган Жамол Бурибоев ҳам жазосиз қолмади. Аммо ҳаёт шафқатсиз экан!.. Жаббор, ҳақиқат учун, Ватан учун жонини аямаган софдиал Жаббор сал ўтмай жангда мардона ҳалок бўлди, урушда қон кечиб юрган бир азаматнинг қайлигини йўлдан урган бу нобакор эса, урушдан кейин кўкси орден-медалларга тўлиб, эсон-омон қайтиб келди!..

Йўқ, домла Шомуродов ҳеч кимга ўлим тиламайди. Ким билсин, балки у чиндан ҳам ўз қилмишидан пушаймон бўлгандир, балки урушда чиндан ҳам катта жасорат кўрсатиб, ўз гуноҳларини ювгандир, турмушда нималар бўлмайди? Лекин ҳаётнинг яна бир ўйинини қарангки, бундан беш-олти йил муқаддам ўғли Жабборнинг умрига зомин бўлган бу одам келиб-келиб домла ишлайдиган соҳага министр муовини бўлиб келди.

У маҳалда ота институтда чўлларни ўзлаштириш муаммоларига боғлиқ энг йирик бўлимлардан бирини бошқарар эди. Иш ва турмуш сабаб улар бир неча марта қаттиқ тўқнашишди. Нормурод Шомуродов бу оппоқ, хушсурат одамдан қаттиқ ранжиб, даргазаб бўлган пайтлари, ҳатто баъзи принципиал масалаларда энг юқори идораларгача чиққан мавридлари ҳам бўлди. Яхшиям, сал ўтмай Жамол Бурибоев бир нимадан паңд еб, бошқа соҳага ўтиб кетди, акс ҳолда Нормурод Шомуродов ўзи институтни тарк этиш фикрига ҳам борган эди. Бу тентак жияни бўлса, «ўтган ишга саловат, ҳамма билан мурсаси-мадора қилиб кетаверинг!» демоқчи бўлади. Аммо у... йўқ; Нормурод Шомуродов бундай

қилолмайди! Жамол Бүрибоев билан, унинг фан соҳасидаги айни нусхаси бўлмиш Воҳид Миробидовлар билан ҳеч қачон муроса қилган эмас ва қилмайди ҳам! Жиянининг гапи тўғри бўлса тўғридир, бироқ у Воҳид Миробидовни ўйлаганида, оғзи тўла тилла тишларини доим ярқиратиб, доим кулиб турадиган бу хушчақчақ, хушсурат, бахтиёр одамни ўйлаганида, урушдан олдин газетада босилиб чиққан бир мақола, тўғрироғи, бу мақоланинг йирик ҳарфлар билан терилган сарлавҳаси «лоп» этиб кўз олдига келади. Республика газетасида эълон қилинган бу мақола «Душманликми ёхуд нодонлик?!» деб аталарди.

Мана, бу воқеага ўттиз йилдан ошиб кетди. Аммо Нормурод Шомуродов бир зум кўзини юмса, нигоҳи олдида чўғдай ёнган ўша ҳарфлар, ўша машғум сарлавҳа пайдо бўлади.

Мақолада гап Мирзачўл ҳақида борар, тўғрироғи, Мирзачўлни ўзлаштириш керакми, йўқми, деган фикр илгари сурилиб, унга қатъиян рад жавоби бериларди. Мирзачўлни ўзлаштириш мумкин деб ҳисоблаган Сув хўжалиги бошқармаси бошлиғи Нормурод Шомуродов эса илмий нодонлик ва ҳатто душманликда айбланарди. Энг даҳшатлиси — мақоланинг тагида... шу бошқарманинг бош инженери, Сув хўжалиги институтининг сиргдан ўқийдиган аспиранти... Воҳид Миробидовнинг имзоси турарди!

Ҳамон ёдида. Урушдан аввалги мураккаб йиллар. Ўша куни ишга борганида Нормурод ҳали мақолани ўқимаган, ҳеч нарсадан хабари йўқ эди. Кечаси билан раҳбарга доклад тайёрлаган Нормурод ишга сал кечикиб борди, борди-ю, галати бир аҳволга тушиб қолди: идорада унга дуч келган ва одатда қуюқ саломлашадиган одамлар уни кўришлари билан, худди азройилни кўргандек, ўзларини тўғри келган эшикка уришар, баъзилар совуққина, бош эгиб қўя қолишар, баъзилар галати ишшайиб қўйишарди! Нормуродга қарашли бошқарма ходимлари эса.. уни ваҳимали бир сукут билан кутиб олишди.

Нормурод Шомуродов алақандай шубҳадан юраги зирқираб, ўз кабинетига кирди. Деразаларига оғир дарпардалар тутилган катта кабинетнинг тўридаги кўк мовут ёпилган стол устида... ички саҳифалари очиқ бир газета ётарди. Нормурод қўлидаги шапкасини столга ташлаб, жойига ўтираркан, газетанинг қарийб бир бетини эгаллаган ўша мақолага, тўғрироғи, унинг мудҳиш сарлавҳасига кўзи тушди: «Душманликми

ёхуд нодонлик?!» Кўзи тушди-ю, беихтиёр юраги «шиғ» этди.

У салкам бир бет мақоланинг мазмунини бир зумда, бир қарашдаёқ илғаб олди: «Ҳа, албатта, асрлар давомида қақраб ётган бу шўрхок даштга сув чиқариб, уни ўзлаштириш ҳақида айтилаётган гаплар, ёзилаётган китоблар — гап унинг, Нормурод Шомуродовнинг китоби ҳақида борарди! — иқтисодий жиҳатдан тамоман асосланмаган сафсатадир! Бу фикрни ё иқтисод фанидан тамом беҳабар бир нодон, ёхуд... мамлакатимиз экономикасига зарба бериш ниятидаги синфий душманларгина илғари суриши мумкин! Исбот? Мирзачўлни ўзлаштириб бўлмаслик масаласи бу — исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир! Шўр босган бу гиёҳсиз чўли биёбоннинг асрлар давомида инсон томонидан четлаб келинишининг ўзи Мирзачўлни ўзлаштириб бўлмасликни таъкидловчи энг катта ҳаётий далилдир. Бошқарма бошлиги Нормурод Шомуродовнинг бу масалада Мирзачўлга сув чиқаришга уринган чор-мустамлакачи ер эгаларининг тажрибасига суянмоқчи бўлгани эса... унинг фикри нопок эканини кўрсатувчи яна бир ёрқин мисолдир, холос».

Нормурод бу гапларни ҳаммадан кутса ҳам ўзидан анча ёш, кулганда оғзи тўла тилла тишлари ярқираб кетадиган... йўқ, у маҳалда Воҳид Миробидовнинг оғзида тилла тишлари йўқ эди. У маҳалда тилла тиш тугул тилла соат тақишни ўзи катта гуноҳ ҳисобланарди.

Ўша кундан бошлаб, газетада Воҳид Миробидовнинг мақоласи эълон қилинган кундан бошлаб, Нормурод Шомуродовнинг ҳаёти алгов-далгов бўлиб кетди. Мақолага бағишланган узлуксиз мажлис ва муҳокамалар ахийри унинг ишдан четлатилиши билан тугади. Нормурод бошда ўз фикрини, Мирзачўлга сув чиқариб, уни ўзлаштириш мумкин, деган фикрни ёқлашга уриниб кўрди, лекин сал ўтмасданоқ бу уринишлар бефойда эканини тушунди.

Бир ой ўтди. Ишдан ҳайдалган Нормурод аяни қишлоққа жўнатиб, уйда ишда қолиш-қолмаслик масаласининг ҳал бўлишини кутиб ётарди. Бир кун кечаси тўсатдан телефон жиринглаб қолди. Бир ой жим турган телефоннинг беҳосдан жиринглаши даҳшатли бўларкан.

Китоб мутолаа қилиб ўтирган Нормурод бир сапчиб тушди-ю, қўрқа-писа телефонга қўл чўзди.

— Бу ким? Нормурод, сенмисан? Бу мен, Маҳмуджонман!

Маҳмуджон — Нормуроднинг эски қадрдони эди. У Москвада, институтда ўқирди.

— Қачон келдинг?

— Шу бугун, ҳозир! — деди Маҳмуджон. У нимагадир ҳаяжонланар, трубкадан ҳансираб нафас олаётгани эшитилиб турарди. — Ҳозир поезддан тушдим. Вокзалдан гапиряпман. Мен ҳаммасини эшитдим. Сен тўғрингдаги мақолани Москвадаёқ ўқидим. Лекин сен қўрқма! Эшитяпсанми, қўрқма.

— Биламан, — деди Нормурод. — Ҳақиқат мен томонда. Бироқ...

— Тухта! Мен умуман сен ҳақсан деяпганим йўқ. Декрет бор! Бу ҳужжатдан хабаринг борми?

— Қанақа ҳужжат?

— Мирзачўлни ўзлаштириш тўғрисида қарор қабул қилинган экан. Ўн саққизинчи йили... Энг оғир йилларда бу иш учун элик минг сўм тилла пул ажратилган экан!

Нормурод бетоқат бўлиб:

— Китобларда борми бу ҳужжат? — деб сўради.

— Гап шунда-да! Илгари чиққан асарлар мажмуасига кирмаган экан. Бу ҳужжат яқинда топилди. Мен бир нусхасини кучиртириб опкелдим! Эшитяпсанми? Бу аҳмоқона мақолани ўқигандан кейин бир нусхасини кучиртириб опкелдим. Эшитяпсанми, дўстим?

Нормурод жавоб беришга чамаси келмай, трубкани чангаллаганича деворга суяниб қолди.

— Нормурод! Нега индамайсан, Нормурод?

— Аблаҳ! — деди Нормурод секин. — Шундай ҳужжат қўлингда бўлса-ю, вокзалда сафсата сотиб ўтирсанг! Опкелмайсанми, нодон!

Эртасига Нормурод кечаси юз марта ўқиб, кўзларига суртиб чиққан бу ҳужжатни аввал энг юқори лавозимдаги бошлиқнинг, кейин йигилиш бўлишидан ярим соат олдин, туман раҳбарининг олдига қўйди. Бу ҳужжат уни даҳшатли чоҳ ёқасидан қайтарди!..

Отақузи бўлса: «Ўтган ишга саловат деб, ҳамма билан мураса қилиб кетаверинг», демоқчи бўлади!

Йўқ, Нормурод Шомуродов ҳалиям бўлса Воҳид Миробидов билан даъволашмоқчи эмас! Даъволашман деса ҳам даъволашолмайди. Чунки, ажабо: бир маҳаллар Мирзачўлни ўзлаштириб бўлмайди деб наъра тортиб чиққан бу одам, кейинчалик Мирзачўлни

взлаштиришнинг аҳамияти тўғрисида ўнлаб мақо-
лалар ёзди, шўр ерларни ювиш муаммоларига ба-
ғишланган кандидатлик ва докторлик диссертацияла-
рини ёқлади. Майли, ёқласин! Нормурод Шомуродов-
нинг бунга гаши келяпгани йўқ. У ҳатто ўша хоинли-
гини, разил мақола ёзиб, ишдан ҳайдаттирганларини
ҳам Воҳид Миробидовнинг юзига солган эмас. Фақат
бир марта, урушдан кейин, эллагинчи йилларнинг
урталарида ҳаётда рўй берган катта ўзгаришлардан
кейин, ўшандаям бу одам Мирзачўлни ўзлаштириш
ишининг энг содиқ тарғиботчисига айланиб, оташин
нутқлари билан жонга теккан пайтларида, бир сафар
чидаб туrolмади, илмий кенгаш мажлисида қизишиб
кетиб, ўша машғум мақоласини эслатди. Лекин Ми-
робидов шундаям сиртига сув юқтирмади. Ўша давр-
нинг мураккаблигини, вазиятнинг огирлигини, бу
мақолани ёзиш тўғрисида қаердандир, кимдандир
топшириқ олганини айтиб, обидийда қилиб қутулиб
кетди. Ҳатто унинг кўз ёшини кўриб, ачинганлар ҳам
бўлди... Майли! Нормурод Шомуродов қўйнига тош
солиб, ўч олиш пайида юрадиганлардан эмас. Фақат
бир нарсага лоқайд қараб туrolмайди: бу одам, доим
оғзида офтоб чарақлаб, доим кулиб турадиган бу фан
доктори илмни ўз манфаати йулидаги бир восита деб
билади! Ўз мақсади олдида ҳар қанақа ҳақиқатни шу
бутун, шу сония қурбон қилишга тайёр бу одам!

Жиянлари Отақўзи билан Ҳайдаржон бўлса...
Нафсиламрини айтганда, Ҳайдар ёмон йигит эмас.
Бошда, ўқишга келган пайтларида камтаргина ўспи-
рин эди. Лекин бора-бора, аввал отасидан, кейин ил-
мий раҳбари Воҳид Миробидовдан юқди шекилли,
гап-сўзлари устозининг гап-сўзларига, қилиқлари қи-
лиқларига ўхшайдиган бўлди. Ҳовлиқма раҳбарининг
маслаҳати билан ҳали кам ўрганилган, кам текширил-
ган, ниҳоятда нозик бир мавзунини танлади, бир-икки
йил ичида юмалоқ-ёстиқ қилиб, палапартиш бир нар-
са ёзди-ю, мана энди шу ишини ёқламоқчи бўляпти!

Ҳақиқатан, Ҳайдар танлаган мавзу — шўр ерларни
ювганда зовурларга йигиладиган оқова сувни қайта
ишлатиш муаммоси — ниҳоятда қалтис муаммо. Бу
сув ернинг шўрини ошириб юборишига шубҳа йўқ.
Диссертациядаги тажрибалар диаграммаси эса, бу
диаграммаларда келтирилган рақамлар эса қандайдир
ноаниқ, мавҳум. Нормурод Шомуродов бу диаграмма-
лар билан танишиб чиқди-ю, Ҳайдарга индамай қўя
қолди. Чунки гаплашадиган бўлса ўз шубҳаларини

айтмасдан иложи йуқ. Айтадиган булса Ҳайдар ҳам отасига ўхшаб... Ё... Отақузи ҳақмикин? Балки адоват туйғуси уни чиндан ҳам адолатсизликка ундаётгандир? Бир маҳаллар Воҳид Миробидов қилган ёмонлик, қалбида ҳамон губор бўлиб турган ўша машъум мақола мисоли қора парда бўлиб, унинг кўзини тўсиб тургандир?

Домла бир Отақузидан ранжиса, бир ўзидан ранжиб, хаёлан ўзи билан ўзи баҳслашиб, узоқ утирди, кейин бу ўйлардан мияси говлаб, ўрнидан турди-да, бир-бир босиб деразага яқинлашди. Кампир ипком тагида дастурхон йиғиштирмоқда эди. Лекин унинг стол атрофида куймаланиб юришида, ҳорғин ҳаракатларида, бутун вужудида шундай бир гам, шундай унсиз бир дард бор эдики, домланинг эсига яна ўгли тўғрисидаги бояги аламли ўй тушиб, аъзойи бадани зирқираб кетди..

УЧИНЧИ БОБ

1

Одатда олим ё ижод кишиси бирорта йирик ишни ниҳоясига етказганда руҳида катта бир энгилик сезади. Асар тутаган. Жамоатчилик муҳокамасига топширилган. Гарчи ҳозирча қилинган ишнинг тақдири ноаниқ бўлса ҳам, йиллар давомида елқадан босиб турган юк улоқтириб ташланган. Киши ўзини қушдай энгил сезади, олам кенг, ёрут, келажак бегубор бўлиб кўринади...

Ҳайдар шу кечаю кундузда ана шундай нашъали дамларни бошидан кечирмоқда эди. Уни салкам уч йил қийнаган ва, очигини айтганда, бошдаёқ кўнглига унча ўтирмаган, лекин дадасининг: «Темирни қизигида бос, дейдилар, мавриди кепти, фойдаланиб қол, ўғлим!» деган гапи билан бошланган оғир иш, мана, ниҳоят интиҳосига етди. Бундан бир ой муқаддам ишга нуқта қўйилди. Раҳбари Воҳид Миробидов билан расмий ва норасмий оппонентлар тафтишидан ўтиб, авторефератлар тегишли ташкилотларга жўнатилди-ю, Ҳайдар «уф» деб, эркин нафас олди. Ўзиям авторефератни тарқатиб бўлганидан кейин бир ҳафтагача бошини ёстиқдан кўтаролмади. Уйқуга тўйиб, сал ўзига келгандан кейин роса ялло қилди. Бир ҳафта қишлоққа бориб дам олди, бир ҳафта ёр-дўстлари

билан тоғларга чиқиб, яйраб-ёзилиб келди. Энди фақат ёқлаш қолди. Лекин Ҳайдарнинг ёқлаш шунчаки расмий бир нарса эканига кўзи етар, диссертацияси яхши ўтишига имони комил эди.

Боя қишлоқдан дадаси келди. Дадаси нимадандир асаби бузилиб, қовогидан қор ёғиб кириб келди-ю, ўгли билан кўришиб бўлмасданоқ Воҳид Миробидовга телефон қилди. Домла одатдагидай қип-қизил юзи мойлангандай ялтиллаб, кўзлари уйнаб кириб келган эди, дадаси уни қўлтиқлаб, ичкариги хонага олиб кириб кетди. Ҳайдар фавқулодда бирон нохуш гап чиқиб қолмадимикин, деб чўчиган эди, йўқ, бир оздан кейин қайтиб чиқишди. Иккови ҳам хушнуд, бир-бирига меҳрибон, хушмуомала эдилар. Шундан кейин гап энг муҳим ва энг ёқимли масалага — диссертация ёқлаш маросими эмас, йўқ, шу маросим муносабати билан эртага бўладиган зиёфатга кўчди.

Рост, улар Ҳайдарни бу хушнуд ишдан озод қилишди, докладингни яна бир кўриб чиқ, деб ичкарига қамаб қўйишди. Лекин, биринчидан, доклад тайёр; иккинчидан, қўшни хонада қадаҳлар жаранги аскияга, аския қаҳқаҳага уланиб, ниҳоятда ёқимли бир мавзу — зиёфатга жой танлаш, кимларни таклиф қилиб, дастурхонга қанақа таомлар тортиш муаммолари муҳокама қилинаётган бир пайтда қўли ишга бормас, унинг кўзи ёзувдаю қулоғи қўшни хонадаги қаҳқаҳада эди.

Воҳид Миробидов бир гапириб, ун кулганича дастурхон камтарроқ бўлишини, ҳозир катта зиёфатлар тақиқ этилганини, илмий кенгаш аъзолари банкетга келишга ҳақлари йўқ эканини тушунтиришга уринар, бунга дадаси:

— Уёғини каминага қўйиб берасиз, домла! — деб эътироз билдирарди. — Тўнгич фарзандим фан кандидати бўлади-ю, кимсан, республикага донги кетган миллионер колхоз раиси битта зиёфат беролмайманми? Илмий кенгаш аъзоларингиз бошқаларнинг зиёфатига боришмаса боришмас, аммо каминанинг зиёфатига келишди. Директорингиз ўзи бошлаб келади ҳаммани! Ўзингиз алёр айтасиз, домла!

— Қойил! Қойил! — Воҳид Миробидов уйни бошига кўтариб куларди. — Миллионер раисга ярашадиган гап қилдингиз! Сиздай воҳиди замон раҳбарнинг гапини қайтариб бўладими? Ўглингизга илм беришда хизмат қилган одам, унинг зиёфатида ҳам хизмат қилсак қипмиз-да!

Ҳайдарга домланинг дадасига қилаётган бу хушомадларию хохолаб кулишлари ҳам, отасининг сал қўрс, чапаниларча гап-сузлари ҳам, зиёфатни қайси ресторанда ўтказиш ва унга кимларни таклиф қилиш тўғрисидаги баҳс-мунозаралар ҳам — ҳаммаси хуш ёқар, бунинг ҳаммаси унинг қалбини қандайдир чексиз бир гурурга тўлдирмоқда эди. У докладни четга суриб қўйиб, қўшни хонада бўлаётган шодиёнага қулоқ солиб ўтираркан, ҳар сафар у ердаги қаҳқаҳага қўшилиб жилмайиб қўяр, ўзиям гўё шу қаҳқаҳалар қанотида парвоз қилаётганга ўхшар, чунки шу топда унинг, хусусан дадасининг қўлидан келмайдиган иш йўқлигини, дадаси ҳозир кўкка қўл чўзса қўли юлдузга етишини ҳис этар ва бу ҳис бамисоли бургут қанотидай уни гўё осмонифалакка олиб чиқиб кетмоқда эди.

Ҳақиқатан, дадасининг қўлидан келмайдиган иш йўқ.

Ҳайдар институтни тугатгандан кейин дадаси аспирантурага киритиб қўяман деди, киритиб қўйди. Энг зўр, энг бообрў олимнинг қўлида илм ўрганиб, фан кандидати бўласан деди, айтганини қилдирди. Тоҳира иккисига шаҳардан уй олиб бераман деди, олиб берди. Уйлансанг бу уй сенга қолади, керак бўлса, Тоҳирага бошқа ҳовли-жой тўтрилаб бераман деди ва бу гапнинг ҳам устидан чиқади, албатта. Фақат битта нарса, биттаю битта нарса борки, Ҳайдарнинг кўнглини хиёл хижил қилади, у ҳам бўлса... тўй масаласи, Латофат масаласи. Дадаси бир йил аввал айтиб қўйган: «Қачонгача сўққабош бўлиб, бўйнингни қисиб юрасан, диссертацияни ёқлаган кунинг эртасигаёқ тўйни бошлаб юбораман», деган. Энди унинг тўйига синглисининг тўйи уланиб, бирваракайига қўшгўй бўлмоқчи.

Синглиси Тоҳира Латофатнинг акаси Қодиржон билан топишди. Қодиржон Ҳайдар билан бир институтда ўқиган, ҳозир ўз дадаси Жамол Бўрибоевнинг қўлида ишляпти.

Тоҳира дадасининг суюкли қизи. Дадаси уни ўтқазгани жой тополмас, еру кўкка ишонмас ва агар у Фазилатхон билан қарши қуда бўлишга розилик берган бўлса, буни Ҳайдар учун, тўнгич фарзандининг «тинчиб кетиши» учун қилди, холос. Чунки Латофат... бултурдан бери Латофатга бир нима бўлди. Нима бўлганини Ҳайдар ўзиям билолмай догда, бироқ кўнгли сезади — бир нима бўлди унга!

Ҳайдар столдаги қоғозларни четга суриб, шартта

ўрнидан турди, қўллари шимининг чўнтақларига суқиб, дераза ёнига борди.

Кўп қаватли уйлар билан қуршалган торгина чорси ховлида гуж-гуж бола. Шундоқ дераза ёнидаги тут шохларида иккита қизча аргимчоқ учмоқда, улар кўйлақларининг этақларини ҳилпиратиб, гоҳ учинчи қават балкониғача кўтарилар, гоҳ хуррам қийқириқ билан пастга отилар, ерда, ариқ бўйида эса ўн уч-ун турт яшар бир ўспирин ҳайрат тўла кўзларини қизчалардан узолмай тамшаниб турарди.

Ҳайдар бир аргимчоқда қийқиришган қизчаларга, бир ерда тамшаниб турган ўспиринга қаради, қаради-ю, тўсатдан миясида «ярқ» этган олис бир эсдалиқ юрагини жазиллатиб юборди.

Бу воқеа бундан беш-олти йил муқаддам рўй берганди. Ёз кунларининг бирида, имтиҳон сессияси бошланиш арафасида Ҳайдар бир-икки кунга қишлоққа борганди. Биринчи кун кечаси боғларидаги кекса тут тагида болаликда бирга ўсган ёр-биродарлари билан давра қуриб, чақчақлашиб ўтирди. Кўча чангитиб, ёнгоқ уйнаб ўсган болалик йилларини, ўспиринлик чоғларида ошиқу беқарор бўлган қизларни эслашиб ўтириб, йигитлар тонг отганини ҳам билмай қолишипти. Ҳайдар ёр-биродарларини кузатиб қўйиб, тўшакка чўзилганида, осмон ёришиб, юлдузлар хиралашиб қолганди. У тўшакка кириб, кўзи илиндими, йўқми, билмай қолди. Чунки қандайдир шовқиндан уйғониб кетди. Уйғониши билан тут шохларининг чарс-чурс синган овози эшитилди, кейин бу овозни Тоҳиранинг ваҳимали қийқириғи босди:

— Вой, дадажон! Латофат!

Ҳайдар жонҳолатда ўрнидан сапчиб турди. Қаердадир баландда, тут шохлари орасида, Тоҳиранинг атлас кўйлағи ял-ял ёнар, пастда, унинг шундоқ тепасида эса, қўллари билан йўгон шохни ушлаб олган бир қиз оёқларини шалвиратиб осилиб турарди. Кўйлағининг этаги киндигиғача кўтарилиб, оппоқ сонлариғача очилиб қолган бу қиз — Латофат эди!..

Ҳайдар қизнинг шох тирнаб қонталашган оппоқ сонларидан кўзи қамашиб:

— Сакра! — деб бақирди.

Қиз ҳуркак кўзлари билан пастга қаради, сўнг, йигитни кўриб қўрқиб кетди шекилли, ўнг қўлини тут шохидан узиб, кўйлағининг этагини туширмақчи бўлди, бўлди-ю, ўзини тутолмай Ҳайдарнинг кучоғига қулаб тушди. Уёғи нима бўлди — Ҳайдар билмай

қолди. У бутун вужуди, танасининг ҳар бир ҳужайраси билан қизнинг ёш, ҳароратли танасини, кўкрагига тиралган дуркун кўкракларини ҳис этди, унинг қандайдир киши ишониб бўлмайдиган даражада катта, ҳур, как кўзларини кўрди, кўрди-ю, нима қилаётганини ўзиям билмай, қизнинг лабларидан, кўзларидан, шох тилиб қизариб кетган нозик бўйнидан ўна бошлади. Назарида, қиз ҳам унинг эҳтиросли бўсасига жавоб бераётгандай, у ҳам кучогида эриб кетаётгандай эди. Лекин шу пайт Тоҳиранинг «вой» деган хитоби эшитилди-да, Латофат бир силтанишда унинг кучогидаан чиқиб, ўзини боққа урди...

Ушанда Ҳайдар кунбўйи гуё жандасидан айрилган қаландардай галати бўлиб юрди. У Латофатни илгари ҳам кўрган, ҳатто мактабда сингласи Тоҳира билан ўқийдиган кўзлари гамгин бу қорача қизчани кўз остига ҳам олиб қўйган, лекин сўнгги бир йил ичида уни бунчалик очилиб кетади деб ўйламаган эди. Ўша кунини у кўзини бир зум юмса нигоҳи олдига қизнинг ҳуркак кўзлари, барқутдай тиниқ, қоп-қора қайрилма қошлари келар, гуё унинг хипчиндай ингичка, нозик белини қайта кучаётгандай буларди-ю, ўзини кўярга жой тополмай қоларди.

Ушанда эмиш! Мана ҳозир ҳам Латофатни эслаши билан, ушанда тақдир инъом этган биринчи бўсасини эслаши билан, беш йил аввалгидай иссиқ бир туйғу нафасини бўғиб, юрагини ҳалприқтириб юборди!..

Ҳа, Латофатга бир нима бўлди. Илгари Ҳайдарни кўрганда севинчдан порлаб кетадиган жоду кўзларида энди кишини таҳқирловчи совуқ бир ифода пайдо бўлади, илгари ҳаяжондан энтикиб, гоҳ шод, гоҳ гамгин кулимсираб турадиган қиз энди ичимдагини топ қабилада иш қилади. Учрашувларга келавермайди, келганда ҳам...

Қўшни хонадан дадасининг:

— Бас! — деган хитоби эшитилди. — Бас! Одамни қон қилиб юборди-ку, бу ҳимоя деган дардисарингиз! Шу бошогриқ ишдан қутулсин ўғлим! Бир ҳафтадан кейин тўйни бошлаб юбораман!

Ҳайдар ичида кулиб қўйди. Дадасининг хитоби унинг кўнглидаги ҳамма шубҳаларни тузғитиб юборганди. Ҳақиқатан, дадаси саломат бўлса ҳал бўлмайдиган иш йўқ. Ҳаммасини қойиллатади дадаси!..

Унинг хаёлини Отақўзининг:

— Тоҳир! — деб қичқирган хуррам овози бўлди. — Овқат гатопми, оппоғим!

— Гатоп, дадажон! — Тоҳиранинг овози дадасининг овозидан ҳам қувноқроқ эди. Ҳайдар билар — ошхонада Тоҳира билан Қодиржон қовурдоқ қилишмоқда эди.

— Гатон бўлса, опкелинглар!

Полни гарч-гурч босган оёқ товуши эшитилиб, Ҳайдар утирган хонанинг эшиги шарақлаб очилди.

Отақўзи оёқларини кериб, қўлларини белига тираб турар, битта-яримта оқ оралаган қалин сочлари хурпайган, тахи бузилмаган чуст дўпписи гарданига сурилган, мисбаркашдай қизғиш, шиддатли юзида, ширакайф кўзларининг чақнашида, бутун қиёфасида танига сигмаган бир куч, мамнуният, оталик гурури барқ уриб турарди.

— Бас! Йигиштир доклад-покладингни! Эртанги жанг-жадалдан олдин пича дамнингни ол! Мана, домланг айтяптилар, диплом чўнтақда деб ҳисоблайверинг, деяптилар!

Воҳид Миробидов товуқ гўшти уйилган ликопчани четга суриб, ўрnidан турди, фақат оғзи эмас, қипқизил чиройли юзи, силиқ пешонаси, тепакал бошигача тилладан жило берилгандай ятиллаб, хушнуд жилмайди:

— Кечирасиз, раис. Камина бугун эмас, ўглингизни шогирдликка олгандаёқ айтганман: кандидатлик дипломи киссада деб ҳисоблайверинг, деганман. Ё ёлгонми, Ҳайдарбек?

— Қойил! Аммо ўтилбола одам экансиз, домла! — Отақўзи чапаниларга хос ҳаракат билан Воҳид Миробидовнинг елкасига қоқди. — Тўғрисини айтсам, боя тоғам билан гаплашаман деб, анча кайфим бузилган эди!

Миробидов Ҳайдарга қараб кўзини қисиб қўйди.

— Майли. У киши... кекса одам, қарашлариям... нима десам экан, бир қадар эскирган.

— Қарашларидан ҳам ўргилиб кетдим!

— Майли, кўнгилни кенг қилаверинг, ука! Нормурод Шомуродович ҳаётда кўп азият чеккан одам! У киши фақирни нечундир кўп хушламайдилар, аммо лекин, ростини айтсам, менинг раҳмим келади у кишига! — Воҳид Миробидовнинг юзидаги жило чуқур гамгинлик билан алмашинди. Домла сочлари сийрак, юм-юмалоқ бошини хиёл эгиб, бир зум уйга толди. У Отақўзининг елкасидан келар, ўзиям сал тўлиша бош-

қолди. У бутун вужуди, танасининг ҳар бир ҳужайраси билан қизнинг ёш, ҳароратли танасини, кўкрагига тиралган дуркун кўкракларини ҳис этди, унинг қандадир киши ишониб бўлмайдиган даражада катта, ҳуқуқ қўзларини кўрди, кўрди-ю, нима қилаётганини ўзиям билмай, қизнинг лабларидан, кўзларидан, шонилиб қизариб кетган нозик бўйнидан ўпа бошлади. Назарида, қиз ҳам унинг эҳтиросли бўсасига жавоб бераётгандай, у ҳам қучогида эриб кетаётгандай эди. Лекин шу пайт Тоҳиранинг «вой» деган хитоби эшитилди-да, Латофат бир силтанишда унинг қучогида чиқиб, ўзини боққа урди...

Ушанда Ҳайдар кунбўйи гўё жандасидан айрилган қаландардай галати бўлиб юрди. У Латофатни илгари ҳам кўрган, ҳатто мактабда синглиси Тоҳира билан уқийдиган кўзлари гамгин бу қорача қизчани кўз остига ҳам олиб қўйган, лекин сўнгги бир йил ичида унинг бунчалик очилиб кетади деб ўйламаган эди. Уша кун у кўзини бир зум юмса нигоҳи олдига қизнинг ҳурка кўзлари, барқутдай тиниқ, қоп-қора қайрилма қошлари келар, гўё унинг хипчиндай ингичка, нозик белини қайта қучаётгандай бўларди-ю, ўзини қўярга жой топмай қоларди.

Ушанда эмиш! Мана ҳозир ҳам Латофатни эслаши билан, ушанда тақдир инъом этган биринчи бўсасини эслаши билан, беш йил аввалгидай иссиқ бир туйғу нафасини бўғиб, юрагини ҳаприқтириб юборди!..

Ҳа, Латофатга бир нима бўлди. Илгари Ҳайдарни кўрганда севинчдан порлаб кетадиган жоду кўзларидан энди кишини таҳқирловчи совуқ бир ифода пайда бўлади, илгари ҳаяжондан энтикиб, гоҳ шод, гоҳ гамгин кулимсираб турадиган қиз энди ичимдагини топ қабалида иш қилади. Учрашувларга келавермайди келганда ҳам...

Қушни хонадан дадасининг:

— Бас! — деган хитоби эшитилди. — Бас! Одамни қон қилиб юборди-ку, бу ҳимоя деган дардисарингиз! Шу бошогриқ ишдан қутулсин ўғлим! Бир ҳафтадан кейин тўғни бошлаб юбораман!

Ҳайдар ичида кулиб қўйди. Дадасининг хитоби унинг кўнглидаги ҳамма шубҳаларни тўзғитиб юборганди. Ҳақиқатан, дадаси саломат бўлса ҳал бўлмайдиган иш йўқ. Ҳаммасини қойиллатади дадаси!..

Унинг хаёлини Отақўзининг:

Тоҳир! — деб қичқирган хуррам овози бўлди. — Овқат гатопми, оппогим!

— Гатоп, дадажон! — Тоҳиранинг овози дадасининг овозидан ҳам қувноқроқ эди. Ҳайдар билар — ошхонада Тоҳира билан Қодиржон қовурдоқ қилишмоқда эди.

— Гатон бўлса, опкелинглар!

Полни гарч-гурч босган оёқ товуши эшитилиб, Ҳайдар утирган хонанинг эшиги шарақлаб очилди.

Отақузи оёқларини кериб, қўлларини белига тираб турар, битта-яримта оқ оралаган қалин сочлари хурпайган, тахи бузилмаган чуст дўпписи гарданига сурилган, мисбаркашдай қизғиш, шиддатли юзида, ширакайф кузларининг чақнашида, бутун қиёфасида танига сигмаган бир куч, мамнуният, оталик гурури барқ уриб турарди.

— Бас! Йигиштир доклад-покладингни! Эртанги жанг-жадалдан олдин пича дамнингни ол! Мана, домланг айтяптилар, диплом чўнтақда деб ҳисоблайверинг, деяптилар!

Воҳид Миробидов товуқ гўшти уйилган ликопчани четга суриб, ўрнидан турди, фақат огзи эмас, қипқизил чиройли юзи, силлиқ пешонаси, тепакал бошигача тилладан жило берилгандай ятиллаб, хушнуд жилмайди:

— Кечирасиз, раис. Камина бугун эмас, ўглингизни шогирдликка олгандаёқ айтганман: кандидатлик дипломи киссада деб ҳисоблайверинг, деганман. Ё ёлгонми, Ҳайдарбек?

— Қойил! Аммо ўгилбола одам экансиз, домла! — Отақузи чапаниларга хос ҳаракат билан Воҳид Миробидовнинг елкасига қоқди. — Тўғриси айтсам, боя тоғам билан гаплашаман деб, анча кайфим бузилган эди!

Миробидов Ҳайдарга қараб кузини қисиб қўйди.

— Майли. У киши... кекса одам, қарашлариям... нима десам экан, бир қадар эскирган.

— Қарашларидан ҳам ўргилиб кетдим!

— Майли, кўнгилни кенг қилаверинг, ука! Нормурод Шомуродович ҳаётда кўп азият чеккан одам! У киши фақирни нечундир кўп хушламайдилар, аммо лекин, ростини айтсам, менинг раҳмим келади у кишига! — Воҳид Миробидовнинг юзидаги жило чуқур гамгинлик билан алмашинди. Домла сочлари сийрак, юм-юмалоқ бошини хиёл эгиб, бир зум уйга толди. У Отақузининг елкасидан келар, ўзиям сал тўлиша бош-

лаган, бироқ қорин солмаган, миқти, чорпаҳил ода эди. Унинг эғнидаги кифтлари келтириб тикилган ен сиз ҳаворанг кўйлаги, қирралари ханжардай уткишими, оёғидаги ялтироқ жигарранг туфлиси, ҳатт бўйнидаги гулдор галстуғи ҳам ўзига хўп ярашган, ун қандайдир ёшартириб юборган эди. — Майли, у кишидан хафа бўлманг, — такрорлади Миробидов. — Нор мурод Шомуродович турмушда кўп қийналган одам..

— Мен ҳам бир нима деяпганим йўқ! — Отақўзининг шиддатли қорамтир юзи изтироб билан буришиб, жойига бориб утирди. — Лекин ўз тугишга тоганг юзингда кўзинг борми демай..

— Қўйинг, дада, кераги йўқ! — Ҳайдар домласиг тақлид қилиб, бошини вазмин эғди.. — Хафа бўлманг шу одамдан!..

Ҳайдар ўзиям уч-тўрт кун аввал тоғасига бориб дили оғриб қайтганди. Лекин ҳозир, қандайдир қувончли-тантанали вазиятда ўртада бўлиб ўтган кўнгилсиз воқеаларни эслагиси келмас, устозининг гапларидан кейин чол чиндан ҳам жуда гариб ва аянчли кўриниб кетганди кўзига.

Хўп! — деди Отақўзи. — Яхши кунда яхшилиқдан гаплашайлик... Қайдасан, Тоҳир? Опкелмайсанми овқатингни!

— Ҳозир, дадажон! — Ошхонадан бир лаган тўғралган бодринг билан помидор кўтариб Тоҳир чиқиб келди. Калта қирқилган тимқора сочлари оппоқ бўйинини майин қоплаган, кулгичлари ўйнаб турган юмалоқ юзи худди тандирдан нон узган келинчакнинг юзидай қизариб кетган. У нимадандир жуда ҳаяжонланган, буни ўзиям сезса керак, кўзларини қаёққа яширишни билмас эди. Тоҳиранинг кетидан бир лаган қовурдоқ кўтариб, Қодиржон кириб келди. Унинг ёноқлари туртиб чиққан ва бир қарашда хунукроқ кўринган юзида голибона табассум, жилва қиларди.. Буни пайқаган Отақўзи қизига бир ўқрайиб қаради-да қовоғини уйди. У эртанги маросим ва бу маросимнинг мутасаддиси бўлмиш профессор Миробидов учун устига қадаҳ кўтаргандан кейингина хиёл чеҳраси очилди, сўнг Қодиржонни Воҳид Миробидовга таништириб, булажак «қўштўй» учун ҳам алёр айтди. Қодиржон ҳам буш келмади. Учи даҳанига қараб эгилган қиғир бурнини галати қимирлатиб, ўрнидан турди. У дўсти Ҳайдар учун, қоқоқ бир хўжаликни машхўр миллионер колхозга айлантирган, эски, хароба қишлоқ ўрнига бутун бошли шаҳарча бунёд этган

Отақузи акадек етук раҳбар учун, умуман, бу ажойиб, аҳил меҳнаткаш ва заҳматкаш оила учун, бу оилани тебратиб турган Олияхон опадай меҳри дарё она учун қалаҳ кўтаришни таклиф қилди.

Ҳайдар бўлгуси куёви Қодиржоннинг «бало» эканини билса ҳам, унинг бунчалик ширинсуханлигидан беҳабар эди. Қодиржон битта қадаҳда шунча одамни улуғлаганидан ташқари, суз орасида ўз отаси Жамол Бўрибоевни ҳам қистириб кетди... Унинг айтишича, отаси бу ажойиб оила билан яқинлашаётганидан бениҳоят мамнун эмиш... Воҳид Миробидов ўрнидан туриб кетди. Боядан бери Қодиржонни унча писанд қилмай ўтирган одам, у билан қадаҳ уриштираркан, ярим ҳазил-ярим чин:

— О, билмас эканмиз-да, раис! — деб хитоб қилди. — Буёғиям зўр денг! Эски қадрдонимиз билан куда бупсиз-да, огайни! Собиқ бўлсаям замминистр!

Отақузи катта қорамтир мушти билан столни гурсиллатиб урди. У ҳам ярим ҳазил, ярим чин қилиб:

— Мен эмас, ўша собиқ замминистрингиз камина билан куда бўлаётганидан фахрлансин! — деди. — Сиз ҳалиям бўлса Отақузи Умар ўглининг қадрини билмас экансиз, домла!..

Воҳид Миробидов қўлларини боши узра кўтариб қарсақ чалиб юборди. Тоҳира уялган бўлиб, ошхонага чиқиб кетди. Унинг кетидан Қодиржон ҳам кўзгалган эди, Отақузи қўққисдан:

— Питирлайвермай жойингизда ўтиринг, куёв! — деди бирдан ранги учиб. — Бизди кечирасиз, акаси. Аммо йигит деган унақа... ялтоқланиб, қиз болани кетидан югуравермайди! Ўз иззатини билмоғи керак йигит деган! Аввал тўй қилинг! Никоҳлаб олинг қизимни! Ана ундан кейин қиласиз жилпанг-жилпанг гу ҳиринг-ҳирингизни! Нима дейсиз, домлажон?

Воҳид Миробидов гапни ҳазилга бурмоқчи бўлиб:

— Сизга бир нима бўлдими, раис? — деб кулди. — Сиз ҳамиша ҳақсиз, аммо-лекин ёшлар...

— Мен ёшларга қарши эмасман, домла! Ўйнаб-кулишсин! Замон шуларники — биламан. Аммо, қуюшқондан чиқишмасин-да, ака. Афв этасиз, Қодирбек. Биз кексалар шунақа панду насиҳат қилиб туришни яхши кўрамиз, хафа бўлмайсиз.

— Йўқ, йўқ, нега энди хафа бўлар эканмиз, дада? — деди Қодиржон, гўё ҳеч нарса бўлмагандай жиламайиб.

— Хўп, бу гап тамом! — Отақўзи ўзини стулнинг суянчигига ташлаб, ўтлига юзланди. — Қани, сен ҳам бир нима дейсанми, йўқми?

Ҳайдар унгайсизланиб домласига қаради.

— Мен нима ҳам дейман?

— Тугри. Гап билмагандан кейин нима ҳам дейсан? — деди Отақўзи энсаси қотиб. — Шу шогирдингиздан унча хурсанд эмасман-да, домла!

— Нега энди, раис?

— Сал, бушроқ-да, бушроқ! — Отақўзи Воҳид Миробидовнинг шарафига яна бир қадаҳ кўтарди-да, дастурхонга фотиҳа қилди. Ҳайдар дадасининг дагалроқ қилигини текислаб юбориш ниятида домласини кузатиб қўймоқчи бўлган эди, Отақўзи:

— Сен ишингни қилавер! — деди эътирозга йўл қўймайдиган бир оҳангда. — Машина тайёр. Домлани, мана, Қодирбек обориб қўяди!

Отақўзи шундай деди-да, Воҳид Миробидов билан кўчага чиқиб кетди. Сал ўтмай у қайтиб кирди, қўллари орқасига қилиб, уйнинг ўртасида тўхтади.

Отақўзи одатда бир нарсадан қаттиқ даргазаб бўлса шундай қилар, қўллари орқасига яшириб, оёқларини кериб туриб оларди. Дадасининг бу одатини билган Ҳайдар ҳайрон бўлиб ўрнидан турди.

— Бу бола, — деди Отақўзи салмоқлаб. — Жа... ҳаддидан ошиб кетибди. Куёвтурани айтяпман, синглинг билан жа... ошкора муомала қиладиган бўпти! Айтиб қўйсанг бўлмайдимми?

Ҳайдар пешонасини ишқаб, қизариб кулди.

— Мен нима дейман? Ўзлари топишган. Қизингиз...

— Менинг қизим бўлса, сенинг синглинг! Икковиниям бундоқ... тизгинини тортиб қўйишинг керак эди. Бурибоевни ўгли бўлса, ўзига! Агар сен... синглисини демаганингда мени унга берадиган қизим йўқ эди!..

— Биламан.

— Билсанг... ўз ишларинг нима бўляпти?..

— Ўз ишларим... — Ҳайдар елкасини қисди. — Домла айтдилар-ку, ҳаммаси жойида деб...

— Мен бу ишингни айтяпганим йўқ! — Отақўзининг қаҳрли овози тор хонани янградиб юборди. — Мен анави ишларингни айтяпман. Туй қиламизми ахир?

Ҳайдар қўллари езиб, зўраки кулди.

— Билмасам энди...

— Нимани биласан? — деди Отақўзи бошини

бунадай эгиб. — Лапашанг! Қулингдаги қушни бировга олдириб қўймадингми ишқилиб? Нега индамайсан? Тугрисини айт менга!..

— Унақа нарсани сезганим йуқ...

— Сезмасанг... нега акаси бу ерда юрибди-ю, синглиси йуқ! Сен эртага ҳимоя қилсанг-у, келин бўлса... У нега келиб хизмат қилмайди?

Боя дадасининг тўй ҳақидаги гаплари Ҳайдарга қанчалик ёққан бўлса, бу гаплари йигитлик ҳамиятига шунчалик тегиб, секин ранги ўча бошлади.

— Уям яқинда диплом ёқлади. Ўзи билан ўзи овора...

— Ўзи билан ўзи оворами ё... бир гап ўтдими ораларингдан? — Отақўзи кўзлари ёниб, ўглига синчковлик билан тикилди. У илгари ўглидан пинҳона фахрланиб юрарди. Ҳайдар унга жуда ухшар, келишган буй-басти, қорамангиз чўзинчоқ юзи, чиройли қийғир бурни — ҳаммаси Отақўзининг ўзгинаси эди! Шундай йигитмисан-йигит, уч-тўрт йилдирки, битта қизнинг кетида ивирсиб юрса! Рост, бўлгуси келини жуда кўхлик. Ёшлиқдаги офатижон Фазилатхоннинг ўзгинаси! Шунинг учун ҳам Отақўзи бошда ўглининг хоҳишига унча рўйхуш бермаган, ҳатто: «Арқоғини кўр-да, бўзини ол», деб ўглини бу ниятидан қайтармоқчи ҳам бўлган, бироқ Ҳайдар ўламан обло шу қизни дейман, деб оёғини тираб туриб олди. Туриб олишга олди-ю, аллақачон ишини биттириб, тинчиб кетиш ўрнига шу ақл, шу қадди-қомат билан ҳануз кетидан судралиб юрибди!

— Шунақами? У кишиям диплом ёқладиларми? — деди Отақўзи кесатиб. — Диплом ёқладиларми ё...

— Майли! — деди Ҳайдар. — Бир гап бўлар, дада...

— Йуқ! — Отақўзи бир ҳатлашда эшикка томон юрган ўглининг йўлини тўсди. — Менга бунақа латтачайнар гаплар кетмайди! Мен бу йил қуштўй қиламан деб юртга овоза қилиб қўйганман! Ҳамма эшитган бу гапни! Энди шу битта қизни кўндиrolмай эл-юрт олдида мулзам бўладиган одам йуқ! Агар сен кўндиrolмасанг, мен ўзим...

— Нима?.. — деди Ҳайдар. Ота ўгли эмасми, у ҳам фавқулодда титроқ босиб, кўзлари ўт чақнаб дадасига қаради. — Энди бир қилмаганингиз шу иш қолувди!

Отақўзининг қорамтир юзидаги қаҳр тўсатдан мамнун табассум билан алмашинди, лабларига кулгу югурди...

— Хуллас, узинг пишитасан ишни!

— Керак бўлса...

— Керак! Ана, машинани ол! Бориб гаплаш Аммо... — Отақузи қўлини чуқмордай тугиб, боши узра кутарди. — Гацдан қайтиш йўқ. Туй бўлади! Эртага келиб хизмат қилсин! Шу! Тамом-вассалом!

2

Шукуров домла Шомуродовнинг уйидан галати бир ҳолатда чиқди. Домла жиддий илмий муаммоларга жиддий ёндашиш урнига енгил-елпи китоблар ёзиб, сохта шон-шўҳрат кетидан қувадиган «олимлар» тўгрисида гапирганда у гап қайнотаси ҳақида кетаётганини пайқаб қолганди. Буни қандайдир ички бир туйғу билан илғаб олди-ю, кўнгли гаш бўлди, хаёлидан ҳатто: «Қачон тугаркин бу рақобат, бу бемаъни адоват?» деган фикр ҳам ўтди. Лекин домланинг гап-сўзлари, Мирзачўл тўгрисидаги ҳикояси, магрур қиёфаси...

«Йўқ! Мени унақа фисқи-фужур гапларни йигиб юрадиган одатим йўқ!»

Тўгрисини айтганди. Шукуровни қаттиқ ҳайратга солган нарса ҳам домланинг мана шу мардона ва магрур хитоби бўлди!

Ая ҳам унинг нигоҳи олдидан кетмай қолди. Мунгли кўзлари меҳрга тўла бу нозик кампир Шукуровга марҳум бувисини эслатди. Урушнинг учинчи йили дадасидан қорахат келиб, онаси бошқа эр қилиб кетганидан кейин тўққиз-ун яшар Аброржон бувисининг қўлида қолган, то кампир оламдан ўтиб, детдомга тушмагунича унинг тарбиясида бўлганди. Бугун, домла Шомуродовнинг уйидан чиққандан кейин, уша болалик йиллари, сабаби тирикчилик, ёзда бувиси билан даштда машоқ териб, қишда гўё дадаси туйқусдан кириб келадигандай, тик этган товушга қулоқ солиб ўтказган узун тунлари, муштипар бувисининг худди аяникига ўхшаган серажин юзи, мўлтираган кўзлари, эртаклари, ҳатто жаҳли чиққандаги қарғишларигача ёдига тушиб, жуда галати бўлиб кетди. Фақат идорама-идора юриб, ишга шўнгиб кетгандагина бу ўйлар сал ёдидан кўтарилиб, хаёли бошқа нарсаларга алаҳсиди.

Шукуровнинг Тошкентга тушишдан бир мақсади — анчадан бери ота-онасининг уйда меҳмон бўлиб турган хотин бола-чақасини олиб кетиш, қолаверса, баъзи ташкилотларга учраб, бир-иккита долзарб масалаларни ҳал қилиш эди. Бу масалалар орасида энг муҳими — туман учун бир оз ўғит ва қурилиш мате-

риаллари ундириш эди. Бу ишлар унинг вазифасига кирмайди, албатта. Лекин, аввалги ҳовлиқма туман раҳбари имкониятларини ҳисобга олмай, ваъдани катта берган экан, энди Шукуров қайси раис билан гап-лашмасин, ҳаммаси худди оч қолган полапонлардай «ўғит», «ўғит», деб огизларини катта очишади. Ободончиликдан гапирса ҳам шу — нуқул «ёғоч-ёғоч!» деб чирқиллашади

Шукуров биринчи галда «Қишлоқтехника» раҳбарларининг олдига кирмоқчи эди, лекин у ерга борса гўё Жамол Бўрибоевга деч келадигандай, гўё бу турқи совуқ одамга (Отақўзининг ҳангомаси унда худди шундай таассурот қолдирганди!) ялиниб-ёлворишга тўғри келадигандай туюлади-ю, ишни Давлат план қўмитасидан бошлади.

Шукуров Тошкентда бир иш битириш, айниқса катта ташкилот раҳбарларининг қабулига кириш осон эмаслигини яхши биларди. Бироқ бирда «чўл» ва «чўлқувар» сўзларини писанда қилиб (Шукуров борган туманнинг бир чети азим саҳрога тақалар, у ерда янги совхозлар ташкил бўлиб, катта ишлар қилинмоқда эди!), бирда берухсат «бостириб кириб», ишни хийла жадаллаштирди. Айниқса «чўлқувар» сўзи қўл келди. Шу сўз баҳона Давлат план қўмитасида ҳам, Қишлоқ қурилиши ва Сув хўжалиги вазирлигида ҳам уни навбатсиз қабул қилишди, илтимосларини бир жойда инobatга олишиб, бир жойда инobatга олишмаса ҳам, ҳар қалай, яхши муомала қилишди.

Шукуров Қишлоқ қурилиши вазирлигидан чиққанда соат бешга яқинлашиб қолган, «Қишлоқтехника» раиси эса Давландан телефон қилганида соат еттида қабул қилишини айтганди. Шукуров бир лаҳза ўйла-ниб тургач, у қайнотасиникига кетди.

Шукуров борганда қайнотасининг тепаси болохонали ҳаворанг дарвозаси олдида янги оқ «Волга» турарди. «Отақўзи акаям кептилар-да!» — деди Шукуров ичида, деди-ю, иш билан бўлиб, хаелидан кўтарилган нохуш ўйлар қайта ёпирилиб келди. У кўнгли гаш бўлиб машинадан тушаркан, дарвозанинг ён эшиги очилиб, аввал Отақўзининг шофёри, унинг кетидан қайнотаси Воҳид Миробидов чиқди. Шофёр шоша-пиша ўзини машинага урди, одатдагидай башанг кийинган, бошидаги сийрак сочлари силлиқ таралган Воҳид Миробидов эса, қулоч ёзиб куёвининг истиқболига юрди.

— Э-э, ўғлим Аброржон! Шаҳримизга ташриф бу-

юрганларини эшитиб, эрталабдан бери интизор бўлиб кутамиз! Қаёқларда юрибсиз, азизим?

Воҳид Миробидов куёви билан кўришиб бўлар-бўлмас дарвозага қараб чоқди.

— Маҳбуб! Бибим! Қайдасизлар? Меҳмони табар-рук келдилар! Карнай-сурнай чалинсин! Қўйлар сўйилсин!...

Эшиқда эликлардан ошганига қарамай пардоз-андозни жойига қўйган, оқ-сарикдан келган, юм-юма-лоқ Назокатбиби кўринди. У пилдираб келиб, куёвининг елкасига қоқди.

— Мунча куттирмасангиз, куёвтура? Соғиниб сомон бун кетдик-ку, гиргиттон?..

— Маҳбуб қани, бибим? Маҳбуб! — қичқирди Воҳид Миробидов.

Назокатбиби битта-битта терилган қошларини ноз билан чимирди.

— Маҳбуб араз, куёвингиздан! Бир ҳафтадан бери интиқ-интизор кутса-ю...

— Танқид тўхтатилсин, бибим! Куёвни пайгамбар сийлаган дейдилар!..

Воҳид Миробидов, огзида куёш чарақлаб, дарвозанинг бир табақасини очди.

— Маҳбуб! Қайдасан, қизим?

Шукуров қайнона-қайнотаси кўтарган хушнуд шовқин-сурон остида кулимсираб, ҳовлига кирди.

Камида олти сотих келадиган катта ҳовлининг ўртасида фавворали ҳовуз, ҳовузнинг ўнг томонида пойдевори одам бўйи кўтарилган муҳташам уй, чап томонида ҳаворанг бўёққа бўялган улкан ёзги шийпон қад кўтарган, ҳовуз теварагидаги атиргуллар барқ уриб очилган, шийпон олдидаги ток новдалари битта-ма-битталаб териб қўйилгандай, ҳаммаёқ саранжом-саришта эди.

Шукуров ҳовлига кириши билан ўнг томондаги уйнинг эшиги очилиб, Маҳбуба кўринди.

Назокатбининг қошларидай ингичка қошлари бири паст, бири юқори кўтарилган, четларига нафис кўкимтир бўёқ суртилган кўзлари ёқимтой гинахонлик билан сузилган Маҳбуба, худди Тошкентда эмас, курортда дам олгандай очилиб кетган эди!

— Маҳбуба! Қизим! Қани, шийпонга жой қилинлар!.. Сиз ҳам чойга қаранг, бибим! — Воҳид Миробидов, гўё ошиқ-маъшуқлар висолига халақит бергиси келмаган одамдай, Назокатбинини қўлтиқлаб, шийпон ёнидаги ёзги ошхона томон бурилди.

Шукуров ўзини қандайдир ноқулай сезиб, хотинига яқинлашди.

— Салом, хоним!

— Кечирасиз, мен сиз билан кўришмайман! — Маҳбуба тирноқларига хина қўйилган оппоқ қўлларини орқасига яширди...

— Бир қошиқ қонимдан кечинг энди! — кулди Шукуров.

— Йўқ, кечиб бўлман!

— Нега энди?

— Чунки... бир ҳафта бўлди, ақалли бир мартаям хабар олмадингиз, хотиним қаёқларда юриптиям демадингиз!..

— Демаган бўлсам... мана энди опкетгани келдим! Тайёрмисиз?

— Эшиқдан кирмасдан туриб, кетишни ўйлайсиз-а? Ҳеч қаёққа кетмайман бугун! Ўтиришимиз бор!

— Қанақа ўтириш? — Шукуров эндигина Маҳбубанинг жуда ўзгача кийиниб олганини, нафис оқ матодан нозик дид билан тикилган янги кўйлак, янги оқ туфли унинг чиройига чирой қўшиб юборганини пайқайди, пайқайди-ю, юрагида рашкка ўхшаш бир нарсга гимиради. У доим шундай булар, Маҳбуба Тошкентга, ота-онасининг олдига тушиб кетган пайтларида ҳамаша рашки кўзирди.

— Ҳозир бирга ўқиган дугоналарим келишади. Жонон ўтириш бўлади. Ичида жа... офатижонлари бор! — Маҳбуба дадасига ўхшаб қийқириб кулди. Унинг бу ҳазилида ҳам ўзига ишонч, ҳам «сизни ҳеч кимга рашк қилмайман!» деган маъно бор эди, бу маъно негадир Шукуровнинг ҳамиятига тегди-ю, гаши келиб: «Бўпти! Бўлмаса сиз қолинг, мен болаларни олиб, ўзим кетавераман!» демоқчи эди, бироқ шу пайт шийпонда телефон жириглади, кетма-кет қайнотасининг: «Аброржон!» — деган овози келди.

Афтидан, жонон ўтириш катта бўлса керак, шийпонда дастурхон тўкин: бир-бирига уланган столлар лаган-лаган сомсалар, тортлар, яхна гўшт, товуқ ва мева-чевага тўлиб кетган эди.

Тўрда ўтирган Воҳид Миробидов куёвига жой кўрсатиб, бир пиёла чой узатди.

— Огайним Отақўзи... Эшитишимга қараганда танишиб олибсизлар. Жуда хурсандман. Ажойиб инсон! Ўзиям туманингиздаги энг зўр раислардан-да! Сизга айтувдим-ку, биз эски қадрдонмиз деб! Эртага ўгли Ҳайдаржоннинг қимояси. Боя бир жойда бирга

булувдик. Ҳозир яна телефон қилди. «Гулистон» ресторанига таклиф қиялпти. Катта одамлар йигилармиш. Бориб келамизми?

«Катта одамлар» сўзи Шукуровга ҳозиргина Қишлоқ қурилиши вазирлигида бўлиб ўтган бир гапни эслатди. Уни вазирнинг ўзи қабул қилди. Жуда яхши қабул қилди. Аммо қандай хушмуомала қилган бўлса, шундай хушмуомалалик билан ёрдам беришдан бош тортди. Унинг айтишича, туман бу йилги қурилиш материалларини ортиғи билан олиб бўлган экан.

Шукуров бу гапга ишонгиси келмай ҳужжатларни суриштирган эди, қоғозлар орасидан бир неча жойда Отақўзининг номи чиқди. У вилоятдан хат олиб келиб — бу хатга вилоятнинг қишлоқ хўжалиги бўйича раҳбари Бегмурод Холмуродов имзо чеккан эди! — туманга тегишли қурилиш материаллари ҳисобидан катта бир қисмини умариб кетган экан.

Шукуров ишга борган кунлари Отақўзи бошқарган «Порлоқ йўл» колхозини ва колхоз марказидаги янги қишлоқни бориб кўрган эди. Бутун республикага донги кетган бу кўркем қишлоқ тўғрисида у кўп эшитганди, бироқ ўз кўзи билан кўрганлари газеталарда мақталгандан ҳам ошиб тушди-ю, Шукуров Отақўзини чин кўнгилдан табриклади.

Шу боисдан ҳам тунов кунини Оқсоқол деган кекса раис мармар масаласида арз қилиб келганда Шукуров Отақўзининг ёнини олган, чунки кўз олдига ўша кўркем қишлоқ келганди. Отақўзи бўлса буёқда...

— Йўқ, мен ҳали «Қишлоқтехника»га боришим керак, — деди Шукуров.

— Э, унда ресторанга боринг! — қаҳ-қаҳ отиб кулди Воҳид Миробидов. — «Қишлоқтехника»нинг устунларидан бири Жамол Бўрибоев ҳам ўшатта бўлади. Баҳона билан танишиб оласиз. Жа зўр одам! Отақўзи бекорга қуда бўлягани йўқ бу одам билан!..

— Эшитдим. Боя Отақўзи ака бу одам тўғрисида галати нарсани гапириб бердилар.

— Яъни?

— Ҳа шу... Бу одам билан ҳалиги... домла Шомуродовнинг ўгли орасида уруш йиллари қандайдир жанжал бўлиб ўтган экан. Лекин гапига яхши тушунолмадим...

— Э-э, ана у ҳангомани айтяпсизми? Йигитчиликда нималар бўлмайди дейсиз, Аброржон! — Воҳид Миробидов ёзги ошхона томонга ўгринча кўз ташлаб, галати ишшайиб қўйди. — Каминаям эшитувдим. Гуё

Отақұзининг қишлоғида ҳуснда яғона бир санам бўлганмиш. Ҳалиги сиз айтган домла Шомуродовни ўғли шу санамга ошиқу беқарор экан. Аммо ўзи фронтда. Жамол Бўрибоев бўлса ёнида. Ёш, кетворган йигит. Ёнгинасида бунақа йигит кишнаб турганида урушда юрган одамни эслайди дейсизми санам? Гапни пускаласи, иккиси тил топишиб қолишади. Аммо лекин фалакни гардиши билан бу уртада бизди қадрдонди ўғлиям отпускага кеп қолсин. Қарайдики, иш бунақа. Бошқа йигит бўлса-ку, қўлини бир силтаб қўя қоларди. Оламда нима кўп, жонон кўп. Аммо отасига тортмаган фарзанд фарзандми? Уям отасига ўхшаган бадфеъл одам бўлса керак, Жамол Бўрибоевни қидриб бориб, шартга отади-я! Яхшиям ўқ тегмай қолади. Бўлмаса, билмадим, нима бўларди?

Қайнотасининг отзидан чиққан «бадфеъл» сўзи домла Шомуродовнинг бояги мағрур хитоби олдида шундай хунук эшитилдики, Шукуров беихтиёр афти буришиб, ерга қаради, ҳали-замон Маҳбубани кўрган-да сал илиган кўнгли қайта музлаб:

«Сизга нима керак шу гап? У одам нима ёмонлик қилди сизга?» — деб сўрамоқчи бўлди, бироқ шу пайт ошхона томонда она-боланинг хуррам қаҳқаҳаси янгради. Бу қувноқ қаҳқаҳа Шукуровга яна домла Шомуродовнинг уйида бўлиб ўтган гапларни эслатди, чолкампирнинг ҳазин меҳр билан йўтрилган имо-ишоралари кўз олдида қайта жонланди-ю, юраги ачишиб кетди. Уларнинг гамгин руҳияси билан ҳозиргина янграган хуррам қаҳқаҳа уртасида, қайнотасининг мамнун кўриниши, умуман, бу серфайз, серзавқ, бахтиёр оила ўртасида қандайдир... пинҳоний адолатсизликдан далолат берувчи катта бир тафовут бор эди. Бу хонадонга хос бўлган ва илгари Шукуровга жуда ёқадиган бу бахт ва мамнуният туйғуси ҳозир нечундир, эҳтимол, домла Шомуродовдан эшитганлари таъсиридадир, таъбини хира қилмоқда, илгари кўзига яхши кўринган нарсалар энди бошқача, сохта ва носамимий кўринмоқда эди.

Воҳид Миробидов пиёлани хонтахтага қўйиб, ўрнидан тураркан, куёвига синовчан тикилди.

— Эшитишимча, бугун бизди эски қадрдон домла Шомуродовга меҳмон бўлган эмишсиз.

— Ҳа, — деди Шукуров. — Отақўзи ака билан бориб бирпас гаплашиб ўтирдик. Домла табиатни эъзозлаш муаммолари билан жуда қизиқар эканлар...

— Жа қизиқар экан денг? — пичинг қилди Воҳид

Миробидов. — Эшитишимча, у киши тоғ арчалари тўғрисидаям бутун бир китоб ёзган эмишлар. Гуё Урта Осиё тоғларида ўсган қадимги арчалар кўпайтирилса бўлди, ҳамма дарё, ҳамма ўзанлар сувга тўлиб кетармиш. Шунда Сибирь дарёларининг сувини олиб келишга ҳам эҳтиёж қолмасмиш. Чала мулла кофир-аст, деганларидек, олим эмас, чаласавод бир одамнинг сафсаталари!

Ошкора бир заҳархандалик билан айтилган бу гапларни эшитаркан, Шукуровнинг хаёлидан: «Мирзачўл тўғрисидаги ўша машъум мақолани бу киши ўзлари ёзмаганмикин?» деган фикр ўтди, ўтди-ю, уни тезроқ хаёлидан чиқаришга уриниб:

— Домланинг столида Сибирь дарёларидан келадиган бўлгуси канал лойиҳасини кўрдим, — деди.

— Шунақами?

— Лекин лойиҳа савол ва ундов аломатларига тўлиб кетибди!

— Ҳа, битта аҳмоқ савол беравериб юзта донони лол қолдирибди, деганларидек, ҳозир у кишининг қўлидан келадиган биттаю битта иш савол бериш бўп қолди! — деди Воҳид Миробидов гижиниб. — Айтмоқчи, каминай камтариннинг Сибирь дарёси муаммоларига бағишланган китобини ўқидиларми?

— Нашрдан чиқдими китобингиз?

— Чиқдими дейсиз! Газеталардаги мақтовларни кўрмабсиз-да! — Воҳид Миробидовнинг кўзларида болаларча бир шодлик чақнади. — Қани юринг, азизим, дастхат ёзиб берай сизга!

3

Воҳид Миробидовнинг камқатнов, осойишта кучага қараган ишхонаси домла Шомуродовнинг ишхонасидан қолишмас, балки ундан ҳам кенг, ундан ҳам баҳаво, китоблари ҳам домланинг китобларидан кам эмас эди. Қайнотасининг кетидан кабинетга кирган Шукуровнинг кўзи дабдурустдан рўпарадаги деворни қоплаб олган катта харитага тушди. Бу ўша, Сибирь дарёларидан Урта Осиёга келадиган бўлгуси каналнинг сурати солинган, кўк ва қизил чизиқлар билан тўлиб кетган хаританинг ўзгинаси, фақат унда на савол, на ундов ва на домланинг арабча ёзувлари бор эди. Хаританинг тепасида фил суягидан нақш қилинган чиройли дутор осиглиқ турарди. Бу дуторни кўрганда қайнотасининг уни эшиб чалишлари, ўти-

ришларда газаллар ўқиб, рақсга тушиб кетишлари эсига тушди-ю, Шукуров беихтиёр кулиб қўйди.

Воҳид Миробидов турдаги қоғозга тўлиб кетган катта стол ёнига ўтиб, бир даста китоблар орасидан ўртача қалинликдаги қора жилдли китобни олди-да, тикка турганича дастхат ёзди. Шу топда Воҳид Миробидовнинг ҳар бир ҳаракатида, улкан бошини бир томонга сал эгиб, шитоб билан қалам тебратишида, бугун важоҳатида ўзига ишонч, мамнуният, чексиз бир ифтихор барқ уриб турарди.

— Мана, ўқимасангиз ҳам, варақлаб чиқишга вақт топарсиз! — Воҳид Миробидов голибона илжайганича китобни куёвига узатиб, ўзини чуқур креслога ташлади.

Китоб «Кўҳна ўлка келажаги» деб аталар, унинг биринчи бетига хаттотларча чиройли ҳуснихат билан ушбу сўзлар битилган эди: «Қадрдон ўғлим Аброр-жонга! Сиз ва сизнинг фарзандларингиз, менинг севikli набираларим, ушбу камтарин асарда илгари сурилган гоьларнинг рўёбга чиққанини ўз кўзларингиз билан кўрасизлар, деган умидда, отангиз Воҳид Миробидов».

Дастхатнинг самимийлиги таъсир этдими ё китобни азаддан бамисоли бир мўъжиза деб билгани учунми, Шукуров, юраги беихтиёр шиг этиб:

— Раҳмат, дада, — деди овози титраб. — Янги ижодий парвозлар тилайман, сизга!

— Ташаккур, ўғлим, ташаккур! — Воҳид Миробидов вазмин бош иргаб, ўтирган жойида бир қўзғалиб қўйди.

— Хўш, шундай қилиб, қадрдоним сизга нима дедилар бу масалада?

Шукуров соатига ўгринча кўз ташлади: кетадиган вақти яқинлашиб қолганди.

— У киши ортиқча бир гап айтмадилар.

— Бир нима дегандир, ахир?

— Дедилар. У киши, бу масалада узил-кесил фикр айтишдан олдин уни жуда чуқур ўрганиб чиқиш керак, Сибирь дарёларини жанубга бурганда рўй бериши мумкин бўлган тебранишларни, оби-ҳаво, ер, иқлимда содир бўладиган ўзгаришларни илмий асосда синаб кўрмоқ лозим, дедилар.

— Умумий гаплар! Бу гапларни айтмоқ учун доно бўлиш шарт эмас. Хўш, яна нима дедилар?

Шукуров гап тополмай пешонасини ишқади.

— Хуллас калом, домланинг айтишича, бу ишда

шошмашошарликка йул қўйиб бўлмайди, етти ўлчаб бир кесмоқ керак...

— Масъулиятдан қочиб юрадиган жўн олимнинг жўнгина гаплари бу! — Воҳид Миробидов креслосидан сапчиб турди, қўлларини шимининг чўнтагига тикқанича, ота хўроздай кўкрак кериб, хонани бир айланиб чиқди. — Надоматлар булгайким, дадил ва кенг фикрлаш ўрнига ҳамма нарсадан ўзини опқочиб юрадиган мана шунақа майда одамлар купайиб кетяпти бизда! Фикрлаш қобилияти ниҳоятда тор, масалага давлат аҳамияти нуқтаи назаридан ёндашишдан қўрқадиган бундай жўн олимлар ҳаёт илгари сураётган улкан илмий муаммолардан ўзларини доим опқочганлари-опқочган, улар худди Чеховнинг гилоф бандасига ўхшаб, бир нима десам оқибати нима бўлар экан, деб титраб қақшаб турадилар-у, яна етти ўлчаб бир кесмоқ керак деб сафсата сотадилар. Ҳолбуки, ҳаёт ҳозир шундай муаммоларни илгари суряптики, унга дарҳол жавоб бермоқ керак, дарҳол ҳал қилмоқ керак! Ё нотўғрими гапим?

Қизиқ. Қайнотаси Шукуровга ёқа бошлаган эди. У Воҳид Миробидовнинг ота хўроздай кўкрак кериб туришини зимдан кузатаркан, унинг ёш йигитчадай қизишиб, ёниб гапирган гапларига қулоқ соларкан, ҳали-замон қайнота тўғрисида ўйлаган нохуш ўйлари, кўнглидан ўтган шубҳалари — ҳаммаси тўзгиб кетганини ҳис қилди. Шукуров ҳозир қайнотасининг шу алфозда давом этишини, ўз фикр ва эътиқодларини янада чуқурроқ асослаб беришини истарди.

— Ҳа, айтмоқчи, домла Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга буришдан аввал бу ердаги суториш тизимларини янгилаб чиқиш керак дедилар. Умуман, у кишининг фикрича бизда ҳали ички имкониятлар жуда кўп...

— Ички имкониятлар эмиш! — деди Воҳид Миробидов, гўё рўпарасида ўз куёви эмас, эски рақиби домла Шомуродов утиргандек кесатиб. — Сиз шуни билиб қўйингки, ўғлим, агар биз ҳамма булоқ, ҳамма ўзанларнинг сувини томчилаб ишлатганимизда ҳам, ҳатто Тянь-Шань тоғларининг музларини эритиб сув қилганимизда ҳам саксонинчи йилга, борингки тўқсонинчи йилга бориб ҳамма имкониятларимиз тугайди. Мавжуд сув запаслари бизга яна бир миллион, борингки, бир ярим миллион гектар ер ўзлаштириш имконини беради, тамом-вассалом! Ҳолбуки, бизда ун миллиондан ортиқ серҳосил бўз ерлар мавжуд. Ҳолбуки, аҳоли сони мисли кўрилмаган суръатлар

билан ушиб кетяпти. Бу деган сүз биз барча майда-чуйда шубха ва баҳс-мунозараларни йигиштириб қўйиб, Сибирь дарёлари масаласига дарҳол, шу бугун киришмоғимиз лозим! Чунки, бу лойиҳага шу бугун киришиб, қурилишни шу бугун бошлаб юборганимизда ҳам Сибирь дарёлари ун беш-йигирма йилсиз келмайди! Вақт кетяпти, вақт! Буни ўйлармикинлар домангиз!

Шукуров беихтиёр кулиб юборди.

— Мен сизга ўхшаб у киши билан мунозара қилолмасам!

Воҳид Миробидов ҳам юришдан тўхтаб, тўсатдан хахолаб кулиб юборди:

— Мен ҳам сиз билан эмас, худди эски қадрдоним билан баҳслашаётгандай жазавам тутиб кетди! Бас, бу гапга нуқта қўйдик. Демак, буёғи нима бўлди? Зиёфатга борамизми?

— Йўқ, мен боролмайман, дада.

— Бўлмаса мен ҳам бормайман. Эртанги ҳимояга ҳозирлик кўришим керак... Эски қадрдоним ҳар хил ўйин кўрсатиши мумкин ҳали.

— Хўп бўлмаса...

— Шошманг, мен сизга нима демоқчи эдим-а? Ҳа, эсимга тушди. — Воҳид Миробидовнинг лабларидаги табассум сўниб, қип-қизил юмалоқ юзида гамгин бир ифода зоҳир бўлди.

— Гап бундай, ўғлим. Ақл ёшда эмас, бошда дейдилар. Ёш бўлсангиз ҳам катта бир туманга раҳнамосиз, Аброржон. Аммо... қари билганини пари билмас ҳам дейдилар. Отақўзига ўхшаган одамлар сизгаям асқотади ҳали! Ораларингдан кўнгилсиз гап ўтмадимми мабодо?

— Йўқ...

— Балли! Сиз тўғри сўз йигитсиз —биламан! Аммо... ёшлиқ қилиб, Отақўзига ўхшаган одамлар билан чаплашиб қолмасангиз деб кўрқаман. Отақўзи — ўз оғайним, мен уни ёмонламоқчи эмасман, аммо-лекин сиз — ўз фарзандимсиз! Ёдингизда бўлсин, бу одамлар ҳар нарсага қодир. Мабодо бир гап бўлса ҳеч нарсадан тап тортмайди бу одамлар, бутам. Шунини билиб қўйинг демоқчиман, холос!

Шукуровдан садо чиқмади. У Отақўзининг қудратию унинг галати феъл-атворини биринчи кўришдаёқ билган эди, нималарга қодирлигини эса бугун яна бир кўрди. Қайнотаси ҳақ: уёқда Бегмурод Холмуродов, буёқда Жамол Бўрибоевдай оғайнилари бўлган, юл-

дузни бенарвон урадиган бунақа одамлардан ҳайиқмоқ керак, албатта!..

Шукуров кўнглининг бир четида алақандай ёқим сиз шубҳа, ваҳимага ўхшаш совуқ бир туйғу гимирлаб қолганини сезди-ю, стулларни шарақ-шуруқ суриб, урнидан турди. У қайнотасига: «Э, қуйинг, қайтага огайнингизга келган балоларга балогардон бўляпман!» демоқчи эди, бироқ Воҳид Миробидовичнинг овозидаги самимият бўғизига келган гапни ичига ютишга мажбур этди.

— Майли, дада, бир гап бўлар! — деди Шукуров.

Қайнота-куёв кабинетдан бирга чиқишди, чиқишди-ю, айвонда тўхтаб қолишди.

Катта ҳовлининг тўридаги таниш шийпонда — Воҳид Миробидов бу шийпонни фақат зиёфатлар, гузал ўтиришлар учун қурдирган! — базми жамшида авжида, у ерга ўн чоғлик ёш жувонлар йигилишган, енгил куй янграмоқда, хушқад, хушсурат бир жувон рақс тушмоқда, бошқалар қарсак чалишиб, қийқиришиб, чақчақлашиб ўтиришарди...

Мана, даврадаги жувон аланима деб кулди-да, четроқда қарсак чалиб турган Маҳбубани ўртага тортди. Маҳбуба бир зум ўзини олиб қочган бўлди, сўнг оққушнинг бўйнидай оппоқ, нозик қўлларини ўйнатиб, даврага тушди. Хиёл тўлиша бошлаган, лекин буйдор бўлгани учун бу тўлалигим ўзига ярашган, ичилган шаробданми, хурсандчиликданми, гул-гул яшнаган қизини кўрганида Воҳид Миробидовнинг дили оталик гурурига тўлиб, куёвига қараб жилмайиб қўйди-да, гўё ўзиям рақс тушадигандек, бармоқларини қарсиллатиб, бўйнини ликиллатиб қўйди. Лекин шу пайт қўлида чилдирмадай торт, ичкаридан хотини Назокатбиби чиқиб қолди. Биби бақалоқ гавдасига мос тушмаган бир чаққонлик билан орқага чекиниб эрига йўл берди.

— Тезроқ кира қолинг, қизлар кўриб қолишса уялишади.

— Хўп бўлади, хоним. Куёвингга бир нима де, кетаман деяпти-ку?

— Вой, қаёққа? Маҳбуб нима дейди?

— Унга айтиб қўясиз. Бормасам бўлмайдиган бир иш чиқиб қолди. — Шукуров гуноҳқорона кулимсираб, қайнотаси билан хайрлашди.

Воҳид Миробидов истар-истамас ишхонасига қайтди. У ҳозир ўзидан ҳам, куёвига айтган гапларидан

хам, ҳаммасидан мамнун, чунки бугунги суҳбат кӯевида яхши таассурот қолдирганини сезарди. Эҳ, агар ҳозир шийпондаги даврада ўз тенгдошлари бўлганда Воҳид Миробидов қўлига дуторни олиб эшиб чалар, ўзиям ўйнаб, хонимларниям даврага тортиб, тоза қиздирарди утиришни! Ер-биродарлари билан бўладиган бунақа ўтиришларда, «ейиладиган» гапларда Воҳид Миробидов ҳеч қачон машҳур олимман, профессорман деб ўтирмайди, дутор бўлса — дутор, сетор бўлса — сетор, гижжак бўлса — гижжак, нима тўгри келса шуни чалиб, газаллар ўқиб, қизиқчилик қилиб, барчани хушнуд этади. Шу боисдан уни ҳамма яхши кўради, ҳамма ҳурмат қилади. Шу боисдан, мана, шукур, кексайган чоғидаям ёмон бўлмади. Фақат илм соҳасида эмас, ҳаётда, турмушда ҳам ёмон бўлмади. Шукур, ўгил-қизларининг ҳаммаси одам бўлиб, ўз йўларини топиб кетишди. Бири ота касбини қувган олим, бири инженер, кенжа қизи Маҳбуба эса мана, туман раҳбарида, ўзи врач... Ҳовли тўла неvara.

Ҳа, Воҳид Миробидов ҳаётдан мамнун бўлса арзийди. «Бир бандайи мўминнинг бахти шунчалик бўлар, шукур қилмоқ керак».

Боя Отақўзининг уйида ичилган бир-икки рюмка коньякнинг кучими, ё ҳовлидаги кутилмаган базми жамшид сабабми, Воҳид Миробидов қанча уринмасин, ишга қўли бормади. У катта олимларга муносиб, дид ва салобат билан безатилган кенг, баҳаво хонасида вазмин одимлаб, яна узоқ юрди. Ахийри бугун ишлай олмаслигига, юрагини чулғаб олган алақандай сабабсиз гулу уни столга ўтқазмаслигига кўзи етди-да, тикка турган ҳолда эртага гапирадиган гапларини уртагина қисм қилиб блокнотига ёзиб қўйди. Ёзаркан, хаёлидан тўсатдан: «У киши-чи, эски қадрдоним Нормурод Шомуродов ҳазратлари-чи? Эртага ташриф буюрармиканлар, йўқми? Башарти келса-чи, келиб, тарки одат амримаҳол, деганларидек, эски одатини қилса-чи, машҳур принципааллигини кўрсатса-чи?» деган фикр ўтди.

Воҳид Миробидов блокнотига нуқта қўйиб, қаддини ростлади.

«Майли, келсин! Гапирсин! Менга қолса қарши гапирсин! Жиянлари олдида ўзи шармандаи шармисор бўлади!»

ТҮРТИНЧИ БОБ

1

Латофат ётоқхонада йўқ эди. Бирга турадиган дугоналаридан ҳеч ким кўринмади, қўшни хоналардаги қизлар эса тузукроқ бир жавоб беришолмади.

Тарвузи қўлтигидан тушиб орқага қайтган Ҳайдар эшикда шиг-шиг терлаб, новвот чой ичиб утирган қоровул хотинга мурожаат қилди-ю, балога қолди.

— Саксон олтинчи хонадаги қизни айтяпсизми? Қайси бири? Ҳалиги... жаа кетворган, ҳамма йигитлар орқасидан югурган хумор кўз нозанин эмасми? Тўхтанг, укажон. У қиз анави... лайлакка ўхшаган қилтириқ домла бор-ку, сал дудутроқ? Ўша домла келиб опкетди, машинасига солиб!

Ҳайдар гапирганига пушаймон бўлиб, чўрт бурилиб кетаркан, қоровул хотиннинг:

— Замонанинг қизларигаям ҳайронсан киши! — деганини эшитди. — Лочин деса дегудек шундай йигит туриб, қаёқдаги қаланғи-қасанғилар билан юришади!

Ётоқдан шитоб билан отилиб чиққан Ҳайдар қаёққа боришини билмай, бирдан қадамини секинлатди.

Қуёш ботган бўлса ҳам, теварак-атроф ҳали ёруғ. Одатда доим гавжум, сершовқин буладиган майдон ва хиёбонларда, гулзор ўртасидаги кумушранг фаввора атрофида ҳозир одам сийрак, фақат ҳар жой-ҳар жойда, дарахт тагидаги ранг-баранг скамейкаларда шивирлашиб, пиқ-пиқ кулишиб ўтирган битта-яримта қиз-йигитлар кўзга чалинади...

Ҳайдар бир-бир босиб, ётоқхона олдидаги гулзор томон юрди. Йўқ, у Латофатни бировга рашк қилмайди. Зотан, Латофатда кўҳлик қизларда кўп учрайдиган ва одатда «енгилтаклик» деб аталадиган хулқ-атвордан асар ҳам йўқ. Агар у сал шаддо, сал шўхроқ, сал қувноқроқ бўлса Ҳайдар қайтага севинар эди.

Ҳайдар қишлоқ муҳитидан, ота-онасининг қаттиқ назоратидан қутулиб чиқиб, ўзларини батамом қўйиб юборган қизларни кўп кўрган. Улар баъзан худди тугон соҳилини ўпириб кетган бевош оқимга ўхшайди. Сокин турмушдан кейин улар сершовқин, сержило, серлаззат ҳаётга сувга шўнғигандай шўнғишади-ю, гоҳо ақл-ҳушларини йўқотиб қўйишади. Ҳайдар шунақа қизлардан бир-иккитасини яхши билади, улар билан топишиб, ҳатто биттасини яхши кўриб қолган

пайтлари ҳам бўлган. Уша қиз сабаб, Латофатнинг инжиқ хулқ-атворидан безиб, ундан юз ўгириш фикрига ҳам борган, лекин «кўнгил ўлгур» — унинг ихтиёридан устун келган.

Сўнги пайтларда, айниқса Латофатга «бир бало» бўлганини сезганидан кейин эса, кўнгли совиш ўрнига юрагидаги чўғ, кўзлари катта-катта бу маънос қизни илк бор кўрганидаёқ қалбига тушган чўғ, аксига олиб, баттар яллиғланди!..

Дадаси уни умуман қиз зотидан чўчийдиган бир лапашанг деб ўйлайди. Ҳайдар эса, истаган қизни «гаҳ» деб қўлига кўндира олади, кўндириб юрибди ҳам!.. Латофатдан аччиғи чиққан пайтларда тасалли қидириб, баъзан ушаларнинг огушига ҳам киради, аммо... тасалли тополмайди, энг эркин, энг замонавий нозанинларнинг эҳтиросли бўсасидан ёниб ётган пайтларида ҳам, Латофат эсига тушса бас, томирларида кўпирган қон бирдан сўниб, ўрнидан туриб кетади... Ким билсин, эҳтимол, бу гайритабиий бир касалдир. Эҳтимол, қизни эгиб ололмаган йигитнинг голиб гурури курсатаётган шунчаки ўйиндир!.. Латофат бўлса... ким билсин, балки ҳалиги қоровул хотин ҳақдир. Балки «лочиндай йигит» туриб, ўша қурумсоқ савдойини ёқтириб қолгандир! Инсон руҳини, айниқса аёл зотининг кўнглини билиш қийин-ку!..

Ёши ўттизларга бориб қолган бу фан кандидати биофақда қандайдир ҳашаротлар, ўргимчакканалар билан шуғулланади, ўзиям илмига ўхшаш ипириқчи одам. Ҳайдарга ҳаммадан кўра мана шуниси — Латофатнинг келиб-келиб шу тавия хаёлпараст билан иноқлашиб қолгани алам қилади! Иноқлашишига сабаб — бу дайди-девона қурт-қумурсқалар ҳақидаги қандайдир ақл бовар қилмайдиган баландпарвоз гаплари билан Латофатнинг бошини айлантириб олди. Гўё бу ишлар, бу қурт-қумурсқаю капалак-мапалаклар оламшул аҳамиятга эга эмиш, гўё келгусида уларни буюк кашфиётлар кутяпганмиш! Энг ёмони, бу ҳақда Латофатга гапириб бўлмайди. Латофат бу дарвишнамо хаёлпараст тўғрисида айтилган қиттак гапни, ҳатто ҳазил-мутойибани ҳам кўтаролмайди, дарҳол қовоқ-тумшуғи осилиб қолади!

Ётоқхона олдидаги гулзор кимсасиз ва жимжит бўлса ҳам, олисроқдаги ёшлар кафесидан оркестр овози келар, яқинда чиққан ва дарҳол машҳур бўлиб кетган «яли-яли» куйи эшитиларди. Бу лапар, чинқирган жаз овози Ҳайдарга яқинда, Латофат диплом

ёқлаган куни шу кафеда бўлиб ўтган кўнгилсиз воқеани эслатди.

Латофатнинг диплом ёқлаш маросимида курсдош ёр-дўстларидан ташқари, акаси Қодиржон, Ҳайдар, Тоҳира, ҳатто дадаси Жамол Бўрибоев ҳам даста-даста гул кўтариб келишди.

Ҳайдар биларди: Жамол Бўрибоев қизини яхши кўрар, кўндан бери ўртадаги ноаҳилликка барҳам бериш пайида эди. Лекин Латофат отаси билан муроса қилишни истамас, ҳамон ётсираб юрарди. Акаси Қодиржон дадаси тугул, ўғай онаси билан ҳам топишиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетган, дадаси ҳам унга кўп ёрдам берар, Латофат эса дадаси тугул акаси Қодиржоннинг ҳам гапига кирмас, ҳамон ужарлик қилиб келарди.

Латофатнинг диплом иши ўша машъум қурт-қумурсқалар тўғрисида, бу қурт-қумурсқаларнинг табиати муҳофаза қилишдаги оламшумул аҳамияти тўғрисида эди. Агар биофак домлаларининг ўша кунги гапларига ишонса, Латофат билан унинг ипириқки устози илмда буюк кашфиётга эришган, оламда уларнинг қурт-қумурсқаларидан муҳимроқ, ундан фойдалироқ нарса йўқ! Ўша куни айтилмаган фақат битта гап қолди, у ҳам бўлса Латофатнинг диплом иши докторлик диссертацияси билан баробар дейилмади, холос.

Хуллас, диплом ёқлаш маросимидан кейин Латофатни табриклашга йиғилган ёр-дўстлари тантанали вазиятда ҳозир жаз овози эшитилаётган мана шу кафега равона бўлишди.

Катта зиёфат ҳидини сезган хушнуд издиҳом бетиним кулги остида кафега яқинлашганида, ичкаридан... Жамол Бўрибоевнинг рафиқаси чиқди. Қорамагиздан келган, нозик дид билан кийинган бу кўҳликкина жувон учун шу топда ўғай қизига гул кўтариб чиқишдан оғир ҳақорат йўқлиги юзида шундоқ акс этиб турарди. Ранги ўчган, энтикиб нафас олган ўғай она, кўзлари бежо, лабида сохта табассум, Латофатга алақандай журъатсизгина яқинлашиб, ўпишгани лабини чўзди. Латофат эса гўё мудҳиш бир нарсани кўргандай бирдан оқариб кетди-ю, алақандай талмовсираб қолди. У ўғай онаси туган гулдастани олишга олди, бироқ ўпишмади, юзига совуқ ниқоб кийганича унинг ёнидан ўтиб, кафега кириб кетди. Ўпишиш учун лабини чўзган ўғай она кўзлари пирпираб эрига қаради. Жамол Бўрибоев, ўзини кўриб кўрмаганликка ол-

дида, хотинини «подручка» қилиб, ичкарига бошлади. Лекин зиёфатга рахна тушиб бўлган эди. Ҳатто биринчи қадаҳлардан кейин рақсга тушган Тоҳира билан Қодиржон ҳам ўтиришга жон киритолмади. Ўзини босиб, юзига магрур ниқоб кийиб олган ўтай она сал ўтмай эрини етаклаб чиқиб кетди. Домлалар ҳам битта-битта тарқала бошлашди, фақат қурт-қумурсқалар пири бўлмиш Соқижон Обидовнинг вақти чоғ эди. У ичди, кайф қилди: кайф қилгандан кейин эса — ажабо! — дудугланиши ҳам йўқолиб, Латофат учун устуга қадаҳ кўтарди, шундай гўзал, соҳибжамол қизнинг баъзи сирти ялтироқ, ичи қалтироқ, кўринишда улуг, аммо илмда мирқуруқ йигитларнинг хушомадига учмай, ўзини илм-фанга багишлаганини мадҳлаб, қайта-қайта гапирди, қўллари уни ўпди. Унинг қилиқлари ҳам, гап-сўзлари ҳам ўзига ўхшаш телба-тескари эди. Ҳайдар чидаб ўтирди-ўтирди-ю, охири стулни бир тепиб ўрнидан турди ва Обидов домлани «бир минутга ташқарига» чақирди. Латофат иккисининг ўртасидаги низо ҳам ўшандан бошланди, тўғрироғи, илгарироқ бошланган оловга ўша куни лампамой сепилди. Чунки...

...Ётоқхонанинг олдига такси келиб тўхтади. Таксидан олдин катта папка кўтарган Соқижон Обидов, унинг кетидан... Латофат тушди.

Латофат билан Соқижон Обидов Ҳайдарни кўришмас, чунки ён-верларига қарашмас, гўё оламда улардан бошқа ҳеч ким йўқдай, нима тўғрисидадир қизгин баҳслашишмоқда, тўғрироғи, Соқижон Обидов дудуглана-дудуглана алланарсаларни тушунтирар, Латофат эса бошини бир томонга сал эгиб, мулойим кулимсираганича унинг ваъзига қулоқ солиб турарди. Ниҳоят, Латофат, бир нима деб кулди-да, Обидовга қўлини узатди. Лекин Обидов гўё унинг кетиб қолишидан кўрққандай, билагидан ушлади.

— Тўхтанг, Латофатхон! Яна битта гап!

Бу телба домла ҳозир Латофатга севги изҳор қиладигандай туюлди-да, Ҳайдар қандай қилиб:

— Латофат! — деб юборганини ўзиям сезмай қолди.

Обидов билан Латофат баравар ўтирилиб қарашди. Соқижон Обидов, худди гайритабийий бир ҳодиса рўй бергандай огзи очилиб, таажжуб билан тикилиб қолди, Латофат эса сал ранги ўчиб, қошларини чимириб олди.

— Аа... ссизмисиз?.. — деди Обидов. — Ккелинг.

Латофат қулидаги бир даста райҳонни лабларига босиб (қаёқдан олдийкин бу райҳонни?) ҳамон туфли-си билан ер чизиб турар, афтидан, Ҳайдарни айгоқчилик қилиб юрибди деб ўйласа керак, қовоғи солиқ эди.

— Кечирасиз, домла, — деди Ҳайдар. — Латофат-хонга бир оғизгина гапим бор.

Обидов Латофатга бир қараб олди, унинг индамай лабини тишлаб турганини кўриб, елкасини учирди:

— Марҳамат... Хўп, ххайр...

Латофат билинар-билинмас бош иргаб жавоб берди-да, индамасдан боя Ҳайдар ўтирган скамейкага қараб кетди.

Унинг эғнида арзонгина матодан тикилган, тиззаларига етар-етмас гулдор кўйлак, оёғида пошнаси баланд тўнгиз тумшук туфли. У ўрта бўйли, нозиккина қиз эди, лекин пошнаси баланд туфли кийгани учунми ё ташлаб кўйса белига тушадиган йўтон, қўнғир сочларини боши узра баланд қилиб турмаклаб олгани учунми, новчагина кўринарди.

Улар бориб ўтириши билан симёгочлардаги таёқсимон узун лампочкалар пир-пир этиб ёнди-ю, чор атроф сўтдай ёришиб кетди.

Узун, келишган оёқларини жипис қилиб олган Латофат кўйлагининг калталигидан ийманди шекилли, райҳон ушлаган қўлларини тиззасига қўйди. У ҳамон индамас, гўё «ичимдагини топ», дегандай ҳамон бир нуқтага тикилиб ўтирарди. Қизнинг чўзинчоқдан кўра сал юмалоққа мойил бугдойранг юзи, битта-битта терилган қош ва киприklarининг нафислиги, баланд турмакланган сочларининг алақандай виқорли кўриниши, айниқса катаклари кенг қирра бурни унинг чеҳрасига чиндан ҳам жуда киборона ифода бахш этар, агар ёноқларидаги чуқурчаларининг ажиб мулойимлигию серкиприк катта-катта кўзларининг юракни жиз этказувчи маъюслиги бўлмаганда Латофат гўзал, лекин истараси совуқ, кибор қизларга ўхшаб қолармиди? Бироқ хиёл қалин лабларининг четидаги бу майин чуқурчалар, айниқса доим маъюс боқадиган бу катта-катта кўзлар... Ҳайдар ҳар сафар қизнинг шу ғамгин кўзларига, лабларининг теграсидаги шу мулойим кулгичларига қараши билан кўнглидаги ҳамма гина-кудуратлари тўзғиб кетиб, қалбини илиқ бир меҳр чулғаб оларди. Аммо бугун бу савдойи домла билан қайлардадир тенгираб юргани сабаб бўлдим, юрагидаги муз эримади.

— Эшитаман, — деди Латофат. — Айтинг, гапингиз бўлса...

Ҳайдар бугизига келган: «Қаёқларда сангиб юрибсиз бу телба дарвиш билан?» деган нидони зўр-базўр ичига ютиб:

— Хабарингиз бор, — деди. — Эртага ҳимоя қилияман. Борасизми?

Латофат қўлидаги райҳонни юзига босди.

— Боришим шартми?

Унинг бу саволида ҳақоратомуз бир маъно бор эди! Ҳайдар яна ўзини зўрга босиб:

— Нима, бирорта мақсадингиз борми? — деб сўради.

— Қанақа мақсад? Тушунмадим гапингизга...

— Нимасига тушунмайсиз? Ахир... ниятимиз яхшими, ахир? Яхши бўлса, наҳот мен диссертация ёқласам-у, сиз бу маросимга бориб, бир оғиз табриклашниям истамасангиз? Ахир мен... нима бўлгандаям шунча йил меҳнат қилдим-ку? Шу падар лаънат ишни деб адои томон бўлдим-ку, ахир? — деди Ҳайдар ўқсиб, деди-ю, ичида сўкинди: «Энди бир камим ялиниб-ёлвориб меҳрини қозониш қолувди!»

Латофат ерга қараганича:

— Кечирасиз, — деди эшитилар-эшитилмас товушда. Унинг овозида туйқусдан пайдо бўлган бу самимият Ҳайдарнинг кунглидаги аламини аччиқ фарёдга айлангирди.

— Ахир нега бундай қиласиз, Латиф? — деди у қизнинг қўлини олиб. — Нима бўлди ўзи? Бу... савдойи одам, бу ипирисқи домла қай гўрдан пайдо бўлди ўзи?

Латофат қўлини Ҳайдарнинг қўлидан оҳиста чиқариб олди.

— Сиздан ўтиниб сўрайман: бу гапингизни, «ипирисқи» деган сўзингизни иккинчи айтманг! — Латофатнинг овозидаги бояги самимият сўниб, юзида яна аввалги совуқ ифода пайдо бўлди.

— Нега айтмас эканман? Ипирисқи бўлмай нима? Нимаси бор унинг? Ишонгани кандидатлигимиз?

— Кандидатлигини пеш қилаётгани йўқ-ку! Агар билсангиз... олтин одам у! Унинг мақсадларини билсангиз эди! Бу одам нималар ҳақида уйлаб юргангани билсангиз эди!

— Билиб турибман нияти нималигини! Баландпарвоз гаплар билан бошингизни айлантиряпти-ю, сиз бўлсангиз...

— Майли, кераги йўқ!

Латофат кўзига ёш олиб, пирпираб учган лабларини тишлади.

«Майли, кераги йўқ!» — унинг бу гапни қайта-қайта такрорлашида яна уша, «ичим тўла дард-ку, айтолмайман-да! — деган кишини таҳқирловчи бир маъно бор эди. Ҳайдар қалбида жўш урган тугён билан олишаркан:

— Дардингиз бўлса айтнинг ахир!.. — деди бўғилиб.

— Дардим... Мана ҳозир ўзингиз айтдингиз. Мен ҳам одамман-ку, деган маънода гапирдингиз. Мен ҳам сизга шуни айтмоқчиман. Мен ҳам одамман-ку, ахир! — Латофат райҳон ҳиди уфурган рўмолчаси билан кўзларини артди. — Бошқасини айтмай қўя қолай. Агар менинг кўнглимга қарасангиз, у кунни, диплом ёқлаган куним шундай қилармидингиз?

— Нима қилдим?

— Нима қилдим дейсиз? Ахир... сиз менинг дадамлар билан гаплашмаслигимни биласиз-ку! У киши кептилар. Майли. Нимаям дердим? Бироқ унинг хотини... бу ичи қора хотиннинг кафеда зиёфат бериши!.. Бунақа экан, нима қилардингиз бошда зиёфатни бўйинингизга олиб?

— Латиф? — Ҳайдар қизнинг тирноқларига хина қўйилган майин қафтини ушлади. — Мен битта эмас, юзта зиёфатга тайёр эдим. Мен қаёқдан билай? Ахир, у киши, нима бўлгандаям, дадангиз-ку?

— Мен ҳам шуни айтяпман! Шунча йил бирга бўлиб, бирга юриб, бир оғиз кўнглимда нима дардинг бор деб сўрамадингиз? Дада бўлган бу одам... шўрлик оймларнинг бошларига не кулфатлар солганини билмайсиз! Чунки... сизга бари бир! Чунки биласиз — мен ҳеч қаёққа кетолмайман, чизган чизигингиздан чиқолмайман!.. Дадангиз машҳур одам. Ҳамма нарсага қодир!..

Латофатнинг сўнги сўзлари Ҳайдарнинг эрий бошлаган кўнглига мисоли бир совуқ шабада бўлиб теги-ю, аъзойи бадани яхлади-қолди.

— Дадамларга тил теккизманг! — деди у кутилмаган қаҳр билан. — Дадамлар бировга ёмонлик қилган эмаслар. Умуман... бу гапингизни қандоқ тушунсак бўлади? Агар мен сизни... қўл-оёгингизни боғлаб, мажбур қилиб оляпган бўлсам, агар сизнинг кўнглингиз бошқада бўлса...

— Мен сизга кўнглим бошқада дедимми?

— Бошқада демасангиз...

— Бунти! — деди Латофат, тўсатдан кўзлари аллақандай чарақлаб. — Эртага бораман ҳимоянгизга! Бўлдимми?

— Раҳмат! Борасизми, йўқми — ихтиёр ўзингизда! — Ҳайдар шитоб билан ўрнидан турди. Унинг сабр косаси тўлган эди. — Бормасангиз... билганингизни қилинг! — у шундай деди-да, шартга бурилиб, катта йўлга қараб кетди.

2

Латофат ҳамон новвот чой ичиб шиг-шиг терлаб ўтирган қоровул хотиннинг: «Қаёқларда юрибсиз, айланай, йигитлар сўрайвериб миямни қоқиб қўлимга беришди-ку?» деган илмоқли гапига жавоб бермай, ўз хонасига ўтиб кетди.

Унинг ҳамсоёлари таътилга чиқиб кетишган, хона бўм-бўш эди.

Кўчадан тўлиб кирган Латофат чироқни ўчирди, у ўз каравотига ўтиб ётмоқчи бўлди-ю, кўзи осмон тўла юлдузга тушиб, очиқ дераза олдида бир зум тўхтади. Бу ерда, завод ва фабрика дудидан йироқ шаҳар чеккасида, осмон худди саҳродагидай мусаффо, кўкиш жило сочган юлдузлар эса артиб қўйилгандай тиниқ эди. Оппоқ неон чироқларига чўмган шаҳарча, пастдаги гулзор, гулзор ўртасида нафис товланган фаввора, олисроқдан гиз-гиз учиб ўтаётган машиналар — ҳаммаси бу сўлим оқшомда бошқача, нотаниш ва сирли кўринарди. Қаердандир олисдан, ётоқхонанинг ортидаги кафедан енгил куй ва лапар эшитилар, гўё бутун олам шод-хуррам, ёлғиз у, Латофатгина нотинч ва гамгин кайфиятда эди. Курсдош йигитлар уни мана шу гамгинлиги туфайли «галати»га чиқаришган, баъзилар ҳатто «қиш офтоби» деб лақаб ҳам қўйишган, гўё у қиш офтобидай ярқираб турармиш-у, бироқ иситмас эмиш!

Майли, танаси бошқа дард билмас деганларидек, унинг дарду ҳасратларини билмаганлар нималар демайди? Фақат бўлгуси ёри, инонган тоғи ҳам кўнглида қат-қат бўлиб ётган аламларини билмаслиги юрагини ўртаяпти Латофатнинг!

«Мен қаёқдан билай? Нима бўлгандаям ўз отангизку» дейди-я! Латофат эса «ўз отаси бўлмиш» бу одам тўғрисида ўйлаганда негадир доим уч-тўрт яшар гўдаклик чоғлари эсига тушади, тушади-ю, тирноқларигача зирқираб кетади...

У маҳалда Латофат бу одамдан, доим ялтиро қора чарм пальто, қора чарм фуражка кийиб, катта қора папка кутариб юрадиган Жамол Бурибоевдан азроилдан қўрққандай қўрқар, уни кўрганда мурғи қалби япроқдай титрар, чунки ҳар сафар бу басавал одам келиб кетгандан кейин, ойиси гоҳида етти кучоқлаб, гоҳида уни, уч-тўрт яшар қизчасини бағрига босиб уввос тортиб йигларди... Одатда соғина лаб давом этадиган, уйни зир титратадиган бу аччи фарёд гудакнинг юрагини тилка-пора қиларди. Кейинроқ, катта бўлганида эса, ойиси тўғрисидаги гапларни, кишини таҳқирловчи мудҳиш мишмишларни эшитиб, баттар эзилди, баттар ер бўлди. Бу мишмишлар шундай хунук, шундай мудҳиш эдики, Латофат қишлоқдан бош олиб чиқиб кетмоқчи бўлган вақтлари ҳам бўлди.

Эсида бор, саккизинчидан туққизинчига ўтиб, севги тўғрисида, ўз муҳаббати йўлида ўлимдан ҳам қанчалик маган маъшуқалар, дор тагидан ёрини қутқазиб қолган Кумушбибилар ҳақидаги китобларни «чайнамай ютиб» юрган пайтлари эди. Бир куни ойиси тўғрисида яна бир гап эшитиб, уйларига тўлиб қайтди. Тулмаганима ҳам қилсин, ойисини пок севги билан севган, мардликда, олижанобликда танҳо бўлган Жаббор Нормуродовдай йигит фронтдан Қаҳрамон бўлиб қайтса-ю, қишлоқдаги қабих воқеаларга чидаб туролмай, яна фронтга кетиб, урушда мардона ҳалок бўлса! Ким билсин, эҳтимол, қишлоқда бу хунук воқеа юз бермаганида, ойиси эса ўз аҳдида қаттиқроқ турганида, эҳтимол, бундай булмасмиди, эҳтимол, бу олижаноб йигит фронтда ўлиб кетмай, эсон-омон қайтиб келармиди? Шунда Латофат ҳам бу нопок одамдай эмас, балки ундан, Жаббор Нормуродовдай олижаноб йигитдан тугилармиди?

Ҳозир, биология фанининг мураккаб сирларини ўрганган Латофат ўша пайтлардаги ўз ўйларини эслаб ичида кулиб кўяди. Лекин у маҳалда, даҳшатли мишмишларни эшитиб ер бўлиб кетган Латофат эшиқдан кирди-ю, ўзини ҳовлидаги ёгоч каравотга ташлаб уқиб юборди. Ойиси у пайтларда идорада ишларди. Кеч қайтди. Қайтди-ю, каравотда юз тубан тушиб, юмюм йиғлаётган севикли қизини кўриб қўрқиб кетди.

— Сенга нима бўлди, қизгинам? — Фазилатхон шундай деб қизининг ёнига тиз чўқди. Бироқ Латофат худди танасига калтакесак теккан одамдай, нарироқ сурилиб ўтирди, ўтирди-ю, кўзлари чакнаб (ҳа, ҳа

Латофат буни яхши билади, — кўзларида ўт ёниб) ойисига қаради:

— Нега бундай қилдингиз? Нега?!

Латофатнинг саволи қўққисдан берилган бўлса ҳам, Фазилат қизининг гапини илғаб олди, аёлларга хос нозик бир туйғу билан илғаб олди-ю, бирдан ранги учиб:

— Нимани айтяпсан, қизалогим? — деб сўради.

Латофат ўрнидан сапчиб турди.

— Ҳамма нарсани билиб туриб яна сўрайсиз! — деди у фавқулодда бир аёвсизлик билан. — Биламан, ҳозир ҳаммасини ёлгонга чиқарасиз! Ҳамма айбни ана у нопокка, Жамол Бурибоевга тўнкайсиз! Овора бўлманг — ишонмайман. Агар сиз ўз сўзингизда турганингизда... ваъдангизга вафосизлик қилмаганингизда... у йигит, Жаббор Нормуродов урушда ўлиб кетмас эди!

— Қизим! — деди Фазилат. — Қизгинам!

У худди юз-кўзига ёгилаётган аччиқ қамчидан ўзини тўсмоқчи бўлгандай, қўлларини кўтариб илтижо қилар, худди норасиданинг кўзларидай мўлтираган кўзлари шафқат тиларди. Лекин у маҳалда, ўтдай ловиллаб турган Латофатда шафқат нима қилсин?

— Қўйинг! Гапирманг. Бари бир ишонмайман! Мен сиздан... ҳазар қиламан! Ҳазар! — Латофат шундай деди-ю, каравотдан сакраб тушиб, уйга кириб кетди.

Олдин ҳовлига қандайдир оғир, қўрқинчли сукунат чўмди. Кейин худди овлоқдан келаётган най овозидай ҳазин йиғи эшитилди. Ойиси алланималарни пичирлаб, бамисоли кимгадир кўнглидаги армонини изҳор этаётган нотавон бир кимсадай, бир нималарни айтиб, оҳиста йиғлар эди. Бошқа пайт бўлганда Латофат, эҳтимол, бу фарёдга, гўё кўкка қаратилган бу нидога чидаб туролмас, гўдаклик чоғларидагидай онасининг бўйнидан қучоқлаб, қушилиб йиғлаган бўларди. Лекин уша дақиқада қабих миш-мишлардан музлаган юрагини бахти қаро онанинг тошни эритувчи ноласи ҳам юмшатолмади.

Акаси Қодиржон йўқ, Тошкентда ўқишда, катта ҳовли бўм-бўш, уй зимистон эди.

Тўсатдан ҳовлида шип-шип қадам товуши эшитилди. Ён томондаги оғилнинг эшиги гичирлаб очилди-ю, қайта ёпилди. Сакраб туриб, деразага отилган Латофат гира-шира қоронгиликда оғилдан чиқаётган ойисини кўриб қолди. У қўлида бир қўлоч арқон, югурга-

нича кучага чиқиб кетди. Латофатнинг кўнглидан мудҳиш фикр ўтди: «Бир бало қилмоқчи ўзини!»

Латофат жонҳолатда, қандай ўтирган бўлса шундай — яланг оёқ, яланг бош, уйдан югуриб чиқди.

У маҳалларда янги қишлоқ ҳали қурилмаган, ҳовлиларининг ён томонидан сой бўйидаги эски тегирмонга олиб борадиган сертупроқ тор кўча бўларди. Ойисининг қай томонга кетганини кўрмаса ҳам, Латофат, алақандай ички туйғуга бўйсуниб, шу кўчадан чошиб кетди, чошиб бораркан, вужудини боягидан ҳам даҳшатлироқ ваҳима босди: «Тегирмон новига отмоқчи ўзини!»

Латофатнинг қалби уни алдамаган эди. У яланг оёқ, яланг бош, қоронгида оёқларини қора қон қилиб, сойга етганида, тегирмон тепасидаги нов олдида бир нималарни тимирскилаётган ойисини кўрди.

Фазилат қўлидаги арқон билан бўйнига тош боғламоқда эди. Латофат буни кейин билди, тошни ҳам кейин кўрди, ўша дақиқада эса ўзини ерга уриб, ойисининг оёқларини кучоқлади-ю, эски тегирмонни зир титратиб, дод-фарёд чекди:

— Кечиринг, ойижон! Беҳуда озор бердим сизга! Тошбагир қизингизни кечиринг, ойижон!

Ўша оқшом она-бола сой бўйида нов сувининг бир меъёрда шовиллашига қулоқ солиб ўтириб, тун ярмигача ҳасратлашишди. Отасининг, катта лавозимларга кўтарилган бу басавлат, бообру одамнинг ҳамма кирдикорларини Латофат ўша кеча, эски тегирмон ортидаги қора ўпқон бўйида дардлашиб ўтирганларида билди. Онаизорининг, ўзи этини ўзи еб, адоий тамом бўлган, афсус ва надоматлардан қирққа кирмасданок сочлари оқариб кетган муштипар волидасининг битмас-туганмас дард-аламларини ҳам Латофат ўшанда, ойисини мудҳиш чоҳ ёқасида тўхтатиб қолган ўша оқшом билди, таг-тугигача билди.

Шу-шу отасини кўриш уёқда турсин, номини ҳам эшитгиси келмайди. Шу боисдан акаси Қодиржон билан ҳам анчагача гаплашмай юрди. Акаси Тошкентга ўқишга келган заҳотиёқ дадаси билан топишиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетди. Фарзандлари вояга етгунча «аҳволаринг қалай» демаган Жамол Бўрибоев ҳам эр етган углини кўриб, тўсатдан жуда меҳрибон бўлиб қолди. У Қодиржонга институтга киришда кўмаклашди, ўқиш давомида кўп ёрдам берди, институтни битиргандан кейин эса Тошкентда ишга олиб қолди. Қодиржоннинг отаси билан апоқ-чапоқ бўлиб

кетганини эшитган ойиси бечора кўп изтироб чекди, ич-ичдан эзилди.

Жамол Бўрибоев Латофатни ҳам бағрига тортишга кўп уринди. Қизи вояга етгунча ақалли бир мартаям хабар олмаган одам, Латофат Тошкентга ўқишга келгандан кейин негадир меҳри товланиб кетди. Ўртага солмаган одами қолмади. Ҳар байрам Қодиржон орқали, баъзан бошқалар орқали совга-саломлар юбориб турди, моддий ёрдам таклиф қилди, неча марта уйига чақирди. Латофат ҳаммасини рад этди. Пулга муҳтож бўлган пайтларида ҳам, яхши кийиниб, яхши турадиган курсдош дугоналарига ҳаваси келган чоғларида ҳам на пулини олди, на қимматбаҳо совга-саломларини! Уйига эса фақат бир марта, унда ҳам дадасининг бетоб бўлиб қолганини эшитиб борди.

Жамол Бўрибоев шаҳар чеккасида, Тошкент зилзиласидан кейин қурилган, олди бог, кўркам коттежда турарди. Латофатни ўтай ойиси кутиб олди. Эғнида гулдор ипак халат, оёғида зардузи кавуш, қорачадан келган бу виқорли жувон қувонганини ҳам, ранжиганини ҳам билиб бўлмайдиган бир босиқлик билан қарши олиб, дадасининг олдига ўзи бошлаб кирди.

Жамол Бўрибоев деразалари анҳорга қараган, кенг, серҳашам хонанинг тўридаги диванда кўша-кўша парёстикларга суюниб ётарди. У ҳам хотинига ўхшаб, ўта шодлигини ҳам, унча хушламаганини ҳам билиб бўлмайдиган бир муомала қилди. Энг ёмони — Латофат ўша кунни жуда галати, жуда аянчли ҳодисанинг гувоҳи бўлди. Дадаси хотини уйдан чиқиши билан бирдан ўзгариб қолар, Латофатнинг олдига алақандай гуноҳкорона билтанглаб, ҳол-аҳвол сўрай бошлар, «қизим, қизгинам» деб, чойга, овқатга қистар, хотини кириб келиши билан дарҳол лабидаги табассумини «ичига ютиб», юзига совуқ ниқоб кийиб оларди.

Латофат кўп ўтирмади, бир пиёла чойни наридан-бери ичиб хайр-маъзур қилди. Лекин дадасининг шу битта хатти-ҳаракати унинг учун бутун бир китоб бўлди. Бу китобдан у Жамол Бўрибоевнинг бутун ҳаётини, туриш-турмушини, бу оиладаги ўз хотини олдигаги мавқеини — ҳаммасини билиб олди.

Шундан кейин Латофат бу уйга иккинчи қадам босмади, акаси қанча қистамасин, қанча уришиб-сўкмасин — бормади. Акаси-ку, майли. Дадаси билан апоқ-чапоқ бўлиб кетишдан кўзлаган мақсади бор. Бироқ бу-чи? Ҳайдар-чи? Унинг нима мақсади бор?

Наҳот, у Латофатнинг юрагида зил бўлиб ётган дарахасратларини билмаса? Унинг кўнглига қарамаса?

Ҳа, нега ҳам қарасин? Ахир у Латофатни қанот қирқилган бир қуш деб билади, бу қуш қанча талпинмасин, унинг қўлидан чиқиб кетолмаслигига шубҳа қилмайди. Шу боисдан ҳам унинг кўнглига қарай-чи бафуржа ўтириб гаплашай-чи, арзи-ҳолини эшитай-чи демайди. Бу ўй етти ухлаб тушига ҳам кирмайди.

Боя Ҳайдар домла Обидов тугрисида гапирди. Қандайди ижирганиб, гўё шу ҳам одам бўлди-ю, дегандек қилиб, мендай йигит турганда бу лапашанг билан сўзлашиб юрибсизми ҳали, дегандек қилиб, кесатиб-муқатиб гапирди. Латофат бўлса... унинг этагида намоз ўқишга тайёр Латофат!

Соқижон Обидов кафедрага бултур қишда, Москва университетининг аспирантурасини битириб келди. Унинг иши табиатни биологик усул билан муҳофаза қилиш муаммоларига бағишланган. Соқижон Обидов илк бор факультетда пайдо бўлган пайтларида ундан кулмаган одам бўлмади. Айниқса қизлар. У чиндан ҳам жуда галати, афт-ангори, соч-соқолига қарамас, кийган кийимлари қоқ суяк танасида қопдек осилиб турар, пошналари ейилиб, бир томонга қийшайиб кетган туфлилари қўппа-қуруқ ёз кўнлари ҳам ботмон-ботмон лой бўлиб юрарди. Узиям дурут, нутқи йўқ. Фақат илҳом келган пайтларида, айниқса севимли мавзусида гап очган чоғларида кўзлари чақнаб, нутқи ҳам кутилмаган бир равонлик касб этади. Обидовнинг суюкли мавзуси эса вафодор маъшуқнинг севгисидай танҳо — у ҳам бўлса бутун одамзодни химия маломатидан қутқарадиган ўша қурт-қумурсқалар! Домла бу ҳақда гапирганда оташин шоир, буюк нотик бўлиб кетади. Рост, қизлар унинг бу эҳтиросли нутқларидан, қурт-қумурсқаларни мадҳловчи оташин дostonларидан ҳам кулиб юришди, ҳатто қурт-қумурсқаларни қош-кўзларига суртиб, ўпиб ўтирган домланинг суратларини чизган «рассомлар» ҳам бўлди. Лекин қишлоқда катта бўлган Латофатга Обидов домланинг бу мадҳиялари чинакам шеърый дoston бўлиб эшитилди. Шу дostonлар сабаб қийшиқ пошналар туфлисидан ёзда ҳам лой армайдиган бу қоп-қора, қилтириқ домланинг ўзиям кўзига жуда иссиқ кўриниб кетди.

Бултур кулламада у диплом практикасини шу домла раҳбарлигида ўтди. Обидов Наманган томонлардан эди. Баҳор пайти, беда кўрпа бўлганда, Наманган теварагидаги кўм-кўк бедазорларда «хонқизи» ва «олтин

куз» Адеган қўнғизларни ов қилишди. Бир қўлларидан
мигити қутича, бир қўлларидан матрапча, бедазорма
бедазор юриб, капалак овлашди.

Латофат, қишлоқ қизи бўлса ҳам, кўм-кўк бедазорларнинг қандайдир беқиёс гўзаллигини, унинг тилларда достон бўлган сал тахир, хушбўй ҳидини ўшанда, шудринг билан ювилган поёнсиз бедазорларни кезиб юрганида ҳис этди. Обидовнинг кимлигини ҳам ўшанда, бедазорларга дори сепмоқчи бўлган агрономлар билан олишиб, дори сепадиган тракторлар тагига узини ташлаган гапайитларида билди. Кейин қиши билан лабораторияда бирга ишлашди. Капалак тухумларини асраш, айниқса, а кўсак қуртининг кушандаси бўлмиш — «трихограмма» деган капалак ва унинг уруғини кўпайтириш муаммолари устида бош қотиришди. Овқат тутул, уйку эсларидан чиқиб, лабораторияда тонг оттирган пайтлар ҳам бўлди. Бу йил ёзда бирорта йирик хўжалиқда тажриба ўтказишлари керак. Умуман Обидов уни ҳеч қаёққа юбормай, университетда олиб қолмоқчи... Ҳайдар бўлса.. Ҳайдарнинг қулогига туйдан бошқа гап кирмайди. Туйдан кейин эса қайнотаси унинг қишлоқда қолишини, қишлоқда қолиб, бир йил-ярим йил «хизмат қилиб беришини» истаяпти. Ҳайдар бир куни ярим ҳазил, ярим чин қилиб:

— Адамлар сизни борган заҳотингиз мактаб директорини қип қўяман деяптилар, бунга нима дейсиз? — деб қолди.

Бу гап Латофатга ғалати туюлса ҳам, билдирмай:

— Майли, — деб қолди. — Агар мен директор бўлиб, сиз сиз қул остида оддий ўқитувчи бўлиб ишлашга рози бўлсангиз, йўқ демайман.

— Бўпти. Аммо... сиз директор бўладиган мактабда фан кандидатига иш топилармикан?

— Бўлмаса ўртоқ фан кандидати шаҳарда ишлаб, биз бечора фуқаро қишлоқда қолар эканмиз-да!

Ҳайдар унинг елкасидан қучиб, эркалади.

— Қишлоқда турсангиз беш-олти ой турасиз-да, азизим. Улар ҳам орзу-ҳавас маъносидан айтаяптилар-да буни! Уч-тўрт ой олдимизда турса, келинимизнинг хизматини кўрсак деяптилар-да, жонгинам...

Латофат қишлоқдан кўрқмайди, хизматдан ҳам қочаётганни йўқ, болаликда меҳнат билан суяги қотган қиз, у ҳамма нарсага ақли етади, ота-онанинг «орзу-ҳавас» Адеган гапларига ҳам тушунади. Фақат университетни битиргандан кейин кафедрада, ҳатто ректоратда бўлаётган гаплар, таклифлар...

Эшик тиқирлаб, Латофат бир чўчиб тушди.

— Мумкинми?

«Оббу! Яна келдиларми?» — Латофат ихтиёрси суратда кўйлагининг этакларини тўғрилаб, йўлакки чиқди.

— Келинг, домла...

— Раҳмат... Хонангизга кириш ман қилинган эмиш Эшикдан қайтмасам милиса чақирармишлар. Узингиз чиқа қолинг, Латофатхон. Тташқарида кутиб ттура ман.

Латофат унинг яна ўша эски гапни кўзгашини се зар, бироқ ўзи унга нима деб жавоб беришини яхши билмас эди. Шу боисдан Обидовнинг кетидан дарроқ чиқа қолмасдан, анча ҳаяллаб қолди.

Обидов фонтан ёнида, боя Ҳайдар ўтирган скамейкада ўтирарди. Латофатни кўриб ўрнидан турди, негадир яна қўл бериб кўришаркан, айни Латофат кутган саволни берди.

— Хуш, нима бўлди? Гаплашдингизми?

— Нимасини гаплашаман? Ҳаммаси равшан. Тўй бўлади. Шу.

— Табриклайман! — ясама хушнуд кулди Обидов. — Довруги жаҳон тўй! Карнай-сурнайлар! Кимхоб гушангаю алвидо, илм-фан, яхши қол, университет! Биг-биг чақалоқ! Порлоқ келажак! Қаҳрамон она унвони!.. Чин юракдан табриклайман! — Обидов, худди оёқларига гилдирак ўрнатилгандай гизиллаганича, фонтанни бир айланиб келди, келди-ю, қўлларини кўксига қовуштириб, Латофатнинг рўпарасида тўхтади.

— Мен ҳайронман! — деди, гўё монолог ўқиётган буюк артистдай, бошини мағрур кўтариб. — Бизадям улуг орзулар, ббуюк мақсадлар билан яшайдиган, катта ниятлар йўлида ўзларини қурбон қилишга тайёр улуг зотлар ччиқадими, йўқми? Истеъдодли ёшлардан биттаси сиз бўлсангиз — илм-фан тўғрисида, катта кашфиётлар тўғрисида ўйлаш ўрнига ҳалитдан тўй, оила, бола-чақа тўғрисида ўйлайсиз! Ахир, наҳот тушунмасангиз? Наҳот гап катта бир иш тўғрисида, олижаноб, муътабар бир инсоний бурч тўғрисида бораётганини тушунмасангиз? Гап ўзбек деҳқонига, заҳматкаш ўзбек пахтакорига унутилмас бир яхшилик қилиш устида кетяпти-ку! Наҳот, бунга ақлингиз етмаса? Ё бу ишнинг рўёбга чиқишига шубҳа қиласизми?

— Гап шубҳада эмас...

— Биламан! Ҳозирча менинг гапларим шунчаки

бир хомхаёл! Лекин бу — хомхаёл бўлсаям, киши ўз умрини бағишласа арзийдиган хомхаёл! Бу йўлда ўзини бахшида қилсаям меҳнати зое кетмайди кишининг! Наҳот шу қалб, шу ақл фаросатингиз билан бу олдий ҳақиқатга тушунмасангиз? Агар сиз ... истеъдодли қиз бўлмаганингизда, агар шунчаки чиройли бир қўғирчоқ бўлганингизда мен сизга бу гапларни айтиб ўтирмас эдим! Наҳотки тушунмасангиз, Латофатхон?

Латофат негадир кўзига еш олди.

— Мен-ку, тушуниб турибман, сиз тушунмаяпсиз, домлажон.

— Нимани тушунмаяпман? Нима гап ўзи? Тўйингиз бир йил кейин бўлса... бу олифта йингит бошқага уйланиб қўяди деб қўрқаяпсизми?

— Майли, домла, — деди Латофат секин. — Фойдаси йўқ энди!

— Бўпти! Фойдаси бўлмаса... бас қилдик! Уз ўйинимиздан чиқдик биз! — Обидов шахт билан бурилиб, бояғидай гизиллаб кетди, нарироққа бориб нимагадир қоқилиб, дарахт шохларини ушлаб қолди-да, қоронгида гойиб бўлди.

Латофат бошини кафтлари орасига олганича кимсасиз гулзорда узоқ ўтирди.

3

Отақўзи ҳимоя маросимини умрида биринчи марта кураётгани йўқ. Лекин бу сафар ўз ўгли ёқлаётгани учунми, институт биносига қадам қўяркан, негадир юраги бир ҳаприқиб қўйди.

Отақўзи ўз машинасида қизи билан бўлгуси келини Латофатни олиб келди. Қизлар йўлда бозорга кириб, қучоққа сигмайдиган икки гулдаста олишди. Иккови ҳам ёш, гўзал, иккови ҳам бир хил туфли, бир хил атлас кўйлақда, қўлларида қучоқ-қучоқ гулдаста, институт биноси олдида машинадан чиқаётганда ҳам манинг эътибори уларга тушиб, кўплар беихтиёр чекиниб йўл беришди.

Ёқлаш маросими бўладиган зал анча катта, ёруғ, муҳташам эди. Эгнига оқ кўйлақ ва янги қора костюмшим кийиб, гулдор галстук тақиб олган Ҳайдар Қодиржон ёрдамида саҳнага мураккаб формулалар, унча-мунча одамнинг тиши ўтмайдиган рақамларга тўла қандайдир диаграммалар, суратларни осишмоқда эди. Қодиржон қизлар қуршовида залга кирган қайно-

тасини кўриб, қўлини силкитиб табриклади, Ҳайдар эса бош иргаб, кулимсираб қўя қолди.

Қуббасимон деразалари институт ҳовлисига қараган катта залда ҳали одам сийрак. Отақўзи Қодиржоннинг таклифи билан унғ томонга ўтиб, деразага яқинроқ жойга ўтирди. Институтнинг сердарахт ҳовлисига сув тақсимловчи қандайдир тўгон ва тўгончалар қурилган, гўгон атрофида катта-кичик қум уюмлари, қандайдир ускуналар, машиналар, темир-терсақлар қаланиб ётар, нарироқда эса бульдозер ва скреперлар, Отақўзи умрида кўрмаган антиқа машиналар қаторлашиб турарди.

«Институт эмас, бутун бир завод-ку бу!» — хаёлида деди Отақўзи, деди-ю, юрагига қўйилиб келган қайноқ туйғу вужудини жимирлатиб юборди. Мана, унинг фарзанди, тўнғич ўгли шундай катта илм даргоҳида фан сирларини ўрганди, эндиликда фан номзоди бўляпти, келажақда ўзбек халқи фахрланса арзийдиган бир олим бўлиб кетишиям ҳеч гап эмас!

Отақўзи бирдан кўнгли равшан тортиб, залга ёпирилиб кира бошлаган одамларга, илмга дахлдорлиги тепакал бошларидан, кўзойнақларидан, кийимларининг пала-партишлигидан билиниб турган институт ходимларига қирғий қараш қилиб қараб қўйди, юрагини тўлдирган шу ифтихор туйғуси билан қизи ва келинига ҳам зимдан разм солди.

Қизи Тоҳира нимадандир беҳад шод, ойисининг юзидай узунчоқ, ёқимтой юзи лов-лов ёниб, елкасига тушган тимқора сочларини тез-тез тўгрилаб, атрофга бетиним аланглар, гўё акасининг тақдири ҳал бўладиган жиддий маросимга эмас, театрға, янги қўйилаётган асар премьерасига тушгандай, кўзлари чарақлаб, ҳаммага кулиб боқарди.

Бўлгуси келини Латофат эса, унинг тамом акси, тирноқларига хина қўйилган оппоқ, нозик қўлларини тиззасидаги гулдастага ҳоргин ташлаб, катта-катта маъюс кўзларини боққа тикиб, ўйга толган, ўйлари ҳам кўзларидай гамгин, гўё у бу ерга бўлгуси ҳаёт йўлдошининг қувончига шерик бўлиш учун эмас, ўзи истамаган бир маросимга мажбур бўлиб, бировлар қистови билан келган!

«Нимага мотам тутиб ўтирибди бу!» — Отақўзининг кўксига ёмон бир нарса гимирлади-ю, ўзини босди: бу қизнинг — бўлгуси келинининг бор-йўғи ўзи шу! Сира чехраси ёришмайди. Отақўзи ўзиям ҳайрон — ўглининг бахти очиладим бу мотамсаро қиз

билан, йўқми?.. Ўглига: қўя қол шуни, деб айтай деса, ёшлик экан, ҳусн-малоҳатига қизиқиб...

Отақузининг хаёлини:

— Жамол ака! Жамол Бурибоевич келдилар, да-да! — деган овоз бўлиб юборди.

Жамол Бурибоев, ўзига ухшаган уч-тўртга салобатли шериклари қуршовида, йўлақдан вазмин одимлаб, уларга яқинлашиб келарди.

Отақўзи ўрнидан тураман дегунча бўлмади, Жамол Бурибоев етиб келиб, қўлини узатди.

— Ээ, раис акалар ҳам кептилар-да! Қойил, қойил!

Сочларининг оқлиги ва сал тўлиша бошлагани бўлмаса бурунгидай басавлат, опшоқ юзлари сип-силлиқ, бурунгидай хушнуд, бурунгидай беками-кўст кийинган Бурибоев аввал Отақўзи билан, сўнгра қизлар билан қўл бериб кўришди. Латофат билан кўришаркан:

— Яхшимисан, қизим? — деб қўйди.

Латофат ўрнидан туриб саломлашаркан, дув қизариб кетди. Лекин Отақўзи пайқади — унинг қизариши уялганидан эмас, ўзини қандайдир ноқулай сезганидан эди.

Жамол Бурибоев, собиқ бўлса ҳам вазир муовини деган номи бор эмасми, раис билан кўришиб бўлмаган ҳам эдики, саҳнада ивирсиб юрган новча, кўзойнакли одам залга сакраб тушиб, бесўнақай лапанглаб югуриб келди-да:

— Қани, марҳамат, олдинга ўгсинлар, ўртоқ Бурибоев, олдинга, — деб мулозамат кўрсатди. — Ээ, сиз ҳам шўттамисиз, раис ака?.. Қани, марҳамат қилсинлар, марҳамат!

Нотаниш одамнинг лапанглаб келиб, тўрга таклиф қилиши хуш ёқиб тушса ҳам, Отақўзи Жамол Бурибоевга қўшилмай, жойида қолди. Бир ҳисобдан унга қўшилмай тўгри қилган экан, сал ўтмай, залда яна шивир-шивир бошланди-да, институт директори Артём Прохорович Поликарпов бошлиқ илмий кенгаш аъзолари кириб келишди, кириб келишди-ю, йўлақдан ўтаётди, яна Отақўзининг ёнида тўхташди.

Отақўзи Поликарповни ёшлигидан яхши танир, у «Порлоқ йўл» колхозига чегарадош ўрмон хўжалигининг қоровули, бир қулоғи йўқ бўлгани учун исми «Прохор чиноқ» бўп кетган, ўзбек юртига инқилобдан олдин келиб қолган ғалати одамнинг ўгли эди. Бир неча йилдан бери институт директори бўлиб

ишлаётган Артём Поликарповнинг болалиги ҳозир Отақўзи бошқараётган колхоз тупрогида, серсув, сербулоқ, сердарахт гўзал қишлоқда ўтган, у ҳам Отақўзини яхши танир эди. Лекин гап танишлиқда эмас, гап унинг ҳозир, шу топда, илм аҳли олдидан кўрсатган ўзгача илтифотида эди!

Ўта жиддий, ўта салобатли, чеҳраларида қандайдир тантанали ифода билан кириб келган илмий кенгаш аъзолари орасида новча буй-басти, ёшлиги ва ҳатто уст-бошининг оддийлиги билан ҳам ажралиб турган Поликарпов Отақўзи билан эски қадрдонлардай қуюқ сўрашди.

Директорнинг муомаласини кўрган бошқа илмий кенгаш аъзолари ҳам қовоқлари очилиб, кулимсирашиб, ҳатто бир-иккитаси: «Э, раис кептилар, зиёфат қуюқ булар экан-да!» — деб ҳазиллашиб ҳам кўйишди, кечагидан ҳам яхши кийинган, алақандай ёшариб кетган Воҳид Миробидов эса, қип-қизил, юмалоқ юзи гўё тилладан жило берилгандай ялтиллаб, «ҳаммаси жойида, хотиржам бўлинг!» деган маънода кўзини қисиб қўйди.

Отақўзи институт директорининг қисташларига қарамай, олдинга ўтмади, лекин унинг эътибор ва илтифотидан кейин кўнглидаги сўнгги гулу ҳам тарқаб, олам кўзига янада ёруғроқ кўриниб кетди.

Ҳимоя бошланди. Боя саҳнада ивирсиб юрган кўзойнакли одам, илмий котиб экан, биринчи бўлиб сўзга чиқди. Автореферат кимларга ва қайси илмий муассасаларга юборилган, кимдан ва қайси ташкилотлардан қандай тақриз ва ёзма мулоҳазалар олинган — шу ҳақда юракни хун қилувчи бир эзмалик билан узоқ мингирлаб гапирди, шундай узоқ ва шундай мингирлаб гапирдики, у минбардан тушиб, илмий кенгаш раиси Поликарпов Ҳайдарга сўз берганида ёлғиз Отақўзи эмас, бутун зал енгил тортгандай бўлди. Кун иссиқ бўлишига қарамасдан эгнига қора костюм-шим кийган Ҳайдар, қўлида узун таёқ, худди муҳим илмий иш эмас, шунчаки бир лекция ўқийдигандай, чаққон юриб минбарга чиқди. Бироқ ҳали сўз бошламаган ҳам эдики, Поликарпов ўрнидан туриб:

— Нормурод Шомуродович! — деб чақирди.

Ҳамма, ҳамма қатори Отақўзи ҳам барабар орқага ўтирилиб қаради. Залнинг этагида кўтарилган шов-шув орасидан сал хирилдоқ таниш овоз эшитилди:

— Раҳмат, раҳмат! Давом этаверинг, этаверинг...

— Йу-йуқ! — деди институт директори. — Буёққа

унинг. Марҳамат. Илтимос қиламан, Нормурод Шомуродович!

Домла Шомуродов, эгнида йўл-йўл оқ кўйлак ва қондай осилиб турган эскироқ шим, баланд қадди сал букчайиб, хижолатдан томоқ қира-қира йўлакдан саҳнага қараб ўтди. У Отақўзининг ёнгинасидан ўтди, лекин жиянини кўрмади. Чолнинг чаккалари сийрак оқ тук билан уралган хумдай катта боши шиг-шиг терлаган, чеҳраси ҳоргин, кўзлари худди бир ой ухламаган одамнинг кўзларидай киртайиб қолганди.

«Чолга нима бўлди?» — хаёлида деди Отақўзи. Институт директорининг муомаласидан кейин тамом тинчиган кўнглига тўсатдан ноаниқ гулгула тушди. Гапи узилган Ҳайдар яна гапга киришди. Лекин Отақўзининг назарида, унинг овозида асабий оҳанглар, кўнглини гаш қилувчи қандайдир бир тарадуд пайдо бўлгандай туюлди.

Институт директорининг ёнидан жой олган чол катта, ялоқ кафтларини кўк мовут ёпилган столга ташлаб, серажин қовоқлари орасида милтираб турган хоргин кўзларини залга тикди. Домла чиндан ҳам бўшашган, ранги саргайган, ялоқ юзида қоядай қўнқайган катта бурни баттар қўнқайиб қолган. Залдаги одамларга ҳоргин тикиларкан, у тўсатдан, худди мудҳиш бир нарсани кўриб қолган одамдай хиёл олдинга эгилди, киртайган кўзлари чарақлаб кетди. Буни сезган Отақўзининг юраги бир сапчиб тушди — тогаси Жамол Бўрибоевни кўриб қолганди!

Чол бир зум, бир дақиқа Жамол Бўрибоев ўтирган жойга тикандай қадалиб қолди, сўнг ўзини стулнинг суюнчигига ташлаб, кўзини юмди.

Ё раб! Тогаси Жамол Бўрибоевни кўрганда шундай қилса, кейин, тўй бўлганда нима қиларкан?

Отақўзининг кўз олдига кампирнинг кулчадеккина юм-юмалоқ юзи келди, қулоқлари остида мулойим ва синиқ овози янграгандай бўлди:

«Тогангиз бечора нима ҳам дерди? Сал кўнгли ўқсийди демасангиз, нима ҳам қиларди тогангиз?»

Залда тўсатдан говур-говур бўлиб, бир неча одам ўрнидан туриб кетди. Отақўзи шундагина Ҳайдарнинг гапи тугаганини билди. У ҳайрон бўлиб қолди: назарида, ҳимоя деган нарса бунақа ошпа-осон бўлмаслиги керак, бу иш қандайдир бошқачароқ, салобатлироқ, улугворроқ бўлиши керак эди.

Институт директори ўрнидан туриб, ҳимоя қилувчига саволлар борми, деб сўради. Бир лаҳза давом

этган шивир-шивирдан кейин илмий кенгаш аъзолари-
дан бир нечта саволлар тушди. Саволларнинг баъзилари
рига тушунса бўлар, улар ернинг шурини ювиш услуб-
лари, тик зовур билан горизонталь зовурларнинг
моҳиятига оид эди. Баъзиларини эса тушуниш муш-
кул, улар математик формулаларга боғлиқ эди.

Ҳар сафар савол тушганда Отақузи тиззасида қизи-
нинг иссиқ кафтини сезар, Тоҳира худди ҳозир ёмон
бир нарса руй берадигандай, отасининг пинжига кириб
оларди. Бу туйғу Отақузига ҳам ўтди, ҳатто лоқайдгив
ўтирган Латофат ҳам бутун вужуди билан олдинга тал-
пиниб, стулнинг суянчигини маҳкам чангаллаб олди.

Отақузи ўглидан мамнун эди. Ҳайдар ҳамма савол-
ларга яхши жавоб берди. У, афтидан, бояги тарадду-
ва ишончсизликдан қутулган, овози вазмин янгра-
ўзиям алақандай дадиллашган, хатти-ҳаракатларида
отасига хос қатъият ва ўктамлик пайдо бўлганди.

Отақузи ўглининг илҳом ва ҳаяжондан қизариб
кетган хушбичим қорамтир юзига, келишган буй-бас-
тига тикилиб, тиниқ янграган овозига қулоқ солиб
ўтираркан, юрагини яна бояги ифтихор ҳисси чулғаб
олди.

Ҳа, унинг фарзандлари ёмон бўлмади. Етимликда,
ўсган, отаси фронтда ҳалок бўлиб кетган Отақузи
тиришиб-тирмашиб юриб ўзиям одам бўлди, фарзанд-
ларини ҳам одам қилди. Мана, ўгли пушти-камарида
бўлган тўнгич фарзанди шундай залда, дунёга донги
кетган машҳур алломалар даврасида катта илмий
ишини ёқлаяпти, қулида узун таёқ, гоҳ минбарга
чиқиб, гоҳ деворга осилган диаграммаларга мурожаат
қилиб, унча-мунча одамнинг ақли етмайдиган мура-
каб формула ва рақамларни писта чаққандай чақиб
илҳом билан ёниб гапиряпти! Бир марта ҳам гапида
чалғимади, бир жойда ҳам қоқилмади. Балли, ўглим!
Берган туз-нонимга розиман!

Отақузи ногаҳон кўзига ёш келганини сезиб, ичида
кулимсираб қўйди. Хаёлига негадир: «Аттанг, онасини
ям опкелганимда бўларкан-да! Олия бечораям
кўрганда-ку!» — деган фикр келди.

Савол-жавоб тугаб, Ҳайдар юзидаги маржон-мар-
жон терларини артиб, қарсақлар остида пастга, Жа-
мол Бўрибоев билан Қодиржон ўтирган жойга тушиб
ўтирди.

«Яша, ўглим, тоғамни ҳам бопладинг! Индамасдан
бопладинг!»

Ҳайдардан кейин сўз унинг илмий раҳбари Воҳид Миробидовга теги.

Отақузи бу ширинсухан, хушчақчақ одам билан илк бор танишгандаёқ, у ҳам ўзига ўхшаган «танги йигит» эканига амин бўлган, бироқ, тоғасининг таъсирида булса керак, кўнглининг бир четида уни енгилтакроқ, қуруқроқ бир олим деб ўйларди. Воҳид Миробидовнинг одатда илм-фан тўғрисида кам гапириб, ўйин-кулги, дилкашлик, маишат тўғрисида ўйлашлари, зиёфат ва ўтиришларда газал ўқиб, дуторни эшиб чалишлари, олимлик салобатини йиғиштириб қўйиб, рақсга тушиб кетаверишлари, илмий муаммолардан кўра ҳар хил латифа, теша тегмаган анекдотларга зўр беришлари ҳам Отақузининг шу фикрга келишига сабаб бўлганди.

Бугун Отақузи биринчи марта унинг нафақат хушчақчақ инсон айни замонда катта олим ва зўр нотик эканига ҳам иқрор бўлди.

Воҳид Миробидов фан докторига хос теранлик билан гапни узоқдан бошлади. У авваламбор, Ўрта Осиё учун энг муҳим муаммо бўлган сув муаммосига тўхталди, тўхталганда ҳам бу муаммонинг узоқ тарихига, ҳаётда кўп фожиаалар туғдирган ўтмишига назар ташлади. Сўнгра бу муаммонинг қандай ҳал бўлаётганини ёритиб берди. Профессор Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга буриш масаласини ҳам эътибордан четда қолдирмади. У бу масаланинг бутун мураккаблиги, кўлами ва моҳиятини илдиз-илдизигача очиб бердики, олим шу ҳақда гапираётганда бутун зал сув қуйгандай жимжит бўлиб қолди.

Отақузининг ўзиям, гарчи ўгли орқали бу ишлардан озми-кўпми хабардор бўлса ҳам, домланинг нутқини мароқ билан тинглади. Чунки, биринчидан, бу муаммонинг қийинлигини тасаввур этса ҳам, унинг бутун мураккаблигини, бу масала илм аҳли орасида жуда катта ва қизгин мунозараларга сабаб бўлаётганини яхши билмас эди...

Хуллас, Воҳид Миробидов сув танқислигига боғлиқ қийинчиликларни рўйирост кўрсатиб берганидан кейингина шогирдининг диссертациясига ва ёш олим ишининг моҳиятига ўтди.

Отақузи ҳам шундагина Воҳид Миробидовнинг мақсадига тушунди. Унинг оташин нутқидан кейин Ҳайдарнинг иши худди юзидан чанги артилган нодир буюмдай ярқираб кетди.

Ҳаммомдан чиққандай қизариб кетган, лекин

хушчақчақ, мамнун Воҳид Миробидов минбардан тушиб, жойига бориб утирди. Утириши билан бир неча киши — Отақузи буни кузатиб утирарди — секин унинг қўлини қисиб, табриклаб қўйишди. Ёлғиз тоғаси Нормурод Шомуродов илгаригидай букчайиб, киртайган кўзларини залга қадаб утирар, эски рақибининг нутқи унга ёқдими, йўқми, буни билиб бўлмас, у гўё залдаги одамларни кўрмас, қандайдир ўз ташвиши, ўз гами билан банд бир мусофирга ўхшарди.

Воҳид Миробидовдан кейин сўз расмий оппонентларга тегди. Лекин Отақузи энди хотиржам эди. Ҳақиқатан, кеча Воҳид Миробидов айтганидек, ҳар иккала расмий оппонент ҳам Ҳайдарни яхшигина қўллаб-қувватлаб, фақат илмий иши эмас, ўзи тўғрисида ҳам, истеъдоди тўғрисида ҳам анча илиқ гапиришди. Рост, иккинчи оппонент гапираётганда Тоҳира яна дадасининг пинжига кириб олди, чунки бу пакана, заҳил, афтидан турмушдан норози одам бир оз танқид ҳам қилди, айниқса шўр ерларни ювганда тўпланадиган оқова сувларни қайта ишлатиш масаласида бирмунча эътирозлар билдирди. Лекин умумий булосаси ёмон бўлмади. Ниҳоят, жуда узоқ туюлган бу оғир дамлар ҳам интиҳосига етиб, Тоҳира отасининг пинжидан чиқди, Отақузи эса «уф» деб, енгил нафас олди.

Расмий оппонентларнинг чиқишидан кейин, «гапиришни истовчилар борми», деган саволга яна бир неча одам баравар қўл кўтаришди. Бироқ Отақузи бундан чўчимади. У ўз ҳаётий тажрибасидан билар, танқид қилишни истовчиларнинг қўли бунчалик тез кўтарилмас, балки анча иккиланишлардан кейин журъатсизгина кўтариларди.

Ҳақиқатан, қўл кўтарган нотиқлар Ҳайдар тўғрисида ҳам, ёш олимга яхши гамхурлик қилган Воҳид Миробидов тўғрисида ҳам айни кўнгилдаги гапларни гапиришди.

Илмий совет бошланганига сал кам икки соат бўлди. Зал исиб кетиб, одамлар бетоқат бўла бошладди. Учинчи нотиқ гапириб бўлиб, Поликарпов, яна ким гапиради, деганда, ҳар жой-ҳар жойдан: «Етарли бўлди! Мунозара тўхтатилсин!» деган хитоблар эшитилди.

Аммо худди шу пайт, ҳамма гап, ҳамма мақтовлар меърига етган бир маҳалда хаёлга чўмиб ўтирган домла Шомуродов тўсатдан бир нарса эсига тушган одамдай олдинга талпиниб, шоша-пиша қўлини кўтарди.

Залда норози шов-шув кўтарилди. Бошқа вақт ва

бошқа одам бўлганда-ку, бу норозилик эътиборга оли-
нарни. Лекин домлани ҳурмат қилган Поликарпов зал-
га қарамай:

— Гапирмоқчи бўлсангиз — марҳамат! — деди
чолга юзланиб.

— Йўқ, йўқ, мен гапирмоқчи эмасман. Мен фақат...
биргина саволим бор... — Нормурод Шомуродов, га-
пиришга гапириб қўйиб, энди пушаймон чекаётган
одамдай иккилагиб ўрнидан турди. — Менинг саво-
лим ёш олимга эмас, унинг раҳбарига, ҳурматли про-
фессор Воҳид Миробидовга... — Домла Шомуродов
ҳамон довдирар, худди Отақўзининг кўзига кўзи туши-
шидан қўрққандай, залга қарамас эди. — Демоқчи-
манки, диссертантнинг иши ёмон эмас. Ёш олим, унга
ёрдам бермоқ керак. Қўллаб-қувватламоқ керак, ал-
батта. Лекин менинг битта саволим бор. Бу савол
муҳтарам олимимиз Воҳид Миробидовга...

— Марҳамат, марҳамат, — деди институт директо-
ри, гўё унга далда бермоқчи бўлгандай.

— Илмий ишнинг асосий хулосаларидан бири
оқова сувлардан қайта фойдаланиш муаммоларига
багишланган, яъни бу сувлар... минерал тузлар
миқдори беш фоизга чиққунча... уларни ишлатиш
мумкин, деган яқун ясалган. Шунақами?

Воҳид Миробидовнинг огзи офтоб чиққандай ярқ
эти.

— Шунақа.

— Бу сув, яъни беш фоизгача минерал тузлари
бўлган бу оқова сувлар ерга қандай таъсир этаркин?
Демоқчиманки, ернинг шўрини баттар ошириб юбор-
масмикин? Масала шундаки... бу ерда келтирилган
диаграммалар сал ноаниқ, мавҳумроқ эмасмикин?
Демоқчиманки...

Домла Шомуродов бир зум гап тополмай дуду-
ланиб қолди, сўнг гўё бировдан нажот тилагандай
жавдираган кўзларини залга тикди, тикди-ю, нигоҳи
Отақўзининг нигоҳига тушди. Отақўзи нимадандир
сесканиб, кўзини олиб қочди. Шу пайт орқадан ким-
нингдир: «Чоли тушмагур-эй, жа нозик жойидан олди-
ку!» — деб қиқирлаб кулгани эшитилди.

— Демоқчиманки, бу фикр тажрибада, амалда пух-
та синалганми?

— Синаб кўрилгани, қачон, қаерда тажрибадан
ўтгани ёш олимнинг ишида аниқ айтилган-ку, Норму-
род Шомуродович?

— Ҳа-ҳа, айтилган, айтилган! — деди Нормурод

Шомуродов, худди Миробидовнинг гапидан қўриқиб кетгандай. — Аммо диссертант ёш, яъни турмуш тажрибаси оз. Сиз бўлса... тажрибали одам, фан доктори...

— Бошқача қилиб айтганда, сиз ёш олим утказган тажрибаларга, умуман унинг илмий ишига шубҳа билдирмоқчисиз? — Воҳид Миробидовнинг овози фавқулодда таҳдид билан янгради. Лекин қизиқ. Бу таҳдид Нормурод отага бошқача таъсир этди. У тўсатдан букчайиб қолган баланд қаддини ростлаб, катта, ялтироқ бошини кескин буриб қаради, чуқур ботган ҳоргин кўзлари қаҳр билан олайиб:

— Гап шубҳада эмас! — деди. — Халқимизда етти улчаб бир кес, деган гап бор! Илм-фаннинг асл моҳияти ҳам шундаки, бугунги кун эҳтиёжларига жавоб бераман деб келажакни эздан чиқариб қўймайди. Бошқача қилиб айтганда, бугунги кун учун келажакни қурбон қилмайди! Яна айтаман. Ҳайдаржон ёш, тажрибасиз. Лекин сиз... Мен сизнинг Сибирь дарёлари муаммоларига бағишланган асарингизни варақлаб чиқдим. Бу асарда ҳам сиз...

— Асаримга тил теккизманг! — тўсатдан чинқириб юборди Воҳид Миробидов. Улкан зални зир титратган бу чинқирик институт директорини ўриндан туришга мажбур этди.

— Сиз гапириб бўлдингизми, Нормурод Шомуродович?

— Ҳа, ҳа, бўлдим, бўлдим... — деди домла Шомуродов, кейин бошини сарак-сарак қилиб, жойига ўтирди.

— Мумкинми, Артём Прохорович? — Воҳид Миробидов полни гарч-гурч босиб минбарга чиқди, икки қўллаб узоқдан деярли туксиз кўринган, аслида сийрак кўнғир сочли юмалоқ бошини силаб қўйди.

Гала-говур тиниб, зал яна боягидек сув қўйгандай жимиб қолди. Отақўзи кафтида қизининг иссиқ, тигроқ кафтини сезиб, уни оҳиста силади. У ҳозир тоғасига ҳам, унга зарба беришга ҳозирланган ва афтидан зарба беришга қодир бўлган Воҳид Миробидовга ҳам қарамас, икки кўзи боши шалвираб, тўсатдан алақандай чўкиб қолган ўглида эди. Миясида эса ёлғиз гап, аламат бир фикр айланар эди: «О, тоғажон, тоғажон! Раҳмат сизга! Минг раҳмат!»

— Албатта!.. — Воҳид Миробидов ҳаяжонини бошиш учун минбарда турган стакандан бир ҳўплам сув ичди. — Албатта, ҳурматли Нормурод Шомуродович

билан бизнинг мунозараларимиз сизлар учун янгилик эмас. Бу мунозараларнинг илдизи чуқур, улар, агар истасангиз, принципиал аҳамиятга эга... Тутри, камининг ишларида камчилик кўп. Негаки, камчиликсиз иш бўлмайди. Бенуқсон парвардигор, деган эскилар. Аммо мен бир нарсага ҳайронман. Ахир, наҳот каминга зарба бериш учун ёш ва истеъдодли бир олимнинг оёғига болта уриб, уни майиб қилиш инсофдан бўлса?..

«Яшанг домла. Бошлагингиз!» — Отақўзи ялт этиб президиумда ўтирган тоғасига қаради-ю, унга раҳми келиб кетди. Нормурод Шомуродов алақандай пичирлаб, яна букчайиб, кўзлари жавдираб қолганди. Лекин худди шу маҳал орқадан кимнингдир заҳарли ҳи-ҳилаши эшитилди:

— Илмий мунозара ўрнига одамийлик тўғрисида лекция бошланди...

Отақўзи, хулди биров биқинига бигиз санчгандай, бутун гавдаси билан ўтирилиб қаради. У билан барабар Латофат ҳам қайрилиб қаради. Икки одам бирдан бурилиб қарагани учунми ё Отақўзининг важоҳати кўрққулик эдимиз, ҳи-ҳилаб кулган ёш йигитча ўтирган жойида серрайиб қолди.

— Пешонангизга ёзиб қўйинг, ука! Илм кишиси авваламбор одам бўлмоғи керак, ана ундан кейин олим! Тушундингизми, оғайни? — азбаройи алангаи оташ бўлиб кетган Отақўзи ўтирган стулини шарақ-шуруқ қилиб ўрнидан турди. У шайтонга ҳай бермай бекор қилганини, бу ҳаракати билан ҳамманинг диққат-эътиборини ўзига жалб қилаётганини ўрнидан туриб бўлганидан кейингина тушунди. Лекин қайта жойига ўтиришни ўзига эп кўрмади-ю, тикилиб қолган унларча нигоҳлар остида, полни гарч-гурч босиб, эшикка томон йўналди. У залдан чиқаверишда тўхтаб, Воҳид Миробидовнинг оташин сўзларини эшитгиси келди, бироқ юзларча кўзлар уни ҳамон таъқиб қилаётганини пайқади-ю, яна тўхташни ўзига эп кўрмади. Эшиккача шитоб билан юриб борган одам, уни шиддат билан очиб, ташқарига чиқиб кетди.

4

Йўқ, Нормурод Шомуродов савол бериш уёқда турсин, ҳатто бу анжуманга келмоқчи ҳам эмас эди. Лекин, бирламчи, Гулсара ая йиглаб қўймади, иккиламчи, бир шаҳарда, бир институтда бўлаётган жияни-

нинг ҳимоясига бормаслик, нима бўлгандаям қуюш-қонга сигмас эди.

Домла кечаси билан уйлаб, охири илмий кенгаш мажлисига боришга қарор қилди. У яширин овоз берганида Ҳайдарни қўллаб-қувватлашга, лекин гапирмасликка, озгига толқон солиб, тек утиришга жазм қилди. Шу қатъий қарор билан уйдан чиқди, чиқди-ю...

У нега шундай қилганини, қандай қилиб қўл кўтарганини, сира уйламаган бир маҳалда бу савол озгидан қандай чиқиб кетганини ўзиям билмай қолди. Авваламбор, бу бетамиз одамнинг, худо мия ўрнига — суюксиз тил, илм ўрнига гап берган булбулигўенинг баландпарвоз гаплари, аравани қуруқ олиб қочишлари гашига тегди. Қолаверса... бу мўрт хулоса!..

Нормурод ота, гарчи бу ишга ўзи қўл урмаган булса ҳам, деҳқончиликдан воқиф одам, шўр сув ерни баттар шўрлантиришини яхши билади. Албатта, йилдан-йилга сув танқислиги ортиб бораётган бир пайтда зовурларга йигилган шўр сувларни қайта ишлатиш, эҳтимол, керак бўлар. Аммо тузлар миқдори беш фоизга етган сувларни ишлатиб бўлади дейиш! Синовдан ўтган далиллар ўрнига бу палапартиш диаграммани келтириш!.. Йўқ, бунга эътироз билдирмай иложи йўқ эди! Ҳайдаржон-ку, ёш. У шошган, ўтказган тажрибаларини чуқурроқ текшириб кўрмаган бўлиши ҳам мумкин. Лекин Миробидов!.. Миробидов эса... бу иш ҳозир унга катта обрў келтиришини, баъзи хўжалик раҳбарлари ва шошма-шошар журналистлар бу гоя учун уни кўкларга кўтариб мақташларини билади! Жуда яхши билади. Шу боисдан бу ишни улуг кашфийёт сифатида тарғиб қиляпти, шахсан ўзи тарғиб қиляпти, ўзи шов-шув кўтаряпти. Бу «улуг» кашфийётнинг оқибати нима бўлади, табиатга, азиз тупроққа, она ерга зарар етказмасмикин? Бу гап хаёлига ҳам кириб чиқмайди! Унга шу бугунги мақтов, шу бугунги иззат-икром керак. Тамом-вассалом!

Топган гапини қаранг тулкининг! Менинг асаримга тил теккизма эмиш? Унга паңд бераман деб, ёш олимнинг оёғига болта уряпган эмиш! Ким кимнинг оёғидан оляпти — буни ҳамма кўриб турибди-ку, нодон!

Зотан, сут билан кирган — жон билан чиқади. деганларидек, ўз рақибларини зимдан олиш одатини гўрга кирганида ҳам қўймайди шекилли бу Миробидов! У Сибирь дарёлари муаммоси кўтарилганида ҳам бир марта шаллақилик қилиб кўрганди: гўё у, Норму-

ро. Шомуродов, бу улуг гоёга унча рўйхушлик бил-
дирмаган, гўё унга шубҳа билан қараганмиш! Ҳолбу-
ки, Нормурод Шомуродов бу фикрга ҳеч қачон
қарши бўлган эмас, бўлмайди ҳам. Республика
раҳбарлари бу масалани кўтариб чиқганида у бирин-
чилардан бўлиб табрикламаганмиди? Кейинроқ эса,
ёши етмишдан ошганига қарамасдан ёш олимлар би-
лан бирга Обь ва Енисей ҳавзаларини бориб кўрди, бу
муаммога боғлиқ мураккаб ҳисоб-китоб ишларида
қатнашди, ҳатто қадим замонларда шимолга эмас, жа-
нубга қараб оққан бу икки азим дарё тарихига оид
эски манбаларгача ўрганиб чиқди... Нормурод Шому-
родов фақат бир нарсага қарши, у ҳам бўлса, бу
масалада шошмашошарликка йўл қўйиб бўлмайди,
деб ҳисоблайди. Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга бу-
ришдан аввал маҳаллий сув тармоқларини янгилаб
чиқмоқ, уларни мустақкамламоқ, қисқаси, келадиган
сувни қабул қилиб олишга ҳам ҳозирлик кўрмоқ ке-
рак, деб ҳисоблайди, холос!..

Ҳа, бошқа пайт бўлганда, Воҳид Миробидов унга
қарши мақолалар ёзиб, душманга чиқарган пайтлар
бўлганда... унинг бутунги гапи яна бир қабиҳ ишни
қиларди. У замонлар ўтиб кетганини Нормурод Шому-
родов бутун яна бир марта тушунди. Гарчи Воҳид
Миробидовнинг маккорона сафсатасига қарши ҳеч
ким гапирмаган бўлса ҳам овоз беришнинг натижаси
отанинг фикрини таъкидлади: илмий кенгаш аъзола-
рининг ўттиз фоизи диссертацияга қарши овоз бериб-
ди! Аммо худди мана шу нарса, Воҳид Миробидовнинг
сафсатабозлиги ўтмаганлигини кўрсатувчи худди
мана шу рақам Нормурод Шомуродовни, айниқса,
қаттиқ изтиробга солди. Ҳақиқатан ота узоқ
мулоҳазалардан сўнг, ниҳоят, бу машъум саволни
ўртага ташлаганида Ҳайдаржонга зарба бериш фикри
етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Авваламбор, у
ёш олимга келгусида пухта бўлишни, етти ўлчаб бир
кесишни маслаҳат бермоқчи, қолаверса, осмонга
чиқиб кетган Воҳид Миробидовни жиндак «ерга туши-
риб» қўймоқчи эди, холос... Иш бундай чаппасидан
кетишини билганида...

— Охирига келдик, ота, тушмайсизми?

Домла Шомуродов шошқалоқлик билан ўрнидан
туриб, ён-верига қаради. Шаҳарда яқиндагина пайдо
бўлган ва «Икарус» деб аталган саройдай кенг, катта
автобус бўм-буш, у нотаниш бир жойда тўхтаб турар,
деразадан кўк, пуштиранг, қизгиш балконли кўп

қаватли бинолар кўринар, бекатдаги одамлар автобусга ёпирилиб чиқа бошлаган эди.

Домла довдираб кондуктор хотинга қаради.

— Қаерга кеп қолдик, қизим?

— Юнусободнинг охири бу, ота. Сиз қаерда тушасиз ўзи?

— Ишчилар шаҳарчасида...

— Вой бў-ў, тўрт остановка ўтиб кетибсиз... Шошманг, шошманг, утираверинг, ҳозир қайтамиз...

Нормурод Шомуродов қайта жойига ўтириб, кўзини юмди, юмди-ю, ҳамма нарса — автобусга ёпирилиб кираётган одамлар, деразадан кўриниб турган кўп қаватли бинолар, жазирама иссиқ — ҳаммаси ёдидан кўтарилди, хаёлини яна ўша пушаймон аралаш нохуш фикрлар эгаллаб олди.

Ҳа, яхши бўлмади. Яхши бўлмаганини домла Шомуродов мажлисада ўтирганидаёқ, мунозара тугаб, овоз бериш маросими бошланган заҳотиёқ тушунди.

Бошда, овоз бериш пайтида, ёнида Поликарпов бор эди. Кейин улар қаёққадир чиқиб кетишди-ю, Нормурод Шомуродов ёлғиз қолди. Унинг ёнига бир кишиям йўламади. Одамлар, гўё у билан гаплашаётганларини Воҳид Миробидов ё Ҳайдар, ёхуд Отақўзи кўриб қолишидан қўрққандай, ёнига йўлашмас эди. Ҳайдарнинг ўзи эса унга ҳатто қайрилиб ҳам қарамади. У икки қўли чўнтагида, Воҳид Миробидов билан Жамол Бўрибоев даврасида гаплашиб турар, ўзини парвойи палак қилиб кўрсатиш учун бир гапириб, ўн куларди. Фақат кейин, яширин овознинг натижаси эълон қилингандан кейингина у бирдан қандайдир бўшашиб, мунгайиб қолди.

Нормурод Шомуродов Ҳайдарни унча хушламаса ҳам дадасига ўхшаган бу қайсар, манманроқ жиянининг бирдан мунгайиб қолиши негадир юрагини эзди-ю, вужудини пушаймон туйғуси қамраб олди.

Рост, натижа эълон қилингандан кейин бир гуруҳ одамлар Ҳайдарни ураб олишиб, табриклай кетишди, синглиси Тоҳира билан яна бир ўта кўҳлик қиз гулдас-талар тутишди. Четда ёлғиз қолган Нормурод Шомуродовнинг қулоғига: «Парво қилма. ВАК учун юз фоиз ўтгандан кўра етмиш фоиз ўтганиям яхши!» — деган хитоблар чалинди. — Бу нарса диссертациянинг чинакам мунозара туғдирганини кўрсатади!»

Домла Шомуродов ҳам Ҳайдарни табрикламоқчи эди. Ҳам табриклаб, ҳам... рўй берган англашилмовчиликни тушунтириб қўймоқчи эди. Бироқ ўзини

ноқулай сезганидан анчагача иккиланиб турди, кейин бу журъатсизликни енгиб, энди ёнига бораман деганди. Ҳайдарни қуршаб олган тўда ташқарига қараб йуналди...

Домла залдан ҳаммадан кейин чиқди. У чиққанда жияни Отақўзи кўчада саф тортиб турган машиналарга одамларни таклиф қилмоқда, афтидан, зиёфатга олиб кетмоқда эди. Тоғасини кўриб, тап-тап юриб олдига келди.

— Раҳмат, тоға, — деди калта, уч бурчак мўловининг учлари пирпираб. — Тоабад эсдан чиқмайди-ган бир яхшилик қилдингиз. Раҳмат сизга, тоғажон!..

Агар Отақўзи бу «раҳматлар»ни қаҳру газаб билан айтганида Нормурод Шомуродов унга нима деб жавоб беришини ўзи биларди. Аммо жияни унга ёт бўлган бир изтироб билан ўксиб гапирди-ю, отанинг дами ичига тушиб кетди...

Ҳа, яхши бўлмади. Йўқ, умуман олганда-ку, Нормурод Шомуродовнинг виждонп пок. У уз виждонига хилоф иш қилгани йўқ. Аммо-лекин унинг бу гапи, бехосдан огзидан чиқиб кетган бу саволи... ёш ниҳолнинг илдизига болта уриш қабилдан бўлди... Бошқалар ҳам шундай деб ўйласа керак, на биров уни зиёфатга таклиф қилди, на кузатиб қўйди. Нормурод Шомуродов букчайганча автобус бекатига қараб якка ўзи кетди...

— Қаёқдасиз, ота? Келдик, ишчилар шаҳарчасига...

— Раҳмат, қизим, ҳозир, ҳозир...

... Дарвоза ланг очиқ эди. Гулсара ая ҳовлига кирган жойда, ариқ бўйидаги садарайҳонларнинг тагини бўшатиб ўтирар, тўғрироғи, қўлида теша, тахтадан ясалган пастаккина стулчада хаёлга чўмиб ўтирарди.

Ҳовлида оёқ шарпасини эшитиб, ўтирилиб қаради. Бир парчагина қорача юзида, теграсига сурма тортилган дардли кўзларида чексиз алам, лабларида унсиз таъна...

Нормурод Шомуродов туйқусдан селдай ёпирилиб келган ёмон бир туйғудан юраги зирқираб, кампирнинг ёнига келди.

— Сенга нима бўлди, Сора?

— Ҳеч нима... Ўзингиз-чи?

— Менга нима қипти?

— Отақўзи келди... Бир нарса қолган экан, опкетди... — кампирнинг кўзи жиққа ёшга тўлиб, лаблари ёш боланинг лабларидай пирпираб учди. — Ахир, уз билганингиздан қолмабсиз-да...

— Нима қипман? — Нормурод отанинг юрагини чулғаб олган чексиз меҳр аста сўниб, қўнқайган бурни юқори кутарилди.

— Нима қиппан дейсиз, — деди кампир кипиркла-ридаги ёш томчиларини артиб. — Ёлғиз жиянингиздан айрилиб...

— Бас! Қозилашган қариндош бўлмас, деб боя айтдим-ку, керак эмас унақа тўғри гапга тумшугини бурадиган нодон жиян!

— Майли, ўз билганингиздан қолманг! Сира...

— Бас дедим сенга! — Нормурод Шомуродов чўқмордай оғир, қорамтир муштини осмонга кўтарди. — Тинч қўясанми мени, йўқми? Ҳиқилдогимга келди бу даъвою дostonларинг! — деб қичқирди у, қичқирди-ю, қора муштини боши узра кўтарганча жойида қотиб қолди.

Қўлидан тешаси тушиб кетган ая бир нима демоқчи бўлиб тамшанди, лекин деёлмади, пастакки-на стулдан шилқ этиб садарайҳонлар устига ағдарилиб тушди...

Домла Шомуродов кўзлари олайганча турган жойида улкан қоядай бир зум қотиб қолди, сўнг аъзон бадани музлаб, ерга чўқди, қалтироқ қўллари билан кампирнинг бошини кўтарди.

Гулсара ая мўлтираган кўзларида беадад алам, унга жимгина тикилиб ётарди...

— Сора! — деди чол титраб. — Сенга нима бўлди? Нима қиялпсан? Тўхта! Айт, нима бўлди, азизим?

БЕШИНЧИ БОБ

1

Отақўзи дастлаб раисликка сайланган пайтларида битта яхши одат чиқарганди: иши юришмай хувоби ошса ё бир нарсадан тўлиб кетса, гоҳ далага, гоҳ тоғларга, чўпон-чўлиқлар орасига чиқиб кетарди-да, ўз ибораси билан айтганда, юрагининг чигилини ёзиб келарди.

Бу сафар ҳам шундай қилди. Шаҳардан, ўглининг ҳимоясидан хит бўлиб қайтгандан кейин қишлоқда турмади. Идорага кириб, котиба Холидаҳон билан икки оғиз гаплашди-да, тинчлик эканини билгач, Намжон деган бош механигини олиб, тўғри даштга йўл олди.

Мана, икки йилдан ошди, Отақузининг бир оёғи қишлоқда булса, бир оёғи саҳрода.

Аввалги йили даштга канал келди дегунча, Отақузи уч-тўрт минг гектар ер ўзлаштириш мажбуриятини олиб, у ерда бутун бир шаҳарча қурадиган бўлди.

Унинг бу ташаббусини юқори ташкилотлар ҳам маъқуллаб, шаҳарча қуриш, ариқ қазилш ва йул ўтказиш ишлари турли вазирликлар ҳамда уларнинг жойлардаги ташкилотларига юклатилди. Бу тўғрида газета-журналларда очерк ва мақолалар ёзилди, саҳрода қад кўтарадиган шаҳарчанинг пойдеворига биринчи гишт қўйилаётганда бу маросим катта байрамга айланиб, ҳатто телевизорларда кўрсатилди.

Бурноғи йил кузда колхоз бир неча юз гектар жойга кўчат, олтмиш гектар жойга ток ўтқазди, бултур макка экиб, анча ҳосил олди, бу йил кўкламда эса учта бригада тузиб, салкам етти юз гектар ерга чигит экди. Ҳозир даштда, шаҳарча қурилишида, бўлғуси боғ ва пахтазорларда салкам икки юз киши қамиш қапаю ертўлаларда яшаб, меҳнат қилмоқда. Пахта ёмон эмас, минг азоб билан бўлса ҳам чигит ундириб олинди, каналга сув келиши билан ўтқазилган ниҳоллар одам бўйи бўлиб қолди, лекин қурилишнинг мазаси йўқ. Бошда, газета ва журналлар шов-шув кўтарганда ишни яхши бошлаган қурилиш ташкилотлари бу йил жуда пайсалга солишяпти. Шу сабабдан Отақузи саҳрода штаб ташкил қилиб, фаоллардан ҳар кун бир киши навбат турадиган тартиб ўрнатди. Ўзиям бир кун қишлоқда бўлса, бир кун саҳрода, штабда тунайдди. У ўзи штабда турган пайтларида қурилиш ташкилотларининг вакиллари билан уришиб-сўкишиб, ҳатто баъзан ёқа бўғишиб бўлса ҳам ишни тўхтатмас, лекин бир кун йўқ бўлса, йўқлиги билиниб қолар, иш дарҳол орқага кета бошларди.

Бу сафар Отақузи уч-тўрт кун йўқ бўлди. Ажабо, даштдаги ишлар нима бўлдийкин?

Мана, сўнги қир билан тўсилган катта қишлоқ, кечаси севалаб ўтган ёмғирдан яшнаб кетган туташ боғлар, шудринг билан ювилган ям-яшил бедазорлар, пахтазорлар ортда қолиб, олдинда ҳадсиз, чексиз-чегарасиз бир саҳро намоён бўлди.

Ҳозиргина ортда қолган боғлар, шудринг билан ювилган бедазорлардан кейин олис уфқларга туташиб кетган бу гиёҳсиз саҳро, ўлик денгизни эслатувчи бу кулранг қум уюмлари кишини чўчитар, юракка гулгула соларди.

Отақузи уфққа ёнбошлаган офтобдан кўзини тўсиб, ён-верига тикилиб қараркан, назарида, қум уюмлари худди икки ёндан хуруж қилиб келаётгандай, худди асфальт йўлни ютиб юборишга чоғланаётгандай туюларди. Айни замонда, кинолардаги ой сатҳига ўхшаган бу жонсиз, руҳсиз саҳрода боғ-роғ яратиб, шаҳарча қураман деб бел боғлаганидан ичида гурурланадиган кўйдди. Рост, каналга сув келгандан кейин саҳрода бир нечта янги совхоз тузилди. Лекин уларнинг йўриги бошқа. Совхозларни давлат тузаяпти. У бўлса... ўзи ўзлаштиряпти!

Ана, олдинда, осмон уфққа туташиб кетган жойда қандайдир уйлар, қизғиш кўргонлар кўзга чалинди, бу — бўлажак шаҳарчанинг илк бинолари! Сал утмай асфальт йўлнинг икки ёнидаги қум уюмлари чекиниб, худди аскардай саф тортган ниҳоллар кўринди. Бир-икки йилдаёқ авж олиб қолган бу тол, терак ва чинор ниҳоллари ортида... ям-яшил пайкаллар, пайкалларда ўрмалаб юрган тракторлар, кетмонларини офтобда ярқатиб, чопиқ қилаётган қиз-йигитлар кўринди.

Отақузи рулда утирган Наимжонга «тўхта» деб буюрди-да, кўнгли бир хил бўлиб, машинадан тушди. Ҳа, бундан бир ой муқаддам бўлиб ўтган довулдан кейин қайта экилган гўзалар бир қарич бўлиб, гуркураб ўсмоқда эди. Отақузини айниқса дарахт ихоталари қувонтирди. Бурноғи йил кузда ниҳол ўтқазиб пайтида, «билагон» одамлар ихоталар оралиги беш юз метрдан кам бўлмасин деб маслаҳат беришганди. Аммо Отақузи қум уюмларининг бебошлигини ҳисобга олиб, масофани икки баробар қисқартирган эди: Билагонларнинг гапига кирмай, ўз калласи билан иш қилгани яхши бўлган экан, гуркураб ўсаётган бу ниҳоллар гўза пайкалларини мисоли бир лашкар янглиғ асраб турарди.

Отақузи кўнгли сув ичгандай ёришиб, машинага утирди. У, қурилишда ҳам иш сал юришган бўлса керак, деб умид қилганди, чунки Тошкентга кетишдан аввал керакли ташкилотлар билан анча қаттиқ гап-лашганди. Аммо иш тамом тескариси бўлиб чиқди: гишт заводидан гишт келмай, қурувчилар оёқларини осмонга чўзиб ётишар, зовур қазийтган ирригаторларнинг бульдозерлари эҳтиёт қисмлар бўлмай тўхтаб қолган, йўлчиларнинг шагал ташиётган бешта машинасидан фақат учтаси ишларди...

Отақузи ёниб кетди. Ҳақиқатан, бечора пахтакорлар бу саҳройи жаҳаннамда иссиқни иссиқ, совуқни

совуқ демай гўза ўстиришса, бог-роғ яратамиз деб ўлиб-тирилиб ётишса-ю, бу заҳматкашларга шарт-шароит яратиб берадиган қурилиш ташкилотлари парвойи фалак бўлса! Бу ташкилотлар учун, уларнинг тепасида ўтирган раҳбарлар учун ҳукумат борми ўзи ё ҳукуматгаям бўйсунмай қўйишганми улар?..

Отақўзи бир ўйи шартга машинага ўтириб туманга бормоқчи, Аброр Шукуровнинг олдига кириб, кўнглидаги бор дардини айтиб, ёрилмоқчи бўлди. Қўлидан келса ёрдам берсин, қўлидан келмаса билиб қўйсин унинг не азобда иш қилаётганини!

Отақўзи Тошкентда, тоғасиникида бирга бўлганларидан кейин Шукуровни кўрмади. Ҳайдарнинг зиёфатида кайфи ошиб қолган Воҳид Миробидов қизи билан куёви тўғрисида нималардир деди, куёвини бир мақтаб, бир нолиб гапирди, кейин қизини бирга олиб кетишини сўради.

Отақўзи зиёфат тугамасданоқ жўнаб кетмоқчи эди. Воҳид Миробидовнинг шу илтимоси билан йўлга чиқмай тунаб қолди, эрталаб эса Маҳбубахонни бир қиз, бир ўғилчаси билан машинасига солиб, бирга олиб келди.

Маҳбубахон унга жуда ёқди. У афт-ангоригина эмас, гап-сўзлари, хулқ-атвори, қилиқлари билан ҳам худди отасининг ўзгинаси, хушчақчақ, ширинсухан, очиқ-ёруғ жувон эди. Икки юзи қип-қизил, кўкимтир бўёқ билан нафис буялган кўзларида шўх табассум, қандайдир жуда ёқимтой бу ёш жувон Тошкентдан туманга етиб келгунча чакаги тинмади, қаҳ-қаҳ отиб, ўзиям кулиб, Отақўзи билан шофёр йигитниям кулдириб келди. У қўярда-қўймай Отақўзини уйига олиб кирди, бироқ Шукуров йўқ экан, Отақўзи ўтирмади. Хайрлашаётганида Маҳбубахон:

— Ўртоғингизни олиб, алоҳида бир келасиз, Отақўзи ака! — деди. — Дадамлар билан яхши таниш экансиз. Биз ҳам танишайлик, борди-келди қилишайлик. Яшаган жойингизда... дардлашиб турадиган одам бўлмасаям қийин экан. Гоҳо тўлиб кетасизу ҳасратлашадиган бир кимса йўқ...

Ҳозир туман раҳбариятига бормоқчи бўлган Отақўзининг эсига шу гап тушди-ю, хотини Олияга телефон қилишга аҳд қилди: озгина совға-салом ҳозирлаб, тайёр бўлиб турсин. Баҳона билан танишиб олади. Хотинлар тил топишса зарар қилмайди, гап кўп хотин зотида!

Отақўзи штабга кириб, энди телефонга қўл чўзган

эди, ногаҳон эшик-деразалар шарақ-шуруқ бўлиб кетди-ю, штаб жойлашган финча уйни зириллатиб юборди. Кетма-кет штабга Наимжон югуриб кирди:

— Бўрон бошланяпти, раис ака! Қора бўрон!

Отақўзи ирғиб туриб, ташқарига отилди. Ҳалигина чарақлаб турган офтоб уфққа кўтарилган мудҳиш бугана ортида қолган, осмони фалакка чиққан бу бугана саҳрони қора тўфонга буркаб, бешафқат бостириб келарди. Уфққа тутшиб кетган кулранг тепаликлар гўё жонли махлуқлардай гимирлаб қаёққадир ўрмалай бошлаган, ҳадсиз саҳро оғзидан қум пуркаган аёвсиз гирдибод остида қолганди.

— Штабда ким бор? Бригадирлар қайда? Наимжон! Далага чоп! Одамларни суриштиринглар. Ҳеч ким қумда қолмасин. Ҳамма ертўлаларга кирсин! Ҳамма!

Одамлар, Отақўзи айтмасданоқ, уларини пана-панага ура бошлаган, кўплар штаб томон ёпирилиб келарди.

Зум ўтмай осмони фалакни қоплаган қора довул бутун қаҳри, қум ва тўзони билан штабга келиб ёпирилади-ю, уйни ларзага солди. Зулфинлари узилиб кетган эшик-деразалар қарсиллаб, чил-чил синган ойналар минг тикан бўлиб юзларга санчилди. Чироқлар ўчиб, ҳаммаёқ зимистон бўлди-қолди.

Қаёқдандир тахта ва фанер топиб келган қурувчилар синган деразаларни тўсиб, устидан кўрпа ёпишди, кимдир лампа ёқди.

Отақўзи ўз жойига бориб ўтирди. Энди уёқ-буёққа чопиш, бирор иш қилишга уринишнинг фойдаси йўқ, бўрон тобора қутуриб, саҳро мудҳиш бир гирдибодга айланган эди. Бу гирдибод орасида қолган штаб гўё аёвсиз довулда қолган аянчли кемадай чайқалар, эшиклар гичирлар, ёғоч деворлар мана-мана ағанаб тушиб, тўфон қўйнида гарқ бўладигандек туюларди...

Бирор соатдан кейин биринчи бригада бошлиғи Али мўйлов билан Наимжон кириб келишди. Юзкўзларидаги қийиқчаларини ечиб, оғизларидан қум тупуриб, рапорт беришди: саҳрода қолган одам йўқ, ҳамма ертўлаларга жойлашди!

Отақўзи хиёл енгил тортди. Бироқ, сал ўтмай, одамлардан тинчиган кўнглини бошқа ўй, бошқа бир алам чулғаб олди. Бу довул биринчи бўлаётгани йўқ. Бундан бир ой муқаддам, апрель ойининг охирида ҳам шундай қора тўфон кўтарилиб, не азоблар билан ундирилган чигитларни иддиз-пилдизи билан қўкка совуриб, ариқ ва зовурларни емириб кетганди. Ушандаям бор

кучни ишга солиб, уч кечаю кундуз мижжа қоқмай, чигитни қайта экиб, емирилган пайкаллари қайта текислаб, ариқ ва зовурларни қумдан қайта тозалаб чиқишганди... Бу сафар бешбаттар бўляпти. Бу сафар етти юз гектар гўзадан етмиш гектари қолса ҳам катта гап!.. Иш шу йўсинда кетаверса, оқибати нима бўлади? Отақўзи бу масалада бир оз шошмадимикин? Аввал ниҳолларни яхши парвариш қилиб, яшил иҳоталарни мустаҳкамлаб олиб, кейин гўза экса булмасмиди? Шундай қилса яхши бўларди-я, аммо ишни пахтадан бошламаса ким унга маблағ ажратади, ким унга техника беради? Умуман, ким уни одам деб, улкан режалари, катта мақсадларига йўл очади?..

Бўрон ҳамон қутурар, ёғоч уйни зир титратиб, эшик ва деразаларни қум билан савалаб, бетиним ўкирар, бепоён саҳро уммон қаърига батамом гарқ бўлганга ўхшарди.

Отақўзи тирсақларини столга тираб, бошини чангаллаб олди.

«Ҳа, бултурдан бери қилаётган ҳамма иши зое кетди, ҳамма уринишлари табиатнинг битта зарбаси билан нес-нобуд бўлди! Ёлғиз табиатнингми? Ҳукумат топиригини бажармай, қилинадиган ишларни пайсалга солиб келаётган вазирликлар-чи? Қурилиш ташкилотлари-чи? Шу кечаю кундузда камида йигирма уй куриб битирилиши керак эди. Ҳозиргача биттасиям битмади! Агар бу уйлар битганда бу дашти карбалода жон аямай меҳнат қилаётган заҳматкаш қиз-йигитлар ҳозир ертўлаларда биқиниб ётмас, унинг қаршисида полда, бир-бирига суянишиб, мудраб ўтиришмас эди! Каналдан келадиган водопровод-чи? Асфальт йўллар-чи? Зовурлар-чи? Аллақачон қурилиб ишга тушадиган ёпиқ зовурлардан ҳали бир метри ҳам қурилмади. Очиқ зовурлар эса бутун қазилса, эртага қум босади. Эсиз меҳнат!

Боя Отақўзи арзи дод қилиб, Аббор Шукуровга бормоқчи эди. Лекин унга боришдан нима фойда? Қурилиш ташкилотлари туман раҳбарларига бўйсунмишмайди. Борадиган бўлса вилоят раҳбариятига бориши, вилоят раҳбарларига кириши керак!

Ҳа, тўғри, вилоят раҳбариятига бориши керак. Аммо-лекин... ким уни бу ишга мажбур этди? Ким унга бу саҳройи биёбонда қўриқ оч деди?

Бошда кичкинагина бир колхозга раҳбар бўлган одам, кейинчалик беш-олтита колхозни бирлаштириб, гигант хўжаликка раҳбар бўлди. Пахта майдонининг

ўзи салкам уч минг гектарга етди. Унча-мунча шаҳардан қолишмайдиган кўркам қишлоқ қуриб, донги бутун мамлакатга кетди. Тагин нима етмади, унга? Битта ками «герой» деган ном бўлса, унияма олар ахир бир кун! Эски қадрдони, вилоят раҳбарининг қишлоқ хўжалик бўйича муовини Холмурод Бекмуродов узоқ йили ҳатто, «герой бўлдинг», деб табриклаган ҳам эди. Бироқ нимадир бўлиб, бу иш юқорироқ жойларда тўхтаб қолди-ю, Отақўзи, ростини айтганда, сал ўчакишди. Энди ўйлаб қараса, бу ишни ҳам ўчакишиб қилибди.

Ҳа, бу ерда — бу ишни, қишлоқда «Мингбулоқ» деган гузал, серсув, серўт туқайзор тепасида гигант чорва комплексини қурмоқчи бўляпти. У ҳам бир дунё ташвиш! Аммо биров мажбур қилгани йўқ уни, ўзи сотиб олди бу ташвишларни! Довруқ учун, ном чиқариш учун, шон-шухрат учун бошлади бу ишларни. Булмаса... салкам эликка борганида шон-шухрат нима керак сенга? Шунча шон-шухратинг камлик қилдими, Отақўзи? Шу топда бу беҳаловат чўлда диққинафас бўлиб ўтиргунча, бориға шукур қилиб, роҳатижон богингда, иссиқ тушақда, хотинингнинг қўйнида гаштингни суриб ётсанг бўлмасмиди, огайни? Сочинг оқариб, ёшинг бир жойга бориб қолганда бу ўткинчи шон-шухрат кетидан югуриб нима қиласан, Отақўзивой?»

...Отақўзи кимдир елкасига қўлини қўйганини сезиб, бошини кўтарди. У столга мукка тушиб, пинакка кетган экан, кўзини базўр очди.

Тепасида Наимжон турарди.

— Бўрон тинди. Тонг отиб қолди, туринг, раис ака!

Лампанинг хира шуъласи уйни зўрға ёритар, одамлар полда бир-бирларининг пинжларига кириб, хуррак отиб ухлаб ётишар, штабни оғир, қўланса ҳид тутганди.

Отақўзи қаерда, қандай ухлаб қолганини аранг илғаб олди-да, увишиб қолган оёқ-қўлларини уқалай-уқалай ўрнидан турди.

Бўрон чиндан ҳам тинган, осмон оппоқ, йирик юлдузларга тўлиб кетганди. Поёнсиз саҳро шундай осуда, осмон шундай мусаффо, юлдузлар шундай тиниқ чарақлаб турардики, ҳозиргина бу ерларда қора довул қутуриб, борлиқ қора бўтана орасида қолганини тасаввур қилиш қийин эди. Фақат штаб зиналарида ўтовдай уюлиб ётган қум уюмларигина боя аёвсиз селдай бостириб келган мудҳиш бўрондан далолат берарди. Бироқ тонгдан ҳали дарак йўқ, агар уфқда

яркираб турган Зухро юлдузи бўлмаса, теварак-атроф ҳали қоронги, фақат қаердадир жуда овлоқда гоҳо-гоҳо хўроз қичқирар, итларнинг вовиллаши қулоққа чалинади.

Ажойиб йигит-да, Наимжон! Бир қарашда жуда бесўнақай кўринган бу найнов йигит иш деса жонини беради. У механизаторларни йиққан экан, нарироқда, ўтовдай бўлиб уюлиб қолган қум уюмлари ёнида беш-олти одам гангир-гунгур гаплашиб турарди.

Отақўзининг совуқдан жунжикканини пайқаган Наимжон ичкаридан кимнингдир фуфайкасини олиб чиқиб, елкасига ташлади, қўл фонарини ёқиб, раиснинг юзига тикилди.

— Нима қиламиз, раис ака? Далага чиқайлик, дейишяпти йигитлар.

— Қоронгида нимани кўрамиз?

— Тонг отиб қолди-ку! Керак бўлса, фонуслар бор...

Нарироқда турган йигитлар ҳам қўл фонарларини ёқиб, яқинроқ келишди.

— Бари бир уйқу келмаяпти, раис ака... Нима бўлди, нима қолди, бир кўрайлик...

Отақўзи аъзойи баданини илиқ бир тўлқин қамраб, зинадан тушди.

— Тўғри, бари бир уйқу йўқ. Кетдик, йигитлар!

Қоронгида тимирскиланиб асфальт йўлда тепа-тепа бўлиб уюлиб қолган қум уюмлари орасидан ўтиб, пахтазорга чиқишди. Қўл фонарлари, фонусларни ёқиб, зовурлар, ариқлардан ўтишди. Отақўзининг тахминлари тўғри, ҳаммаёқни қум босган, зовур ва ариқлар кўп жойларда тўсилиб қолган, кечагина яшнаб турган пахтазорларни таниб бўлмас эди. Сал ўтмай осмон оқариб, атроф ёриша бошлади-ю, тунги қора довулнинг қабиҳ иши бутун даҳшати билан намоён бўлди: пайкаллар тамом емирилган, салкам етти юз гектар пахтазорлардан қолса, икки юз гектари омон қолган, гўзаларгина эмас, найза бўйи келади-ган бўлиқ ниҳолларгача қум босган, агар шу ниҳоллар бўлмаганда эҳтимол ҳеч нарса қолмас эди!

Во дариг! Бу офатга нажот борми?

Отақўзи ҳамма унга жимгина тикилиб турганини, ундан гап кутаётганини сезар, у бўлса кечагина яшнаб турган, ҳозир эса батамом нобуд бўлган пайкаллардан, қум босган ниҳоллардан кўзини узолмас, назарида, қум тагида учлари зўрга кўриниб турган ниҳоллар мадад сўраб тўлқинлар орасидан қўл чўзаётган болачаларга ўхшар, юрак-бағри эзилар эди.

Нима қилиш керак? Наҳотки, ҳамма ишни бошда бошлашга тугри келса? Бошдан бошлаганда фойдаси булармикин? Бу қора туфон эрта-индин қайта хуруж қилиб, ҳамма ишни тагин барбод этмасмикин?

— Нима қиламиз, раис ака? — нарироқда бир гуруҳ механизаторлар билан гаплашиб турган Наимжон эски дупписини бошига ишқай-ишқай яқинроқ келди. — Ё мен қишлоққа бориб келайми?

Отақўзи узун қўлларини қаёққа яширишни билмай ийманиб турган бу бесўнақай йигитга таажжу билан тикилди. Наимжоннинг кўзлари дагал юзига мос тушмаган болаларча самимият билан порлаб турарди.

— Қишлоқда нима бор?

— Одам опкелайми дейман-да! Чигитни қайта экмизми ахир?

Отақўзи билқ-билқ қум кечиб, асфалт йўлга чиқди!

— Қани, штабга борайлик-чи аввал!

Штабга яқинлашаркан, Отақўзи бир нарсага ҳайрон қолди.

Қурувчилар алақачон ишга тушган, бульдозер ва скреперлар асфалт йўлни қум уюмларидан тозалаб бўлган, энди штаб атрофидаги қумларни сурмоқда эди. Улар бировдан буйруқ кутиб ўтирмай, худди одаддаги вазифларини бажараётгандай бамайлихотир ишламоқда эдилар.

Отақўзи штабга кириб, ўз жойига ўтиб ўтираркан; тупланаётган одамларга зимдан разм солди.

Ёшлар, уст-бошлари чанг-тупроқ, кўзлари киртайган, лекин кулишиб, гангир-гунгур гаплашиб, ҳатто аския айтишиб, шошилмай, бамайлихогир кириб келишарди.

Чўлқуварлар стулларни шарақ-шуруқ қилиб, жойлашиб олишлари билан Отақўзи ўрнидан турди, мийигида кулимсираб:

— Ҳозир... эшиқдан аския қилиб кирган ким? — деб сўради. — Сизми, мўйлов?

Худди саҳрода эмас, курортда юргандай икки юзи қип-қизил Али мўйлов тақасимон узун муртини силаб, ўрнидан турди.

— Бу найнов механигингиз жа аскиябоп йигит-да, раис! — Али мўйлов Наимжонга имо қилди. — Қўлоёқларига бир қаранг, чўлдаги саксовулга ўхшайди! Қишда учоққа қаланса ун тандир нонга етадиган чўт бўлади-да, ўзиям!

«Гурр» кулги кўтарилди. Наимжон чиндан ҳам сак-

совулга ўхшаган узун қўллари билан бошидаги эски дупписини тўғрилаб, бир нима деди-ю, гапи жўр қаҳқаҳа тагида қолиб кетди.

— Яшанг! — деди Отақўзи. — Мана шундай мушқул пайтда қизиқчилик қилиб, ҳаммани кулдириб юргани учун... колхоз бошқармаси биринчи бригада бошлиғи Али мўйловни бош-оёқ сарпо билан мукофотлайди!

Бу сафар қийқириқ бўлиб кетди. Отақўзи кулги босилишини кутиб турди-да, қовоғини уйиб:

— Бугун йигирма биринчи май, — деди. — Ғўза эҳсан бўладими, бободехқонлар?

Бир лаҳза жимликдан сўнг, ҳар жой-ҳар жойдан:

— Булади!.. Бундан кейин эккан пайтларимиз ҳам бўлган! — деган овозлар эшитилди. Овозлар кўнгилдагидай дадил эмас эди. Буни сезган Отақўзи: «Сиз нима дейсиз, Мўйлов?» — демоқчи бўлди-ю, гапни чўзиб ўтиргиси келмай:

— Яхши, — деди. — Бўлмаса бундай қиламиз: мен ҳозир... туманга чигитга кетаман. Наимжон, сиз қишлоққа борасиз. Котибага... Холидаҳонга айтасиз. Ҳар бригададан ўн кишидан олиб юз киши тўпласин. Тушга қолмай одамларни машинага солиб, беш-олти-та трактор билан бу ерга етиб келасиз! Али мўйлов! Сиз Наимжон келгунча одамларга бош қош бўп турасиз. Ариқ ва зовурларни тозалаб, чигит экишга тайёрланаверасиз. Вазифа ойдинми? Ойдин бўлса — гап тамом. Ишни бошладик!

Мажлис тугаб, одамлар энди тарқалиша бошлаган эди, ташқарига чиқиб кетган Наимжон негадир шошиб қайтиб кирди.

— Туман раҳбари келдилар, раис ака!

Наимжон гапириб бўлмасданоқ Аброр Шукурович ўзи кириб келди. Оёғида қизил брезент этик, бошида похол шляпа, қўлида тол хипчин.

— Ҳорманг, раис!.. — Шукуров тез юриб келиб Отақўзи билан кўришди. — Мажлис бўпти-да!

— Ҳа, шу... пича гаплашиб олдик.

— Хўш?

— Далаларни кўрайлик, — деди Отақўзи. — Агар вақтингиз бўлса...

— Кўриб келяпман! Нима тўхтамга келдиларинг, хўш?

Ўзи усиз ҳам қон бўлиб тургани учунми, Шукуровнинг гапи Отақўзига бир оз малол келди.

— Нима тўхтам буларди? — деди у ичида гижир...

ниб. — Аҳволни кўриб турибсиз. Агар рухсат берсангиз, бу йил гўза экмаймиз!

— Мажлис қарори шу бўлдимиз?

— Йўқ...

— Бўлмаса нима қиласиз бу гапни гапириб? — деди Шукуров сал ранги учиб. — Биласизки, мен бундай буйруқ беролмайман. Ҳеч ким беролмайди бундай буйруқни!

Оёғида зўрга турган Отақўзи ялт этиб Шукуровга қаради, қаради-ю, унинг ҳам кўзлари қизариб кетганини кўриб, индамай жойига ўтирди. Афтидан, Шукурбўв ҳам кечаси билан мижжа қоқмаган, у ҳам қаерлардадир юриб чиққан эди. «Йўқ, бу одам билан ҳазиллашиб бўлмайди!» — деди хаёлида Отақўзи. У ички тугёнини жиловлаб, мажлис қарорини гапириб берди: ҳамма чоралар кўриляпти, унинг ўзи чигит излаб вилоятга кетяпти!

Аброр Шукуровнинг кўнглидан: «Чигитниям қурилиш материалларига ўхшаб ўмариб келмоқчимисиз?» деган фикр ўтди. Бироқ Отақўзининг оёқда зўрга турганини сезди-ю, кўнглига келган гапни ичига ютиб, ўрнидан турди:

— Чигит масаласида сиз овора бўлманг! Мен вилоят билан гаплашдим. Нариги совхозларга ҳам чигит керак. Ҳаммасини ўзлари етказиб беришади. Сиз ўз ишингизни қилаверинг. Мен туманга кетяпман. Ҳозир яна гаплашаман. Кечқурун йўл-йўлакай яна кўриб ўтаман!

Отақўзи уни машинагача кузатиб қўяркан, ичида бир кулиб қўйди: «Ҳа, бу одам билан ўйнашиб бўлмайди. Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар... деган гап эсингиздан чиқмасин, Отақўзивой! Ҳа!»

2

Чигитни учинчи кун кечқурун, кун ботиб қош қорая бошлаганда экиб бўлишди. Икки кечаю кундуз оёқда тик туриб, юришга мажоли қолмаган Отақўзи сўнгги чигитни экиб бўлганларидан кейин рапорт бергани штабга борди. У қўл фонари билан йўлни ёритиб, штабга яқинлашиб қолганида, рўпарасидан қоровул чол чиқди.

— Сизни телефонга чақиритишяпти, ўғлим. Келинга ўхшайди...

Отақўзи алақандай ёмон бир сезгидан юраги орзиқиб, штабга кирди. Трубкани олиши билан телефонда хотинининг ҳаяжонли товуши эшитилди.

— Алло! Бу ким? Алло...

— Мен, — деди Отақўзи. — Нима гап? Тинчликми?

— Отақўзи ака! — Олия ўпкасини босолмай, пиқиллаб йиглаб юборди. — Аямлар... аям бечора...

— Нима? Гапирсанг-чи, ахир!

— Оламдан ўтиптилар...

Отақўзи аъзойи бадани музлаб:

— Қачон? — деди. — Ким айтди?..

— Ҳозир Тоҳира телефон қилди. Шу бугун эрталаб бўпти... Тоғамлар... бечора тоғамлар нима қилишни билмай аросатда қолганмишлар!

Олиянинг йиглаб айтган сўзлари Отақўзининг томоғига мисоли тош бўлиб тиқилди. Кўз олдига лоп этиб уч-тўрт кун аввал кўрган ая келди. Уша куни Отақўзи тоғасининг уйига бориш уёқда турсин, остонасига ҳам қадам қўймоқчи эмас эди. Бир кун бурун жаҳл устида папкаси эсидан чиқиб қолган экан, диссертация гавосидан кейин бир зум кириб ўтди, ўшандаям тоғасини учратмаслигини, чол ҳали йўлда эканини билгани учун кириб ўтди. Отақўзи борганида ая ёлғиз ўзи ҳовлида ўйга толиб ўтирган экан, уни кўриб, апил-тапил ўрнидан турди, кўзлари меҳр билан порлаб:

— Нима бўлди? Эсон-омон утиб олдимиз Ҳайдаржон? — деб сўради.

Отақўзи кампирнинг саволига жавоб бермай:

— Кеча папкам эсимдан чиқиб қолган экан, — деди. — Олчиқиб беринг, ая!

Ая, гўё бир нимадан қўрқиб кетгандай, чўчиб:

— Ҳозир-ҳозир, — деганича уйга кириб кетди. Уйдан Отақўзининг катта папкасини кўтариб чиқаркан, киртайган кўзлари аянчли мўлтираб:

— Нега индамайсиз, Қўзивой? — деди. — Яхши бўлдимиз Ҳайдаржоннинг иши?

— Нима бўлганини тоғамлардан сўрайсиз, ая! У кишига айтиб қўйинг: бу уйни энди елкаминг чуқури кўради! — Отақўзи шундай деб, шартта бурилиб чиқиб кетди. У кампирнинг қай ҳолатга тушганини кўрмади, лекин ҳозир, хотинидан бу мудҳиш хабарни эшитганида кўнглига ёмон бир ваҳима тушди-ю, жонжаҳди билан бу ваҳимани хаёлидан ҳайдади.

«Йўқ, йўқ, унда ая тупша-тузук эди! Нима бўлсаям кейин бўлган, кейин бўлган!..»

— Нега индамайсиз? — деди Олия. — Отақўзи ака, нега...

— Бундай! — Отақўзи чуқур тин олиб, қўлидаги трубкани қаттиқ гижимлади. — Ҳозир идорага чиқ.

Холидахонни топ. Автобазага телефон қилиб, битта «Латвия» машинасини гаплашиб қўйсин. Мени айт десан, беришади! Яна уч-тўртта энгил машина топсин. Сен ҳам уйда тайёрлигингни куравер. Кампир шўрлик... менга васият қилгандилар... — Отақўзи томоғи гип бўғилиб, бир зум жим қолди. — Улсам суягимни қишлоққа қўйинглари, деб васият қилгандилар. У кишини опкеламиз. Ҳамма маросимни шўртутказамиз. Тушундингми? Гап шу!

Чўлдан қишлоққа йигирма чақирим, қишлоқдан Тошкентга — икки юз элик. Ҳозир соат тўққиздан ошяпти. Агар у қишлоққа боргунча машиналар тахт бўлиб турса... кечаси соат иккиларда Тошкентга келириб бориш мумкин... Шофёрларга бир соат дам бериб, соат учларда йўлга чиқилса... эрталаб бомбодуқ қолмай қишлоққа етиб келишади...

Холидахон ёш бўлса ҳам бало, Отақўзи боргунча ҳамма ишни ўрнига қўйиб, машиналарни тахт қилиб қўйибди. Отақўзи қишлоқда бир минут ҳам турмади йиғлайвериб кўзлари шишиб кетган хотинига сўнгги топшириқларни берди-да, йўлга чиқди. У «Волга»нинг орқа уриндигида ёстиққа суяниб кўзларини юмиб ўтирар, бутун аъзойи бадани зирқираб оғрир, бирон кўзидан уйқу қочган, хаёли сергак эди.

Мана, бу шумхабар етиб келганига бир соатдан ошди, аммо хаёлидан ўша кунги машъум воқеалар чиқмайди, кўз олдидан ариқ бўйида райҳон чопи ўтирган аянинг миттигина бўй-басти, гам чўккан дарали кўзлари кетмайди. Буни эслаши билан аянинг ўлимига гўё ўзи айбдордай бўлади-ю, юраги музлаб, бошиқари жон-жаҳди билан ҳайдашга уринади, хаёлини бошқа нарсаларга чалғитмоқчи бўлади, лекин зум ўтмай уйлари чна шу сертикан сўқмоқларга бурилганини ўзиям сезмай қолади. Яхшиям ая ўша ерда, ўша дақиқада қулаб қолмабди! Балки шундай бўлганди ҳам, балки у эшикни қарсиллатиб ёпганидаёки йиқилиб тушгандир-у, кейин касалхонада... Йўқ, йўқ ундай бўлиши мумкин эмас! Бошқа бир нарса бўлган унга. Кейинги пайтларда ая ўзи чарчаб қолган ёлғизликдан эзилиб, ўглини уйлайвериб адоий тамом бўлганди. У бўлса, Отақўзи бўлса, бутун заҳрини шўрмуштипар кампирга, бу бебақо дунёнинг гам-ғуссасидан қадди дол бўп қолган шу кўнгли синиқ кампирнинг сочди! Ҳа, ўша куни яхши қилмади Отақўзи! Аввалдан бор, тоғаси савол берганда залда йиғилган барча наъра аҳлининг юзига оёқ қўйиб, шартга туриб чиқиб кетди

кейин чолга аччиқ қилиб, одамлар орасида башарасига туфлагандан бешбаттар қилди! Рост, тоғасиям яхши қилмади. Минг тугри, минг ҳақгуй бўлганда ҳам Ҳайдар етти ёт бегона эмас, ўз жигари-ку, ахир! Ўсатган эл — бир-бирини ботирим дер, деган гап бор-ку, ахир? Аммо-лекин... падарига лаънат ўша диссертациясининг! Нима, ўгли Ҳайдар кандидат бўлмаса осмон ағдарилиб ерга тушармиди? Уша кунини Отақўзи бу гапни ўгли билан куёвига, тугрироғи, бўлгуси куёвига ҳам айтди. Олим бўламан деб профессорларга югурдаклик қилиб, бунақа хор бўлиб юргунча, чўлга боринглар, деди! Чўлда — олам бино бўптики, бўлмаган, мисли кўрилмаган катта ишлар бўляпти, деди. Бу ерда кандидат бўлиб, икки юз сўм маош учун ивирсиб юргунча, белни боғлаб майдонга чиқинглар, деди. Агар бир-икки йил шамолу тўзонларга чидаб, тер тўкиб меҳнат қилсаларинг, уёғига улоқни опкетасанлар, деди. Бу йил тўй қилиб, уйлаб қўяман, кейин сахрога ҳайдайман, деди. Лекин бунинг ҳаммасини у зиёфатдан кейин, айни жўшиб турган бир мавридда айтди. Зиёфат вақтида эса, тоғасининг гапидан кўнгли гаш, «қиттайгина» отиб олиб, анча ўйин кўрсатди, кўрслик қилиб одамларни ранжитди, ҳатто Воҳид Миробидовни ҳам силтаб ташлади. Воҳид Миробидов-ку, унинг аччиқ кинояларини кулгига олиб қулоғининг ёнидан ўтказиб юборди, бироқ бошқалар...

Эсида, ўша кунини Отақўзи олимлар соғлигига қадаҳ кутарди. Илмий мунозараларда рўйирост гапиришдан қочадиган, аммо овоз беришда зимдан оладиган улуг алломаини давронлар соғлигига ичишни таклиф қилди, бунақа дили бошқа, тили бошқа буюк олимлар турганда ҳалиям дунёни ер ютмаганига ҳайрон эканини айтиб, оташин нутқ сўзлади. Зиёфатга йиғилган ёшлар, Ҳайдар билан Қодиржоннинг ёр-дўстлари бу тағдор гаплардан оғизлари қулоқларида, унинг сўзларини қарсақ ва қийқириқ билан кутиб олишди. Аммо кексароқ олимлар шундан кейин ўринларидан туриб, чиқиб кетишди...

Ҳа, ўша кунини у ҳовлиқди, жудаям ҳовлиқди, шундай ҳовлиқдики, зиёфатдан кейин бир ўйи тоғасиникига бориб, чол билан «бир гаплашиб қўймоқчи» ҳам бўлди. Яхшиям қизи Тоҳира: «Қўйинг, дадажон, бобомлардан бурун аямларни қон қиласиз!» — деб йўлдан қайтарди. Хайрият. Агар ушанда Тоҳира бўлмаганда, агар кайф устида тоғасиникига кириб борганида нима бўларди?

Отақузи худди бўғилиб кетаётгандай бошини машина деразасидан чиқариб, юзини шабадага тутди.

Қатор тизилган машиналар қандайдир осуда қоронгиликка чўмган ҳадсиз сайқонликда учиб борар, бахмалдай тиниқ осмон юлдузга тўлиб кетган, уларни ҳовучлаб олса, ҳовучлаб сочса буларди... Лекин ая, бу бебақо дунёдан бахт кўрмай ўтиб кетган ая!..

Отақузи бетоқат бўлиб, ўзини яна орқа ўриндиққа ташлади. Кузини юмаркан, негадир урушдан кейин ўқишга борган дастлабки йиллари эсига тушди. У маҳалда тоғаси Нормурод Шомуродов Тошкент марказига яқин жойда турарди. Уруш йиллари Тошкентга етим-есирлар кўчиб кела бошлаганда, Нормурод Шомуродов ҳовли-жойини шаҳар кенгашига топшириб, ўзи шу жойга кўчиб ўтганди. Китоблар биланлиқ тўлган бу нимқоронги, зах хонадан Отақузига ҳам жой топилган, кечаси у печканинг орқасига йигма каравот қўйиб ётар, кундузи каравотини йигиб, ҳовлидаги миттигина ўтинхонага олиб чиқиб қўярди.

Тоғаси эрта ётиб, эрта турар, одатда саҳар пайтлари ишларди. Ая ҳам унинг бу одатига ўрганган эди. Лекин Отақузи ўқишга борганидан кейин ая бу одатини тарк этган. Отақузи институтдан қайтмагунча, унга овқат едириб бўлмагунча ётмас, аксарият, уни кутиб, печка ёнида гужанак бўлиб ухлаб қоларди. Отақузи кеч қайтган кунлари аяни уйғотиб юбормасликка ҳаракат қилар, бироқ тиқ этган товушга қулоқ солиб ётадиган ая шарпани сезиб, албатта уйғониб кетар, ётадигани ўзи иситиб, ўз қўли билан олдига қўймагунча кўнгли тўлмас эди... Бу ҳол беш йил давом этди, беш йил!..

Студентчилик. Сирти ялтироқ, ичи қалтироқ, мулла мирқуруқ пайтлар. Олган стипендияси бир ҳафтага ҳам етмайди. Кўпни кўрган ая Отақузининг аҳволини яхши тушунар, унинг ўзига билдирмасдан ҳар кун чўнтагига бир сўм-икки сўм солиб қўярди. Кейинроқ курсдош бир қизга ошиқу беқарор бўлиб, «йигитликни қўлдан бермаслик» пайти келганда эса «Отақузининг кунлик нафақаси» ўз-ўзидан уч-тўрт сўмга чиқиб қолди. Бу ишни ҳам ая ўзи қилди.

«Қиз бола билан юрганда йигитнинг чўнтаги қуруқ бўлса қийин-да, қулуним, — дерди раҳматли. — Ўзингни бойвачча қилиб кўрсатаман деб чиранмагин-у, ҳар нечук, кино-пинога тушганда, сув-пув ичганда қиз боладан пул чиқартирмагин. Кўп емасак оз еб, тоғанг!»

нинг топганини бир амаллаб етказармиз, зиқна бўлмагин, болажоним. »

Ая бечоранинг уни ўз фарзандидай яхши кўришининг битта сири бор, у ҳам бўлса, Отақўзи ёш бўлса ҳам Жабборнинг сирдоши бўлган, болалик чоғида Жаббор билан Фазилатхон ўртасида почтачилик қилганди!

Ая бечора ўгли билан Фазилатхон ўртасидаги муносабатлар ҳақида — Бўрибоев сабаб қабиҳ воқеалар ҳақида эмас, йўқ, икки ёшнинг урушдан аввалги бегубор муносабатлари тўғрисида эшитишни яхши кўрарди. Фазилатхонни йўқлаб, ўглининг қишлоққа борганлари, қизга ёзган хатлари, қизнинг унга берган жавоблари, ошиқ-маъшуқларнинг қачон, қаерда, қай вазиятда учрашганлари — ая шўрлик бу воқеаларни жон қулоғи билан тинглар, ҳар бир гапни ипидан-игнасигача суриштирар, бирда гамгин кулиб, бирда кўзига ёш олиб:

— Ҳа-я! — деб кўярди. — У сафар буни айтмовдинг. Шунақа бўлган демайсанми, кўзичоғим?

Ўз онасидай меҳрибон, бегубор инсон! У умрининг сўнги дақиқасигача ўглидан умидини узмади. Ўглининг хаёли, унинг дарди билан оламдан ўтди!

Отақўзи студент бўлиб, аянинг яхшиликларини кўп кўрган чоғларида юраги қайноқ меҳрга тўлиб, тоабад чол-кампирга илтифот кўрсатишга қасам ичар, абадулабад уларнинг хизматида бўлишга аҳд қиларди. Қани ўша аҳллари? Чол-кампир қариган чоғларида белларига қувват бўладиган, кўнгилларига таскину тасалли берадиган нима эзгулик қилди? Ҳаёт экан. Узиям бола-чақали бўлгандан кейин ёшлиқда, юрак самимий истақлари, эзгу ниятлар билан тўлиб-тошган пайтларда берган ваъдалар, ичган қасамлар — ҳаммаси ёдидан кўтарилиб, майда-чуйда ташвишлар, бу дунёнинг битмас-туганмас ишлари билан ўралашиб қолди. Ўралашиб қолган бўлсаям майли, иззат-нафсга, манманликка кетиб, бу икки гарибу гурабонинг дардига ҳамдард бўлиш ўрнига кўнгилларини ўкситиб, дилзорлик қилди! «Шу ҳам инсоф, шу ҳам адолат бўлдимми? Одамгарчилик қайда қолди? Отангга раҳмат-э, Отақўзи!»

Шаҳарга яқинлашган сари бу уйлар, юракни кемирувчи бу аччиқ пушаймон тобора авж олиб борарди. Ҳа, унда азалдан шундай бир одат бор — баъзан тусатдан инсофга келиб, ўзини аёвсиз қамчилайди, худбин қилиқларидан соқит бўлиш истагида ёнади. Бу

нарса одатда бирор қийинчиликка дуч келган ё бошига иш тушган пайтларида бўлади. Лекин қийинчиликлар орқада қолиб, иши сал юришгудек бўлса, ўзига берган ваъдалари, ичган онглари яна эсидан чиқиб, яна ҳовлиқа бошлайди... Бемаъни, беқарор одамларга хос бир субутсизлик!..

Қишлоқдан чиққанда Отақўзи тўғри тоғасиникига кириб бормоқчи эди. Лекин шаҳарга яқинлашган сайин нохуш ҳаёллар таъсирида кўнглидаги ишончсизлик ортиб бораверди. Ая бечора нима бўлган, нима қилган? Отақўзи буни билмайди. Машиналарни қаторлаштириб тўғри кириб борса, тоғаси нима дейди ҳали? Чўрткесар, қайсар одам: «Қилгуликни қилиб қўйиб, энди белингни боглаб келдингми!» — деб ушқириб бермасмикин? — «Тиригида қадрини билмовдинг, ўлганида обидийда қилмай қўя қол!» — деб уйдан ҳайдаб чиқармасмикин? Ҳар нима кутса бўлади бу чолдан!..

Ҳайдар турадиган уй катта йўлдан узоқ эмас эди! Отақўзи шофёрга орқадаги машиналар етиб келгунча тўхтаб туришини буюрди-да, ҳаммасини эргаштириб, Ҳайдарникига бурилди.

Отақўзи таниш уй олдида машинадан тушганда соат иккидан чорак ўтган, Ҳайдарнинг деразаларида чироқ кўринмас эди. Ё у ҳам тоғасиникига кетганмикин?

Эшикни бўлажак куёви Қодиржон очди. Ичган бўлса керак, кўзлари шишинқираган, сочлари ҳурпайган Қодиржон Отақўзини кўриб, питирлаб қолди.

— Уйда ким бор?

— Ҳайдар иккимиз...Бошқа ҳеч ким йўқ.

— Ҳайдар қани? — Отақўзи шитоб билан юриб ичкарига кирди. Гумони тўғри, столда бўшаган коньяк шишалари тизилиб турар, қолган-қутган овқатлар, чайнаб ташланган бодринглар уюлиб ётарди. Ётоқхонанинг эшиги очилиб, Ҳайдарнинг боши кўринди.

— Тоҳира қани? — деди Отақўзи юрагида жўш урган газаб билан олишиб.

— Тоғам... тоғамларникида.

— Нима бупти ўзи? Эшитдингми?

— Нима бўларди? Айб чолнинг ўзида. Ўша куни... момомлар бир нима деган эканлар... ушқириб берибди. Момом бечора... юраги хаста эмасми, ўша ердаёқ йиқилиб қоптилар. Кейин касалхонада икки кун ётиб... ўзиларига келолмай... оламдан ўтиптилар.

Отақузи бирдан енгил тортди-ю, узидан ижирганиб кетди.

Оламдан ўтган бўлсалар... сен бу ерда нима қилиб ётибсан?

Ҳайдар тўзгиган сочларини силаб, ерга қаради.

— Шунча гапдан кейин... мен бу чолингизни...

— Нима? Нима деб валдираяпсан?

— Нега валдирар эканман? Тоғангиз... ҳимоям куни қилган яхшилиги...

— Аблах! — Отақузи бир ҳатлашда ўглининг ёнига борди, борди-ю, қулочкашлаб у юзи, бу юзига икки тарсаки туширди. — Нокас! Туғишган тоғангнинг бошига шундай мусибат тушади-ю, сен бўлсанг... диссертацияни ўйлайсан! Падарига лаънат бунақа диссертациянинг! Қани, бул! Дарҳол кийин! Сен ҳам, — Отақузи кўзлари ола-кула бўлиб Қодиржонга юзланди. — Агар одамгарчилик дегандан зигирдак қолган бўлса... дарҳол кийиниб пастга тушларинг!

Отақузи эшикни шарақлатиб ёпиб, ўйдан чиқди.

Тоғаси, худди Отақузи ўйлагандай, белини боғлаб, дарвоза олдида букчайиб ўтирар, ёнида қўниқўшниллар бўлса керак, яна бир-икки одам кўринарди.

Кўчанинг бошидаёқ машинани секинлатишни буюрган Отақузи кўча чироғи шуъласида букчайиб ўтирган тоғасини кўрди-ю, негадир марҳум волидасининг вафоти ёдига тушди. Ўшанда телеграмма орқали хабар топган тоғаси ҳовлидан тобутни кўтариб чиқаётганларида етиб борганди. Бошида шляпа, эғнида қимматбаҳо макентош, тоғаси тобутни кўриб бирдан шердай ўкириб юборганди. Анча йироқдан: «Меҳрибоним, жигарим! Ёлғиз опам, дилбандим!» — деб бўзлаб келаётган бу салобатли қарияни кўрганда ҳатто тобуткашлар ҳам тўхтаб, ёшу қари баб-баравар хунграб юборган эди.

Отақузи ҳозир ўша манзарани эслади-ю, секин юриб бораётган машинадан сакраб тушиб, ўзиям бўзлаб юборди:

— Эна ўрнида эна бўлган аяжоним! Ёлғиз ўгли доғида куйиб ўтган аяжоним! Бағри кабоб аяжоним!

Нормурод ота тимирскиланиб ўрнидан турди, қалтироқ қўлларини чўзиб:

— Қайдасан, жияним? Айрилиб қолдим-ку, аяжонингдан! — деб хитоб қилди-да, ёш боладай хунграб, узини Отақузининг кучогига отди.

тошга бемажол чуқди, чуқаркан, негадир камширнинг китоблар орасидан чиққан хатлари эсига тушди-бу бутун бақувват гавдаси билан силкиниб, пиқ-пиқ йиглаб юборди...

Аввалги куни, китоблар орасидан тасодифан чиқиб қолган бу мактублар аянинг уруш йиллари фронтда юрган ёлғиз уғилларига ёзган хатлари эди.

Уғиллари Жаббор бу хатларни, афтидан, қирқ учинчи йили отпускага келганида ташлаб кетган эди. Лекин гап бу мактубларнинг қандай асраб қолинишида эмас, гап камшир билан у, Нормурод ёзган хатларнинг мазмунида эди...

Бу хатларда гап асосан бир масала устида, урушда юрган ўғиллари Жабборнинг севгилиси Фазилат деган қиз ҳақида борарди.

Домла Шомуродов Фазилатни, Фазилатнигина эмас, унинг ота-онасигача ёмон кўрарди. Шунинг учун ҳам ёлғиз фарзандига ёзган хатларида бу қизнинг узинигина эмас, авлод-аждодларигача қоралаб, уларнинг номуносиб одамлар эканини олимларга хос бир мантиқ ва эзмалик билан исбот қилиб ёзганди. Камширнинг чаласавод хатларида эса: «Дадангдан ранжмай кўя қол, болам. Илойим, бошинг омон бўлмай. Омон қайтсанг, истаганинг билан қовушарсан. Дадан бечора нима ҳам дерди? Ишқилиб, бошинг тошдан бўлмай, оллога топширдим, болажоним!» — деган оддийгина сўзлар ёзилганди.

Бу оддий сўзларда қандайдир чексиз бир донолик бор эди. Оналик меҳридан тугилган бу теран доноликни ҳам, камширнинг кўз ёшлари билан сугорилган бу тиниқ сўзлар олдида ўз хатларининг бутун мудҳиш шафқатсизлигини ҳам домла мана энди, бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гўрда турганда тушунди. Рост, унинг гаплари, қиз ҳақидаги башоратлари рўёбга чиқди. Фазилат яхши қилмади, қаҳрамонлик унвони олиб таътилга келган ўғиллари Жаббор қон-қақшаб қайтиб кетди...

Лекин... гарчи ушанда Фазилат ҳақида қилган башорати рўёбга чиққан бўлса ҳам фронтда қон кечиб юрган ёлғиз фарзандига унинг севгилиси тўғрисида, шундай совуқ ва шафқатсиз хатлар ёзиши утакетган нодонлик эмасмиди?

Ҳа, нодонлик эди! Чунки ўғлига ёзилган бу хатларнинг мураккаб сабаблари бор эди. Нормурод Шомуродов у маҳалда, урушда юрган ўғлига хат ёзаётган маҳалда, буни ўйламаган, аксинча, ёлғиз фарзанди

нини бахти ва келажаги учун қайгураётганига имони комил эди. Бироқ энди, Гулсара аянинг қабри тепасида ўзини алдашни истамайди. Фазилат тўғрисида ёзилган бу хатларнинг туб сабаби — бир маҳаллар унинг ўзи ҳам Фазилатнинг онаси Ойнисага кунгил қўйган, аммо муродига етолмаган эди.

Энг ёмони — бу машмаша Гулсарага уйланганидан кейин, ҳатто фарзанд кўрганларидан кейин содир бўлган, Гулсара бечора эса унинг бу номардлигини ҳам кечирган эди. Ҳа, домла энди ўйлаб қараса, Гулсара шўрлик унга тегиб тузукроқ бир ҳаёт кечирмабди... Унинг серташвиш, сергалва, беҳаловат турмушини баҳам кураман деб умри гурбатда ўтиб кетибди.

Ажабо, ҳаёт уларни икки марта яқинлаштирди, қалбларида бир-бирига нисбатан чексиз меҳрмуҳаббат уйғотди. Бири ёшлиқда, ҳатто болаликда, баҳор чоғлари тегирмон соҳилида, ариқ бўйларида ялпиз териб юрган пайтларида содир бўлди. Бири сўнгги уч-тўрт йил давомида, домла нафақага чиққандан кейин юз берди... Айниқса, сўнгги пайтларда чол-кампир бир-бирига суяниб қолишган эди.

Гулсара ая хасталаниб қолса, Нормурод домла жуда талмовсираб, қурққанидан ўзини йўқотиб қўяр, ҳар сафар:

— Сен шошма, аяси, аввал мен кетай, кейин сен борарсан, — дерди, гўё бу дунёдан ким олдин, ким кейин кетиши кампирнинг иродасига боғлиқдай.

— Қўйинг шу гапларингизни! — деярдди ая ёлвориб. — Сабаб ундай дейсиз, домлажон?

— Сабаби... Сен кетсанг менга ким қарайди?

— Менга-чи?

— Сен аёлсан. Ҳар қалай, ўзингни ўзинг эплайсан. Мен дардисарга ким қарайди?..

Бу гаплар кунгилларидаги эски доғни, фронтда ҳалок бўлган ўғиллари Жаббор доғини қайта қўзғарди-ю, аянинг киртайиб қолган нурсиз кўзлари жиққа ёшга тўларди. Домла эса... Домла кейинги пайтларда қизиқ бўлиб қолганди: бу гаплар қўзғалиши билан ўзини тутолмай, бутун гавдаси билан силкиниб, ёш боладай пиқ-пиқ йиглаб юборадиган бўлиб қолганди...

Ҳа, домла Шомуродовнинг қалбида бетаскин дард, сўнмас алам бўлиб қолган нарса ҳам шу — суянган тоғини ўзи йиқитди! Уша ҳаммага маълум ва машҳур қўрслиги, манманлиги, дийдаси қаттиқлиги сабаб ўз ҳаёт йўдошини, умрбод унинг хизматини қилиб

утган бу улут инсонни ўз қўли билан уриб йиқитган хисоб!..

Гулсара ая бир қулаганича тили гапга келмай дунёдан кўз юмди. Домла икки кечаю кундуз унинг ёнидан жилмади, огзига сув томизиб, жавдираган кўзларига тикилиб ўтирди. Олони дилидан тарк этган одам, аянинг тилга киришини, тилга кириб бир огизгина сўз айтишини сўраб, кўкка тавалло қилди. Йуқ, тилга келмай оламдан ўтди. Кўзларида эса, дарали мўлтираган кўзларида эса ёлғиз бир ўй, бир таъвиш: «Сизнинг ҳолингиз нима кечади? Сизга қийин бўлди-ку энди, домлажон?» — деган бир нидо бор эди холос.

Домла тилдан қолган кампирининг шу кўзларини, кўзларидаги шу унсиз изтиробни ҳар эслаганда юраги туздек ачишиб кетарди. Мана ҳозир ҳам ўпкаси тўлиб, лабларига теккан нордон томчиларни артаркан хаёлан яна аяга мурожаат қилди:

«Мени афв эт, азизим. Биламан — мен сени кўп ўқситдим, сенга кўп дилозорлик қилдим. Мен билан турмуш қуриб ҳеч рўшнолик кўрмадинг. Ҳаммасини биламан. Лекин начора? Ёшлиқда, тегирмон соҳиларида ялпиз териб юрган пайтларимизда тасаввур этгандек осон эмас экан бу ҳаёт... Шафқатсиз экан ҳаёт деганлари... Кечир, азизим. Мен ҳам ёнингдан жой танлаб қўйдим. Яқинда келаман. Биттаю битта орзуим — тезроқ ёнингга келиб ётсам-у, юрагимни тимдалаётган бу беадад ўйлардан, аламли хотиралардан фориг бўлиб, ором олсам...»

Домла тагидаги чўнг тошга қўлларини тираб базўр ўрнидан турди...

2

Домла янтоқ ва какра босган сўқмоқ йўлдан бир-бир босиб орқага қайтди. Қоровултепа устида безрайиб турган бир тилимгина ой шуъласида улкан гўристон алақандай гайритабиий, ёт бир оламга ўхшарди. Жимжит. Фақат чигирткалар чирилайди, пастда, ойдинда ўрмондай қорайиб кўринган қишлоқ томонда бақалар қурилайди, ўқтин-ўқтин итлар ҳурди...

Домла «Куйган ота» қабри тепасидаги қўшқут яқинлашганда кўксига шабада теккандай, қулогига япроқларнинг майин шитирлаши эшитилгандай бўлиб, бошини кўтарди. Ажабо! Гўристон теварагидаги

ҳамма дарахтлар қуриб-қовжираб қолган-у, бир-бирига чирмашиб ўсган ва камида юз йил умр кўрган бу икки тут ҳамон япроқ ёзиб, ҳамон кўкариб турарди!..

Домланинг болалик чоғларида ит қоғиб қутурганлар, ақлдан озганларни «Куйган ота» мазорига тавоф қилдиргани олиб келишар ва шу тутларга занжирбанд қилишар, жинниларнинг ваҳшиёна ўкиришлари кечалари болалар, қизлар, ёш жувонларни зир титратарди.

«Соғ одамни жинни қиладиган бу ваҳимали қабристонга жинниларни олиб келишлари галати», дея кўнглидан ўтказди домла, ўзи ҳам нимадандир сескандандай бўлиб. У қўштут тагидан чиқиб қадамни жадаллатди. Шу пайт яна бир узоқ эсдалик ёдига тушди, тушди-ю, хаёлидаги бошқа ҳамма ўйларини суриб чиқарди.

Ҳн олтинчи йилнинг кеч кузи... қишлоқдан мардикорликка олинган юз йигит, кетишларидан бир кун аввал, намозгар пайтида гўристонни зиёрат қилгани чиқишди. У пайтларда шундай одат бўлар — узоққа отланган ҳар бир киши кетишидан олдин гўристонга чиқиб, авлиёлар қабрини тавоф қиларди.

Ўз фарзандлари ўрнига камбағаллардан йигит ёллаган қишлоқ зодагонлари қабристон четига қозон қурдириб, қурбонликка қўй ва ҳўкиз сўйишган эди.

Намоздан кейин йигитларга лаганларда шавла тортилди, шавладан кейин қуръон ўқилиб, йигитлар энди қўзгала бошлаганда, ўша маҳалда чапанилиги билан қишлоқда ном чиқарган Ўроз хўроз деган йигит:

— Ҳой, халойиқ! — деб оломонни оғзига қаратди. — Эшитишимга қараганда, қишлоқ бийлари бизга Воҳидхўжанинг ўгли Қудратхўжани юзбоши қилиб тайинлашмоқчи эмиш. Қудратхўжа ким ўзи? Хўжазодаман деб керилгани бўлмаса, нима каромат кўрсатяпти? Менинг гапимга қулоқ солсаларинг, йигитлар, юзбоши қилиб оғайнимиз Нормуродни сайлаимиз! Яхши отанинг боласи! Мадраса таҳсилини олган, шаҳар кўриб, оқ-қорани таниган инсофли йигит! Ҳаммамиз таниймиз!.. Хўш, бу гапга нима дейсанлар, мўминлар!

Ҳар жой-ҳар жойдан:

Тутри!

— Бидамиз Нормуродни!

— Диёнатли йигит! — деган хитоблар эшитилди.

Ўлимга маҳкум этилганларнинг сўнги тилаги рад қилинмаганидек, мардикорликка отланган Ўроз-

қулнинг таклифини ҳам ҳеч ким, ҳатто қишлоқ аҳли билан битта гап билан ётқизиб-турғизадиган казо-казо ҳам рад қилолмади. Шу-шу Нормурод мардикорлик кетаётган қишлоқ йигитларининг юзбошиси, Россияга, Пензага бориб тушганларидан кейин эса, елкаси погон таққан «сотник» бўлиб кетди.

Аянинг вафотидан кейин домла турмуш тугидаги: «Дунёга келиб нима кўрдим?.. Кўзимни очди му юмдим!» — деган эски нақлини кўп эслаган. Энди уйлаб қараса, у не-не балоларни бошидан кечирган, неча тўфон ва довулардан эсон-омон ўтиб, ҳамма судралиб келаётган «қари тулки» экан!..

Ҳа, Урозқул ҳақ, Нормурод бундан олтимиш йил муқаддам, мардикорликка кетадиган ўша машҳур илон йилидан одиноқ шаҳар кўрган, бир неча йил Тошкентда бўлиб, Бешоғоч даҳасидаги машҳур Маъдихон эшон мадрасасида таҳсил олган муллаваччалардан эди.

Нормурод Шомуродовнинг боболари асли тошкентлик бўлиб, бу жойларга савдо ишлари билан келгану омади юришиб, қолиб кетганлардан. Унинг отаси Шомурод бойваччанинг қишлоқда атторлик дўқони бўлар, у ўзига тўқ, илмга, китобга қизиқадиган, айни замонда асли тошкентлик эканлигидан керилиб юрадиган, калондимог, хушқомат, хушсурат одам эди. Ўгли Нормуродни қишлоқда саводи чиқиши билан чирқиратиб Тошкентга, кимсан Маъдихон эшон мадрасасига олиб бориб топширганининг боиси ҳам шунда эди. Лекин оқпошшо — герман уруши бошланди. Шомурод бойваччанинг ишлари орқага кета бошлади. моллари касодга учраб, синди-да, ўзиям касалга чалиниб, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди. Бойваччанинг энг сўнгги яхшилиги, ун олтинчи йили ёзда, Нормуродни Тошкентдан чақиртириб олиб, кўзи тирик чоғида севган қизи Гулсарага уйлантириб қўйди. Отаси бу ишни худди билгандай қилган экан, чунки тўй бўлиб, карнай-сурнай садолари тинмасданоқ оламдан ўтди. Киз келинчақларнинг ёр-ёри жудолик фарёдига уланиб кетди...

Тўй ва мотам маросимлари тутар-туғамасданоқ ҳонадоннинг аҳволи ҳам оппа-ойдин бўлди-қолди. Кечагина кимсан Шомурод бойваччанинг ўглиман деб керилиб юрган Нормурод, қулогигача қарзга ботиб-кафангадо бир йигитга айланди-қолди.

Илон йили. Кўкламда бир томчи ёгин бўлмай, деҳқонлар сепган уруғларни ҳам йигиб ололмаган.

моллар қирила бошлаган бу мудҳиш қаҳагчиликда овлачи очлик-яланғочликдан асраб қолишнинг биттаю битта йўли бор, у ҳам бўлса оқпошшо эълон қилган мардикорликка бориш эди.

Мардикорлик ҳам худди оқпошшо уйлаб топган беҳисоб солиқларга ухшарди. Унга ҳар олти хонадондан бир йигит бориши керак, бу олти хонадон мардикорликка кетадиган йигитни кийим-кечак ва йўл озиги. оиласини эса ўлмас овқат билан таъмин этмоги лозим эди... Шу тариқа, Нормурод кечагина чимилдиққа кирган ёш қаллигининг фарёдига, олтмишдан ошган онаизорининг кўз ёшларига қулоқ солмай, мардикорликни танлади...

Домла қабристон четидаги чангалзордан ўтиб, сертупроқ катта йўлга чиқиб олди, йўл тобора пастлаб боргани учун юриш осонлашди, фақат оёқ остидаги тупроқ билқ-билқ қилиб, димогига чанг ҳиди гуп-гуп урарди. Олдинда биринчи уйлар, пахса девор билан ўралган ҳовлилар, боғлар кўринди, юзига салқин шабада тегди... Лекин домла ҳатто шабадани ҳам сезмади. Бир-биридан тиниқ, бир-биридан ўтқир хотиралар, худди шу бугун кўрган ёрқин тушдай, бутун фикр-зикрини банд этган эди...

Тун. Жиҳозларининг ҳаммаси сотилиб бўлган, тўғрироғи, бир қадоқ-икки қадоқ арпа ё жўхори унга алмаштирила-алмаштирила шипшийдам бўлган катта, чорхари уйнинг бир бурчагида, ҳамон йиғиштириб олинмаган чимилдиқ ичида, қора дуд аралаш кўтарилган ингичка мойчироқ шуъласида Гулсара товушсизгина титраб йиглайди. Ўрта бўйли, нозиккина ёш келинчак, Нормуроднинг назарида, кимдандир азият чекиб, ўқсиб-ўқсиб йиглаётган кичкинагина қизчага ўхшайди... Нормурод уни бағрига босиб, райҳон ҳиди таратган силлиқ сочларини силайди, қулоқларига алланималарни шивирлайди, лекин Гулсара ёш билан ювилган юзини унинг аламли кўксига босиб, баттар йиглайди, озгин елкалари япроқдай титрайди.

Нимқоронги чорхари уйдан, Гулсаранинг ёш тўла кузларидан хаёли бир сакраб темир йўл вокзалига ўтади..

Готик услубда қурилган, нимаси биландир эски Рус черковларини эслатган вокзал олдидаги майдон ва унинг ортидаги уфқларга чўзилган ҳадсиз дашт сдамга, «буҳ-буҳ»лаган туяларга, қўқонараваю ҳанграган эшак, кишнаган отларга тўлиб кетган. Биров

оғасини, биров инисини, биров ўглини қучоқлаб йиғлайди, бошларига салласимон удана ураб олган юзлари очиқ қирғиз камширлар худди мотам устига бўзлагандай, ўлан айтиб бўзлайди, кимдир худди эзон айтаётган муаззиндай, овозининг борича бақириб, ола лога тавалло қилади...

Мана, ниҳоят, қизил вагонларга чиқишни талаб қилиб, оташарава чинқиради, черковсимон вокзал тепасидаги қўнғироқлар даранглайди, қамчи ўйнатган шопмўйлов казаклар отлари билан йигитлар устига бостириб келиб, вагон томон суради, суради-ю, мис, сиз фарёд осмони фалакка чиқади...

Бу машғум воқеаларнинг бўлиб ўтганига ярим асрдан ошибди, бироқ Нормурод Шомуродовнинг кўзи олдида худди кеча бўлгандай турибди: оташарава сўнг бор чинқириб, ҳисобсиз қизил вагонлар шарақ-шуруқ қилиб қўзғалганда ҳамон бўзлаб, ҳамон фарёд чеккан оломон ҳам эшелон билан баробар қўзғалди. Яёвлар яёв, отлиқлар отда, эшаклилар эшақда, туя ва ҳатто ҳўкиз минган одамлар, гўё оташаравани тўхтатиб қоладигандай, баравар чопишиб борар, вагондаги оломонга, оломон вагондагиларга қараб талпинар эди.

Сал ўтмай яёв югурганлар, аёллар, чоллар, чоллардан кейин ҳўкиз ва туя минганлар ортда қола бошладди. Фақат бир нечта отлиқ ва нортюясини лапанглатиб чопган қирғиз чол эшелонни шаҳар чеккасидаги ўтовларгача, черковсимон вокзал биноси кўздан гойиб бўлгунча қувиб борди, кейин улар ҳам битта-битта қолиб кетишди...

Қизиқ, бир қарашда бир зум, бир қарашда минг йил ўтгандай туюлган ўша даврдан, мардикорликка бирга борган ўша йигитлардан кимлар бор? Кўплар йўқ, жуда кўплар — жойлари жаннатда бўлсин! — оламдан ўтди. Тирикларини бармоқ билан санаш мумкин. Мана у, Нормурод бор, уни юзбошиликка сайлаган ўша Ўрозкул ҳаёт. Ҳа, айтмоқчи, ўшанда юзбошилиқдан маҳрум бўлган Воҳидхўжанинг ўгли Қудратхўжа ҳам тирик. Галати нарса экан дунё. Бу одам мардикорликдан кейин ўзини савдога урган, қишлоқда дўкон очиб, НЭП даврида жуда бойиб кетган эди. Ўтгизинчи йилларнинг бошида ҳаёт иккисини яна бир тўқнаштирди: Нормурод уни кулоқ қилди. Қаёққадир сургун қилинган Қудратхўжа сувга чуққан тошдай бедарак бўлиб кетган эди, эллигинчи йилларнинг ўрталарида эсон-омон қайтиб келди. Ўшанда бери қишлоқда. Гиёҳванд. Ўзини дарвишликка солиб

юғди. Үғри қариса сүфи булади, дегандек, Нормуродни кўрса... нуқул «фалсафа сўқади...» Яна ким бор? Ҳа, айтмоқчи, мардикорликда тилмочлик қилган Прохор чиноқ ҳам тирик. Тогда, ўрмон хўжалигида ишлайди.

Прохорнинг тақдириям жуда қизиқ. У бу ерларга Николай — герман урушидан аввал сабаби очлик, поездга илакишиб келиб қолгану шаҳар бозорида мешкобчилик қилиб юриб, «сартчани» сув қилиб ичиб олган. «Чиноқ» дейилиши эса дастлаб келган пайтларида очликдан қовун-тарвуз ўгирлаяпган жойида қўлга тушган, қўлга тушиб, бир қулогидан айрилган-у, ўша-ўша лақаби «Прохор чиноқ» булиб кетган... Прохор у пайтларда жуда ёш бўлган, лекин мардикорларга тилмоч топилмай турган долзарб бир пайтда кимнингдир эсига тушиб қолгану йигитларга қўшиб, вагонга босиб юборишган. Прохор бечораям Нормуродни кўрса «ўлиб» қолади, ўша машғум, аммо нимаси биландир юракларини қитиқлайдиган мардикорлик чоғларини эслаб, ётиб дардлашади...

Мотор овозига ўхшаш гувиллаган овоз домланинг хаёлини бўлди. Бу — тегирмон новидан тушиб, паррақларга урилаётган сувнинг гувилаши эди.

Домла сойга яқинлашганини билиб тўхтади. Эрта баҳорда тошқин келиб, асов дарёдай кўпириб ётадиган дарё ўзани ҳозир кўм-кўк ажриқзорга айланган, сойда эшаклар, тушовланган отлар, тўйганидан ҳансираб ётган сигирлар қораси кўринар, ўзаннынг нариги бетида эса эски тегирмон гувилларди...

Домла бошини сал эгиб, тегирмонни кўришга ҳаракат қилди. Бироқ ўрмондай қорайиб турган боғлар орасида тегирмон кўринмас, фақат тарновдан тушаётган сувнинг бир меъёрдаги тиниқ гувилаши тобора равонроқ эшитилмоқда эди.

Баладдан тушиб, тегирмон паррақларини айлантираётган бу сув, болалиқдан таниш бу гувиллаш чолнинг миясидаги алақандай мурватларни бошқа томонга буриб юборди-да, дилида ой шуъласидай мусаффо эсдалиқлар уйготди...

Ҳозир деярли кераксиз булиб қолган бу тегирмон Гулсараларнинг тегирмони эди. Гулсараларнинг тегирмонидан сал юқорида тўгон бошида, уларнинг, Шомурод боққолинг тегирмони булар, қишлоқда бу жойларни «Қўштегирмон» деб аташарди... Қўштегирмон тепасидан теварак-атрофдаги ҳар бир уй, ҳар бир ҳовли, айланаси балад девор билан ўралган кўҳна

қалъа, қалъа ичидаги гумбазли мачит ва мачитга ўла-
ниб кетган қатор дўконлар, расталар, қўйингки, бутун
қишлоқ кафтдай кўринарди.

Қишда улар эски қалъа ичидаги тор, зах уйларда
яшашар, кўкламда, сойга тошқин келиб, дарахтлар
куртак ёза бошлаганда эса тегирмон бўйидаги мана
шу боғларга кўчиб чиқишарди.

Улар кўчиб чиққан маҳалда ариқ бўйлари гуё ювиб
қўйилгандай тиниқ, ям-яшил майсалар билан қопла-
нар, оламни чучмома ва ялпиз атри тутар, толлар
саргайиб, баргак ёза бошлар эди. Фақат бир нарса
уларнинг гашини келтириб, ижиргантирар, кунлар
илиб, ер қизий бошлаши билан ариқ бўйлари
айниқса, тегирмон соҳиллари гуж-гуж илонга тўлиб
кетарди. Лекин кунлар исиб, осмонда лайлак пайдо
булиши билан илонлар бир кундаёқ қайгадир гумдон
бўларди...

У маҳалда қишлоқдаги ҳар бир боғ, боғлардаги ҳар
бир терак, ҳар бир чинор, айнақса қабристондаги
кекса садалар тепасида, ҳатто мачит минорасида ҳам
улкан тандирларни эслатувчи лайлак уялари бўлар,
эрта баҳор осмони фалак жуфт-жуфт бўлиб учувчи
опшоқ, гўзал лайлакларга тўлиб кетарди.

Қўштегирмонда ҳам иккита лайлак уяси бўлар,
бири Гулсараларнинг ҳовлисида, бири Нормуродлар-
нинг боғидаги оқ терак тепасида эди.

Эсида бор — Нормурод Тошкентда туриб, уч йил
Маъдихон эшон мадрасасида таҳсил кўрганида у ҳам-
мадан кўра мана шу сой, мана шу тегирмон бўй-
ларини соғинар, юраги терак учларига уя қўйган
гўзал лайлакларга қараб талпинар, уларни тушларида
кўриб чиқарди. Уч йилдан кейин, оқпошшо — герман
уруши бошланиб, қишлоққа қайтиб келганида эса...
фожиали бир воқеанинг устидан чиққан — отаси та-
мом синиб, кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолган, тегир-
монларини сотиб олган Воҳидхўжанинг одамлари
тўғон соҳилидаги оқ теракларни қирққани келишган
эди...

Бу воқеага элик йилдан ошди, лекин кун кеча
бўлгандай, ҳали-ҳали кўз олдида турибди: офтоб терак
бўйи кўтарилган, осмон булутсиз бегубор, илиқ бир
кун эди. Белларини арқон билан боғлаб олган одамлар
ойболта ва арраларини кўтариб, лайлак уя қўйган
тераклар тагига борганда, уядаги лайлаклар, худди
машғум ҳодисани олдиндан сезгандай, зорли
чағлашиб, осмони фалакка парвоз қилганди. Са

утмай қушни боғлар, мачит минораси ва ҳатто қабристон боғидаги лайлақлар ҳам уяларидан кўтарилди-ю, осмони фалак аллақандай таҳдидли чагчаглаган оппоқ лайлақларга тўлди. Шу пайт пастки тегирмон томондан қиз боланинг: «Нормурод! Нормурод ака! — деган жорли нидоси эшитилди.

— Қуй денг уларга! Қуй денг!»

Бу — Гулсара эди! У ўз теракларини қучоқлаб олган, гўё бу билан қирқилаётган теракларни асраб қоладигандай чинқириб йигларди. Лекин Нормуродларнинг арраланиб қолган оқ тераги бир томонга ога бошлаган эди. У бутун қудрати, булутларга қўл чўзган беқиёс гавдаси билан ён-веридаги бошқа дарахтлар, тол ва қайрағочларни янчиб, сиңдириб, оламини ларзага келтириб гурсиллаб қулади. Терак шохларидан ажраган лайлақ уяси эса осмонда бир зум, бир дақиқа муаллақ осилиб қолди-ю, кейин аллақандай хас-чўп, қуш патлари, илон пўстларини тўзгитиб, карахт бўлиб қолган Нормуроднинг оёқлари остига келиб тушди...

Яна эсида...

«Бас! Нима қиласан, хаста юрагингни тилка-пора қиладиган бу эсдалиқлар билан ўзингни эговлаб? Энди кимга керак бу аламли хотиралар? Ошингни ошаб, ёшингни яшаб бўлдинг! Энди қолган беш кунлик умрингни беғалва-беташвиш ўтказишни ўйласангчи, Нормуродвой! Мана, мол-дунёнг, китоб-питобларинг билан кўчиб келдинг. Дунёга келиб орттирган энг катта бойлигинг — шу китоблар! Салкам ўн минг жид китоб! Ушаларни ўқиб, мутолаа қил. Ёшларга улаш. Ўқишсин. Баҳраманд бўлишсин. Охирги пайтлардаги энг улуг орзунг шу эди-ку. Шу иш билан ўзингни овунтир, таскину тасалли ол. Бу чиркин ўйлар билан дилингни намозшом қилишдан на фойда, оғайни?»

Ҳа, домла сўнгги йилларда бу тўғрида чиндан ҳам, кўп ўйлар эди. Қишлоққа кўчиб борсам, отамерос жойимдан бир-икки хонали бошпана қуриб олсам-у, хоналарнинг битгасини кутубхона қилиб, ёш-ялангларга китоб тарқатиб, кўрган-кечирганларимдан гапириб бериб ўтирсам, уларнинг дилида фанга, санъатга иштиёқ уйғотсам, гофилларнинг кўзини очсам, истей-додли ёшлар учраса — уларнинг бошини силасам, қўлаб-қувватласам, деб орзу қиларди. Лекин бу ҳақда ўйларкан, ёнида ҳамиша аяни кўрарди. Хаёлида у ўзи кўзига кўзойнак тақиб, китоб сўраб келган ёшлар билан суҳбатлашиб ўтирар, ая эса, чой-пойга қарар,

уларнинг уйлари, тўғрироғи, кичкина кутубхонае
қишлоқ аҳлининг энг севимли жойига айланарди.

Мана, ниҳоят, домла эзгу ниятига етди. Жияни
Отақузи ўзи бош-қош бўлиб, бир кунда кучирди-кел-
ди. Лекин, ҳайҳот. Гулсара бечора дунёдан утган-
бўлди бу иш!

«Начора, эрта-индин сен ҳам оламдан утасан. Ҳа,
ким устун бўлган эмас бу дунёга. Аммо унғача сабот
қилмоғинг, сабаби тирикчилик, қимирлаб турмоғинг
даркор. Бу афсус-надоматларга чек қўй, Нормуро-
д чол. Оқу қорани таниган қариясан. Тушунмоғинг
рак. То ўлғунингча, токи сўнгги нафасинг чиққун-
чизган режаларинг, ўйлаган ўйларингни рўёбга
чиқармоғинг керак. Бесабр бўлма, Нормурод чол, бе-
сабр бўлма...»

ИККИНЧИ БОБ

1

Отақузи қабристондан тўғри уйига қайтди.

Маросимга келганлар алақачон тарқаб кетишган,
унг томондаги олди айвон қатор хоналарнинг фақат
биттасида — ётоқхонадагина чироқ бор, бироқ ҳовли-
нинг этагидаги Ҳайдар учун қурилган уйнинг ҳамма
деразалари чарогон, у ердан магнитофонга ёзиб олин-
ган энгил куй эшитиларди.

«Ёшлар тушмагур! — деди Отақузи кулимси-
раб. — Бир-икки кун сабр қилиб туришса нима
бўларди?»

У оёқ учида юриб айвонга чиқди, ётоқхонада, шун-
доқ деразанинг ёнида, хотини Олия бошини бир то-
монга эгиб, пастки лабини тишлаб кийим дазмоллар-
ди. Олиянинг қизлик чоғидан таниш бу одати Отақу-
зининг дилида тўсатдан илиқ бир меҳр уйғотди. Олия
ёши қирқдан ошиб, тўрт фарзанд — икки ўғил, икки
қиз туғиб берган бўлса ҳам ҳамон ёш жувондек нозик
кўринар, бир маҳаллар, университетда ўқиб юрган
пайтларида кўп йигитларни шайдо қилган жамоли
ҳануз сўлмаган, фақат қирра бурнининг четларида,
пешонасида ингичка ажинлар пайдо бўлган, ўйчан
кўзларига қандайдир чуқур ҳорғинлик чўккан...

«Бу бечорагаям осон тушмади бу маросим!»

Отақузи эшикни секин очиб, ичкарига кирди.

Олия бир зум қўли ишдан тўхтаб, эрига қаради.

— Тоғамлар қанилар?

— Қабристонда қолди...

— Тагин-а?

— Ҳа... Ёшлиқдаги гуноҳлари учун янгамдан кечирим сурамоқчилар... — Отақўзи хохолаб юборай деди-ю, хотинининг жиддий тикилиб турганини кўриб, кулгисини ичига ютди, ёнига бориб, озгин елкасидан кучди.

— Раҳмат сенга, азизим!

— Нега? — деди Олия кўзларини катта очиб.

— Негаки... сенгаям осон бўлмади. Бир ойдан бери келди-кетди, уйда ҳаловат йўқ...

— Майли, — Олия ўйчан кўзларини ерга тикди. — Биздан бошқа суянадиган кими ҳам бор бечора чолнинг. Ўғиллари ҳаёт бўлганда... кечаси уйлаб, яна хўрлигим келди.

— Ўғиллари бўлмаса, ўғилларидан зиёд қилдик! — деди Отақўзи қовоғини уйиб. — Ҳамма мамнун. Қишлоқдаям, тумандаям раҳмат демаган одам йўқ! Хўп. Дазмолингни қўйиб тур. Буёққа кел. Бир гаплашиб олайлик, — Отақўзи вазмин одимлаб, тўрдаги диванга ўтиб ўтирди. Унинг офтобда қорайиб кетган шиддатли от юзи бутун қандайдир жуда мулоийм кўринар, чарчоқдан, уйқусизликдан киртайган қўй кўзларида шўх табассум жилва қиларди.

— Хуш, буёғи нима бўлди, хоним? Мен туйни айт-япман. Ёшлар нима дейишяпти?

— Ёшлар... — Олиянинг оқ-сарикдан келган кулча юзига қизиллик югурди. — Куёвингиз уйда ўтирибди. Тавба! Жуда қизиқ бўп кетяпти-я бу ёшлар! Қайнана, қайната дегандан уялиш деган гап йўқ! Боя... ўглингиз билан бирга бошлашиб келди!

— Қизинг қаёқда?

— Уям ўтирибди чақчақлашиб!

Отақўзининг қалин қошлари бир дафъа қаҳр билан чимирилди-ю, яна ёзилди.

— Майли! Замон шуларники! Билганларини қилишсин! — У тўсатдан меҳри товланиб, хотинининг озгин елкасидан кучди. — Агтанг! Йигирма йил кейин гурилганимизда-ку, биз ҳам шуларга ўхшаб ялло қилиб, айшимизни суриб юрарканмиз! Хўш, келинингчи, уям келдими?

— Йўқ...

— Нега? Ё булар замонанинг илгорлари-ю, келининг сенга ухшаган қолоқми?

— Билмасам...

— Хўп битта гапни топиб олибсан — билмасам, билмасам!

Отақўзи калта, уч бурчак мўйловини уйнатиб, шитоб билан ўрнидан турди, новча, келишган бўй-басти ни ростларкан:

— Бўпти! — деди. — Ўғлим билан ўзим гаплашман. Аммо сен ҳам қудангга айтиб қўй. Агар қиз гиди-биди қилса... мениям унга берадиган қизим йўқ! Бошда қарши қуда бўлишга келишдикми, келишадими? Энди думини ликиллатмасин!..

— У бечорага қолса-ку...

— Бечора бўлмай ўлсин! Ёшлиқда ҳамма қилгуликни қилиб, энди... — Отақўзи ниманидир эслаб, мийгида кулиб қўйди. — Йўқ, рост айтаман. Агар қизи қилиқ қиладиган бўлса... мен ҳам бериб бўлман қизимни!

— Шошманг, қаёққа кетяпсиз?

— Ҳозир келаман.

— Қўйинг, уялтирасиз ёшларни!

— Ҳозир сен билан мендан уяладиган ёшлар борми ўзи? — Отақўзи кинояли кулимсираб уйдан чиқди.

Боя кўкда ярқираб турган бир тилим ой дарахлар панасига яширинган, осмон бир-биридан тиниқ, бир-биридан йирик, оппоқ юлдузларга тўлиб кетган, ўрдадай кенг ҳовли, тўғрироғи, ярим гектар келадиган боғ зим-зиё эди. Бу қоронгиликда боғнинг этагидаги уй яна ҳам ёруғроқ, яна ҳам чарогон кўринар, у ерда ҳамон шўх, енгил куй янграрди...

Отақўзи одам бўйи келадиган анорлар орасидан ўтиб, очик деразага яқинлашди.

Уйнинг қоқ ўртасида худди Олияга ўхшаган, оқ сариқдан келган нозиккина, хушбичим Тоҳира қорини чангаллаб, пешонасига тушган жингалак сочларини силкитиб хохолаб куларди. Худди Отақўзининг ўзига ўхшаган, хушқад, барваста Ҳайдар оёқларини чалиштириб, деворга суяниб турар, бўлажак куёви эса унинг рўпарасида креслога чўкиб ўтирар, «флидан, ўгли билан куёви нима ҳақдадир баҳслашар, Тоҳира эса уларнинг гапига қотиб-қотиб куларди.

Бўлажак куёви Қодиржон унча келишган йигит эмас, жуссаси чоғроқ, ўзиям... қийгир бурни ўроқдай эгилган, бесўнақай қоп-қора йигит. «Ҳайронман! — деди Отақўзи қизининг кулгисига гаши келиб. — Бу... ўроқбурун йигитнинг нимаси ёқиб қолдийкин унга? Тавба, бир ота, бир онадан икки хил фарзанд! Бирини осмону бири ер!»

Отақузининг эсига шу бугун эрталаб, идоранинг олдида ноғаҳон учраб қолган... келини Латофат тушди. У шаҳар қизларидай пурим эмас, эгнида одмигина чит кўйлак. оёғида оддий шиппак, бироқ буй-басти, ҳусни латофати ёшлиқдаги Фазилатнинг ўзгинаси эди.

Майин, қўнғир сочлари балад қилиб турмакланган, нозик, хушбичим юзи худди умрида офтоб тегмагандай тиниқ, битта-битта терилган қоп-қора қошларининг тағида катта, серкиприк кўзлари ғалати порлаб турарди.

Латофат бўлгуси қайнотасини кўрганда бирдан «дув» қизариб, шарт бурилиб кетди. Отақўзи ҳам негадир унғайсизланиб, қадамини тезлатаркан: «Бу ҳам онасига ўхшаб ўйин кўрсатмаса эди ҳали!» — деган эски ташвишли фикр кўнглидан яна ўтди.

Ҳақиқатан, кейинроқ эшитса, келини «яна ўқийман» деган гап чиқарибди, қандайдир тажриба ўтказамиз деб, ўша Тошкентда учратган занжидай қоп-қора домласини бошлаб келибди.

«Қани, гиди-биди қип кўрсин-чи, мен ҳам қизимни бериб бупман!» — Отақўзи булажак куёвнинг бачкана қилиқларига ичида гижиниб кўйди-да, секин юриб уйнинг орқасига ўтди.

Богнинг этагидан қўшни ҳовлига йўлак очилган бўлиб, Отақўзи бу ҳовлини тўрт хонали дангиллама уйи билан тоғаси учун бушаттириб қўйган эди.

Бу ҳовлида колхознинг бош механиги Наимжон турарди. Отақўзи унга чеккароқдаги янги уйлардан биттасини олиб берди. Содда, оққўнғил йигит Наимжон лом-мим демади, бироқ унинг шаддоҳ хотини аввал кўчмайман деб туриб олди, кейинроқ кўнган бўлса ҳам кўчаётган куни дод-фарёд кўтариб, анча шаллақилик қилди, бундай томошани пулга сотиб оладиган дўст-душман олдида Отақўзини ёмон хижолатга солди...

Отақўзи унинг бунчаликка боришини билганида бу ишни қилмас, тоғасига бошқа жойдан бошпана топиб берган бўларди. Бироқ ундай деса... чолнинг аҳволидан ким хабар олиб туради? Иссиқ-совуғига ким қарайди? Қариган чоғида ким унга гамхўрлик қиларди?

Отақўзи қоронғида деворни пайпаслаб чироқни ёқди

Яқиндагина ремонтдан чиққан уй ҳали яхши қурилмаган эди, димоғига гуп этиб мой ва оҳак ҳиди урди. Кенг даҳлизнинг ўнг томонидаги чоғроқ хонага гилам

ва кўрпачалар тўшалган, диванлар, сервантлар қўйилган, чап қўлдаги катта меҳмонхонада эса... китоблар тоғдай уюлиб ётарди.

Саргиш қалин қоғозга ўралган, каноп билан боғланган китоб дасталари шифтга тегади, улар ҳалқ тартибга солиниб, жавонларга терилмаган.

Отақўзи тўп ўйнаса бўладиган бу катта хонадаги тоғ-тоғ китобларга, худди биринчи марта кўраётгандай, ҳайрат билан тикилиб қолди. Асл касби тарихчи бўлган Отақўзи китобни, айниқса, тарихий китобларни яхши кўрарди. Кўп ўқирди. Хотини Олия ҳам китобнинг қадрини билади. Лекин эр-хотин йиққан китоблар чол йиққан китобларнинг ўндан бирича келмайди.

Ҳа. галати одам-да тоғаси! Илмнинг кони. Арабчаю форсчани сув қилиб ичиб юборган! Аммо... Отақўзи ўз қадрдон тоғасига унча тушунолмади.

Тоғаси ҳар йили бўлмаса ҳам икки-уч йилда бир марта қишлоққа келиб, бир ой-ярим ой дам олиб кетади. Лекин ҳар сафар унинг келиши Отақўзи учун катта бир ташвиш бўлади. Одатда, тоғаси аралашмаган иш бўлмайди, чол унинг ҳар бир қадамини тергагани-тергаган, дашном бергани-берган. Фақат жияни эмас, баъзан етти ёт бегоналарни ҳам ранжитиб, қон қақшатиб кетади.

Қишлоқда чолнинг Ўроз хўроз, Прохор чиноқ, Азиззода деган ошналари бор. Чол қишлоққа ташриф буюриши билан эски қадрдонлари дарҳол уни йўқлаб келишади. Қаёқдаги дордан қочган қаланги-қасангилар кўриниб қолади. Шу-шу, ҳар хил майда-чуйда гаплар, игво, фисқи-фасод кўзгалади. Бу гапларга учган тоғаси Отақўзининг устидан тергов бошлайди, бодрингдай бурнини суқмаган тешиги қолмайди. Отақўзи олдин унга вазиятни тушунтиришга уриниб кўради, тушунмагач, қўлини силтаб қўя қолади. Қўя қолмасин-чи! Чол унинг тилини тишлатиб кўяди.

Тоғасининг феъли атворини яхши билган Отақўзи уни кўчириб келишдан олдин кўп ўйлади, кўп иккиланди. Бироқ чол шўрликнинг ўндан бошқа сўянади ган бир кимсаси йўқ. Онаси раҳматли ҳаёт вақтида айтгувчи эди: «Ёлғиз тоғанг бор. Бефарзанд, кўнгли ўксик. Қариган чогида фарзандсизлигини билдирмай дуосини ол, болам!..».

Мана, раҳматли онасининг сўзини ерда қолдирмай кўчириб келди. Янгасининг таъзиясини, ҳамма расм

русларини ўз гарданига олди, тик туриб хизмат қилди. Аммо-лекин...

Кимдир чақиргандай бўлди? Ҳа, Ҳайдарнинг овози.

Дада! Телефон! Вилоят раҳбариятидан!..

Ҳозир, — Отақузи чироқларни ўчириб, уйдан чиқди

2

Олия айвонда кутиб турарди.

— Холмуродов! — деди у шивирлаб.

— Кутиб турибдими?

— Йўқ, ўзингиз телефон қилар экансиз.

«Тун ярмида яна нима иш чиқиб қолдйкин? Ё хатимни олдимикин?»

Отақузи бундан бир ҳафта олдин қурилиш ташкилотларидан шикоят қилиб, даштдаги аҳвол тўғрисида катта бир хат ёзиб юборган, бултур саҳродаги бўлгуси шаҳарчанинг пойдеворига биринчи гиштни Бекмурод Холмуродович ўз қўли билан қўйгани учун ҳам ундан умиди катта эди.

Отақузи негадир кўнгли гаш бўлиб, телефон заказ қилди-да, диванга ёнбошлади. Зум ўтмай, қулоқни қоматга келтириб, шаҳарлараро телефон жиринглади.

Вилоят раҳбари чиндан ҳам кутиб ўтирган экан, чамаси, трубкани ўзи олди. У телефонда узоқ гаплашишни кўп қушламас, одатда дарҳол мақсадга ўтиб қўя қоларди. Бу сафар негадир соғлигини, ҳол-аҳволини, бола-чақасини суришгирди, аянинг маросимини эшитган экан, кўнгил сўради ва шундан кейингина хатини олганини айтиб, даштдаги ишларга ўтди.

Отақузи ҳаяжонини яширишга тиришиб:

— Бир қошиқ қонимдан кечасиз, Бекмурод Холмуродович. — деди. — Мен сизни безовта қилмоқчи эмас эдим. Аммо-лекин... бошда ўзингиз шу ишга бошқош булгансиз. Пойдеворга биринчи гиштни ўзингиз қўйгансиз. Мана энди... жуда қийналиб кетдик. Жоним ҳалқумимга келди...

— Яхши-яхши, — деди Холмуродов. — Сиз ҳамма **А**твольларингизни қозоғга тушириб тайёр бўп туринг. Бир-икки кундан кейин қурилиш ташкилотлари раҳбарларини йигиб, даштда кичкина йигилиш ўтказамиз. Ушанда ҳамма арзингизни айтасиз.

— Раҳмат, — деди Отақузи. — Минг раҳмат сиз-

га!.. — У, «хайр, яхши тушлар кўринг», дейишга оғиз жуфтлади-ю, вилоят раҳбарининг томоқ қирганини эшитиб, сергакланди.

— Яна бир гап бор. Эшитяпсизми, Отақузи ака?

— Эшитяпман, эшитяпман...

— Гап шундаки... Балки шу кунларда колхозингизга комиссия бориб қолар... Мабодо сиз...

Отақузининг юраги «шиг» этиб:

— Нима масалада? — деб юборди.

— Уёғини борганда биласиз. Аммо... — телефонда Бекмурод Холмуродовичнинг бир нимадан чайналиб, аста йўталгани эшитилди. Отақузининг эсига лоп этиб яқинда туман раҳбариятида бўлиб ўтган бир гап тушди.

— Ўртоқ Шукуровдан чиққан гап эмасми? У киши берухсат қурилиш материаллари опсан деб...

— Йўқ-йўқ! — деди Бекмурод Холмуродович. — У гапдан чўчиманг. Мен Шукуров билан гаплашганман. Бу шунчаки... айтяпман-ку, арзимаган нарса деб! Комиссия бориши шарт эмас эди, аммо шикоят биринчининг қўлига тушган экан... сиз хафа бўлманг. Эшитяпсизми?

— Бекмурод Холмуродович! Ўртоқ бошлиқ — Отақузи бирдан қандайдир хўрлиги келиб, томоғи гип бўғилди. — Мени шу ишдан озод қилинг. Илтимос қиламан...

— Ана холос!

— Йўқ, рост айтаман. Худо ҳаққи, ҳалқумим келди бу комиссиялар!

— Бас! Бу гапларни қўйинг! — вилоят раҳбари столга мушт урди шекили, трубкада «гурс» этган товуш эшитилди. — Иккинчи эшитмай бу гапни! Ёш бола эмассиз! Комиссия деган сўз сизга ишонмаслик деган сўз эмас! Мен сизга ишонганим учун айтиб бўлмайдиган гапни айтяпман. Кўнглингиз чўкмасин, деб айтяпман...

— Раҳмат сизга...

— Бўпти! Ишда илгариги шиддатни қўлдан берманг! Хўп, хайр...

Отақузи «хайр» дегунча телефонда «гув-гув» овоз эшитилди. Шу-шу Отақузи тонг отгунча мижжа қоқмади, қулогидан эса телефоннинг «гув-гуви» келмади...

Отақузининг раис бўлганига йигирма йилдан ошди. Йигирма йил ҳордиқ нима, ҳузур-ҳаловат нима — билмади! Бир маҳаллар «Йиғлаган ота» деган

кўримсиз қишлоқнинг қингир-қийшиқ кучалари, кул-тепалари, нураб турган уйлари, мачитлари, эски-қалъадан қолган хароба деворлари, сассиқ ҳовузлари, отхонаю молхоналари — ҳаммасини ер юзидан сидириб ташлаб, ўрнига бог-рогга кўмилган, кўчалари уқдай тўғри, олиоқ, кўркам қишлоқ барпо қилди. Узоқ йили эса сув келган қўшни даштдан яна уч-тўрт минг гектар ер ўзлаштириш мажбуриятини олиб, қурилиш ишларини бошлаб юборди. Нияти — саҳрода ҳам янги шаҳарча барпо этиб, чўлни бог-бўстонга айлантириш! Ҳа, у шунча тер тўқди, кечани кеча, кундузни кундуз лемай меҳнат қилди, шу колхозни деб ҳатто касалга ҳам чалинди, аммо... қулоғи тинчимайди! Арз устига арз, шикоят устига шикоят! Яхшиликни билмас экан одамзод! Дастлабки пайтларда Отақўзи шу шикоятларга ҳам, уларни тафтиш қилгани келадиган комиссияларга ҳам парво қилмас эди. Лекин энди, шу қишлоқ, шу колхозни деб ҳатто соғлигидан ҳам айри-ла бошлагандан кейин оғир ботар экан бу гаплар! У ҳам тошдан яралган эмас, у ҳам одам ахир!..

Отақўзи бу фисқу фасод гапларни кимлар ёзишини, «меҳнаткашлар» номидан уларни кимлар уюштиришини яхши билади. Илгариги майда колхозларни бошқариб келган, тўғрироғи, юлгичлар, бир маҳаллар отда юриб, энди яёв қолган нопоқлар ёзишади. Қуруқ тўхтаб қилиб эмас, унинг «нозик жойларини» топиб ёзишади. Отақўзи буни инкор этмайди. Иш бўлгандан кейин нуқсонсиз бўлмас экан. Бу кўркам шаҳарча, бу қурилишлар, кенг кўламдаги бу ишлар осонликча бунёд бўлгани йўқ. Турмуш бошқа, қонун бошқа экан. Баъзан ноиложликдан қонунга чап берадиган пайтлар ҳам бўлар экан. Чап бермай, қонунни маҳкам ушлаб олиб ўтираверсангиз иш жойидан жилмас экан. Отақўзи буни ҳеч кимдан яширмайди. Аммо... қизиқ экан — шикоят тушгандан кейин уни текширмасдан илож йўқ экан. Бу фисқу фасод гапларни тирноқ остидан кир қидирувчи гийбатчилар қўзғаяпти-ку, деган фикр ҳеч бир бандайи мўминнинг хаёлига келмас экан. Ҳеч ким... ахир уям, Отақўзиям одам-ку, асаб деган нарса унда ҳам бор-ку, агар бирор жойда қонунга сал чап берган бўлса, буни ўзи учун эмас, шу халқ, шу колхозни деб қиялти-ку, дейдиган бир мард топилмас экан!

Тунов куни Аброр Шукурович уни чақириб, қонунсиз қурилиш материаллари олибсиз, деб таъна қилган эди, Отақўзи бу гапларни унга ҳам айтди. Азбаройи

ёниб кетиб, сал ошириб ҳам юборди, буни кейин ўзиям сезиб қолди. Бироқ айтмай деса... жонидан ўт кетди-ку бу ноҳақ таъна-маломатлар!

Бу аламли ўйлар Отақўзининг юрагидаги эски дардни: «Менга нима кераги бор бу машмашанинг? Ҳаммасини йиғиштириб қўйиб, ўз ишимни қилсам: кўп емасам, оз еб, соғлигимни ўйлаб, бегалва-бетап: виш юрсам бўлмасмиди?» — деган эски дардни қайт. қўзгади.

Отақўзи колхозга келишдан олдин ўқитувчилик қилган, мактаб директори бўлиб ишлаган эди. Ўзига ўзи хўжайин, ўттиз-қирқ кишилиқ ўқитувчилар коллективи жуда аҳил, тотув эди. Тоғасининг тарбиясини олган тарихчи, у кўп ўқир, кўп нарсани билар эди. Колхозга раис бўлди-ю, тарихниям, китобниям йиғиштириб қўйди. Тарих урнига ҳисоб-китобни ўрганди, ёши ўттиздан ошганда қишлоқ хўжалиқ институтига кириб ўқиди. Мана энди, раҳмат ўрнига... тафтиш устига тафтиш!..

Отақўзи ухлай олмаслигини сезиб, тонг палла ўрнидан турди, гаражга телефон қилиб, машинасини чақтирди-да, оёқ учида юриб уйдан чиқди.

3

Отақўзи шофёрнинг маошини тежаб, кўп йиллар машинани ўзи ҳайдаган эди, аммо кейинги пайтларда тез толиқадаган бўлиб шофёр олди. Раиснинг буйругини имо-ишорасиданоқ биладиган «учар» лақабли бу йигит унинг оғзига қаради. Отақўзи аввал қисқа қилиб «дашт» деди-ю, кейин тусатдан: «Шошма, аввал қишлоқни бир айлантиргин-чи!» — деб илтимос қилди.

Хўжайиннинг гапига ҳеч қачон ҳайрон бўлмайдиган Учарбек бу сафар ялт этиб қаради:

— Қайси қишлоқни айтяпсиз?

— Қайси бўларди, ўзимизнинг қишлоқни-да, — деди Отақўзи, — Идорадан бошла, ҳамма кўчаларга бир-бир кириб чиқамиз!

Учар, «галати гап бўлди-ку», дегандек елкасини учирди-да, машинага газ берди.

Осмоннинг кунчиқиш қисми энди оқара бошлаган, лекин ҳатто барвақт турадиган қишлоқ аҳли ҳам ҳали уйқуда, боғларга яширинган уйлар, сердарахт кўчаларга жимжит, кимсасиз.

Учар, раис буюргандай, идора олдидаги майдонга

қараб кетди. Чим ётқизилиб, йўлка четларига атиргуллар ўтқазилган каттагина майдоннинг ўртасида мармартошлар уюлиб ётар, кранлар, самосваллар қаторлашиб турар, бу ерда урушда ҳалок бўлган қишлоқ илгитларига ёдгорлик қурилмоқда эди.

Икки қаватли колхоз идорасининг бир томонида универмаг, бир томонида маиший комбинат бинолари, қаршида — колхоз клубининг шаҳар театрларини эслатувчи юксак пештоқлари кўкка буй чўзган.

Машина кенг майдонни бир айланиб, клуб ёнидан ўнг қўлга бурилди. Кенглиги камида ўттиз метр келадиган ўқдай тўғри кўчанинг икки тарафидаги сарвлар гўё қўл билан битта-битта терилган шамлардай саф тортиб турар, сарвлар ортида эса гўё кечагина оқлангандай бежирим, кўркем уйлар оқариб кўринарди.

Отақўзи машина ойнасини пастга туширди, юзига куч билан урилган тонг шабадаси сочларини тўзгитиб юборди, у бу кўчалар, кечагина қурилгандай туюлган бу уйларга худди биринчи марта кўраётгандай суқланиб тикиларди...

Шамдай тизилган сарвлар ёнидан учиб ўтган «Волга» чапга бурилди-да, ўрлаб бориб балең тепаликка, тўғрироғи, тепалик устидаги катта майдонга чиқди.

— Тўхта, Учарбой! — Отақўзи эшикни шарақлатиб очиб, машинадан тушди.

Рўпарада, Отақўзи тушган жойдан икки юз қадамча нарида, янги ойнабанд мактабнинг уч қаватли биноси ярқирар, ўнг қўлда «Пахтакор» стадионини эслатувчи стадион, чап томонда ўтган йили мактаб ўқувчилари кучи билан барпо бўлган мевазор боғнинг ёш ниҳоллари шовуллаб турарди...

Ҳозиргина бахмалдай қорайиб турган осмон соф кукимтир рангга кирган, қишлоқ уйғона бошлаган эди. Бу ердан чор атроф — пастдаги кўчалар, дарахт панасидаги уйлар, олисроқдан ўтган сой, сойнинг у юзидаги туташ боғлар, боғлар ортидаги улкан қабристон, қабристон устидаги Қоровултепа — ҳамма-ҳаммаси кафтдай кўринарди. Ўнг қўлда эса осмонупар қорли чўққилар, чўққилар этагида Мингбулоқнинг ям-яшил толзорлари кўзга чалинар, яқинда у ерда ҳам яна бир катта қурилиш, гигант чорва комплексининг пойдевори қурилиши керак эди.

Отақўзи бу боғлар, улкан тепаликни қуршаб олган бу кўркем қишлоқни гўё биринчи марта кўраётгандай суқланиб қарар, гўё ўз юрти, киндик қони тўкилган бу

замин билан видолашаётгандай юраги безилла-
огрирди. Тарихчи сифатида Отақўзи яхши биларди,
бир маҳаллар, қадим-қадим замонларда бутун қишлоқ
ҳозир у турган тепаликка жойлашган, бу тепалик б-
ланд девор билан ўралган мустақкам қалъа бўлган.
Қишлоқ аҳли тинч, осойишта кунларда теварақ-
рофдаги богларга, полизларга чиқиб ишлаган, даш-
дан ёв бостириб келганда эса қалъага яшириниб жо-
сақлаган...

Отақўзи қалъа ичидаги тор кўчалар, бир-бирига ту-
шиб кетган уйлар, дўшпидеккина ҳовлилар, мачитлар,
дўконлар, хўроз ва қўчқор уриштирадиган бозор ва
донларини элас-элас эслади. Ҳозир мана бу ойнабан
мактаб қад кўтарган жойда гумбазли гиштин мачит
бўларди. Уни бировлар қисқа қилиб «гумбаз» деб, би-
ровлар «эшоннинг мачити» деб атарди. Чап томонда
мевали бог ўрнида бир-бирига ёпишган митт;
дўкончалар растаси, стадион ўрнида эса, яна битта
мачит булар, умуман, қишлоқда нима кўп, мачит кўп;
қалъа теварагидаги маҳаллалар ҳам ўз мачит, ўз қавма-
рига эга эди. Рост, Отақўзи эсини таниганда эски қалъа-
анинг деворлари емирилган, қалъа ичидаги мачитлар
тор кўчалар, уйлар, расталар харобага айланган, уруш-
дан кейин, Отақўзи ўқишдан қайтганда эса кўҳн;
кўргон ўрнида оддий култепани кўрган... Ўқишдан қай-
ганда эмиш. Бундан ўн беш-йигирма йил муқаддам
раис бўлган пайтларда ҳам қалъа атрофидаги улка-
қишлоқ кўримсиз, кўчалари қингир-қийшиқ, уйлари
гуваладан қурилган ярим хароба жойлар эди.

Ўн-ўн беш йил ичида, атиги ўн-ўн беш йил ичида
Отақўзи бир ўзи бу ерларни жаннатга айлантирди.
Бутун бир шаҳар қурди! Ким қурди? Отақўзи қурди.

Отақўзи тўсатдан кўзлари ёниб, машинада ўтирган
шофёрга юзланди.

— Учарбой, бундан ўн беш йил аввал бу ерлар
қанақа эди? Эсингда борми?

— Нега бўлмасин? Эсимда бор. Хароба бир жо-
эди, култена эди.

— Отанга раҳмат! Кетдик чўлга!

Учар машинага газ бериб, катта йўлга чиқаркан

— Бир нимадан хафага ўхшайсизми, раис ака?
деб сўради. — Нима бўлди?

— Йўқ, шунчаки бир гап-да! — деди Отақўзи, ва
кин Учарнинг саволи негадир яна хўрлигини келтирди.

«Нега ҳам хўрлиги келмасин? Салкам йигирма йил
бир кун ором билмай ишласа, оламга доврўги кетти»

ишлар қилса-ю, яна унинг устидан шикоят устига шикоят тушса! Рост, бу шикоятларни оққунгил, оддий кишилар эмас, отдан тушса ҳам эгардан тушмаган мансабпарастлар, ёглиқ жойларидан айрилиб қолган юлғичлар ёзишяпти. Ҳамма нарсага ақли етадиган баъзи раҳбарлар бўлса, озги билан юрадиган бу фосиқларнинг танобларини тортиб қуйиш ўрнига, комиссия устига комиссия юборса... бу унинг, Отақўзининг шунча меҳнатини ерга уриш, иззат-нафсини койитиш эмасми? Тирноқ остидан кир қидирадиган уша нопокларнинг бўҳтонларига ишониш эмасми бу, ортоқ Шукуров?

Йўқ, бунақа экан, уям тахта-ўқлогисини йиғиштиради! Раҳмат! Шунча ишлагани, соғлигидан айрилиб, асаблари қақшаб, адоий тамом бўлгани ҳам етади. У қулидан келган ҳамма ишни қилди. Эндиликда ўрнига ким келмасин, халқ, оддий кишилар унинг номини, унинг қилган хизматларини ёдларидан чиқаришмайди. Бу колхоз, бу қишлоқ тупроғидаги ҳар бир уй, ҳар бир бинога унинг номи тоабад битилган!..»

Қишлоқ чеккасидаги кўм-кўк пахтазорлар орасидан қушдай учиб ўтган машина гизиллаб қирга чиқди.

Қир этагидаги сувсиз ўзанининг у томонида узоқ уфқларга туташган ҳадсиз саҳро ястаниб ётарди. Машина деразаларидан худди ой сатҳидай жонсиз, гайритабиий курунган бу кулранг ўлик денгизга Отақўзи ҳаяжон билан тикилди, тикилди-ю, гўё бу ҳадсиз саҳро қаърида барпо бўлаётган богларни кўргандай юраги жўш уриб кетди.

«Йўқ, — деди у тўсатдан, тоғасига хос бир қайсарлик билан. — Кетиб бўлман! Аввал саҳрода қура бошлаган ана шу шаҳарчамни қуриб тугатаман. Аввал шиятимга етаман. Ана ундан кейин, марҳамат, истаган одамига бушатиб бераман ўрнимни!»

УЧИНЧИ БОБ

1

Қизи Латофат билан узоқ гаплашиб, уйқуси қочган Фазилат эшик тиқирлаганини эшитиб, бошини кутарди

— Уйғоқмисиз, ойи?

— Ҳозир, болам! — Фазилат қоронғида тимирскиланиб, шиппагини оёғига илди-да, чироқни ёқди. Осто-

нада нимагадир кулимсираб ўгли Қодиржон туради:

— Ейдиган бирор нарса топиладими?

— Ош бор, иситайми?

— Майли. Куёвингиз келди... Ҳайдарни айтаман...

— Вой улмасам! Ҳали тўй бўлмасдан.

— Булади! Биласиз-ку, кампирнинг қирқини кутиш япган эди булар. Мана, қирқиям ўтди. Дадамлар айтганмишлар... — «Дадамлар» деганда Қодиржон ҳам бир кулимсираб қўйди. — Шу ойнинг охирига қолмадан тўйни бошлаб юбораман деб. Латофат билан гап лашдингизми?

Латофатнинг исмини тилга олиши билан унинг лабларидagi табассум сўнди, жаг пайлари тортиб чиқиб, кўкимтир кўзларида совуқ бир ифода пайдо бўлди.

«Отаси! Худди отасининг ўзгинаси!» — хаёлида деди Фазилат.

— Гаплашдим...

— Нима дейди?

— Аниқ бир нима демади. Билмасам энди...

— Нима бало? Битта-яримтаси билан топишиб қон тими уёқда?

Фазилат ялт этиб тўрдаги эшикка қаради.

— Қаёқдаги гапларни топасан-а, болам?

— Қаёқдаги гаплар эмиш! — Қодиржон учи эгни ўроқ бурнининг парраклари керилиб, онасига ёв қараш қилди. — Унинг бунақа бўлишига... сиз ҳақ айбдорсиз! Қизингизни йўлга солиш ўрнига ўз феълингиз билан уни... жа! — Қодиржон қўлини бир ситаб, эшик томон юрди-ю, яна тўхтади.

— Менга қаранг, ойи! Ҳозир... Ҳайдар кетсин, ўзини гаплашаман у билан!

Фазилат ўглининг худди отасиникига ухшаган совуқ нигоҳидан кўзини олиб қочаркан, ёлворган товушда:

— Тонг отсин, болам, — деди. — Эртага гаплашармиз.

— Йўқ! Эртага қолдириб бўлмайди бу гапни! Бугун гаплашаман, овқатингизни иситинг!...

Фазилат ишком тагида ўтирган Ҳайдардан юзига тўсган бўлиб, ошхонага ўтди. Газ плитани кечқурундан қолган ошни илтиди, товага беш-олти тухум чақиб, қуймоқ қилди. Сўнг, ўглини имога чақирди-да, палов билан қуймоқни бериб, уйга кирди.

Қодиржоннинг гаплари, айниқса, «қизингизни йўлга солиш ўрнига ўз феълингиз билан уни...» деган

сузлари юрак-юрагидан ўтиб кетганди. «Наҳотки, унинг уз ўгли, кукрак бериб катта қилган ўз фарзанди ўтмишини юзига солса?»

Фазилат Қодиржон айтмасданоқ қизининг феъл-атворидан юраги безиллаб юрарди. Безиламай ҳам кўрсин! Уртада Отақўзи бор, ахир.

У Отақўзидан ҳам чўчир, ҳам уни қандайдир опаларча меҳр билан яхши кўрарди.

Фазилатнинг дилидаги бу меҳр урушдан олдинги масъуд йилларидан, Нормурод Шомуродовнинг ўгли Жаббор унга кўнгил қўйиб, аллақандай нур билан йўрилган илиқ хатлар ёзиб юрган пайтлардан қолган, чунки бу хатларни мана шу Отақўзи ташир, яланг оёқ, яланг бош, шўх кўзлари мугамбирона чақнаб турувчи бу бола уларнинг махфий почтачиси эди. Кейин уруш бошланди. Жаббор фронтга кетди, кетди-ю, Фазилат ҳар эслаганда юраклари қон қақшайдиган машғум ишлар юз бериб, бегубор қизлик орзулари чил-чил синди. Илк муҳаббат қанотида қушдай учиб юрган у бахтиёр йиллардан фақат бир даста хат, Жабборнинг қўли билан битилган ва ҳар бир сатридан баҳор офтобининг майин ҳарорати уфурган бир даста хат қолди, холос.

Уша машғум ишлар бўлган маҳалда, кимлардир ташкил қилган қорахат ёлгон чиқиб, «қаҳрамонларча ҳалок бўлган» Жаббор ногаҳон эшикни қоқиб кириб келганида... Фазилат кўкдан фақат бир нарсани тиланган, у ҳам бўлса улим эди. Лекин киши уламан деган билан ўла олмас экан. Ҳаётнинг ўз қонунилари бор экан. Кейинчалик Жаббор (надоматлар бўлсинким) чиндан ҳалок бўлиб, «гуноҳини ювгани» фронтга кетган Бўрибоев эса соғ-саломат қайтиб келгандан кейин... Фазилат унга турмушга чиқишга мажбур бўлди.

Турмуш эмиш! Турмуш қуриш эмас, унинг яширинча, иккинчи хотини бўлишга мажбур бўлди. Чунки бу орада мана шу Қодиржон тугилган эди...

У маҳалда фронтдан қўш-қўш орденлар тақиб қайтган Жамол Бўрибоев вилоят раҳбариятида ишлар, ойида, баъзан икки ойда бир марта пачоқроқ бўлсаям, эл-юрт олдида мавқеини оширадиган «Виллис» машинасига миниб келар, эгнида қора чарм плаш, бошида ҳарбий фуражка, қўлида катта қора портфель, келишган сахт-сумбатини вазмин тебратиб, қўш-қўш кўчаларидан ўтганда ундан ҳайиқмаган, қўл қовуштириб салом бермаган кимса бўлмас эди.

Жамол Бўрибоев қишлоқда бир кун-икки кунгина

турар, сунг Фазилатнинг қўйини пуч ёнроқ тўлдириб, «Виллис»и билан кўча чангини осмонга лаққа кўтариб, жўнаб қоларди.

Фазилат тишини-тишига қўйиб чидар, чидамас иложи ҳам йўқ, чунки бу пайтга келиб иккинчи фарзанди, мана шу Латофат тугилган эди.

Ўша йили, Латофат дунёга келган йили, Бурбобоевнинг биринчи хотини аллақандай касалга чалиниб вафот этди. Шунда Фазилат эл-юрт олдидан юзим ёру бўлармикан деб уйлади. Бўрибоевни яхши кўргани учун эмас, одамларнинг маломатидан қутулармикан ман деган умидда Бўрибоевдан яхши гап кутди. Лекин, малъун малъунлигини қилди. Қайта уйланди. Бу сафар олган хотини жа таг-туғли чиқди шекилли, катта ишга кўтарилиб, Тошкентга кўчиб кетди.

Шу-шу Фазилат Бўрибоев билан алоқани узди ҳатто нафақасидан ҳам воз кечди. Ўз кунини ўзи кўрди. Икки фарзандини ўзи боқиб, ўзи катта қилди.

Бундан йигирма йил олдин, Отақўзи раис бўлиб келганда Фазилат идорада ишлар, ҳисобчи эди.

Отақўзи илгариги машъум воқеаларни эсладимиз ё гап-сўз бўлишдан ҳайиқдимиз — у пайтларда Фазилат ҳалиям ман-ман деган йигитларнинг юрагига чўг солса солгудек ёш жувон эди — идорадан бушатиб, сабзавот бригадасига табелчи қилиб юборди. Фазилат лом мим демади. Сабзавотчилик бригадасида салкам ўн етти йил ишлади. Бундан бир-икки йил муқаддам Отақўзининг ўгли қизи Латофатга кўнгил қўйгани сабаб, раис уни чақириб, клубга бошлиқ қилиб қўйди.

Булгур ўгли Қодиржон билан Отақўзининг қизи Тоҳира ҳам тил топишиб қолишгандан кейин эса, раис унга кутубхонани ҳам топшириб, маошига маош қўшиб берди. Узиям шундан бери Фазилатни «қудагай» деб чақирадиган, кўрганда кулиб кўришадиган мажлисларда ҳатто президиумларга сайлаттирадиган бўлди.

Бундан бир-икки ой аввал Отақўзи уни идорага чақиртирди.

Фазилат борганда кабинетда одам кўп эди. Отақўзи қогозларга наридан-бери қўл қўйиб, ҳамманни чиқариб юборди-да, кулимсираб, Фазилатнинг ёнитига ўтиб ўтирди.

— Қалайсиз, қудагай?

— Шукр, — деди Фазилат.

— Хуш, нима қиламиз? Тўйни бошлайверамизми?

— Ихтиёр сизда...

— Ихтиёр менда бўлса, шу бутуноқ бошлаб юбораман! Отақўзи қўлларини белига қўйиб, қийгир қараш қилди. — Мана, Тоҳираям ўқишни битирди. Эрта-индин келади. Хўш, бу... Келинпошша нима деяпти? Дипломини опtimi? Қачон келармиш?...

— Латофат... — Фазилат бир дақиқа дудуқланиб қолди. Уша гапдан бир ҳафта олдин Фазилат қизидан хат олган, хатда Латофат ойисининг тўй ҳақидаги гапларига жавоб бермай, ўқишни битирганини, лекин домлалар унга ўқишни давом эттиринг деб маслаҳат беришаётганини ёзган эди.

Хўш? — деди Отақўзи.

— Дипломини олган-олмаганини билмадим-у, домлалари унга яна ўқигин деб маслаҳат беряпганмиш.

— Шунақами? — Отақўзи иягини силаганича кабинетини бир айланиб чиқди-да, Фазилатнинг рўпасига келиб тўхтади.

— Бундай, қудагай... Хабарингиз бор, ўғлим Ҳайдар яқинда диссертация ёқлайди. Шундай бўлсаям ўғлимга айтдим. Даштда катта ишлар бўляпти, дедим. Қишлоқнинг ўзида, Мингбулоқнинг тепасида, хабарингиз бор, катта чорва комбинати қурмоқчимиз... Мен Ҳайдаргаям, ўғлингиз... Қодиржонгаям айтдим. Шаҳар қочмайди, дедим. Буёққа келиб, бир-икки йил мана шу қурилишларда ишланглар, дедим. Ҳа, келиб бир-икки йил ишлашсин, халққа кўрсатишсин ўзларини! Қарабсизки, бири комбинат директори, бири бош инженер! — Отақўзи уч бурчак мўйловини силаб, бир кулимсираб қўйди-ю, яна жиддийлашди. — Гап мансаб-мартабада эмас! Мен иш ўрганишсин, катта қозонда қайнаб, одам бўлишсин деяпман. Мен бу гапни қизим Тоҳирага ҳам айтдим. Сиз ҳам қизингизга хат ёзинг! Ўқиш бўлса қочмайди! Келиб бир-икки йил ишласин. Мен сизга сўз бераман: икки йилдан кейин келиним... қизингиз мактабга директор бўлади! Эри комбинат бошлиғи, узи ўрта мактаб директори! Хўш, бунга нима дейсиз, қудагай?

Қандайдир қимтиниб, бир нуқтага тикилиб қолган Фазилат ийманибгина бошини кўтарди: йўқ, Отақўзи кўлим у қўлларини кўксига қовуштириб дераза олди: қаққайиб турар, бу гаплари ҳазил эмас, пухта ўйланган метин бир режа экани қорамтир юзига шундоқ муҳрланиб қўйилган эди.

-- Мен нима ҳам дердим...

-- Демасангиз, дарҳол хат ёзинг! Ҳамма гапни ту-

шунтиринг! Мен сизни ўзимники деб айтяпман, сўзим ноўринми?

Отақўзининг тошдай салмоқли гапларидан гўнак булиб қолган Фазилат ўзини жилмайишга мажбур этди.

— Йўқ, нега ноўрин бўлсин?

— Ноўрин бўлмаса сал бундоқ... кулиб боқинг, қудагай! Ҳа, балли! Гап мана бунақа бўпти! — Отақўзи Фазилатни эшиккача кузатиб борди-ю, янгухтатди.

— Ҳай, айтмоқчи, бир гап эсимдан чиқибди. Лекин... кўнглингизга ҳеч нарса келмасин, қудагай, тўйга мен... Жамол Бўрибоевни ҳам таклиф қилмоқчиман!

Фазилат, худди терлаб турганда совуқ эпкин кийиб олган одамдай, жунжикиб:

— Ўзингиз биласиз, — деди. — У кишини чақириш... шунчалик зарурми?

— Зарур! Жуда зарур, қудагай.

— Билмасам. Қизимнинг ҳам... у кишига тоқате йўқ..

— Тушунтириш керак! — деди Отақўзи сал юмшаб. — Тўгрисини айтсам, мен ҳам у одамни кўт хушламайман. Аммо-лекин... ҳаёт сиз билан биз ўйлагандан мураккаброқ, қудагай. Мана, институтдан кейин ўша одам ўглингизни ишга олиб қолди. Ёрдам берди. Сиз билан менга бўлмасаям, ҳар қалай ёшларга керак шу одам!

Фазилат ўша куниеқ Латофатга хат ёзиб юборди.

Латофат унинг сўзини ерда қолдирмади, мана келди. Бироқ бир ўзи эмас, гап-сўзлари сал галатирок домласи билан бир-иккита дугоналарини бошлаб келди. Колхозда тажриба ўтказармиш. Ўзиям бурунги Латофат эмас. Унга бир нима бўлган!.. Кўнглидагини очик айтмайди. Фазилат тўйдан сўз очса, дарҳол гапни чалгитади, сўз сўраса, яхши жавоб бермайди. Фазилат эса қизи билан очилиброқ гаплашишда қўрқади. Унга «бир бало бўп» қолганидан чўчийди. Қизининг феъли айнаб юрганини Отақўзи эшитиб қолса нималар бўлишини ўйлаб, тирноқларигача музлаб кетади.

Ташқарида эшик тарақлади. Ҳовлидаги чиркоч ўчиб, гурс-гурс оёқ товуш қулоққа чалинди. Эшик очилиб, уйга Қодиржон кирди.

— Латофатни уйғотдингизми?

— Болам, — деди Фазилат.

— Уйғотинг! Боя айтдим-ку, ўзим гаплашаман, деб! «Отаси! Гап-сўзлари, қилиқлари — ҳаммаси отасининг ўзгинаси!»

Фазилат юраги увишиб ўрнидан турди, лекин шу пайт тўрдаги эшик очилиб, Латофат ўзи чиқиб келди.

Эғнида гулдор қизгиш халат, оёғида енгил латта шилпақ, кундуз балаңд қилиб турмақланган сочлари бир ўрим бўлиб бўлиқ кўкраклари ўртасига тушган, сал ранги ўчгани учунми, тимқора кўзлари худди хатар сезган кийикнинг кўзларидай бежо...

Латофат уйқуда пешонасига, юзига тушган майин соч толаларини тузатиб, бир онасига, бир акасига қаради.

— Нима бўлди? Тинчликми ўзи?

Қодиржон кимгадир тақлид қилиб, қўлларини кўксида қовуштирди, қийгир бурнини ишқаб:

— Тинчликми, йўқми — сендан сўрамоқчимиз! — деди. — Утир!

Латофат итоаткорлик билан онасининг ёнига чўқди.

— Хуш, сен нега бунақа... ҳар хил ўйин кўрсатяпсан?

— Қанақа ўйин? — Латофат маъсум кўзлари жавдираб Фазилатга қаради.

— Ўзингни билиб-билмаганликка олма! Тўй... тўйни бошлайверамизми, йўқми? Шунини сўраяпман сендан!

Латофат акасининг газабли кўзидан кўзини олиб қочди. Титроқ қўллари билан халатининг этагини тузатаркан:

— Тўй бўлса... қилаверинг, — деди. — Сизга биров...

— Бу тўй сенга боғлиқ! Сенинг розилигинга боғлиқ!

— Мен... мен истамайман.

— Нима? Нима дединг?

— Шу... ўқийман ҳали...

— Ўқиш бўлса қочмайди! Ҳайдар сенинг ўқишингга қаршилиқ қиладиган йигит эмас!

— Майли, мени тинч қўйинг, ака...

— А? Лаббай?

Қодиржон муштини тугиб, секин ўрнидан турди.

— Гапни чалгитма бунақа! Агар... уёқда битта-ярим-

таси билан топишиб қолган бўлсанг, очигини ай-
ҳозир!

— Аяжон! — Латофат юзини кафтлари орасига
яшириб, ўтирган жойида икки букилиб олди.

— Болам! — деди Фазилат, ўглига илтижо билан,
термилиб. — Шошмагин-чи, болам.

— Сиз тўхтанг, ойи! — Қодиржон қўлларини
чунтакларига тиқиб, Латофатнинг тепасига келди. —
Мен ҳайронман сенга! Аввалбошда ўзинг топишиб,
энди нимаси ёқмай қолди бу йигитнинг? Кузи кўр,
қулоги кар бўлмаса! Ақли-ҳуши жойида бўлса... Бир
йигит шунчалик бўлар... Тагин нима керак сенга?..

Латофат индамади. У ҳамон елкалари титраб, юзи
ни кафтлари орасига яшириб ўтирарди.

Бугун саҳармардон у Тоҳирандан хат олди. Тоҳира
боғларида, кекса тут ортидаги ариқ бўйида учрашсак
жуда, жуда зарур бир гапим бор, деб ёзган эди. Лато-
фат дугонасининг қандайдир зорли илтижосига
бўйсуниб, боғ ортидаги сўқмоқ йўллардан айтган жо-
йига, айтган вақтида етиб борди, борди-ю, кузи
тарвақайлаб ўсган таниш кекса тутга тушиб, галати
бўлиб кетди. Назарида ўшанда тут тепасидан йиқилиб
тушганида илиниб қолган синиқ шох ҳамон ўз жойида
осилиб тургандай, гўё бу воқеа беш йил аввал эмас,
ҳозир, шу бугун юз бергандай бўлиб, юраги «жиз»
эди. Ҳатто худди ўшандагидай тут тагидаги пашшахо-
надан Ҳайдар сакраб турадигандай, худди ўшандаги-
дай уни бағрига босиб, телбаларча ўпа бошлайдиган-
дай, у эса уят ва ҳаяжондан лов-лов ёнган юзини
яширганича яланг оёқ тикан кечиб, бедазор бўйлаб
қочадигандай туюлди-ю, вужудини илиқ бир туйғу
қамраб олди...

Тоҳира, елкасида қалин гулдор рўмол, ариқ бўйида
мунгайиб ўтирарди. Одатда гам нималигини билмай,
доим хушчақчақ юрадиган Тоҳира бу сафар қандай-
дир жуда маънос кўринар, юзи сўлгин, кўзлари кирта-
йиб қолганди. Латофат ёнига бориб ўтириши билан
Тоҳира уни қучоқлади-ю, ҳўнграб юборди. Сўнг йиги
аралаш Латофатдан тўйга тезроқ розилик беришини,
чунки тўй орқага суриладиган бўлса... чатоқ
бўлишини, чунки у иккиқат бўп қолганини ва энди
гап-сўз бўлишидан қўрқаётганини гапириб берди...

Тоҳиранинг гаплари олдин Латофатнинг кўнглини
гаш қилди. У бир ўйида Тоҳирани силтаб ташламоқчи
ҳам бўлди, лекин дугонасининг кўз ёшлари, худди
нимадандир озор чеккан кичкина қизчадай ўксиб

ўқиб иглашлари бўтзига келган гапни ичига ютишга мажбур этди. Латофат кўнглидаги гашликни базур босиб, Тоҳирани юпатган бўлди-да, урнидан турди. У булғуни қайнотасига дуч келиб қолишидан кўрқиб, яна ўша сўқмоқ йўл билан орқасига қайтди, лекин ёмғирдан қочиб, дўлга учраган одамдек, боғдан чиқаверишда... Ҳайдарга дуч келди.

Ҳайдар қайси бир тонготар утиришдан қайтаётган бўлса керак, юзи, қош-қовоқлари шишиб кетган, ўзиям оёғида зўрга турарди. Латофат кўрқиб кетиб, уни четлаб ўтмоқчи бўлди, бироқ Ҳайдар қўлларини ёзиб унинг йулини тўсди-да, уйқусиз кўзларига тўсатдан қон тўлиб:

— Ахир ўз билганингиздан қолмабсиз-да! — деди бугилиб. — Ахир бошлаб келибсиз-да, анави телба домлани?

Латофат беихтиёр орқага тисарилди.

— Ахир... ўзингиз билан гаплашган эдик-ку бу тўғрида. Ўзингиз хўп дегандингиз-ку, ахир?

— Хўп деган бўлсам... Сизнинг гапингизга кириб хўп деганман. Мана энди гап-сўзга қоладиган бўдик!

— Қанақа гап-сўз?

— Ҳар хил!..

— Сиз! — деди Латофат. — Сиздай ёш олим, ёш зиёли шунақа бўлмагур гап-сўзлардан кўрқасизми ҳали?

— Кўрқаяпганим йўқ! — ўшқирди Ҳайдар. — Лекин мен... қишлоқда у билан бошлашиб юришингизни истамайман! Тушундиларми энди?

— Йўқ, тушунмадим! — Латофат шундай деди-да, шартта орқасига бурилиб кетди...

Мана ҳозир ҳам у ўша манзарани эслаб, ҳайкалдек қотиб қолди.

— Нега индамайсан? — деди Қодиржон. — Пишган ошни бузмақчимисан ё? Буёқда биз, уёқда дадамлар... ҳамма хурсанд бўп турганда...

— Дадамлар! — Латофат тўсатдан ялт этиб унга қаради, кўзлари алақандай чақнаб, лаблари титраб:

— Дада бўлса сизга дададир, — деди. — Керак эмас менга унақа дада! У одамни дада дейишдан олдин... бизларни, ойим бечорани қанчалар хўрлаганини, қанчалар ҳақорат қилганини ҳеч ўйладингизми?

Ўтган ишга саловат...

Сизга саловат бўлса саловатдир, менга саловат эмас! Қишлоқдаги гап-сўзлар, ойимларнинг кўз ёшла-

ри, одамларнинг таъна-маломатлари — ҳеч бири эсимдан чиқмайди! Ҳаммаси ёдимда турибди...

Қодиржон стулга утириб, бошини чангаллаб олади қандайдир ишончсиз овозда:

— Турмуш бўлгандан кейин... булар экан-да, — деди

— Турмуш! — Латофат яна боягидай кўзлари чиройли порлаб, бир акасига, бир кўрпачада мунгайиб, утирган онасига қаради. — Айбни турмушга ағдирманг. Биламан: сизга у... унинг мансаби керак сизга.

— Бас! — Қодиржон чаён чаққандай ўрнидан сапчиб турди. — Университетда ўқийман деб, жа ақлли бўп кетибсан. Бироқ илм бошқа, ҳаёт бошқа! Ойимларни айтасан!.. Ойимларни уйласанг... бу гапларингнинг оқибати нима бўлишиниям бир уйлаб кўрдингми? Сен Отақузи акани биласанми ўзи? Ким билан уйнаша ётганингни тасаввур қиласанми ўзи?

— Биламан! Қўлидан ҳар нима келади у кишининг! Огайнингиз Ҳайдар ҳам шундай деб уйлайди! Тегмасан... зўрлаб олсам ҳам оламан, деб уйлайди!

— Оладиям! Қул-оёгингни боғлаб олсаям олади! Ё ҳаммамизни касру касофатингга қолдирмоқчимисан? Бизниям уйла! Мени уйламанг, ойимларни уйла!

— Мени қўй, болам! Ойи бўлмай ўла қолай мен, ўла қолай! — Фазилат бошига мусибат тушган қишлоқ аёлларидай тиззаларини мушглаб уввос тортиб йиғлади. — Сени бахти қаро қилгунча, ўла қолганим яхши, қизгинам...

— Ойи! — Қодиржоннинг овози тоқчалардаги идиш-товоқларни жаранглатиб юборди. — Тўйни азага айланторманг, ойи! Аҳмоқлик қиялпти қизингиз! Аҳмоқ бўлмаса Ҳайдардай йигит...

— Майли! — Латофат шартта ўрнидан турди. — Майли, огайнингизга айтинг — мен розиман! Бироқ билиб қўйсин, мен унга... кўнгили қўйиб эмас, зўравонлигидан кўрқиб, отасининг қудратидан кўрқиб... рози бўляпман! Агар у зўравонлик қилиб уйланишдан уялмаса — майли, бошлайверсин тўйни! — Латофат шундай дедида, чўрт бурилиб, уйга кириб кетди. Ўртага чўккан узоқ сукутдан сўнг Қодиржон ер остидан ойисига хўмрайиб қаради.

— Демак, гап шу! Латофатнинг розилигини олди. Тўйни бошлайверасиз! Қўйинг шу обидийдангизни Тўйни азага айлантиряпсиз яна! — У шартта бори чироқни учирди. — Бўлди, ётиб ухланг! Эртадан тўй гарадудини бошлайсиз!..

— Углим!

Қодиржон унинг чақирганини эшитмади ё эшитса ҳам ўзини эшитмаганликка солди, жавоб бермай уйдан чиқди.

«Наҳотки, Латофат, ёлғиз қизи, бу ёлгон дунёга келиб кўрган биттаю битта қувончи Латофат унинг ўзидай суймаган одамига турмушга чиқиб, унинг ўзидай бахти қаро бўлса?» Фазилат утирган жойига «шилқ» этиб тушди-да, юзини ёстиққа босди.

У қизи олдида ўзини азалдан гуноҳкор сезарди. Қизи тўғрисида ўйласа, доимо одамларнинг: «Онасини кўр-да қизини ол, арқоғини кўр-да, бўзини ол», деган гапи эсига тушар, назарида, одамлар бу гапни гўё Латофат учун ўйлаб чиқаргандай туюларди. У қизи билан оналарча самимий гаплашгиси, тўйиб-тўйиб ёрилгиси келар, бироқ бунга юраги дов бермас, чунки қишлоқдаги гап-сўзлар қизининг гурурини букиб қўйганини биларди. Шу мишмишлар сабаб, Латофат ёзги таътил пайтларида бошқа қизлардай кўчаларни тўдириб юрмас, тўйларни, қизлар базминини кўп хушламас, аксарият уйда бўлар, кечаю кундуз бошини китобдан кўтармас, қандайдир гамгин, пинҳоний хаёллар оғушидан чиқмас эди. Рост, бу маъюслик унга алақандай ярашар, кўрган кишининг юрагини жиз эттириб, ўзига ром қилиб олар, бироқ Фазилат бундан чўчир, қизининг тақдирини ўйласа, олам қоронғи бўлиб кетарди унга...

«Демак, гап шу... Тўйни бошлайверамиз!»

Йўқ, Фазилат қизиям унинг ўзидай бахти қаро бўлишини истамайди. Бунга сира йўл қўймайди. Бироқ... кимга боради? Дардини кимга айтади? Отақузигами? Йўқ. Отақўзи билан бу тўғрида гаплашишни ўйлашининг ўзи даҳшат! Ё бўлмаса... домла Шомуродовга борсамикан? Дилидаги дарду ҳасратларини унга тўкиб, ёрдам сўрасамикан?

Нормурод Шомуродовни эслаши билан кўнглининг қаърида ётган машъум хотиралар яна хуруж қилиб келди-ю, хаёллари тўс-тўполон бўлиб кетди.

3

Фазилат ҳар сафар Жаббор тўғрисида ўйлаганида илк танишган маъсуд онлари, қишлоқ боғларида ўтган пинҳоний висол ва пинҳоний бўсалар эмас, уруш бошлангандан кейин Тошкентда, Ёшлар боғидаги кўлда бўлган ва алақандай таҳдидли руҳ билан йўғрилган гамгин учрашув ёдига тушади.

Уруш бошланганига бир ҳафтадан ошди, уша кун радио орқали Бош қўмондон гапирган, катта хатар ва кутилмаган бир самимият билан сугорилган бу нутқ юракларни ларзага солган... У маҳалда ҳозирги Ёшлар боғидаги қўл энди очилган, ҳар кун кечқурун унда улкан халқ сайли бўлар, ногоралар тарақлаб, карнай ва сурнайлар янграр, қўл бўйига тикилган дорларда дорбозлар томоша кўрсатишарди.

Фазилат ваъдалашган жойларига, чойхона рўпа-расидаги мажнунтолар тагига одатдагидан бир соат олдин борди. Боғда гуё ҳеч нарса ўзгармаган — ҳар кунгидай одам гавжум, ҳар кунгидай ногоралар гум-бурлар, карнай ва сурнайлар наъра тортар, дорлар остида бетоқат болалар тўполон қилишарди. Бироқ Фазилатга ҳамма нарса ўзгаргандай, карнай ва сурнайлар дам кўз ёши аралаш нола қилаётгандай, дам халқни зафарга чорлаб, наъра тортаётгандай туюларди. У Жабборни кўриб юраги орқасига тортиб кетди. Жабборнинг эгнида қора гимнастёрка, оёғида гарч-гурч хром этик, белида камар, фақат яланг бош, қалин, хиёл жингалак сочлари ҳурпайган, узиям қандайдир салобатлашган, ияги сал олдинга туртиб чиққан от юзида Фазилатга нотаниш, шиддатли бир ифода пайдо бўлганди.

Фазилат юраги увишиб, унга пешвоз чиқди.

— Сизга нима бўлди? Уруш... урушга кетяпсизми?

— Йўқ, ҳозирча қурилишга кетяпман, — деди Жаббор. — Лекин... тезда чақириб олишлари керак. Военком шундай деди! — Жаббор қизнинг кўзларига термилиб, унинг қўлини олди. — Сен нима қилмоқчисан?

— Мен... имтиҳон тугаса, қишлоққа кетаман.

— Тугри! — деди Жаббор. — Сен... мен қайтгунча, урушдан қайтгунимча қишлоқда бўп турганинг маъқул.

Фазилатнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Сиз... худди бугун кетяпгандай гапирасиз?

— Чунки бари бир кетаман! Институт ушлаб турган тақдирдаям... Бари бир кетаман. Ўқиган қизсан, тушунмогинг керак...

— Энди... энди кўришмаймизми? — деди Фазилат лабларини пирпиратиб.

— Ҳозир бир нарса деёлмайман, Фазил. Агар чақириб қолишса... сени кўриб кетишга ҳаракат қиламан! Бир кун, бир соатга бўлсаям бориб келишга ҳаракат қиламан. Бироқ бунинг иложи бўладими, йўқми — ҳозир бир нима деёлмайман! — Жаббор

унинг иягидан ушлаб, ёш билан ювилган юзини кафт-лари орасига олди. — Шуни билиб қуй, Фазил! Қаерда бўлмай, доим ёдимда турасан. Агар урушга кетсам... душман билан сени деб олишаман, сени деб жанглардан омон чиқишга ҳаракат қиламан. Сени деб эсон қайтишни орзу қиламан!

Жаббор шундай деб, уни багрига босди-ю, лабларидан кузларидан упди, эҳтирос ва аламдан ёниб, «антикиб упди...

Эртасига у қандайдир қурилишга — Жаббор ўша йили темир йўлчилар институтининг иккинчи курсини тугатган эди — кетди, Фазилат эса сўнгги имтиҳонни топишиб, қишлоққа жўнади.

Уруш нафаси қишлоққа ҳам етиб борган эди.

Ҳар куни бўлмаса ҳам ҳафтада бир-икки марта қишлоқ йигитлари урушга кетарди. Одатда йигитлар қишлоқ уртасидаги тепаликка, гумбазли мачит олдидаги майдонга йигилишар, уларни жўнатгани тумонат одам тўпланар, кўҳна девор билан ўралган қадимий қалъа хотин-халажнинг йигиси, оқ йўл тилаб, дуо қилган чолларнинг «илоҳа омин»и, бола-чақаларнинг қийчуви, аравакашларнинг ҳайқиригидан ларзага келарди... Айни замонда деярли ҳар куни, ҳар оқшом қишлоқда тўй бўлар, урушга кетаётган ё кетиши муқаррар бўлган йигитлар ўз танлаганлари билан қовушишга шошилар, бир кун, бир кеча бўлса ҳам бирга бўлишни исташар эди. Тўйдан сўнг, чилдирманинг гижбанлари, карнай-сурнай наъраси, қиз-келиндчакларнинг кўз ёши аралаш айтган ёр-ёрларидан кейин, йигитлар яна ўша тепаликка, эски қўргон деворларига чиқишиб, тонг отгунча қўшиқ айтишар, хиёл ширакайф овозларда айтиладиган ва келгуси ҳижрон доғлари билан йўғрилган, чексиз мунг билан суғорилган бу қўшиқларни эшитганда йигламаган бирор қиз, урушга кетган ё эрта-индин кетадиган ёрини ўйлаб зир титрамаган бирор-бир келинчак бўлмас эди!

Фазилат ҳам ва жудолик шарпаси ҳоким бўлган бу тўйларга кўп боравермас эди. Лекин кечалари амакисининг уйида, бу мунгли ёр-ёрларга, тепадан тараладиган йигитлар қўшигига қулоқ солиб ётаркан, Жабборни ўйлаб юраги зирқирар, назарида, у ҳам аллақачон урушга кетгандай бўларди.

Жаббор ҳамон темир йўл қурилишида ишларди. Ундан ҳар куни бўлмаса ҳам икки кунда бир хат келар, унинг бўсаларидай қайноқ, конвертидан чиқадиган дашт гиёҳларининг ҳидидай ҳазин, висол

орзусига тўла бу хатларни Фазилатга яширинча Отақўзи олиб келиб берар, чунки амакиси уни жуда қаттиқ тергар, ҳар бир қадамини кузатарди.

Октябрнинг охирлари эди шекилли, бир кун кечаси Фазилат юраги гаш, уйқуси қочиб, еттинчи лампа шуъласида китоб варақлаб ўтирган эди, ногаҳон киндир деразани чертди.

Китобни отиб юбориб, деразага интилган Фазилат қоронгида ойнага юзини тираб турган Отақўзини кўрди.

— Акам келдилар! Сизни кутяптилар...

Фазилат ёруғ уйда ҳеч нарсани кўрмай, дам қозикдаги рўмоли, дам сандикдаги камзулига югуриб, уни елкасига илди-да, яланг оёқ, яланг бош ташқарига отилди.

Жаббор уни ҳувиллаб қолган яримялангоч боғнинг ортида, ариқ ёқасида кутиб турарди. Улар бир-бирларига қараб талпиндилару унсиз қучоқлашганларича жимгина қотиб қолдилар.

Бир парчагина совуқ ой кўкдаги сийрак қора булутлар орасида гоҳ кўриниб, гоҳ йўқолар, тоғдан ёқимсиз изгирин эсар, яримялангоч боғ нотинч гувилларди. Ниҳоят, Фазилат бошини Жабборнинг кўксидан узиб, унинг соқол босган, қоронгида қандайдир нотаниш ва таҳдидли туюлган юзига тикилди.

— Нима бўлди? Кетяпсизми? Ахир, темир йўчлар...

— Йўқ! — деди Жаббор уни қучоғидан қўйиб юбормай. — Мен... қолдиришсаям қололмайман. Ақлинг етади-ку!..

— Қачон? Қачон кетяпсиз?

— Эртага. Лекин бу ердан... ҳозир, дарҳол жўнамогим керак. Соат ўн иккида ўтадиган поездга етиб бормасам бўлмайди...

Фазилат гўё жудо бўлишларига эндигина кўзи етгандай, унинг буйнига осилиб, ўкириб юборди.

— Фазил! — деди Жаббор. — Фазил! Мени қийнама! Мен ҳозир... дарҳол жўнашим керак. Дарҳол Мен сени бир кўрай деб келдим, бир он, бир дақиқа бўлсаям дийдорингни кўрай деб келгандим, мана, кўрдим. Розиман. Минг марта розиман сендан! — У Фазилатнинг иягидан ушлаб, ўзига қаратди, яна ёзда гийдай юзини кафтлари орасига олди. — Тунов кунини кўлда айтган гапларим эсингдами? Уша гапим гап! Мен сени деб жанг қиламан. Сени деб омон қайтиш

га ҳаракат қиламан! Кутасанми? Токи бир гап бўлгунча...

— Жаббор ака! — деди Фазилат ўпкаси тўлиб. — Жаббор ака...

— Бошқа гапим йўқ! — Жаббор бутун йигитлик кучи йигитлик эҳтироси билан уни яна бағрига босди, кўз ёшидан нордон бўлган юз-кўзларидан ўпди. Ўпкасини зўрга босиб ҳансираб гапирди: — Хайр, Фазилат! Жонгинам, азизим, ёлғизим, сабр қил! Сабр-тоқат билан кутгин. Қайтаман. Албатта қайтаман!.. Отақузи! Қайдасан? Кеннойингга қара! — Жаббор шундай деб, Фазилатнинг қўлларини куч билан ёзди-да, бир ҳатлашда ариқдан ўтиб, қоронғида кутиб турган отлик дўстлари томон чошиб кетди.

Орқасидан югураман деб йиқилиб тушаёзган Фазилатни Отақузи ушлаб қолди...

Жаббор аввал Қозогистоннинг шимол томонидаги бир шаҳарда, танкчи командирлар тайёрлайдиган курсда ўқиди. Сўнг, қирқ иккинчи йилнинг февраль ойларида, фронтга жўнади...

Беш ой давомида ундан келган хатлар салкам бир сандиқ бўлди. Бирда оддий қора қалам билан ёзилиб, сўзлари хиралашиб қолган, бирда хотиржамлик билан сиёҳна ёзилган бу учбурчак мактублар Фазилатнинг ташна қалбига худди ёзги ёмғирдай таъсир этар, бир йиғлатиб, бир кулдирад эди... Лекин Жаббор жангга кирди-ю, бир ойча хат узилиб қолди. Қайгадир гойиб бўлган, Фазилатни кўрса, қочадиган бўлган Отақузи роппа-роса бир ой деганда яланг оёқ, яланг бош, қўлда уч бурчак хат, Фазилат дарс бераётган синфга отилиб кирди.

— Акам тирик! Ярадор бўпти. Госпиталга тушибди!

Фазилат, гапиришга ямажалоли етмай, Отақузининг устарада қирилган тақир бошини кўксига босиб, йиглаб юборди.

Жаббор жангда оёғидан яраланиб госпиталга тушган, хатига қараганда руҳи тетик, «насиб қилса кўришиб қолармиз», деган гаплари ҳам бор эди.

Насиб қилса кўришиб қолармиз!

Шу умид билан яна бир-икки ой ўтиб ёз келди. Қишлоқда ҳамма соғлом йигитлар урушга кетган, меҳнатнинг оғири хотин-халажга, чолларга, мактаб болаларига қолган эди.

Бу орада колхоз раиси ҳам кетиб, ўрнига Фазилатнинг амакиси раис бўлди. Бир куни у Фазилатни чақириб:

— Энди мактабингни қўйиб тур, болам, — деди. — Бу аҳволда ҳисобчиям кетадиганга ўхшайди. Унинг ёнига кириб иш ўрган, болам...

Фазилат итоаткорлик билан идорага бориб, ҳисобчидан иш ўргана бошлади. Худди ўша маҳалда тўсатдан қишлоқда Жамол Бўрибоев пайдо бўлиб қолди.

Бир кун Фазилат идорада ёлғиз чўт қоқиб ўтирган эди, от туёқларининг дупури эшитилди. Фазилат ўрнидан туриб, деразани очди. Идора олдида қўш от қўшилган катта фойтон турар, ундан сакраб тушган барваста, хушқад бир йигит унга томон шаҳдам қадам ташлаб келарди. Худди ҳозиргина фронтдан қайтган командирдай, эгнига гимнастёрка, бошига фуражка, оёғига хром этик кийган бу одамни кўрганда, Фазилатнинг хаёлига: «Жаббор!» — деган фикр келди-ю, оёқ-қўллари бўшашиб кетди.

Фойтондан тушган хушқад одам дераза рўпарасида тўхтаб, Фазилатга тикилди.

— Идорада ким бор?

— Ҳеч ким... — зўрга жавоб бера олди Фазилат.

— Раис қани?

— Даштда. Ўроқда...

— Сиз ким бўласиз?

— Мен... ҳисобчига ёрдамчи...

— Ҳисобчига ёрдамчи... — жангчига ўхшаган одам бошидан фуражкани олиб, худди ҳозиргина сувга шўнғиб чиққандай сип-силлиқ, ялтироқ сочларини силаркан, Фазилатга бошдан-оёқ разм солиб, мийиғида кулимсиради:

— Бало чиқди-ку бу раис! Одам танлашни биларкан!

Фазилат бир қизариб, бир бузарди.

— У киши... амаким бўладилар...

— Э, шунақами? Шундай жиянлари бор экан-у, биздан яшириб юрган эканлар-да! Исмингиз нима, гўзал қиз?

— Фазилат...

— Фазилатхон денг? Ҳмм... қани бўлмаса, қоғоз-қаламларингизни йиғиштириб, фойтонга чиқинг, Фазилатхон...

Фазилат негадир юраги орқасига тортиб:

— Вой, нима қиламан фойтонда? — деб юборди.

— Бир уйнатиб келаман! — Ҳарбий киши хоҳолаб кулди-да, дарҳол лаб-лунжини йиғиштирди. — Мен, — деди салмоқлаб. — Бўрибоев бўламан. Жамол Бўрибоев. Эшитганмисиз?

— Вой, ижроқум раиси...

Бурибоев мамнун жилмайди:

— Билар экансиз-ку! Қани булмаса, даштга йул кўрсатиб қуйинг, Фазилатхон. Тезроқ бўлинг. Вақт зиқ! — Бурибоев шундай деди-да, ҳарбийчасига ерни тап-тап босиб, файтонга қараб кетди.

Усти соябондай кўтарилиб, оқ мато билан қопланган кенг файтонда Бурибоевдан бошқа ҳеч ким йуқ, олдинги балад уриндиқда утирган мўйсафид отлар билан банд эди. Бурибоев унга томон сурилиб ҳазиллашди:

— Менинг фамилиям Бурибоев булсаям, ўзим бўри эмасман, Фазилатхон. Қўрқманг, агар ўзингиз илтимос қилмасангиз, еб қўймайман!

Бурибоев йул-йулакай ҳар хил ҳангомаларни гапириб, Фазилатни кулдиришга, уни суҳбатга тортишга ҳаракат қилиб кўрди. У бирда шарақлаб кулар, бирда кўзларига маъюслик чўкиб, овози самимий титрар, Фазилат жавоб бермаса, гуё қаттиқ таҳқирлангандай қовогини уйиб оларди.

Фазилат уни зимдан кузатиб, ҳамон алланимадан сесканиб ўтираркан, дам: «Катта одам-ку, мунча титрамасам», деб ўзини-ўзи койир, дам ёмон йулга кириб қолгандай туюлиб, ваҳима босарди. Лекин Бурибоевнинг гапига кириб хато қилганини ўроқчи хотинларнинг уларни кўриб шивирлашиб қолишганини пайқаганда, айниқса хирмонда Отақўзи билан учрашганида тушунди.

Кўйлаги ёқавайрон, шимининг почалари тиззасига-ча шимарилган, бошига алмисоқдан қолган кигиз қалпоқ кийиб олган Отақўзи хирмонда хўптир ҳайдарди. Бурибоев билан файтондан тушаётган Фазилатни кўрганда Отақўзи қўлидаги хипчини ерга тушиб, бир он анграйиб қолди, кейин кўзлари қаҳр билан ёниб, чўрт бурилиб кетди.

Ушанда, қиз-келинчақларнинг шивир-шивирини эшитиб, Отақўзининг қаҳрли нигоҳи билан тўқнашганида, Фазилат иккинчи марта Бурибоевни ёнига йўлатмасликка аҳд қилди. Бироқ Фазилат Бурибоевдан ўзини қанчалик олиб қочса, Жамол Бурибоев унга яқинлашишга шунчалик уринаверди. У тўсатдан қишлоққа серқатнов бўлиб қолди, ҳар келганда идорага кирмай кетмас, идорага кирганда эса Фазилат билан учрашмай, ундан ҳол-аҳвол сўрамай, ҳазиллашиб бир кулдирмасдан кетмас эди. Сал кейинроқ эса у «ишга қарашвориш» баҳонасида Фазилатни тез-тез туманга чақиртириб оладиган, ҳар хил, кўпинча арзи-

мас топшириқлар билан бир ҳафта-ярим ҳафта ижро-комда ушлаб қоладиган бўлди. Уша кунлари у бир неча марта Фазилатга «бирга бўлиш» ҳақида шама қилди, зиёфатларга олиб боришга уриниб кўрди. Аммо Фазилат кўнмади.

Фазилат ҳар куни бўлмаса ҳам ҳафтада бир-икки марта Жаббордан хат олар, унинг отпусकाга келишини орзиқиб кутарди. Лекин Жаббор келмади. Уч ой госпиталда ётгандан кейин, «фронтга кетяпман», деган хат келди. Ундан кейин эрта-индин жангга киримиз деган маънода яна битта хат келди. Бу унинг сунгги хати бўлди... Икки ойдан кейин, октябрнинг охирларидан бир куни вақтинча раислик қилаётган амакиси уни бир четга чақириб, узоқ суҳбатлашди. Амакиси гапни айлантира-айлантира яна уша Бўрибоевга олиб бориб тақади, унинг нияти пок эканини, Фазилатни деб ҳатто биринчи хотинидан ажрашишга ҳам тайёр эканини айтди.

Фазилат ўзини каравотга отиб йиғлади, йиғи аралаш кўнглидаги бор гапни айтди. Жабборни деганини, икки ой тугул, икки юз йил ўтса ҳам уни кутажагини, ўлиб қолса ҳам Бўрибоевга тегмаслигини айтди. Амакиси эшикни қарс ёпиб чиқиб кетди.

Яна бир ой ўтди. Ноябрьнинг охири, декабрнинг бошлари эди. Бир кун эрталаб ишга борган Фазилат столда ётган конвертни кўрди. Бу одатдаги уч бурчак хатлардан эмас, катта муҳр босилган, тўрт бурчакли чинакам конверт эди!

Фазилат совуқ тер босиб, конвертни очди, очди-ю, хатни яхшироқ ўқишга ҳам мажоли етмай, стулга, студдан ерга аганаб тушди. У янглишмаган, тўрт бурчакли бу конверт — қорахат, Жаббор ҳақида, унинг жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлганлиги тўғрисида эди!

Биринчи даҳшатли кунлар ўтиб сал ҳушига келганидан кейин Фазилат бу машғум қорахат Жабборнинг қариндошларига ёки Тошкентдаги ота-онасига эмас, унга келганини ўйлаб ҳайрон бўлди, бироқ почтадагилар тушунтириб қўйишди: «Жабборнинг чўнтагидан сенинг суратинг билан сенинг адресинг чиққани учун сенга юборишгандир-да!» — дейишди. Отақўзидан эса ҳамон дарак йўқ, хирмондаги тўқнашувдан кейин у Фазилат билан саломлашмас эди.

Бир ой ўтди. Бир ойдан кейин Фазилат амакисининг қистовларига ён берди. У энди ҳамма нарсага лоқайд қарайдиган бўлиб қолганди.

Бурибоев Фазилатни шаҳарга олиб кетмади, қишлоқда уюштирилган пинҳоний зиёфатдан кейин ун: идора ёнидаги икки хонали бир уйга кўчириб олиб бориб қўйди.

Бурибоев олдин ҳар куни қатнаб юрди. У келган кунлари аксарият «активлар» ҳам йигилар, бу йигилар гоҳо тонготар базмга айланиб кетарди. Бу ҳол бир-икки ой давом этди, кейин Бурибоевнинг келиши сийраклаша бошлади. У одатда кечалари, кўпинча тун яримдан ошганда, гарч-гурч қор босиб, қамчиси билан этигини, эгнидаги почапустинини чарсчурс саваб, эшик зулфинларини бетоқат шарақлатиб кириб келарди.

Унинг Фазилатга айниқса қаттиқ ботадиган битта одати бор — кўз ёшини, хафагарчиликни жини суймасди. Агар ер тепсиниб кириб келганида Фазилат кулиб қарши олмаса ё кейинроқ бир нарсадан ўқсиб кўзига ёш олса, туклари тиг бўлиб:

— Мотам тутманг, хоним! — деб ўшқириб берарди. — Шу кеча-кундузи не-не одамлар жанг майдонларида улиб кетяпти! Не-не қиз-келинчақлар тул қоляпти. Сиз билан биз эсон-омон юрибмиз, ўйнаб-кулиб қолмоқ керак. Қани, овқатни опкелинг. Мана шу нозик қулларингиз билан бир пиёла шароб тутинг, кўзидан акаси!..

Фазилат унга гап-сўзсиз итоат қилар, ҳамма талабларини унсиз бажо келтирар, у Бурибоевдан бўридан кўрққандай кўрқар эди. Кўзига ёш олиш уёқда турсин, ҳафталаб йўқ бўлиб кетган пайтларида ҳам ақалли гинахонлик қилишгаям кўрқар, зотан, ундан ушқалаш фикри хаёлига ҳам кириб чиқмас эди. Баъзан унга қандайдир бош-кети йўқ бир туш кўраётгандай, туман орасида ҳадсиз бир саҳрода адашиб юргандай туюларди...

Январнинг бошлари эди. Қирқ учинчи йил январи. Қишлоқни қалин қор босган, уйлар, кўчалар — ҳаммаси қор тагида қолиб, алақандай чўкиб, жимиб қолган. Бутун қишлоқда фақат бир жойда, колхоз идорасида радио бор, у ҳам бор-йўғи бир соатгина гапирар, газеталар ҳафтада бир марта келарди. Лекин икки одамнинг боши қўшилса фронт тўғрисида, Сталинград тўғрисида гап кетар, ҳамманинг оғзида шу бир сўз — Сталинград эди!..

Ўша куни Фазилат совуқ идорада бир ўзи чўт қоқиб утирарди. Тусатдан ҳовли томондан югуришиб ўтган уч-тўртта болалар кўринди, сўнг эшиклар тарақ-

туруқ очилиб, болалар хонага ёпирилиб киришди. Олдинда Отақузи! Қўлида «Қизил Ўзбекистон» газетаси, кўзларида ҳам ҳайрат, ҳам нафрат!

— Мана! — Отақузи қўлидаги газетани боши узра айлангирди. — Акам тирик! Акам Қаҳрамон! Кўриг, кўйинг — бутун Тошкент кутиб опти уни! Сиздан 2 марта яхши, юз марта чиройли қизлар... гуллар билан кутиб опти!

Отақузи ўтирган жойида тош бўлиб қотиб қолган Фазилатнинг олдига газетани отиб юборди-да, эшикдан мўралаб турган дўстларини боши билан сузиб ташқарига отилди.

Унинг гаши тўғри — газетада вагондан тушаётган Жаббор ва уни гуллар билан қарши олаётган қизлар сурати босилган, сурат тепасига йирик ҳарфлар билан: «Ўзбек халқи қаҳрамон фарзандини қутламоқда!» — деган сўзлар ёзилган эди...

Ўша куни кечқурун қош қораяр-қораймас Жамол Бўрибоев кириб келди. Ширакайф. Юришлари алпонг-талпонг. Кўзлари бежо. Йиглайвериб қолдан тойган Фазилат, бир уйда бир ўзи, каравотда шифтта тикилиб ётарди, уйга қор аралаш бир қоп совуқ олиб кирган Жамол Бўрибоев пўстинини ҳам ечмасдан:

— Эшитибдилар-да, хоним? — деб сўради.

Фазилат жавоб бериш урнига кўзига жиққа ёш олди. Бўрибоев қори қоқилмаган пўстинини бир силташда ечиб, четга иргитди, пўстинининг устига қундуз телпагини отиб, мушти билан столни қарсиллатиб урди.

— Бас! Ўлмасимдан бурун аза тутманг! Мехрингиз тошиб кетган бўлса... ўлганимдан кейин йиглайсиз! Қорахат қани?

— Қорахат?

— Бу йигит тўғрисида келган қорахатни олганмидингиз ахир? Ўшани айтяпман — қани?!

У машъум хат Фазилатнинг ёдида ҳам йўқ, уни ўша заҳотиёқ гижимлаб қаёққадир отган эди...

— Яхши! — деди Бўрибоев. У қўларини орқасига қилиб, урни бир айланиб чиқди. — Гап бундай, хоним! Бунақа воқеалар, яъни, олдин қорахат келиб, кейин тирик бўп чиқаётганлар битта бу йигит эмас! Жуда кўп бўляпти бунақа воқеалар. Сабаби уруш! Буни учун бировни айблаб бўлмайди. Сиздан илтимос. Бу одам отпускага келганмиш. Мабодо Тошкентда бўёққа ўтса... сиз мени танимайсиз, мен сизни Қўрқманг! У кетгунча, холос! Агар, мабодо гап кав

лаштирадиган бўлса... сиз мени яхши кўриб теккансиз! Қаттиқ муҳаббат қўйиб теккансиз. Тушундингизми гапимга?

Негадир бурчакка қисилиб, мум тишлаб олган Фазилат ортиқ чидаб туролмади. Бирдан овозининг бори-ча уввос тортиб йиглаб юборди...

Бурибоев унинг тепасида ҳайкал бўлиб қотиб турар, Фазилат кўз ёши аралаш унинг қаттиқ сиқилган муштарини, қор кечиб ятиллаб кетган этигини кўриб турар, ойнадай ятиллаган шу этиклари билан тешиб юборишини кутар, лекин бундан қўрқмас, аксинча, унинг уриб йиқитишини, устига чиқиб тепкилашини, шафқатсиз тепкилаб, бўғиб ўлдиришини истарди! Аммо Бурибоев одатдагидай бақириб-чақирмади, аксинча, қўлини унинг елкасига қўйиб, тузгиган сочларини тузатмоқчи бўлди, ҳатто Фазилат, худди илондан сескангандай сесканиб, четга сурилганда ҳам ушқирмади. Тепасида анчагача сукутга чўмиб тургач:

— Қўрқманг, азизим, — деди оҳиста. — Бунинг ҳаммаси — вақтинча бир нарса. Биз... у одам қайтиб кетгунча шундай қилишга мажбурмиз. Кейин... кейин ҳаммаси ўрнига тушади. Мен... муносабатларимизни расмийлаштираман. Сизни шаҳарга кўчириб опкетаман. Ахир биласиз-ку, сизсиз туролмайман. Фақат, битта илтимос: ҳалиги гап эсингизда бўлсин! Биз бир-биримизга муҳаббат қўйиб қовушганмиз. Тамом-вассалом! Акс ҳолда иккимизга яхши бўлмайди. Мен-ку, эркакман. Бир йўлини топарман. Сизга яхши бўлмайди. Кўз ёшидан фойда йўқ. Ақл билан иш тутаёлик, жонгинам! — Бўрибоев бир нуқтага тикилиб қолган Фазилатнинг елкасини силаган бўлди-да, пустинини кийиб, уйдан чиқди.

Бурибоев кетгандан кейин бир-икки соат ўтмасданок эшик яна тақиллади. Фазилат эшикни очмасданок билди, аёлларга хос қандайдир ички бир туйғу билан сезди — Жаббор!

Олдин даҳлиз, сўнгра меҳмонхона эшиги шитоб билан очилиб, остонада... эгнида заррин погонли яшил шинель, бошидаги фуражкеси шифтга тегай-тегай деб турган... Жаббор, унинг кетида Отақўзи кўринди.

Қошлари бир-бирига туташган, қисилган кўзлари турди сураб бўлиб қолган Фазилатга қадалган, лунжлари ичига ботиб кетган қорамтир юзида газаб эмас, йўқ, қандайдир чексиз бир алам муҳрланган.

— Мен ҳаммасини эшитдим! — Жаббор кўз-

ларини Фазилатдан узиб, яхлаб қолган деразага қаради. — Сиз... уч ой мендан хат олмабсиз.

«Турт ой! Уч ой эмас, турт ой!»

Фазилат буни овоз чиқариб айтдими ё фақат хаёлидан ўтказдими — ўзиям билмайди. Фақат хаёлидангина ўтказган бўлса керак. Чунки Жаббор деразага қараганча буғиқ овозда давом этди:

— Мен бунинг сабабларини суриштириб биламан. Эртагаёқ ҳаммасини аниқлайман. Чунки... Сизга хат ёзмаган куним бўлмаган эди! Ҳар куни хат ёзар эдим сизга, ҳар куни!..

— Мен-чи? Менинг хатларим-чи?

— Йўқ, олганим йўқ! Мен буниям суриштириб биламан. Лекин гап бу хатларда эмас. Сиз гуё... менинг қисмимдан қорахат олган эмишсиз! Қани ўша қорахат?

Фазилат жавоб бериш ўрнига ерга тиз чўкиб, юзини кафтлари орасига яширди.

— Қорахат!.. Боя у сўраган эди бу хатни, энди сиз!

-- «У» деганингиз ким? Бўрибоевми?

— Ҳа...

— Бериб юбордингизми унга?

— Йўқ! — деди Фазилат инграб. — Мен уни... мен уни ўшандаёқ йиртиб ташлаганман! Парча-парча қилиб йиртиб ташлаганман. Сиз нимани ҳам биласиз? — Фазилат юзтубан тушганича ерни муштлаб фарёд чекди.

Анчадан кейин унинг қулогига Жабборнинг, «хўп, майли», деган овози, сўнг этикларнинг бири оғир, бири енгил гарч-гурчи эшитилди.

Фазилат кечаси билан мижжа қоқмади, келгуси куни ҳам эрталабдан кечгача каравотда шифтга тикилиб ётди, ҳатто чироқни ҳам ёқмади. Кечаси алламаҳалда ҳовли эшиги тарақлаб, кимдир кирди.

— Фазилат, қайдасан, болам? Нега лампани ёқмадинг? — амакиси қоронгида тимирскиланиб юриб, лампани ёқди, уни боши узра кўтариб, каравотда юзтубан тушиб ётган Фазилатнинг ёнига келди.

— Сенга нима бўлди, болам? Ўрнингдан тур. Кийин. Уйга борамиз. Кеннойнинг овқат қилиб кутиб ўтирибди.

Фазилат индамай ўрнидан турди, индамай студентлик чоғларидан қолган пальтосини кийди, индамай амакисининг кетидан ташқарига чиқди.

Кучада қўш от қўшилган Жамол Бўрибоевнинг таниш фойтони турарди. Амакиси олдинга, фойтон ҳайдайдиган чолнинг ўрнига, Фазилат эса орқасига

утирди, Утираркан, муюлишдан чиқиб келган икки кишининг қорасини кўрди.

— Уртоқ Бўрибоев! Шошманг, бир огиз гап бор!

Бу Жаббор эди! Уни амакиси ҳам таниб қолди чамаси, совуқ ҳавони чарс-чурс кесиб, отларга устустига қамчи босди-ю, қордан тўфон ясаб, файтонни суриб кетди...

Фазилат, тўғрироғи, унинг сояси етиб борганида, Жамол Бўрибоев шифтига ўттизинчи лампа осилган меҳмонхонада, лаблари ниманидир пичирлаб, бетоқат айланиб юрар, ўртадаги хонтахтада огзи очилган бир шиша арақ, нон, олма-анор, бир чойнак чой турарди.

Эшикда Фазилатни кўриб, Бўрибоев тез юриб унинг ёнига келди, аммо кетма-кет даҳлизга кирган амакиси уни имлаб чақирди. Гира-шира даҳлизда бир дақиқа гангир-гунгур гаплашиб тургандан кейин Бўрибоев қайтиб кирди-да, каравотда ётган пўстинини кийди, камарини боғларкан, Фазилатга яқинлашди.

— Менга қаранг, азизим. Ҳалиги одам бугун туман раҳбарига кирибди. Почтани текширибди. Эҳтимол, эртага сизни туман раҳбариятига чақириб қолишар. Агар мабодо чақириб қолишса, уша гап — гап!

Унинг сўзи огзида қолди, чунки шу пайт эшик шарақлаб очилиб, даҳлизда Жаббор билан яна бир нотаниш йигит кўринди.

Бўрибоев худди қафасга тушган қушдай питирлаб қолди. Жаббор қўли билан амакини четга суриб, ичкарига кирди-да, гавдаси билан эшикни тўсиб олди.

— Ҳа, ўртоқ Бўрибоев! Кунбўйи қидириб юрибмиз, қорангизни кўрсатмайсиз? Бир огиз гапимиз бор эди сизга!

Бўрибоев титроқ бармоқлари билан камарини тўғриларкан, ҳаяжонданми, қўрқувданми, дудуқланиб:

— Г-гапингиз булса... идорага б-боринг, — деди. — Мени дуч келган жойда гаплашадиган одатим йўқ.

— Йўқ, кечирасиз. Бошқалар билан бўлмасаям, мен билан гапласасиз!.. Мен бултур октябрдан бошлаб урушда, фронтда қон кечиб юрганда ёзган хатларим қани?

— Ие, сиз... сиз жуда галати экансиз-ку! Мен қаёқдан билай сизнинг хатларингизни!

— Шунақа денг? Бу гаплардан беҳабарман денг? Менинг хатларимни, ҳар куни ёзган хатларимни йўқ қилган бошқалар денг! Бировга келган қорахатдан фойдаланиб, менинг номимга қорахат уюштирган ҳам

бошқалар денг? Тухта! Гапимни булма, аблаҳ! Ахир мен... биз уёқда, фронтда, Ватан учун, халқ учун тиззадан қон кечиб юрсаг-у, сенга ўхшаган иблислар бу ерда қиз-жувонларни йўлдан уриб, энг разил ишлар билан шугуллансаларинг! Тирик офицерни ўлдига чиқариб қорахат уюштириш!.. Бу... энг қабиҳ... палидлар ҳам қилмагандир бу ишни! — Жаббор бошини буқадай эгиб, Бўрибоевга қараб юрди.

Бўрибоев қўллари билан деворни пайпаслаб дераза томон ўтди.

Аммо деразага ёпишиш ўрнига чапдастлик билан хонтахтада турган шишани олиб, шифтдаги ўтгизинчи лампага отди-да, бир тепишда деразани очиб, ўзини ташқарига отди.

— Тухта, хоин! — қоронғида ўртадаги хонтахтани ағдариб, деразага сакраган Жаббор Бўрибоевни оёғиданми, пўстинининг этагиданми ушлади шекилли, қочоқ боққа гумбурлаб қулади.

— Тухта, отаман! — юдузлар кўринган дераза бўшлиғида Жабборнинг новча қомати бир дақиқа кўринди-ю, зимистон бўшлиққа сакради. Тапур-тапур оёқ товушларидан кейин зулматга чўмган бог ортида «қарс-қарс» этган тўппонча овози янгради...

Фазилат пойгакка беҳуш йиқиларкан, амакисининг:

— Тамом, уйим куйди, хотин! — деб инграганини эшитди.

У ўзига келиб кўзини очганида... еттинчи лампа шуъласида ерда тиз чўкиб утирган амакисини ва унинг рўпарасида, ағдарилган хонтахтанинг теппасида турган Жабборни кўрди. Овлақдан, жуда овлақдан Жабборнинг зил-замбил сўзлари қулогига кирди:

— Ажали етмаган экан, қочиб қутулди! Ў-ку виждонсиз бир малъун экан. Лекин сиз... кўз олдингизда бўлган бу ёвузликка қандай чидадингиз, амаки? Инсофу диёнат дегандан зигирча борми сизда ё ҳаммасини жигилдонга урганмисиз?

— О, ука! Билмайсиз! Кўп нарсани билмайсиз!

— Биламан! Сиз ўз бошингизни асраш пайдасиз! Аммо бундай қилиб асраган бошни эл-юрт орасида қандай кутариб юрасиз? Майли! Менинг гапим тамом. Бироқ билиб кўйинг: бу разолатни менга нисбатан қипсиз, бошқа йигитларга қила кўрманг. Эсингизда бўлсин — қасосли дунё бу!

Жаббор ағдарилиб ётган хонтахтани айланиб ўтиб, уйдан чиқа бошлади-ю, Фазилатнинг секин инграгани-

ни эшитиб тўхтади, унга қарамай, зимистон даҳлизга тикилганича деди:

— Майли, омон бўлинг! Омон бўлинг, Фазилатхон!

Бу унинг сунгги сўзи бўлди. Эртасига Фазилат унинг урушга кетганини, ҳатто Тошкентга ҳам тушмасдан тўғри фронтга жўнаб кетганини эшитди... У бир ойгача уйдан чиқмади, тўшак ёзиб ётиб олди. Бир ойгача Бўрибоевдан ҳам дарак бўлмади, бир ойдан кейингина қишлоқда миш-миш гап тарқалди юқоридан бу ишларни текширгани одам келганмиш, Жамол Бўрибоев қамалган эмиш... Бу миш-мишлар ростми, ёлгонми — буни суриштириб ўтиришнинг ҳожати-ям бўлмади. Худди ўша куни, «Жамол Бўрибоев қамалибди», деган гап тарқалган куни кечқурун у ўз оёғи билан кириб келди.

Бўрибоев деярли ўзгармаган, фақат почтапўстинининг ўрнига шинель, қундуз қалпогининг ўрнига фуражка кийгану салгина ранги олинган эди, холос.

Жамол Бўрибоев кўп ўтирмади, майда-чуйда буюмларини йиғиштирди-да, ўрнидан турди.

— Урушга кетяпман, — деди у ҳамон тўшақда ётган Фазилатга. — Билмадим... агар сизга муҳаббат қўйиб гуноҳ қилган бўлсам... бу гуноҳимни қоним билан ювмоқчиман. Омон бўлсак, қўришармиз ҳали!..

Фазилат Жамол Бўрибоевнинг фронтга кетиш тарихини кейинроқ эшитди.

Жаббор жўнаб кетгандан кейин Бўрибоевнинг иши вилоят бошлиқлари йиғинида муҳокама бўлибди. Муҳокамада Бўрибоев Фазилатга айтган гапини таъкидлабди: қизни йўлдан уриш хаёлимда ҳам йўқ, биз бир-биримизни қаттиқ севиб қовушганмиз, агар севги жиноят бўлса, мени фронтга жўнатишларингни сўрайман, гуноҳимни жангда юваман, деб арз қилибди. Йиғилишда унга қаттиқ ҳайфсан эълон қилиб, илтимосини қондирибди.

Бу дунё ўзи шундай тескари дунё экан. Сал ўтмай, Жабборнинг Харьков остонасидаги шиддатли жангларда қаҳрамонларча ҳалок бўлганлиги тўғрисида қариндошларига қорахат келди. Надоматлар бўл-гайким, бу машғум хат бу сафар қалбаки эмас, рост бўлиб чиқди. Жамол Бўрибоев эса... қирқ бешинчи йилнинг ёзида эсон-омон қайтиб келди. Унинг урушда нималар қилгани Фазилатга қоронги, бироқ «гуноҳларимни қоним билан юваман» деган гапининг устидан чиққан бўлса керак, елкасида старший лейте-

нантлих погони, кўксиди қўша-қўша орден ва медаллар, энг муҳими — икки марта яраланганлигини сатувчи белги бор, мардона кўкрак кериб кирибди...

Фазилат бўлса... Жамол Бурибоев урушга кетгандан кейин бир-икки ойгача одамларнинг кўзига кўринолмай, уйдан чиқмай ётди. Бир-икки марта ўзини ўлдириш хаёлига ҳам борди, бироқ кўкси татаиб да питирлаган фарзанд уни чоқ лабидан қайтарди. Ногирон бўлиб туғилган бу тўнги фарзанд барибир турмади, уч ёшга тўлар-тўлмас вафот этди. Бироқ шу фарзанд туфайли у ўлимдан қолди, шу фарзанд туфайли Фазилат кейинчалик, Жамол Бурибоев фронтдан эсон-омон қайтиб келгандан кейин унинг инонихтиёрига бўйсунди...

Одам лойдан яралган, деганлари ёлгон экан, тошдан яралган экан одам! Фазилат бошига тушган ҳамма кўргиликларга дош берди. Усти бутун, ичи тутун. Фазилат икки фарзандини не ҳасратда боқиб катта қилди. Фарзандлари, шукур, ёмон бўлишмади, қингирқийшиқ йўллардан кетишмади, илмли-билимли бўлишди. Рост, ўгли Қодиржон — боши тошдан бўлсин, илойим! — хиёл отасига тортди, бироқ қизи Латофат! Латофат, худо умрини берсин, ақли-ҳуши жойида, меҳрибон, жонкуяр, инсофли қиз бўлди.

Наҳот суюкли қизи ҳам унинг ўзига ўхшаган бахти қаро бўлса? Наҳот унинг бошига тушган мусибатлар қизининг ҳам бошига тушса? Тушмасин деса... кимга боради? Беадад ҳасратларини кимга айтади?.. Биттаю битта борадиган одам — домла Шомуродов бўлса бўлиб утган шунча ишлардан кейин Фазилат қайси юз, қайси виждон билан ундан мадад сўраб боради? Чолнинг юзига қандай қарайди?

Фазилат тонг отгунча мижжа қоқмади.

ТЎРТИНЧИ БОБ

1

Домла уйгонганида хона ҳали қоронги эди. Ойна деразадан гуж-гуж юлдузга тўла бир парча осмон кўриниб турар, қаердадир олисда, афтидан, сой томонда бўлса керак, эшаклар ҳанграр, бир-бирлари билан баҳслашиб хўрозлар қичқирарди.

Домла инқилаб-синқилаб ўрнидан турди, эгни...

эски йўл-йўл пижамасини ташлаб, оёғига латта шиппагини илди-да, чироқни ёқди. Хонадаги буюмлар кечаси қандай булса шундай, жой-жойида турарди: алми-соқдан қолган катта, бесўнақай столнинг ўнг томонида чумоли изидай майда араб алифбесида ёзилган бир джаста қоғоз, чап томонда экспедициялар ҳисоботи, улкан мутахассисларнинг хулосалари солинган қалин папкалар, керакли китоблар. Стол рўпарасидаги девор Ўрта Осиёдаги ҳамма йирик сўғориш тармоқларининг сурати солинган улкан харита билан қопланган, унинг ёнига бўлгуси Сибирь — Ўрта Осиё каналининг йўли чизилган ва савол аломатларига тўлиб кетган ўша таниш харита осилган.

Сунги пайтларда домла бирдан икки қўлёзма устида ишлаш, бири тоғ арчаси ва унинг аҳамияти тўғрисида, бири — республикадаги барча сўғориш тармоқларини янгилаш ҳақидаги илмий иш эди. Лекин яқинда Гулсара аянинг таъзиясига келиб кетган институт директори Артём Поликарпов янги бир гапни айтиб қолди. Гуё домланинг Шимол дарёларини Жанубга буриш билан бир қаторда Ўрта Осиёдаги барча сув тармоқларини янгилаб чиқиш ва уларни тартибга солиш шарт деган маънода Ҳукумат раҳбарларига ёзган шахсий мактуби энг юқори доираларда ўрганилаётган эмиш. Шу боисдан институт директори ундан шу масалага бағишланган илмий ишини тезроқ тугатишини илтимос қилди. Сабаби, Поликарповнинг айтишича, юқори доираларда бўлган гап-сўзлардан кейин, сув хўжалиги раҳбарлари ҳам домланинг илмий ишини суриштира бошлашибди...

Одамлар қизиқ. Кошқийди домла бу гапни бугун айтган булса! У ўз фикрини исботлаб қанча-қанча мақолалар ёзди, илмий анжуманларда гапирди, лекин «энг юқорилар» қизиқмагунча ҳеч ким унинг гапларига эътибор бермаган эди, юқорилар қизиқиши билан ҳамма питирлаб қолибди!..

Домла бу гапни Артём Поликарповга айтмоқчи бўлди-ю, баъзи мулоҳазаларга бориб айтмай қўя қолди. Биринчидан, Артём Поликарпов унинг эски оғайниси Прохор чиноқнинг ўғли, ўз қўлида ўсиб катта бўлган олим. Иккинчидан, Поликарпов домлага бу гапларни хурсанд бўлиб гапирди, катта ёрдам ваъда қилди. Ваъдасининг устидан чиқди ҳам. Бир ҳафтадан кейин сув баланси бўлимининг кичик илмий ходими Ордали ҳозир столда қаланиб ётган мана шу папкаларни, домла истаган ҳамма китобларни етказиб берди.

Домла эски креслосига утириб, папкаларнинг богичини ечди. У бир соатча қимир этмай ишлади, кейин бугун аъзойи бадани увишиб қолганини сезди да, ўрнидан туриб, ҳовлига чиқди.

Богдай катта, сердарахт ҳовли ҳануз гира-шира қоронғи, лекин қишлоқ уйғонмоқда, қўшни ҳовлида чақалоқ йиғлар, сигир-бузоқларнинг му-мулаши, қўй қўзиларнинг маъраши эшитиларди.

Домла Шомуродов кўнгли бир хил бўлиб, қўн қанотли дарвоза ёнидаги эшикни очди. Куча кимса сиз, жимжит эди. Бироқ... ажабо! Дарвоза ёнидаги супада кимдир бошига эски чопонини буркаб, ёнига шляпасини қўйиб ухлаб ётарди.

«Ким экан бу, кечаси унинг уйини қўриқлаб ётган?» Домла бир ўйи индамай қайтиб кириб кетмоқчи бўлди-ю, эшигида нотаниш одамнинг ётишқ галати туюлиб, секин туртди. Чопонига буркалиб олган одам, худди шуни кутиб ётгандай, дик этиб ўрнидан турди.

Қудратхўжа!

Сийрак сочлари тўзгиган, лунжлари ичига ботиб, кампирдаҳан бўлиб қолган Қудратхўжа уйқули кўзларини қисиб, ишшайиб турибди.

— Ие, сенмисан, Қудратхўжа?

— Офарин! Танидинг! — Қудратхўжа бошига шляпасини қўндириб, мамнун илжайди. — Кечаси кампирингга бир фотиҳа ўқиб кетай деб келсам, дарвозанг да отнинг калласидай қулф. Ухлаб қолган бўлса безовта қилмай деб шўтга ётиб қола қолдим.

Нормурод Шомуродов нима дейишини билмай гўдайиб турарди. Уйга таклиф қилай деса, Қудратхўжанинг «фалсафа сўқиб» миясини қоқиб қўлига беришини билар, таклиф қилмай деса... фотиҳага келган одамни эшиқдан қайтариш одобдан эмас.

— Фотиҳага келган бўлсанг... уйга кир!

— Худога инонмас эдинг, қуръон ўқисам қаҳринг келмайдими?

Домла рўпарасида дилдираб турган бу муштдек* на одамга ўқрайиб қаради.

— Менга қара, Қудратхўжа! Ҳозир сен билан сафсата сотиб ўтиришга на вақтим бор, на тоқатим. Хоҳласанг кир, хоҳламасанг туёгингни шиқиллат!

Қудратхўжа бошидаги қимматбаҳо шляпасини тўғрилаб:

— Тарки одат амри маҳол! — деди. — Профисар!

булсанг ҳам қомагги-да беодоблигинг! Фотиҳага келган одамга ҳам туёгингни шиқиллат дейдиларми? Хўп, Гулсарабибини арвоҳи учун кираман, аммо шишанинг тағида булсаям борми қолган-қутгани? Бор булса, жиндак қуйиб бер. Маза йўқ, профисор...

Домла Шомуродов: «Ичмасам қаёқдан келсин қолган-қутгани?» — деб койиб бермоқчи бўлди-ю, кўчиб келган куни юк ташиган ёшлардан қолган шишалар эсига тушиб: «Юр», деб ҳовлига бошлади.

Қудратхўжанинг бахтига ошхонадаги шишаларнинг бирида озгина арақ, патнисда қаттиқ нон, қуш тўқилаган бир-икки бош чиллаки узум бор эди.

Қудратхўжа иродасига бўйсунмаган қалтироқ қўллари билан шишага ёпишди, «банияти шифо», деб пичирлади-да, пиёлага қуйишга ҳам сабри чидмай, шишанинг оғзидан қултуллади ича бошлади.

Нормурод Шомуродов Хўжанинг хатти-ҳаракатларини ижирганиб кузатаркан, кўз олдига лоп этиб бошқа бир манзара келди-ю, галати бўлиб кетди.

Минг тўққиз юз йигирма тўққизинчи йилнинг совуқ куз кунларидан бири, қишлоқ ўртасидаги бозор майдонида, машҳур гумбазли мачит олдида одам тирбанд: қишлоқ қулоқлари сургун қилинмоқда!

Қоп-хуржунлари араваларга ортилиб, жўнатилишга шайланган бир гуруҳ бойлар, қулоқлар, руҳонийлар орасида Қудратхўжа ҳам бор. Бошида чақмоқ телпак, эғнида оғир почапўстин, оёғида хром этик, қотма, шошмўйлов Қудратхўжа шерикларига ухшаб обидийда қилаётгани йўқ, йигилган оломонга, бири юрак ютиб, бири ҳадиксираб келган қариндош-уруғларига нола қилаётгани йўқ, гўё сургунга эмас, кўздан орзу қилиб юрган саёҳатга кетаётгандай, мўйловини диккайтириб кўкрак кериб турибди. Рўпарадаги оломонга, майдонни қуршаб олган отлиқ милиционерларга, Нормуродга ухшаган қишлоқ активларига гўё: «Шошманлар, кўрамиз ҳали, оқибати нима бўлади бунинг!» — дегандек, кўзларини қисиб, жағ пайларини ўйнатиб ёвқараш қилади...

Тўсатдан бозор майдонини аёл кишининг аччиқ фарёди зир титратди. Сўнг чекиниб йўл берган оломон орасида... паранжиси бир томонга оғиб кетган, бечачвон очиқ юзи ёш билан ювилган бир қиз... йўқ, гўзалликда тенгсиз бир ёш жувон кўринди. Жувон Паришон сочларини ҳавода қора бахмалдай ҳилпират-чиноч қўшдайдан учиб келиб, Қудратхўжанинг бўйнига осилди

Юзи офтобдай тиниқ, тимқора сочлари түпигига тушган, ҳусн-малоҳатда тенгсиз бу жувон — Ойниса эди.

Қудратхўжа уни қулоқ бўлишидан бир йил олдин, қўлидаги уч-тўрт яшар қизчасини чирқиратиб, бир камбағал йигитдан тортиб олганди, унинг қулоқ қилиниб, қишлоқдан бадарга бўлишига шу айби — камбағал йигитнинг ёш хотинини тортиб олгани ҳам сабаб бўлганди. Ойниса эса... қишлоқ аҳлининг фикрича, Қудратхўжанинг тузогига тушиб, азият чекапган Ойниса эса уввос тортиб, унинг бўйнига осилиб йигларди!

Бу галати манзаранинг шоҳиди бўлган бозор майдони гала-говур бўлиб кетди. Ойнисанинг қилигидан туклари тик бўлиб кетган Нормурод милиционерларга: «Ҳайданг бу ёт унсурларни!» — деб буйруқ берди, буйруқ бераркан, Қудратхўжа ақалли энди, фарёд чеккан гўзал хотинини кўрганида ўзгарар, дод деб юборар, деб ўйлади. Аммо юзи чўяндай қорайиб кетган Қудратхўжа, хотинининг оппоқ қўлларини бўйнидан шартта узиб, ўзидан итариб юборди-да, биринчи бўлиб отлиқ милиционерлар олдига тушди. Эри силтаганида ерга йиқилиб тушган Ойниса эса... қушдай питирлаганича, мозор майдонида ер тишлаб қолди. Шундай бўлса ҳам Нормурод Қудратхўжанинг фирибгарлигига учган ёш жувоннинг кузини очиб, уни тарбиялаш керак, деб унга ёрдам қўлини чўзди, олдин фаола хотин-қизлар сафига тортди, кейин Тошкентта ўқишга олиб тушди, ҳатто ошиқ бўлиб Гулсара бечорадан ажралиш фикригача борди. Яхшиям Ойниса рўйихушлик бермади. Бироқ қишлоққа ҳам қайтиб келмади. Биринчи эридан қолган Фазилатни, ўша, уруш йиллари Жабборнинг қарагига чўт солиб, кейин айниб кетган қизи Фазилатни қариндошларига қолдириб, бошқа эр қилди. Аммо бу сафар ҳам бахти чопмади: эри билан Хоразм томонларга кетди — у маҳалда Хоразмга поезд ҳам бормас эди — шу кетганича ном-нишонсиз йўқолди.

Ҳа, тақдирнинг тагига етиб бўлмас экан киши. Ойниса-ку дом-дараксиз кетди, бу эса, не балоларни кўрмаган, қулоқ бўлиб бадарга қилинган Қудратхўжа эса тегирмондан бутун чиқиб, ҳамон судралиб юрибди. Балки унинг бу юришда, «юз грамм»нинг бандаси бўлиб, бунчалар паст кетишида маъно йўқ бўлса йўқдир, аммо не-не одамлар аллақачон оламдан ўтиб кетганда бу бадбахтнинг ҳамон оёқ остида ивирсиб

юрши ҳам телба тақдирнинг галати уйинларидан эмасми?

Гуё бир қултум арақ эмас, бир пиёла обизамзам ичгандай жонланган чувак юзига қон югуриб, хира кўзлари муғамбирона қисилган Қудратхўжа сийрак мўйловини артиб, битта қурутни оғзига отди:

— Ҳа, нега қоққан қозикдай қаққайиб турибсан? Ўтир! Ё бу оламга устун бўлмоқчимисан, профисор?

Домла Шомуродов мийгида кулиб, каравот ёнидаги тўқима креслога чўқди. Бир қултум арақ билан тирилиб қолган Қудратхўжанинг ширакайф хатти-ҳаракатлари уни қизиқтира бошлаган эди.

— Бошқа нарсага ақлим етмаса ҳам, бу дунёга ҳеч ким устун бўлолмаслигига ақлим етади, Қудратхўжа!

— Ё тавба! — деди Қудратхўжа, оғзидаги қурутни лунжларида айлантириб. — Сенгаям ақл кирибди-да бўлмаса!

Нормурод Шомуродов гапнинг нишаби қай томонга огаётганини сезса ҳам кулиб жавоб берди:

— Ақл... ҳеч кирмагандан кўра, кеч кирганиям яхши, Хўжа!

— Ҳа, бу дунё ўзи шунақа экан, профисор! Бани одам аввал кўзи кўр, ақли ноқис бўлиб тугилар экан. Кўзи очилиб, оқу қорани таниб, буңдоқ ён-верига қараса... гўр тепасида турибди! Гўрни кўрганда ақли кираркан, осий банда!

Нормурод Шомуродов Сукротнинг бошидай улкан бошини силаганича бир дақиқа жим қолди. У Қудратхўжанинг нима демоқчи эканини гўрдан гап очишиданоқ илғаб олди. У ўлимни рўкач қилиб, кишилар дилига гусса солишни яхши кўрадиган, бу билан ҳам ўзига таскину тасалли бериб, ҳам ғурури голиб рақибларига таҳдид қилишни хушлайдиган «файласуф»ларни кўп кўрган, кўп учратган. Бу «фалсафа»нинг бутун чиркинлигига ақли етгани учун ҳам Нормурод Шомуродов одатда бу одамлар билан баҳс-мунозара қилиб ўтиришни ўзига муносиб кўрмас, уларнинг «улуг фалсафа»сига ичида бир кулиб қўя қоларди. Лекин ҳозир «эски қадрдони»нинг илмоқли гаплари қалбининг аллақандай нозик жойларига тегиб кетди-ю:

— Менга қара, Қудратхўжа! — деди ҳансираб. — Бу сийқаси чиққан гапларни қўзғашдан муродинг нима? Инқилоб қилиб, бизга ўхшаган бой-қулоқларнинг илдизига болта уриб нима орттирдинг,

демоқчимисан? Барибир сен ҳам гур оғзида турибсан демоқчимисан?

Қудратхўжа галати ишшайганича, пурим шляпаси ни бир кутариб қўйди.

— Йўқ! Бу гапингга қараганда сен ўлмайсан! Сен абадулабад устун бўлиб қоласан бу дунёга!

— Балки сендан олдин мен ўларман. Аммо-лекин...

— Во дариг! Ашаддий большевик ҳам ўлимга иқрор экан-да?..

— Ҳа, иқрор! Ҳаёт ҳам, ўлим ҳам табиат қонундир. Аммо сен мени ўлим билан қўрқитиб, пушаймон қилдираман, деб ўйласанг... номаъқул бузоқнинг гўштини ебсан, Хўжа! — Домла Шомуродов ҳаяжонланганидан ўрнидан бир туриб, қайта ўтирди, хаёлидан: «Менга нима керак бу субутсиз банги билан сафсата сотиб утириш?» — деган фикр ўтди.

— Э, ақлим қурсин! — деди Қудратхўжа пешонасига бир уриб. — Метин иродали большевик юрагидаги дардини очмаслиги керак эди-ку, ахир! Айниқса камнага ўхшаган ёт унсурлардан пинҳон тутмоғи керак эди-ку дардини!

— Тўғри! — Нормурод Шомуродов беихтиёр кулиб қўйди. У Қудратхўжанинг «фалсафа сўқишга» мойиллигидан воқиф бўлса ҳам, унинг анча «саводли файласуф» эканидан беҳабар эди. — Чин большевик, айниқса, сендай ашаддий душманлардан пинҳон тутмоғи керак юрак дардларини!

— Вой тавба! — деди Қудратхўжа ёқасини ушлаб. — Одам деган ҳам шунақа бўладими?

— Қанақа бўлман?

— Элик йил олдин қандай бўлсанг, ҳануз шундайсан! Тўнка бул кет-э!

Қудратхўжа, гўё аскияни қойиллатиб қўйгандай, тиззаларига шапатилаб ҳиринглаб кулди. Лекин унинг кулгиси, ҳатто «тўнка» деган ҳақоратомуз сўзи ҳам бу сафар Нормурод Шомуродовнинг қаҳрини келтирмади, аксинча, қандайдир шўхлигини қўзғатди.

— Сен-чи? Сен ўзгардим деб ўйлаясанми, Хўжа?

— Ўзгармабманми? Епирай, а?..

— Йўқ... афти-башаранг-ку, ўзгармоқ тугул гажилган ошиқ бул кетибсан-у, аммо фикр-зикринг, дилинг!.. Ё тавба! Инқилобдан кейин Шўро ҳукуматига қандай кек сақласанг, ҳануз шундай...

— Тўхта! — Қудратхўжа столдаги патнисни нарироқ суриб, олдинга энгашди, ўлакса товўқнинг бўйнидай ингичка кекирдагини чўзиб:

— Сен мени бунақа сиёсий гаплар билан қўрқитма! — деди ўқрайиб. — Сендақалар қулоқ қилган бўлсаям, шу ҳукумат озод қилди мени!

— Тўғри, ҳукумат сечи озод қилди, эрк берди-ю, аммо сен ҳамон дилингда кек сақлайсан, ҳамон...

— Ҳукуматга гинам йўқ маним. Аммо сен... Эсдан чиқадиган иш қилдингми ўшанда сен? Ёдингдами, мени қишлоқдан бадарга қилган куни тепада, гумбазли мачит майдонида... бечора Ойниса дод солиб келиб бўйнимга осиб-анда... — Қудратхўжа кўзлари пирпираб ўрнидан турди, чувак юзининг қат-қат ажинларига, чуқур ботган лунжларига қуйилган кўз ёшларини артади. — Қон йиглаб келиб бўйнимга осилганда... эсингдами, жиндак раҳм-шафқат ўрнига... шафқат ўрнига: «Ҳайданг бу унсурларни!» деб ҳайқирганинг ёдингдами, Нормурод?!

Домла Шомуродов ўз кўзларига ишонмай қолди. Назарида ҳозир унинг олдида боя супада гадога ўхшаб гужанак бўлиб ётган, бир қултум шароб учун тиз чуқиб, ер упишга ҳозир, маст-аласт Қудратхўжа эмас, ўша, бундан қирқ йил муқаддам бозор майдонида ҳуснда тенгсиз ёш хотини бўйнига осилиб йиғлаганда ҳам пинагини бузмаган, отдан тушса ҳам, эгардан тушмаган, калондимоғ бойвачча Қудратхўжа тургандай туюлди. У ўзидаги бу гайритабиий туйғуни аранг енгиб:

— Ҳуш? — деди. — Сенинг фикрингча, биз нима қилишимиз керак эди ўшанда? Халқнинг қонини канадай сўрган сендай бой-қулоқларга меҳр-шафқат қилишимиз керакмиди ўшанда? Хотинчаси йиглаб келди деб, биз ҳам обидийда қилиб, қўйиб юборишимиз керакмиди сени? Биз шафқат қилсак...

— Шафқат! Шафқат нима қилсин сенда?

— Тўғри! Сендайларга шафқат қилганимизда, сен... сенлар бизни нима қилардиларинг?

— Менми?

— Ҳа, сен?

— Отар эдим! — деди Қудратхўжа. Унинг ёшли кўзлари туйқусдан қандайдир ҳайрат аралаш бир нафрат билан чарақлаб кетди. — Гумбазли мачитнинг меҳробига тираб, бешотарнинг тигини мана шу хум-калланга тўғрилаб... отар эдим қарсиллатиб!

Домла Шомуродов беихтиёр бир сапчиб тушди-ю, пешонасидан чиққан совуқ терни артиб, зўрма-зўраки жилмайди.

— Мардона тан олдинг, қойилман сенга! Аммо

сўзингда мантиқ йўқ-ку, Хўжа! Сен мени меҳробга тираб отсанг, мен сенинг пешонангни силаб, меҳр-шафқат қилмоғим керакмиди ўшанда?

— Тухта! Гапдан чалғитма мени, профисор! — Қудратхўжа қалтироқ қўллари билан шишани оғзига тутди, тутди-ю, унинг бўш эканини куриб, газаб билан бошидан ошириб отди, олма шохларини шатирлатиб ўтган бўш шиша деворга тегиб чил-чил синди. — Нима демоқчи эдим? Ҳа! Бу дунёда арши аълога етганингни кўриб турибман. Аммо-лекин билиб қўй, профисор, борадиган жойимиз битта! Ал қасосил минал ҳақ! Мен ҳам эдим сендек, сен ҳам бўлурсан мендек! Тонгла маҳшарда учрашамиз ҳали! Пулсиротдан бирга утамиз ҳали, Нормурод эшон! Ҳа!

«Тагин эски ҳаммом, эски тос! Мискину мажруҳлар, гарибу гураболарга мўлжалланган сафсата!»

Домла Шомуродов бор-будини бой бериб, адоий тамом бўлган бу дайди-девона билан баҳс-мунозара қилиб ўтиришнинг бутун бачканалигини яна бир бор ҳис этди, лекин унинг пулсирот тўғрисидаги гапи яна гашига тегиб:

— Ҳей, Хўжа! — деди тўсатдан таҳдидли ўқрайиб. — Биласанми, мен сенинг бу чиркин сафсатарингга инонмайман. Агар-чи, сен пулсирот деб, инсофу адолатга шама қиялган бўлсанг, шуни билиб қўй — менинг виждоним пок! Менинг пулсиротим имону эътиқодимда! Ўзим инонган улуг гоаяларда! Мен ҳеч қачон бу гоаяларга, имону эътиқодимга хиёнат қилган эмасман! Ҳеч қачон виждонимни сотган эмасман, инсофу адолатни унутган эмасман! Агар сен айтган пулсирот кўприги бор бўлса, агар ундан гуноҳсиз бандалар ўтиб, гуноҳкорлари жаҳаннамга йиқиладиган бўлса... мен ундан сен билан баробар ўтишга розиман! Ким ўтиб, ким йиқилади — кўрамиз ҳали! — Нормурод Шомуродов бунинг ҳаммасини нафас олмай жўшиб гапирди-ю, уридан туриб кетди. У Қудратхўжага қараб: «Бас! Бўлди! Кўтар жийда халтангни!» — демоқчи эди, бироқ шу пайт беш-олти яшар ўғилчасини етаклаб дарвозадан кириб келган ёш жувонни кўриб, тилини тишлади.

Ҳовлига кирган ёш жувон, қўлидаги саватини ерга қўйиб, бош эгиб салом берди.

— Келинг, қизим...

— Ошхонада майда-чуйдаларим қолганди, олсам майлими, отахон?

Домла Шомуродовнинг хаёлидан: «Шу уйнинг эгаси!» — деган фикр ўтди.

— Бемалол, қизим, бемалол.

Ёш жувон утилчасини етаклаганича, ўдагайлашиб турган икки чолнинг ёнидан ёзги ошхона томон утиб кетди.

Қудратхўжа қандайдир маъноли тиржайиб:

— Урозқулди келини, танидингми, профисор? — деб сўради.

— Қайси Урозқул?

— Э, ўша, фақирдан юзбошилиқни тортиб оберган огайнинг Уроз хўроз бор-ку, хотирингдан кўтарилдими? Ушанинг келини. Эри механизатор. Бу жой шуларники эди. Жиянинг Отақузининг битта писандаси билан шундоқ жойларини сенга бўшатиб беришди! Тенглик-да, тенглик!

Домла Шомуродов негадир бирдан бўшашиб, бошини хам қилди. У жияни Отақузидан бунақа дангиллама уй-жой сўрамаган, зотан унга, бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гўрда турган қарияга ўрдадай ҳовли-жойнинг зарурати ҳам йўқ, хусусан, бировларни ўқситиб, иссиқ жойидан кўзгатишнинг ҳожати йўқ эди!..

Ошхонанинг эшигида утилчасини етаклаб олган ёш жувон кўринди. Утилчаси оёғини ерга тираб гингшир эди.

— Ойижон! Богимиз яхши! Кетмаймиз богимиздан!..

— Жим бўл, зумраша! Ана, раис буванг келяпти! Нақ ўлдиради эшитиб қолса!

Қудратхўжа яна ёқимсиз ҳиринглаб кулди:

— Раис бува! Ҳи-ҳи... Бурунда: «Ана олабўжи!» деб қўрқитишарди. Энди мана... тақсиримнинг жиянларини айтиб қўрқитишадиган бўлишди одамлар!..

Домла Шомуродов индамай ўрнидан турди. У титрар эди.

Ёш жувон кўзлари алақандай чақнаб, катта, сердарахт ҳовлига, оқланган деворларга, ҳаворанг бўёқлари нафис товланган ойнабанд айвонга қаради.

— Яхши ремонт қилсизлар. Биз ҳам бу йил ремонт қиламиз деб режалаб қўювдик...

Қудратхўжа бошини мастона ликиллайтиб:

— Хафа бўлма, қизим Нодира! — деб гўлдиради. — Бари бир борадиган жойимиз битта...

Нодира унга жавоб бермай, Нормурод Шомуродовга юзланди:

— Майли, буюрсин, домла! Мен шунчаки... ўн йил

туриб, ўрганиб қолган жойимиз эди. Бу ҳовлидаги ҳар бир дарахт, ҳар бир гулни ўз қўлим билан парварши қилгандим. Шунга... кўнгил ўлгур...

Домла Шомуродов хижолат чекиб, томоқ қирди!

— Мен тушуниб турибман, қизим, ҳаммасига гушуниб турибман...

— Майли, буюрсин.. — Нодира бир қўлига саватини олиб, бир қўли билан ҳамон ҳиқиллаб йиғлаётган ўғилчасини етаклаб ҳовлидан чиқди.

Қудратхўжа тилини такиллади:

— Ана инсофу ана адолат! — деб хитоб қилди. — Адолат қачон бўптики, энди бўлсин..

Нормурод Шомуродов ялт этиб қаради. Қудратхўжанинг совуқ кулгиси гўё хазон тўзгитган кузги шамолдай, унинг дилидаги барча шубҳаларни тўзгитиб юборди.

— Йўқ! — деди қаддини ростлаб. — Бўлган адолат! Уша, сен қишлоқ ўртасида раста-раста дўкон очиб, камбағалларни шилиб кафангадо қилган маҳалларда бўлган диёнат! Бир бечора ялангоёқнинг ёш хотинини қўйнидан тортиб олган пайтларингда бўлган адолат! Эсингдами, Хўжа, ўшанда, кечаси ёлланган каллақсарларинг билан Ойнисани олиб қочганингда, унинг эри... қўй оғзидан чўп олмаган бир мўмин йиғит... ўзини қабристон чинорига осиб қўйгани эсингдами, бойвачча?..

— Эсимда, профисор, эсимда. Аммо-лекин...

— Йўқол кўзимдан! — ушқирди Нормурод Шомуродов. — Энди ҳалиги... ишониб юрган пулсирот кўпригингда дуч келмагунимизча қорангни кўрмай сенинг!

Унинг важоҳатидан қўрққулик эди. Қудратхўжа ялтоқланиб ишшайганича дарвоза томон тисарилди. Нормурод Шомуродов муштини боши узра кўтарганича унинг кетидан бир-икки қадам юрди-да, қолсизланиб зинага ўтириб қолди. Гарчи рақиб Қудратхўжа кўнглидаги бор гапи, бор аламини тўккан бўлса ҳам, гарчи уни уйдан ҳайдаб чиқарган бўлса ҳам, дилида қандайдир бир губор қолган, у ўзидан норози эди. Домла сўлгин нигоҳ билан сердарахт ҳовлига, куни кеча ремонтдан чиққан ҳаворанг айвон устунларига қаради, қаради-ю, кўнглидаги губорга сабаб шу ҳовли-жой эканини тушунди. Боя хаёлидан ўтган ўй: «Ошимни ошаб, ёшимни яшаб бўлганимда мен нима қилардим бу шоҳона уй-жойни?» — деган фикр яна кўнглига келди. У юраги қаттиқ санчиб,

деворга суянди. Хайрият, шу пайт Отақузининг бог эшиги очилиб, келини Олия кўринди. Олия чолнинг аҳволини кўриб, чопқиллаб ёнига келди.

— Юрагингиз санчяптими? Дори берайми, тогажон?

— Йўқ, йўқ, ҳозир босилиб қолади... Отақузи уйда-ми?

— Йўқ, тонг палла чўлга кетувдилар. — Олия Нормуроод отага азалдан хушёқадиган қандайдир жуда габийй бир ибо билан бошини бир томонга сал эгиб, меҳр билан тикилиб турарди. — Сиз ташвишланманг, тогажон, Отақузи акамлар китобларни тартибга солишни котибага топшириб кетдилар. Ҳозир клубдан одам келиши керак. Қизлар ҳам бўш. Бугун ҳаммасини тартибга соламиз.

— Мен китобларни уйлаяпганим йўқ! Отақузини айтаман... Бу уйнинг эгаларини рози қилганмиди ўзи?

Олиянинг боши пастроқ эгилди.

— Ҳа, бошқа ердан... худди шундай уй-жой олиб берганлар. Фақат... янги жой бўлгани учун водопровод ўтмапти ҳали.

— Ўтмаган бўлса... иссиқ жойларидан қўзгатиб нима қиларди буларни?

— У киши... сизни ўйладилар... — Олия кўзини ердан узиб домлага қаради. Домлага жуда ёқадиган иболи озгин юзига қизиллик югуриб: — Ахир сизга ҳам осон эмас-да, — деди «қулт» ютиниб. Унинг бу сўзю «қулт» этиб ютиниши чолнинг юрагини «шиг» эттирди.

— Сизга раҳмат, қизим, — деди у кўнгли эриб. — Сиз ўйламангки, мени қилган яхшиликларингизни қадрламайди, деб! Қадрлайман. Жудаям қадрлайман, болам. Аммо мени деб Отақузининг гап-сўз бўлишини хоҳламайман! Майли, болам, сизга айтадиган гап эмас бу. Отақузи билан ўзим гаплашарман.

Олия «яхши» дегандай бош иргади-да:

— Чойга чиқасизми, тогажон? — деб сўради. — Ўёқда Ўрозқул отамлар келиб, кутиб ўтирибдилар.

— Э, шунақами?

«Буям уй тўгрисида келган! Отақузидан арз қилиб келган... Кўчиб келмасимдан туриб, бошим гавгога қолди...»

— Хўп, болам, — деди домла Шомуроодов. — Ҳозир чиқаман.

Домла Ўрозқулни яхши кўрарди. Қишлоққа келганда уни кўрмай, бир-икки кун унинг богида бўлиб, тонготар суҳбатлар кўрмай кетмас эди. Киши ўз тенгдошларининг, ёшлиқда бирга усган ёр-биродарларининг қадрини кексайганда билар экан. Бу тенгдошлардан бири шу Ўрозқул, бири мардикорлиқда тилмочлик қилган, ҳозир тоғда, ўрмон хўжалигида ишлаётган Прохор Поликарпов, эскича айтганда Прохор чиноқ. Яна бири... ҳалиги пияниста — файласуф Қудратхўжа! Бор-йўғи тўрт киши қолибди!..

Домла Шомуродов қишлоққа келганида Ўрозқул ҳам уни албатта йўқлаб келар, аксарият, эски қадрдонларнинг бошини қўшиб, кўрган-кечирганлардан гурунглашиб ўтиришни яхши кўрарди. Умри меҳнат билан ўтган бу чолнинг алақандай шўх кузларида, жоноқи олмадай қип-қизил юзида, ҳалиям оқидан қораси кўп муртининг четларида гўё «парр» этиб учишга тайёр қушчадай муғамбирона бир ифода доим яшириниб турарди.

Мана, ҳозир ҳам айвонда чой ичиб ўтирган Ўрозқул уни кўрди-ю, тақасимон муртини қимирлатиб, сийрак қошларини учириб, шўх кулимсиради.

— Қадингизни сал ростлаб юринг, мулла Нормурод! Бу аҳволда ким тегади сизга?

— Лаббай? — деди домла, унинг қочиригига тушунмай.

— Қулогига сариеғдек ёқади-ю, гўлликка олади-я ўзини! Сал қадингизни тутиб юринг деяпман сизга! Ҳозир кампирлар ҳам мол-дунёга эмас, қади-қоматта қараб тегадиган бўлишган, ҳа!

Домла ҳадиксираб ошхонага қаради. Олия газ плитада жазбузга киришган эди.

— Қариганда топган ҳазилингни қара-ю!

— Нима? Умидинг йўқми бу дунёдан?

— Умидим... тезроқ кампиримнинг ёнига борсам.

— Бу аҳволда Гулсарабиби бошига урадим сени? Сал тетикроқ чол керак унгаям! — Ўрозқулнинг сал қийғоч кўзлари шўх қисилиб, қадрдонига бошдан-оёқ разм солди-да, туйқусдан:

— Қани, бўлмаса лаш-лушингди йиғиштир! — деди.

— Уйда Гулсарабибини дардини чекавериби, адои тамом бўпсан! Тоққа чиқиб шамоллаб келамиз...

Домла гамгин жилмайди.

— Ҳамма кампирлар тоққа чиқиб кетибдими?

Ўрозкулнинг офтобда хўп пишган, қорамангиз юзи-
га яна табассум югурди:

— Гулсара, Гулсара дейсан-у, ўзинг ҳам тополмай
турган экансан-да бунақа гапларни! Огайнимиз Про-
хорникига қаймоқдай ошпоқ ўрис кампирлар кепти.
!Прохор айтди, опкел, кўрсин шуларни, деди!

— Ҳазилингни куй!

— Ростим шуки, Прохор шўрликнинг тоби қочиб
қопти. Ҳам зиёрат, ҳам тижорат. Кўриб келамиз.
Шояд кўнгли кўтарилиб, ўрнидан туриб кетса... —
Ўрозкулнинг лабларидаги шўх учқунлар сўниб, кўзига
маъюслик чўқди. — Мардикорликда бўлган ёр-биро-
дарлардан кимлар қолди? Ана у бангини ҳисобга ол-
маганда, бор-йўти учовимиз қопмиз. Бир-биримиздан
хабардор бўп турайлик!

— Нимада чиқамиз тоққа? Кулик борми?

— Бор. Иккита «Волга» шай бўп турибди.

— «Волга»да чиқса бўладими?

Ўрозкулнинг мунчоқ кўзлари яна мугамбирона
қисилди.

— Бошқа «Волга»ларни билмадим-у, аммо Ўроз-
кулди «Волга»си чиқолмайдиган тоғ бўлмайди, огайни!

У уй тўғрисида лом-мим демади. Шундай бўлса ҳам
қадронлар орасида губор бўлишини истамайдиган
одам, домла уй тўғрисида ўзи гап очгиси келди-ю,
Ўрозкулнинг дастурхонга фотиҳа ўқиганини кўриб,
индамай қўя қолди. «Қанча гап бўлса йўлда гаплашар-
миз», деб ўйлади у.

Домла уйдан майда-чуйдаларини олиб, кийиниб
чиққанида Ўрозкул хачирдай келадиган иккита кул-
ранг ҳангини шай қилиб, дарвозада кутиб турарди.

Эшакларни кўрган Нормурод Шомуродов профес-
сорлиги эсига тушиб, бир лаҳза иккиланиб қолди,
кейин ичида ўзидан кулиб («Энди профессор бўлдинг
нима-ю, бўлмадинг нима!»), жиловни қўлига олди.

— Қойилман «Волга»ларингга! Аммо тоққа қачон
етиб борамиз бу «Волга»ларда?

— Мин, минавер! — деди Ўрозкул. — Нар и борса
ўн чақирим йўл, бирпасда борамиз!

Офтоб терак бўйи кўтарилган, эрталаб машинада
сув сепилган асфальт йўллар сақичдай ялтиллаб ту-
рар, кўчанинг икки юзидаги учлари чирмашиб кетган
чинор ва оқ тераклар ерга тангадек ҳам нур ўтказмас
эди.

Икки чол, кўчада гиз-гиз учган машиналарни, куча-
ниб ўқирган самосваллар, унсиз сирпанган енгил

«Москвич»ларни четлаб, йўл ёқасидан йўртиб боради. Бир маҳаллар машина ўтганда анграйиб қарайдиган одамлар энди эшак минган бу икки мўйсафидан ажабланиб қарашар, ёшлар бир-бирларини тўртинчи кўйишарди.

Қариялар эски қалъа ўрнидаги тепага чиқиб, чапга бурилдилар. Эски қалъадан асар ҳам қолмаган, ҳозир бир томони парк, бир томонида ойнабанд мактаб қада кўтарган бу тепалиқдан тоғ томонга чўзилган серда рахт улкан қишлоқ, ҳатто хийла йироқдаги, қишлоқ билан тоғ ўртасидаги Мингбулоқ толзорлари ҳам кўзга аниқ чалинади.

Домла болалик чоғларида кўҳна қалъа деворига миниб, қишлоқ боғларига, ўзан бўйидаги тегирмонларга, тегирмон бўйидаги оқ теракларга уя қўйган лайлақларнинг кўк қаърида оқ елкандай оҳиста сузишига тикилиб, хаёл суришни яхши кўрарди. Ҳатто анча кейин, олим бўлиб шаҳарга кўчиб кетгандан кейин ҳам ора-сира қишлоққа келган пайтларида, тепага чиқиб, танҳо ўтиришни севарди. Энди қишлоқ тамом ўзгариб кетган, бир-бирига туташган пастқам уйлар, дўконлар, тепалиқдаги раста ва мачитлар, қўқон-арава зўрга ўтадиган тор кўчалардан ном-нишон ҳам қолмаган. Ҳозир қадимги қалъа ўрнидаги тепалиқдан тўрт томонга ўқдай тўғри кўчалар ўтган, асфальт билан қопланган бу кенг, чиройли кўчаларнинг икки ёнида опшоқ, муҳташам уйлар саф тортган. Бироқ ажабо! Янги қишлоқ отанинг қалбида галати ҳислар уйғотмоқда эди. У ақлан бу ўзгаришлар яхши бўлганини тушунар, тор кўчалар, пастқам ва зах уйлар, кўримсиз расталар, эски мачитлар ўрнида қада кўтарган бу муҳташам биноларнинг қадрига етар, лекин қалби.... қалби гўё азиз бир нарсадан айрилгандай бетиним ачишар эди... Кўнгил тушмагур болалик йиллари ўтган жойларни, баҳор кунлари варрак учирган томларни, кечалари алламаҳалгача бекинмачоқ ўйнаб, яшириниб юрган кўҳна уйлар, сомонхоналар, умбалоқ ошиб ўйнаган Қўштегирмон соҳилларини қўмсар, уларни яна бир кўргиси келарди.... Қизиқ нарса экан инсон! Болалик чоғлари қанчалик ғариб, қанчалик юпун бўлмасин, кексайганда уни қўмсайверар экан киши!

Асфальт йўл, кечаси ота ўтган эски тегирмон яқинидан ўтиб, ўзан ёқасида узилди. Икки қария тагида бир ҳовучгина сув жилдираган ўзан бўйлаб унгла, тоққа қараб кетишди.

Нормурод Шомуродов, лоақал қишлоқдан чиққач машина камаяр, чанг ва бензин ҳидидан қутулиб, сал эркин нафас олармиз, деб уйлаган эди. Йўқ, акси бўлди. Шағал юкланган самосваллар, қандайдир қурилиш материаллари ортилган оғир «Маз»лар Мингбулоқ томон узлуксиз, жўрттага қилаётгандек ўкириб, эрталабки соф ҳавони бензин ва қора дуд ҳидига тўлдириб утарди.

Домла Шомуродов бошини асабий сараклатиб:

— Бу нима гап узи? — деди. — Тогда кон-пон топилган эмасми, Урозқул?

Кўк ҳангисини хих-хихлаб сал олдинда кетаётган Уроз хўроз угирилиб қаради.

— Ие, Мингбулоққа улкан молхона тушяпти-ю, ха-баринг йўқми ҳали?

Домла қишлоқ билан тоғ оралигида катта чорва комплекси қурилмоқчи бўлаётганини эшитган, ҳатто бориб кўрмоқчи ҳам бўлган, бироқ кейинчалик ўз дарди билан бўлиб, бу гаплар хаёлидан кўтарилган эди.

«Ё тавба. Бу осмон тагида бошқа жой қуриб қолди-ми?» — деди у, ичида кимдандир астойдил ранжиб.

Унинг ранжиши бежис эмас, Нормурод Шомуродов учун энг азиз болалик эсдаликларидан бири суюкли Қўштегирмон соҳилларига боглиқ бўлса, бири мана шу Мингбулоқ жийдазорларига боглиқ эди.

Инсон қули билан эмас, табиат ўзи яратган бу ярим ёввойи тўқайзорнинг бир томони адирларга, бир томони тоққа туташиб кетарди.

Унинг чор атрофи тол ва терак, қайрагоч, арча ва жийда билан уралган, ичида эса беҳисоб булоқлар, кўзгудай тиниқ, мусаффо чашмалар қайнаб ётарди. Суви тишни кесадиған бу булоқлардан оқиб чиққан ариқчалар бир-бирига қўшилиб, серкамар ҳовузчалар, сербалиқ тўгончалар ҳосил қилар, атрофи жийда ва тол билан уралган бу ҳовузчаларга бир шўнгиб чиққан одам саратонда кунбўйи дилдираб юрарди. Беҳисоб булоқларнинг ораси эса тиззадан келадиган ва ҳеч қачон, ҳатто ёзги жазирамада ҳам саргаймайдиган ям-яшил ўтлоқ бўлар, колхоз бу ўтларни ёз буйи ўриб тутатолмас эди...

Домла Шомуродов болалик пайтларида Воҳид-хўжага ўхшаган казо-казолар ёзда Мингбулоққа кучиб чиқар, энг катта, энг серсув булоқ бўйларига қўшни қирғизлардан сотиб олган оқ ўтовларини тикиб, бўлиқ пичанзорларга оқ биялар боглаб,

қимизхўрлик қилишар, кечқурунлари эса, айниқса, куз фаслида, Мингбулоқ ортидаги қирларда улоқ чапилар, отлар дупури, чавандозлар қийқириғи еру кўкни ларзага соларди...

Мингбулоқдаги қушлар-чи? Теракларга уя қўядиган лайлақлар, пичанзорларни тўлдириб юрадигаң беҳисоб беданалар, ҳар жийда, ҳар чангал тагига яширинган булбуллар, энг хилват жойлардан, қамишзорлар орасидан пар-пар учадиган урдақлар, гозлар, адирлардан, шувоқзорлардан чақнаб тушадиган тустовуқлар, булдуруқлар, қўйингки, оламда қуш зоти йўқ эдики, Мингбулоқда бўлмасин, Мингбулоққа уя қўймасин!.. Мингбулоқ жийдаларининг ҳиди-чи? Бу опшоқ кумушранг жийдалар ёз арафасида қийғос гуллар, шунда фақат Мингбулоқ эмас, бутун қишлоқ бутун рўйи заминни бошқа ҳеч бир дарахт, ҳеч бир гул ҳидига ухшамайдиган, хушбўйликда тенгсиз жийда атри тутиб кетарди!

Домланинг эсида: йигирманчи йилларнинг охирида, ер ислоҳотидан сал кейинроқ, қишлоқда камбағаллар уюшмаси ташкил бўлган пайтларда, Қўшчи союзининг раиси бўлган Нормурод ёзда ўтов тикиб, Мингбулоққа кўчиб чиққанди. Рост, бу иши учун, Мингбулоққа ўтов тикиб, бурунги замон бойларидай «гердайиб юргани учун» кейинчалик у кўп маломатларга қолганди. Лекин Мингбулоқда ўтган уша ёз, ҳар субҳидам шудринг билан ювилган бўлиқ ўтоқларда бия етаклаб юрган онлари, ўтилчаси Жаббор билан пичанзорларга тузоқ қўйиб, бедана тутган дамлари, тушда, бугдой уроғидан ҳориб қайтганда ўзини муздай булоқларга отиб, унинг шакар деса шакардек тиниқ сувларини ҳовучлаб ичган дақиқалари ҳали-ҳали эсида турибди! Ёлғиз Нормурод эмас, бу айланада унинг булоқларидан дўппидўппи сув ичмаган, ёзда жийда ҳидидан яйраб, кузда қўйинларини тўлдириб жийда териб емаган, саратонда унинг соя-салқин жойларида арча ҳидидан маст булиб ухламаган, қушлар нағмасидан завқланмаган тирик бир жон йўқдир! Наҳот молхона қурмоқчи бўлган донолар табиат ўзи яратган бу сўлим жойдан бошқа жой тополмаган бўлсалар?

Домла Шомуродов тўсатдан қаттиқ санчиган кўксини аста силаб, бошини кўтариб ён-верига қаради. Узан тугаб, Мингбулоқ толзорлари бошланган эди.

Уроққулнинг гапи лофми ё теварак-атрофда одам қораси кўринмагани учунми, Мингбулоқ ҳеч ўзгарма-

гандай туюлди отага. Терак буйи кўтарилган офтоб шугъласида бир томони дашт адирлари, бир томони тоғ арчазорларига тутшиб кетган бу ҳудудсиз чакалакзор худди баҳордагидай яшнаб ётарди. Гўё ёз бўлмаган, гўё дашт томондаги қир ва адирларни куйдириб кул қилган саратон офтобининг тиги Мингбулоққа тегмаган. Баъзи жойлари урилган, баъзи жойлари ўрилмаган пичанзорлар, кўзгудай ярқираган чашмаларни қуршаб олган мажнунтолар, кумушранг жийдалар, қул билан қайчилангандай бежирим туюлган садақайрагочлар, хушбуй арчалар гўё ҳозиргина булоқ сувига шўнгиб чиққандай яшнаб кетганди.

Йўл Мингбулоқни четлаб, тоққа ўрлаб кетди. Шу пайт олдинда бораётган Ўрозкул тўхтаб, орқасига қаради:

— Курдингми?

Домла эшагининг жиловидан тортиб, Ўрозкул айтган томонга қаради. Машина қатнаётган шагал йўл Мингбулоқни тикка кесиб ўтиб, гарбдаги адирларга уланиб кетган, у ерда, қирда қатор тизилган машиналар, гимирлаб юрган одамлар кўзга чалинарди.

Пастда, Мингбулоқни қиличдай кесиб ўтган шагал йўлнинг икки томонида қирқилган дарахтлар уйилиб ётар, бу дарахтлар кўп бўлмаса ҳам, отанинг назарида, гўё бутун Мингбулоқ оёқости бўлгандай, гўё ҳаммаёқ қийратилган, майсалар топталган, булоқлар булгангандай туюлди.

Домла Шомуродов шагал йўл четида қулаб ётган бу дарахтларга кўзи тушиши билан узоқ йили Прохор берган бир тарихий ҳужжат ёдига тушди, тушди-ю, худди эгарда эмас, тиканда ўтиргандай питирлаб қолди.

Аслини олганда, Прохор берган бу галати ҳужжат бор-йўти 30—40 сўздан иборат қисқагина телеграмма эди, бироқ узук-юлуқ телеграф тили билан битилган бу машғум ҳужжат замирида Ўрта Осиё табиатига нисбатан ёвуз бир муносабат ётарди.

Николай пошшога аталган бўлиб, андижонлик машҳур Миркомилбой билан миллионер заводчи Морозов жаноблари имзо чеккан ва Туркистон генерал-губернатори оқ фотиҳа берган бу телеграммада подшо ҳазратлари эндиликда темир йўлни тошқумир билан таъминлашдек оғир вазифадан ўзларини озод деб ҳисоблайверишлари мумкин эканлиги эътироф этилган эди. Токи рус ишчилар синфининг тинимсиз забастовкалари сабаб, империяда кўмир танқислигини ҳисобга олган унинг садоқати зоҳир фуқаролари

булмиш Миркомилбой билан Морозов жаноблари тоғ арчаларидан миллион-миллион кубометр кўмир тайёрлаш чорасини кўрмишларким, қуввати жиҳатидан энг олий нав тошкўмирдан қолишмайдиган бу арча кўмири оташараваларни ўн йиллар давомида таъмин этишга қодирдур!..

Прохор ўрмон хўжалигининг қайси бир ковагидан топиб олган бу телеграммани домлага бераркан, тез орада ўткир бир мақола ёзиб, ўтмишда кўп қиргинларга учраган «шўрлик тоғ арчаси»га нисбатан одамларда яхши бир меҳр-муҳаббат уйғотишга ёрдам бер, деб тайинлаган эди. Чунки ушанга ўз манфаати йўлида ҳеч нарсадан қайтмаган Миркомилбой билан Морозовга ўхшаган заводчи бойлар чиндан ҳам арча бечорани бешафқат қириб, бутун қурама тоғларини шип-шийдам қилиб чиққан экан.

Домла бу мудҳиш телеграммани кўрганида ўзиям ларзага тушиб, катта мақола ёзишга чоғланган эди, бироқ олим сифатида бу ҳужжатнинг оқибатларини ўрганаркан, тоғ арчаларининг «бошига тушган бошқа кўп қатлу қиргинлар»га дуч келиб, оддий мақола эмас, бутун бир китоб ёзишга жазм этганди. Чунки бу қиргинларнинг тарихи жуда узоқ, унинг бир учи ҳатто машъум Чингизхон истилосига бориб тақаларди. Ҳақиқатан, Чингизхон лашкарлари бу тупроққа қора тўфон, йўқ, қора чигиртка янглиг бостириб кирганда нафақат кўркам шаҳарлар, обод қишлоқлар, ҳатто табиат, айниқса, тоғ арчалари аёвсиз қирилган экан.

Домла бу ҳужжатларни ипидан-игнасигача ўрганаркан, тоғ арчаларининг сув муаммолари билан чамбарчас боғлиқ томонларини ҳам аниқлади-ю, мақолани йиғиштириб қўйиб, китоб ёзишга ўтирди. Бироқ у бўлиб, бу бўлиб китоб чўзилиб кетди. Ҳозир борганда Прохор ундан мақолани сўрайди, албатта, тунов куни аянинг фотиҳасига келганида ҳам шама қилганди. Домла бўлса...

— Ё тавба! — деди Ўрозқул, худди унинг ўйларини илғаб олгандай. — Бу дунёда нима кўп — ер кўп! Бошқа жой қуриб қолдими молхона қураман дейишса?

«Ҳа, зарарқунандалик бу! Душманнинг иши бу! — деди домла, кесилган дарахтларга тикилиб, лекин шу заҳотиёқ бу мудҳиш айблар бир маҳаллар унинг ўзига ҳам тақалгани эсига тушиб, ўзини койиди. — Йўқ, душманга бало борми бу ерда? Калтабинларнинг ўз

юрти, она табияти, ер-сувининг қадрини билмаган бe-фаросат нодонларнинг иши бу!»

Домла Шомуродов юраги яна боягидай қаттиқ санчганини сезиб ўзини койиди: «Беш кунлик умринг борми, йўқми, билмайсан-у, Мингбулоққа куюнасан! Мингбулоқни ўйлайман деб, эшакдан йиқилиб, ер тишлаб қолмагин тагин, Нормурод чол!»

— Қани, аргумогинга «чуҳ» де, огайни! — деди Ўрозқул. — Ана, кеп қолдик огайнимизнинг уйига!

Прохорнинг турадиган жойи Мингбулоқдан узоқ эмас, уртада фақат битта қир бор, бу қирнинг у томони ҳам кум-кўк сой бўлиб, бу сой тоғ ёнбағридаги бодомзорларга туташиб кетар, Прохор яшайдиган ўрмон хўжалигининг икки-уч ўйдан иборат маскани шу бодомзор ва арчазорлар қўйнида эди...

Икки қария ҳар жой-ҳар жойига ўтов тикилган, биялар тушовланган кўкаламзор сойни кесиб ўтиб, бодомзорга яқинлашганларида, пастда шарқираб оқаётган ирмоқ бўйида турган иккита «Газик»ка кўзлари тушди. «Газик»лар теварагида уч-тўрт зиёла-намо одамлар гаплашиб туришарди.

Шу пайт бодомзор ортида кимдир қаттиқ сўкинди, кейин: «Йўқ, раҳмат. Ўлсам ўлигимгаям келмай қўя қол!» деган чийилдоқ овоз эшитилди-ю, сўқмоқ йўлда... Артём Поликарпов кўринди. Бир нимадан саросимага тушган, гўё ҳозиргина ҳаммомдан чиққандай қизариб кетган Артём Прохорич машҳур профессорни эшак минган ҳолда кўриб, бир зум анграйиб қолди, кейин жадаллаб келиб кўришди.

— Э, саломатмисиз, бардаммисиз, Нормурод Шомуродович?

— Раҳмат ўғлим... Тинчликми ўзи?

— Тинчлик, тинчлик, — деди Поликарпов шошиб. — Огайнингизни биласиз-ку, феъли тез. Бир нарсани сураган эдилар, иложи йўқ десам, қайнаб кетдилар.

— Нима гап ўзи?

— Майли, — деди Поликарпов хижолат чекиб. — Огайнингиз ўзи гапириб берар. Айтмоқчи, айтган материалларингизни юбортирувдим. Олдингизми?

— Олдим, олдим. Раҳмат, ўғлим. Бир гаплашиб олсак бўларди.

— Кечирасиз, Нормурод Шомуродович, чўлни кўргани келувдик. Катта одамлар бор. Кутиб қолишди, кечирасиз...

Институт директорини кўриб, илмий иши тўғрисида яна бир гаплашиб оламан, деб турган домлага

Поликарповнинг муомаласи, айниқса, хайр-маъзури ҳам насия қилиб, кутиб қолган «катталар» ёнига чопиб кетиши анча малол келди. У кўнгли ўксиб, эшагини секин хихлади.

Бодомзорнинг орқасида, арча, ёнгоқ, дулана ва ёввойи олмалар чирмашиб кетган тоғ ёнбағрида урмон хўжалигига қарашли уч-тўртта уй оқариб куринар, биринчи уйнинг олдидаги улкан сада тагида... малларанг сочлари стилигаларнинг сочларидай патак бўлиб кетган, ўрта бўйли, қоқсуяк бир чол қўларини белига тираб, гўдайиб турарди.

— Ҳа, Прохорвой! — деди Ўрозқул. — Биз сени бетоб деб, қол-аҳвол сўрагани келсак, отдай кишнаб юрибсан-ку, огайни!

Прохор Ўрозқулнинг аскиясига жавоб бермай, қўлини бир силтади-да, оғир кирза этигини гурсиллатиб келиб, меҳмонлар билан кўришди, кўришаркан, кемтик қулогини ушлаб-ушлаб қўйди.

— Ҳа, бунақа хуноб бўлиш одатинг йўқ эди-ку! — деди домла Шомуродов. — Тинчликми ўзи?

Поликарпов: «Ке қўй, шу гапни», дегандек қўлини силтаб, сада тагидаги сўрига томон юрди-да, тўсатдан тўхтаб:

— Мингбулоқни кўрдингми? — деб сўради.

— Хўш?

— Кўрсанг... ўғлимга шуни айтувдим. Шу иш бекор бўляпти, молхона учун бошқа жой қуриб қолдими, дедим. Катта одамсан, юқориларга айт, десам...

— Энди фойдаси йўқ, дедими?

Прохор кемтик қулогини ушлаганича огайнисига таажжуб билан тикилди.

— Сен қаёқдан билдинг?

— Биламан-да!

— Йўқ, билмайсан! — Поликарпов кўкимтир кўзлари чақчайиб, саргиш мўйлови дикрайди. — Фойдаси борми, йўқми, аммо мен бу ишни шундоқ қўймайман. Ёзаман! Москвагача ёзаман. Айтмоқчи... — Прохор тўсатдан кемтик қулогини силаганича домлага қадалиб қолди. — Айтмоқчи, мақола нима бўлди?

— Мақола, — деди домла чайналиб, — бўляпти мақола.

— Битта мақолани икки йил ёзасанми? Буёқда, Мингбулоқ устидаги арчалар қиргин бўляпганда-я? Балли сендақа профессорга! Ундан кўра, ўртада жияним бўлгани учун ёзолмаяпман мақолани, деб қўя қол!

— Менга қара, Прохор.

— Қараб бўлдим, раҳмат. Аммо-лекин... бурунги Нормурод ўлибди-да бундан чиқди! Бурунги Нормурод индамай турмас эди! Жияни тугул, ўгли бўлсаям индамай турмас эди. Аммо Отақузига ҳам ҳайронман. Шундай ақлли одам...

— Кимни айтяпсан? Отақузиними? — эшакларни тушовлаб келган Ўрозқул қандайдир ёқимсиз ҳиринглаб кулди. — Ҳа, топибсан арзингга қулоқ соладиган ақлли одамни!

Нормурод Шомуродов ялт этиб қаради. Унинг хаёлидан: «Коса тагида нимкоса бор. Ўглининг уйига шама қиялпти», деган фикр ўтди. Гарчи Ўрозқулнинг ранжишга ҳаққи бор эканига иқроор бўлса ҳам оғайнисининг гапи, айниқса ҳиринглаб кулиши унга оғир ботди.

— Хуш, нима демоқчисан? — деди у, тўсатдан кўзлари ўқрайиб. — Дардинг бўлса кесатмасдан очигини айт!

Ўрозқулнинг ияги, ияги билан бирга оппоқ чўққи соқоли қаҳр билан дикрайди.

— Намунча жизиллаб қолдинг, Нормурод? Жиянинг Отақузи бурунги Отақузи эмас, десам, ёлгон буптими? Мана, Прохор ҳам айтяпти-ку!

Нормурод отанинг кўз олдига негадир ҳозиргина кўрган қишлоқ кўчалари, кўча юзидаги оппоқ уйлар келди, келди-ю, иккала оғайнисидан ҳам ранжиб:

— Инсоф йўқ экан сенларда! — деди. — Жияним шўрлик шу қишлоқни деб бир кун тиним билмаса, ҳаммаёқни обод қилса-ю...

— Обод қилдим деб, одамларни оёқ ости қиладими?

— Оёқ ости деб, нимага шама қиялганингни билман! — домла Шомуродов қалтироқ босиб қадронига юзланди. — Қўрқмай қўя қол, қайтариб бераман ўглингнинг уйини!

Ўрозқул уришқоқ хўроздай хезланиб олдинга талпинди. Прохорнинг «ҳай-ҳай»лашига қарамай, бир тутам соқоли қалтираб:

— Кошқийди гап шу битта уйда бўлса! — деди. — Ўғлимни ишдан ҳайдагани-чи? Хотининг шаллақилик қилди деб ўз ўрнидан олиб, чўлга сургун қилгани-чи? Кузингни кўп олайтираверма, Нормурод. Кечирасан, Отақузи сенга жиян экани ёдимдан кутарилибди!

Ўрозқул чопонининг этагини бир силтаб, эшаклар боғланган бедазорга қараб кетди. Бу кутилмаган жанжалдан гаранг бўлиб қолган Прохор бир ўртада лол

булиб турган Нормурод Шомуродовга, бир оқсоқланиб кетаётган Урозкулга қаради.

— Ҳой Урозкул, ақлингни едингми қариганда?

— Йўқ! Қуллуқ! — деди Урозкул эшагининг тушовини ечаркан.

Домла Шомуродов оёқлари қалтираб, секин ерга чўккалади, кўзлари аянчли жавдираб, огайниси Прохорга қаради.

— Энди бир ками... қариган чоғимизда уришиб, юз кўришмай кетишимиз қолувди. Тўхтат у тажангни, Прохор, тўхтат...

БЕШИНЧИ БОБ

1

Кўча эшигини энди очган Шукуров орқадан хотинининг:

— Ўртоқ Шукуров! — деб чақирганини эшитиб қолди. Маҳбуба илк бор турмуш қурган пайтларида эрини ҳазиллашиб шундай деб атаганича, ҳалиям гоҳи-гоҳида, айниқса, эрига ёққиси келган пайтларида шундай деб чақирарди.

Шукуров ўтирилиб қаради. Ҳозиргина ўрнидан турган Маҳбуба, эғнида нафис ипак халат, оёғида хошиясига зар тикилган бахмал шиппак, тўзгиган сочларини тузатиб, булиқ қадди-қоматини енгил тебратиб, зипиллаб келарди.

— Ҳа, ўртоқ Воҳидова! — деди Шукуров ҳам кулимсираб. — Нимани йўқотдилар?

— Сизни! — Маҳбуба теграсига кўкимтир буюк суртилган кўзларини ўпкалангансимон сузиб, эрининг ёнида тўхтади. — Илгарилари кечаси қачон келганингизни билолмай доғда қолардик, энди кетганингизниям билдирмайдиган бўлдингизми?

Маҳбубадан иссиқ тушак нафаси, атир-упа аралаш қандайдир нозик гулларнинг тиниқ бўйи келар, ўзиям ҳозиргина уйқудан турган оппоқ гўдакдай ёқимтой эди.

— Ноз уйқунгизни бузгим келмади-да, хоним!

— Раҳмат! — Маҳбуба отасига ўхшаб, тилла тишларини ярқ этказиб жилмайди. Бироқ унинг огзи тўла олтин эмас, фақат пастки тишларининг ўртасию юқори тишларининг четларигагина тилла қоплангани учун ўзига жуда ярашган, кулганда сал юмалоқ, оппоқ юзи жуда очилиб кетарди.

Маҳбуба ҳамон гинахонлик билан термилиб. юзи-га, пешонасига тушган соч толаларини тузатди. Унинг бу ҳаракати ҳам, кўзларини хиёл сузиб, ўпкалаб туриши ҳам, оппоқ қўллари, сийнаси, бутун вужудидан келаётган алақандай маъсумлик ҳам Аброр Шукуровичнинг юрагини «жиз» эттирди-ю:

— Кечирасиз, хоним! — деди кўнгли эриб. — Яна беш-ун кун сабр қиласиз. Бу долзарб кунлар утиб кетади. Кейин... ҳар бир минутимизга ҳисобот берамиз!

— Майли, туман раҳбарининг рафиқаси бўлиш осон эмас. Ҳўқиганмиз. Тушунамиз.

— Балли! Мана бу бошқа гап! — кулди Шукуров.

— Меҳмонингиз нима бўлди?

— Қайси меҳмон?

— Вилоят раҳбарини айтяпман. Келадиган бўлдими ахир?

— Келиши керак. Бироқ, тўтри даштга кетамиз!

— Кетсаларингиз... даштда қишлаб қолмассизлар ахир? — Маҳбуба ўз гапидан ўзи яйраб, хандон отиб кулди. — Буёқда Жамол акаям кептилар. Собиқ бўлсаям вазир муовини...

— Сиз қаёқдан биласиз у кишини?

— Ие, нега билмас эканман? — деди Маҳбуба ингичка қошларини чимириб. — Дадамларнинг эски кадрдонлари...

Тошкентда бўлган эски учрашув эсига тушган Шукуров қовоғини уйди. Ҳша куни у қайнотасининг уйдан чиққанида Жамол Бўрибоевнинг олдига кираман деб ўйламаган эди. Бироқ уни қабул қилган «Қишлоқ-техника» раиси ишни Бўрибоевга оширди-ю, истасин-истамасин киришга мажбур бўлди. Отақўзининг ҳикояси эсида турган Шукуров ўшанда турқи совуқ, калондимог бир одамни кўраман деб ўйлаганди. Бунинг ўрнига сал қорин сола бошлаган бўлса ҳам ҳануз бўйбаста келишган, вазмингина бир одамни кўрди. Агар катта-катта кўкимтир кўзларининг сал чақчайгани бўлмаса, бу оппоқ, бурни узун одамни чиндан ҳам хушсурат дейиш мумкин эди.

Жамол Бўрибоев ўшанда вазир бўлмаса ҳам вазир даражасига яқинлашиб қайтган одамларга хос бир салобат ва вазминлик билан муомала қилди, гарчи Шукуровнинг ҳамма илтимосларига: «Хўп бўлади, ёрдам беришга ҳаракат қиламиз», қабилидаги умумий гаплардан нари ўтмаган бўлса ҳам, жуда яхши қабул

қилиб, яхши кузатиб қўйди. Шукуров ҳозир унинг қуруқ ваъдалари эсига тушгани учунми:

— Хуш, — деди, хотинининг гапини хушламай. — Дадангиз билан қадрдон бўлсалар нима бўпти?

— Мен бир нима бўпти дедимми? — деди Маҳбуба хиёл ранжиб. — Шунчаки, баҳона билан туман катталаридан бир-иккитасини таклиф қилайлик деяпман. Кўчиб келганимизга бир-икки ой бўпти ҳамки, бир одам билан борди-келди қилмаймиз. Раҳбар ходимлар шама қилишяпти!

Шукуровнинг юрагига қўйилиб келган илиқ меҳр нохуш бир туйғу билан алмашинди.

— Қачондан бери раҳбар ходимлар бу масалада сизга мурожаат қиладиган бўп қолишди?

Маҳбуба «ошириб» юборганини сезиб, ҳазилга бурди:

— Қурқмай қўя қолинг. Раҳбар ходимларнинг ўзлари эмас, хонимлари шама қилишяпти!

— Нега энди улар сизга шама қилишади? Керак бўлса улар сизни чақиринсин!

— Улар бизни... биринчи бўлиб чақиринмайди!

— Нега?

— Чунки... — Маҳбуба «шунгаям ақлингиз етмай-дими» дегандай, кўзларини катта очди. — Чунки сиз ҳаммадан каттасиз. Туманда биринчи кишисиз. Истиҳола қилишади сиздан!

— Жуда соз-да! Баъзан шунақа истиҳола қилиб туришганиям яхши! Ҳамма билан апоқ-чапоқ бўлаверишнинг ҳам хосияти йўқ! — Аброр Шукурович шундай деди-да, шартта бурилиб, ҳовлидан чиқди.

Куча юзидаги мирзатераклар учига эндигина офтоб теккан, лекин садалар, толлар, кўкламда каллакланиб, энди қайта барг ёзаётган тутлар ҳали сояда, кучада одам сийрак, фақат у ер-бу ерда хиёбонларни супуриб, гулзорларга сув сепиб юрган қоровулар, фаррошлар учрарди.

Туман раҳбарияти биноси уйдан олис эмас, қишлоқ кўчаларига ўхшаш бир-иккита камқатнов, серсоя кўчаларни кесиб ўтилса, йўл ярим чақирим ҳам келмас, шу боисдан Шукуров аксари ишга яёв борарди.

Аброр Шукурович таниш кўчалардан ўтиб, янгича қурилган икки қаватли ойнабанд бинога етиб боргунча бутун олам офтоб селига гарқ бўлиб, бино олдидаги гулзор ловиллаб кетди...

Шукуров қоровулдан калитни олиб, иккинчи қаватдаги ўз кабинетига чиқди.

Вилоят раҳбари Холмуродов соат 9—10ларда келиши керак, иккиси бирга чўлга боришлари, у ерда қурилиш ташкилотларининг раҳбарлари иштирокида йигилиш утказишлари, йигилишдан кейин бир нечта колхозларни айланиб чиқишлари лозим эди. Вилоят раҳбарининг келишига ҳали бир-икки соат бор, унгача Шукуров баъзи ташкилот раҳбарлари билан гаплашиб олмоқчи, баъзи қозғоларни тайёрлаб қўймоқчи эди. Лекин фикр-хаёли ҳамон Маҳбубанинг гапларида, анчагача қўли ишга бормади.

Ҳа, яхши бўлмади. Эркак кишига номуносиб бир қўрслик қилди. Ёш жувон меҳмон чақиргиси, ёр-дўст орттиргиси, одамлар билан борди-келди қилгиси келса бунинг нимаси ёмон? Бунинг нимасига даргазаб бўлади у? Ёш, кўҳлик, илми хотини бор. Унинг, эрининг турмушига чидаб, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ дегандек, орқасидан эргашиб юрибди. Ҳозирку, яхши, обод туманга келишди. Дашт жойларда, энди ўзлаштирилаётган чўли биёбонларда ишлаганида ҳам баъзи хотинларга ўхшаб қовоқ-тумшуқ қилиб, ота-онасининг пинжиги кириб, «қочиб юрмай», унинг ёнидан жилмади-ку? Иссигига ҳам, совуғига ҳам, бори га ҳам, йўғига ҳам чидаб қамлапти-ку? Боринги, Маҳбубада унга ёқмайдиган баъзи қилиқлар пайдо бўлаётган бўлсин, боринги, туман раҳбарлари орасида, айниқса, шу доира аёллари орасида ажралиб туришни хоҳлаётган бўлсин, боринги, унинг бу хоҳишларини рағбатлантириб бўлмасин, лекин буни унга қўрслик билан эмас, аста тушунтириш лозим эди-ку? Ахир, у ёш-ку. Бир маҳаллар унинг қилиқлари, ҳамма эркаликларини кўтаришга, ҳозирги ҳамма камчиликларини фазилат деб қабул қилишга тайёр одам, нега энди уни сал нарсага силтаб ташлайдиган, унинг кўнглига қарамайдиган бўлиб қолди?

Қизиқ, Аброр Шукурович сўнги пайтларда мана шунақа галати одат чиқарди: олдин хотинига дағаллик қилиб, Маҳбубанинг дилига озор бериб қўяди-да, сал «совиб», бир оз ўйлаб кўргандан кейин, қилмишига пушаймон еб, эзилади. Шундай пайтларда негадир доим ёшлик чоғлари, Маҳбубага кўнғил қўйиб, унинг битта табассуми, бир кулиб боқишига зор бўлиб юрган пайтлари эсига тушади. Эсига тушганда эса кўнглидаги ҳамма губор тўзғиб, худди болалиқда яхши тушлар кўриб уйғониб кетган пайтларидагидай галати

бўлиб кетади... Мана ҳозир ҳам Маҳбуба билан илк бор танишган чоғлари, ушанда унинг курсдош йигитлари билан кулиб турганини кўрсатқ рашки қўзгаб, «ёниб кетган» дамлари, учрашувга келмай қолганида чеккан изтироблари ёдига тушиб, ўзича кулиб қўйди...

Ҳа, сўнги йилларда нимадир бўлди. Ёз оқшомидай бегубор муносабатларига қандайдир губор тушди. Айниқса, Тошкентга бориб келганларидан кейин бир нима бўлди уларга! Домла Шомуродовнинг ҳангомасидан кейин... Лекин домла гапирган бўлса, қайнотаси тўғрисида гапирди. Бу гапларнинг Маҳбубага нима даҳли бор. Йўқ, домланинг ҳикоясида эмас, гап Маҳбубанинг ўзида! У ҳам бурунги Маҳбуба эмас. У ҳам ўзгарди, илгари унга ёт бўлган янги одат — ҳаммадан яхшироқ бўлиш, боя ҳазиллашиб айтганидек, «биринчи бўлиш» истаги пайдо бўлди унда.

Маҳбуба аёллар касаллиги бўйича тупша-тузук мутахассис. У ҳамма жойда ўз мутахассислиги бўйича оддий врач бўлиб ишлаб келарди. Бу ерга кўчиб келганларидан кейин ҳам туман касалхонасига ишга кирди. Тупша-тузук ишлаб юрган эди, бундан бир ой аввал, бир кун эрининг кабинетига кириб келди. Ақинчоқ-тақинчоқларини тақиб, ясаниб олган, ўзиям қандайдир ички ҳаяжондан юзлари ёниб, кўзлари чақнаб кетган. Қабул куни эди. Туман раҳбариятида одам кўп, Шукуров қабулига келганлардан узр сўраб, бошқа хонага ўтди-да, хотинига юзланди:

— Келинг, тинчликми?

— Тинчлик, — Маҳбуба ингичка қошларини чимириб, эрининг кабинетигаги буюмларни бир-бир кўздан кечириб чиқди.

— Ўзим келиб, кабинетингизни тузатиб бермасам бўлмас экан.

— Ҳа, бир ками шу эди! Хўш, нима гап ўзи? Кўриб турибсизки, вақт зиқ...

— Хўп, хўп, ўртоқ бошлиқ, жаҳлингиз чиқмасин. Битта илтимос билан келдим. Фақат... — Маҳбуба қизариб кулди. — Жаҳлингиз чиқмаса айтаман.

— Олдин илтимосингизни эшитайлик, ўртоқ Воҳидова...

— Йўқ, йўқ, аввал ваъда берасиз, кейин айтаман, ўртоқ Шукуров.

— Хўп, ана, ваъда бердим дейлик!

— Ваъда берсангиз... Бизни бош врачимиз ишдан кетадиган бўпти-ку? Хабарингиз борми?

— Хўш?

— Үрнига ким бўлмоқчи?

— Нима, бировни таклиф қилмоқчимисиз?

— Ҳа...

— Шунақами! — деди Шукуров. — Ҳмм... наҳот, сизни уртага солган одамлар бош врач тайинлаш туман раҳбарияти эмас, вилоят соғлиқни сақлаш бўлимининг иши эканини билишмаса? Лаббай? Би-лишсаям юборишдими? Хўп, юборишган бўлса... ким-ни таклиф қилмоқчисизлар?

— Мени!

— Нима? — Шукуров беихтиёр хохолаб кулиб юборди-да, дарҳол кулгисини тийди. Маҳбуба кўзла-рини сал қисиб, ҳаяжондан ранги оқариб, тез-тез на-фас оларди.

— Ҳазилингизни қўйинг, уртоқ Воҳидова!..

— Нега ҳазил бўларкан? — деди Маҳбуба ва тўсатдан кўзига ёш олди. — Нима, мени эплаб кетол-майди деб ўйлайсизми?

Хотинининг туман раҳбариятига катта лавозим сўраб келиши Шукуровга шунчалик гайритабиий туюлдики, у бу гапларни ҳамон ҳазил деб ўйлар-ди.

— Менга қаранг, хоним, — деди у ниҳоят ўзини босиб. — Қачондан бери сиз бунақа... баланд мансаб-ларга қизиқиб қолдингиз?

— Мансабга қизиқаётганим йўқ. Шунчаки... бошқалардан нима кам менинг? Ақлим пастми? Ил-мим йўқми?

Шукуров гапни яна ҳазилга бурмоқчи бўлиб:

— Йўқ, аксинча, хоним! — деб кулди. — Сиз бошқалардан минг чандон баланд, минг чандон ақли, гўзал, доно хотин бўлганингиз учун ҳам...

— Пичинг қилманг!

— Пичинг қилмасам... Сиз ҳам беҳазил гапиряпсиз-ми ўзи?

— Нега энди ҳазил бўларкан?

— Чунки... мен бу ерда туман раҳбари бўп турган-имда сиз бош врач бўлолмайсиз! Наҳот, шуни тушун-масангиз?

— Нега бошқаларга мумкин-у, менга қолганда...

— Ким, масалан?

— Масалан, туман раҳбари муовинининг хотини. Сизнинг принципингиз бўйича оддий ўқитувчи бўлсаям буларди. У бўлса ўрта мактабга директор!

— Менга қолса нега вазир бўлмайди! — туйқусдан бақариб юборди Шукуров. — Мен бу ерда... туманга

раҳбар бўлиб ишлаб турганимда, бу гапни иккинчи қўзгаманг! Умуман, қай гўрдан топдингиз бу машмашани? Бош врач бўламан деб шу ерга менинг олдимга келиш!.. Одамлар эшитса нима дейди? Уят эмасми? Сизга нима бўлди ўзи?

Маҳбуба лаблари пирпираб ўрнидан турди.

— Бундан чиқди, сиз туманга раҳбар бўлганингиз учун мен фақат сизнинг хизматкорингиз... сизнинг чурингиз бўлишим керак экан-да?

— Ким айтди сизни чўри деб? Бас қилинг бу бемаъни савдогарчиликни! — Шукуров тоқати тоқ бўлиб, столга мушт урди. — Иккинчи марта бундай гаплар билан бу остонага қадам қўйманг!

Маҳбуба бир нима демоқчи бўлди-ю, деёлмади, рўмолчасини кўзларига босганича кабинетдан югуриб чиқиб кетди. Шукуров бир неча кунгача одамлардан хижолат бўлиб юрди. Уша куни кучқурун у хотини билан гапашмоқчи эди, бироқ Маҳбубанинг даъвоси, айниқса, бу даъвони айтиш учун туман раҳбариятига келгани шунчалик гапшани келтирдик, самимий гап-лаша олмади... Маҳбуба ҳам бир неча кунгача қовогини уйиб юрди, бироқ табиатан дадасига ўхшаш-хушчақчақ жувон, кейинроқ орада ҳеч нарса бўлмагандай бўлиб кетди...

Унда айб Маҳбубада эди. Бу сафар...

Аброр Шукурович негадир, эҳтимол, ўшанда муовинининг хотини тўғрисида гап кетгани учундир, муовинига телефон қилмоқчи экани эсига тушди-да, трубкага қўл чўзди.

Муовини ишга келмаган шекилли, аввал ҳеч ким жавоб бермади, кейин нимадир бўлиб, телефон «шақ-шуқ» қилди-ю, бир аёл билан эркакнинг хандон отиб кулишгани эшитилди. Одатдаги гап!

Шукуров гаши келиб, трубкани «шақ» этиб қўймоқчи эди, бироқ шу пайт Маҳбубанинг овозини танигандай бўлиб, трубкани чангаллаганича қотиб қолди.

— Қўйинг, унақа ўзингизни четга олаверманг, Маҳбуба Воҳидовна! — дерди эркак киши, қандайдир хиёл бачкана, ўйноқи овозда. — Агар биздан ўтган жойи бўлса айтинг, гуноҳимизни ювайлик!

Трубкани отиб юборай деган Шукуров яна хотинининг хандон отиб кулганини эшитиб, тўхтади. У ўта бемаъни бир вазиятга тушиб қолганини англади, лекин бу вазиятдан чиқиш йўлини билмас, унинг иродасидан зўр бир куч гапни эшитишга мажбур этарди.

— Йўқ, рост, эндиликда янги тартиб ўрнатамиз! — дерди эркак киши алақандай сирли, хушомадгўй овозда.

— Қанақа тартиб?

— Эндиликда бизга келган ҳамма яхши мол авваллаб сизнинг кўригингиздан ўтади, истаган нарсанингизни танлаб оласиз, ана ундан кейин савдога чиқади.

— Қўйинг, ўртоқ Шукуров эшитиб қолсалар... нақ теримни шиладилар!

— Эшиттирмаймиз-да ўртоқ Шукуровга!.. Туя кўрдингми — йўқ, бия кўрдингми — йўқ... Эшитганми-сиз?.. Йўқ, рост айтаман, базанинг эшиги сиз учун доим очик. Кўзимиз йўлингизда, Маҳбубахон...

Шукуров трубкани қандай отиб юборганини ўзиям билмай қолди. Трубка телефон илмогидан сапчиб, столдаги ойнага тушди-ю, хона янграб кетди. Эшик очилиб, котиба қизнинг боши бир кўринди-да, яна гойиб бўлди...

Шукуров вужудидаги титроқни босолмай, дераза олдида узоқ турди. Пастда богбон чол гулзордаги гулларни қайчиламоқда, шофёр йигит янги «Волга»нинг капотини очиб, бир нималарни тузатмоқда эди.

Шукуров Маҳбуба билан гаплашган одамни таниди. Шаҳарда туманлараро катта база жойлашган, бу одам ўша базанинг директори. У эликларга бориб қолган, кўринишдан жуда мулойим, камгап, салобатли одам. Бу салобатли одамнинг қилаётган ишини қаранг! Ҳатто овози ҳам ўзгариб, тилидан бол томяпти... Бироқ Маҳбубаям қолишмайди. Наҳот, шу ақл-фаросати билан бу фирибгарнинг мақсадига тушунмаса? Унинг ҳийла-найранглари сиз сезмасангиз? Наҳот уни, ўз эрини ноқулай аҳволга соляпганига ақли етмаса?..

«Қўйинг, ўртоқ Шукуров эшитиб қолсалар, нақ теримни шиладилар!»

Аброр Шукурович туклари тиг бўлиб трубкани олди, оларкан, хаёлидан: «Телефон қилганда нима дейман? Ҳозир база директори билан гаплашган гапингни эшитдим дейманми? Пойлаб юриб тутиб олдим дейманми?» — деган фикр ўтди, бироқ иродасига буйсунмаган қўллари уй номерини териб бўлган эди. Трубкадан Маҳбубанинг ҳамон қувноқ, мамнун овози эшитилди:

— Алло, ким бу?

— Бу мен, хоним, — деди Шукуров ҳаяжонини яширишга тиришиб. — Ҳозир ким билан гаплашдингиз?

— А? — Маҳбубанинг товуши бирдан ўзгарди.

— Мен сиздан сўраяпман — ҳозир ким билан гаплашдингиз деяпман?

Маҳбуба индамас, фақат унинг ҳансираб нафас олиши эшитилиб турарди.

— Менга қаранг, хоним! Бу нима қилиқ? Бу қанақа... бемаънилик? Сиз нима қиляпганингизни биласизми ўзи? Сизга нима етишмаяпти? Латта-путта керак бўлса нега менга айтмайсиз? Нега ўша... илоннинг ёғини ялаган юлғичга мурожаат қиласиз? Сизга айтяпман, нега индамайсиз?

— Ахир мен... — деди Маҳбуба йиғламсираб. — Ахир сиз... у одам билан гаплашганимни қаёқдан билдингиз?

— Менми? — деди Шукуров, деди-ю, ўзидан гижиниб тишини тишига босди.

— Ҳа, сиз! — Маҳбубанинг овозидаги саросима таҳдид билан алмашинди.

— Мен буни қандай билганимни кечқурун борганимда айтиб бераман! Аммо... — Шукуров гап қидириб, трубкани қаттиқроқ чангаллади. — Аммо сиз ҳам нима сабабдан бунақа... ўзингизга номуносиб, бачкана ишлар билан шуғулланиб юрганингизни бир ўйлаб кўринг! Яхшилаб ўйлаб кўринг — кечқурун гаплашамиз сиз билан! — У трубкани «шақ» этиб қўйди-да, ўзини креслога ташлади, у ҳамон титрар эди.

Шукуровнинг эсида: у туманга тайинланган пайтларда вилоятда бошқа бир туман раҳбари тўғрисида галати гаплар тарқаган эди. Гуё янги жойга юборилган бу раҳбар ҳар хил нопоклар, юлғич савдо ходимларини шафқатсиз фош қилиш мақсадида ишни бозордан бошлаганимиш. Ишга борган куни эртасига одмироқ кийиниб, гўшт дўконига кирганимиш. Кирса, навбат катта эмиш. Қассоб, дағал, сурбет одам, харидорларни ҳақорат қилиб, гўшт ўрнига суяк-саёқ тортиб бераётган эмиш. Янги раҳбар буни сабр-тоқат билан кузатиб турибди-ю, индамабди, навбат билан бориб, икки килограмм гўшт сўрабди. Қассоб унга ҳам палапартиш қилиб, чандир-чундир аралаш сунгак тортиб берибди. Раҳбар қогоз сўраса: «Менинг қогоз фабрикам йўқ, менга қолса шляпангизга солиб олинг!» — дебди. Раҳбар ҳам лом-мим демай шляпасини чўзган экан, қассоб тап тортмай, гўштни шляпасига солиб берибди... Раҳбар шляпасидаги гўштни кўтарганича тўғри савдо ташкилотларининг бошлиқлари олдига

кириб борибди-ю, уша куниеъ мажлис чақириб, ҳамма юлғич-пулғичларнинг додини берибди.

Бу гап қанчалик рост, қанчалик ёлгон — буни айтиш қийин. Аммо, дастлаб ишга келган кунлари Шукуров ҳам шунга ўхшаш бир иш қилишни кўнглидан ўтказган эди. Лекин ўйлаб кўриб, бу фикрдан қайтди. Чунки бу тарзда иш бошлашда қандайдир ҳам бачканалик, ҳам эл орасида сохта обрў орттириш истагидан далолат берувчи бир нарса бор, умуман, раҳбар ходимга номуносиб эди!.. Кейинроқ эса катта муаммолар билан банд бўлиб, бу ишларга эътибор беришга фурсати ҳам бўлмади...

Шукуров ишга келган туман ўз майдони, аҳолиси, саноати ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг кўлами жиҳатидан катта бўлишидан ташқари, туманининг чўл қисмида бир нечта янги совхозлар ташкил бўлмоқда, у ерга сув келгандан кейин катта қурилишлар бошланиб кетган эди. Шукуров келгандан бери ўтган фурсат колхоз ва совхоз раҳбарларию чўлдаги ишлар билан танишишга кетди. Бу жараён давомида Аброр Шукурович биринчи навбатда қилиниши лозим бўлган бир нечта муҳим масалаларни белгилаб чиқди. Бу масалалар кўпроқ чўлни ўзлаштириш, қишлоқ қурилиши ва маданияти, умуман, ободончилик масалаларига боғлиқ бўлгани учун майда-чуйда нарсаларга кўп эътибор беролмаяпти. Лекин энди ўйлаб қараса, майда-чуйда деб юрган бу ишлар ҳам майда-чуйда эмас, балки энг муҳим, энг ҳаётий муаммолар экан...

Шукуров Маҳбубанинг йигламсираган овозини эслаб, ўрнидан туриб кетди.

«О, Маҳбуб, Маҳбуб! Сенга нима бўлди ўзи? Наҳот, бу қаллоблар сени қўлга олмақчи эканини тушунмасанг? Наҳот эринг ҳамманинг диққат-эътиборида турган нозик бир ишда эканини билмасанг?»

Эшик секин очилиб, котиба қиз кирди.

— Мумкинми?.. Бир одам... Бир қиз билан... — секретарь негадир дув қизарди. — Кутиб ўтиришибди. Тошкентдан келишибди.

— Тошкентдан? — деди Шукуров. — «Қайнотам!» — хаёлидан ўтди унинг. — Марҳамат, киришсин.

2

Кабинетга новча, бўйни чўпдай қоқ-қора одам, унинг кетидан сочларини балан қилиб турмаклаган, одмигина кийинган, ниҳоятда кўҳлик бир қиз кириб келди.

— Мумкинми?! — деди бўйни чўпдай одам, деди-ю, тез келиб кўришди. — Обидов. Доцент!

Қиз эшикдан кирган жойда бошини бир томонга сал эгиб ерга қараб турарди.

— Марҳамат, ўтирсинлар... ўтиринг, — деди Шукуров қизга қараб. Қиз калта, енгсиз чит кўйлагининг этагини тўтрилаб, эшикдан кирган жойдаги стулга оҳиста ўтирди.

— Марҳамат, эшитаман, домла...

— Раҳмат. Сизга битта илтимос билан к-келдик... — доцент Обидов нимагадир ҳаяжонланиб, сийрак бўлса ҳам аллақандай шоирона ҳурпайган майин сочларини силаб қўйди. Унинг шу ҳаяжони сабабми ё шошиб сал дудуқланиб гапиргани учунми, Шукуров анчагача унинг сўзларини яхши илғаб ололмади.

Маълум бўлишича у, яъни университет домласи доцент Обидов, бир неча йиллардан бери биологик кураш методи устида иш олиб бормоқда экан. Ғуза зараркундаларининг кушандаси бўлган ҳашаротларни ўз лабораториясида урчитиб, кўпайтиришга муваффақ бўлибди. Энди бу кушандаларни машҳур миллионер раиснинг («миллионер» деганда у қизга қараб кулимсираб қўйди) машҳур колхозида синаб кўриш ниятида келибди. Унинг миллионер колхозни танлашига эса... университетни шу йил битирган Латофатхон деган мана шу қиз сабаб бўлибди, чунки Латофатхон шу ерларда тугилиб-ўсган экан.

Домла «миллионер» сўзини қандайдир кесатиб айтгани учунми, Шукуровнинг ёдига бундан уч-тўрт кун аввал вилоят раҳбари билан бўлиб ўтган бир гап тушди.

Вилоят раҳбари телефон қилиб, анча гаплашгандан кейин тўсатдан:

— Отақўзи Умаров қалай? — деб сўраб қолди. — Ишлари тузукми?

— Тузукка ўхшайди...

— Ҳмм... — вилоят раҳбари бирпас ўйланиб қолдида, — бундай, Аброр Шукурович, — деди. — Бу одамнинг устидан бир арз тушди. Эрта-индин Бекмурод Холмуродович борадилар. У киши ҳаммасини айтиб берадилар. Сиздан илтимос: у одам билан яхшилаб гаплашинг. Катта ишлар қиляпти, катта одам. Буни биламиз. Ишини қадрлаймиз. Аммо... Ҳовлиқмасин! Айтиб қўйинг!..

— Кечирасиз, ўртоқ Шукуров, — деди домла Обидов. — Агар бу ишимиз сизга м-маъқул бўлмаса...

— Йуқ-йуқ, маъқул, — деди Шукуров шошиб. — Бу ташаббусингизни қўллаб-қувватлаймиз. Нима ёрдам керак бўлса, берамиз! Истасангиз, туман ўсимликни муҳофаза қилиш бўлимининг ходимлари билан таништириб қўяман.

— Раҳмат! — домла Обидов тиртиқ лаби пирпираб, яна кинояли қулимсиради. — Бу ваҳма ташкилотингиз билан кўп г-гаплашганмиз!

— Ваҳма ташкилот?

— Ваҳма бўлмай нима? Далада тўртта ўргимчак кана кўринса... оламни кана босди, деб жар солишади. Ўйлайдиларки, бу ваҳиманинг сабабини ҳеч ким билмайди деб!

— Хўш?

— Сабаби... бу ташкилот планини бажариши керакми? Керак! Планини бажариш учун дори сепиш керакми? Керак! Дори сепиш учун гўзани кана босди деб жар солиш керакми? Керак! Тамом. Вассалом!

Қизиқ, домла қизишганда тиртиқ лабининг пирпираши ҳам тўхтар, дудуги ҳам қолар, қорача, озгин юзига қизиллик югуриб, кўзлари илҳом билан порлаб кетарди.

Аброр Шукурович ихтиёрсиз суръатда унга ҳайрат билан тикилиб қолди. Бу галати одам кўпларни, шу жумладан, унинг ўзини ҳам анчадан бери ўйлантириб юрган, ҳали ҳеч ким айтмаган гапни топиб айтган эди... Ногаҳон унинг кўзи қизга тушди. Қиз домласига қандайдир чексиз бир меҳр билан тикилиб қолган, унинг хиёл чўзинчоқ тиниқ юзи ловиллаб ёнар, гўё бу адуқ домла қиз қалбидаги энг нозик торларни чертган эди...

— Майли, — Обидов кимгадир писанда қилиб қўлини силтади. — Мен сизга ҳозир бошқа бир масалада келдим... Мана шу яхши қиз... бу йил университетни битирди. Ўзи ниҳоятда истеъдодли, келгусида истаса катта олима бўладиган қиз-у, аммо-лекин...

Шукуров Латофатнинг ўтирган жойида питирлаб қолганини кўриб, гапни ҳазилга бурди:

— Нега лекин дейсиз? Истаса ҳалиям бўлади!

— Йуқ! — деди Обидов кескин. — Бу киши... Ўқишни йиғиштириб қўйиб, турмушга чиқмоқчилар... Ҳалиги...

— Домлажон, — деди қиз ёлвориб...

— Ҳалиги... энг илғор, энг онгли миллионер раисга к-келин бўлмоқчилар!

Шукуров ер остидан Латофатга қаради. Уятдан ёниб кетган қиз узун киприкларини пастга қадаб, бир нуқтага тикилиб ўтирар, гуё домласига сўз қотишга ҳам мажоли қолмаган эди.

Шукуров домла Шомуродовнинг уйида бўлиб ўтган гапни яна эслади. Демак, ушанда Отақузи айтган қиз шу!.. Ушанда Отақузи бу қизнинг, йуқ ойисининг тарихини гапириб берган, бу тарих Шукуровни титратиб юборганди. Агар ойиси ҳам ёшлигида қизидай кўҳлик бўлган бўлса, у йигит (исми Жаббор эди шекилли)... у йигитнинг изтиробларини тасаввур қилиш мумкин!

— Майли, н-нима ҳам деймиз! — деди домла Обидов. Унинг овозидаги аллақандай пинҳоний дард Шукуровни ялт этиб қарашга мажбур қилди. — Майли, турмушга чиқсин. Қарши эмасмиз. Лекин... бу қизнинг катта истеъдодини ҳисобга олиб, баъзи имкониятлар яратиб берсангиз деб илтимос қилиб келдим.

— Масалан?

— Масалан... 6-битта лаборатория очиб беришнинг иложи бўлмасмикин?

— Қанақа лаборатория?

— Қанақа бўларди? Уша... гуза зараркунандаларининг к-кушандаси бўлган ҳашаротларни кўпайтирадиган, яъни, сунъий равишда кўпайтирадиган лабораторияни кўзда тутяпман... Албатта, бу туман раҳбариятининг иши эмас, аслини олганда Қишлоқ хўжалик вазирлигининг иши бу! Сизда маблағ ҳам йуқ. Буниям биламан. Аммо... жуда савобли иш-да бу! Балки хабарингиз бордир, ҳозир бутун дунёда, жумладан, бизнинг мамлакатимизда ҳам дори ишлатмасдан биологик услубга ўтиш муаммолари кўтариляпти...

Шукуров қизнинг кўзлари яна чарақлаб кетганини кўриб:

— Албатта, — деди. — Келгусида биз ҳам шу услубга ўтамиз. Аммо ҳозирча...

— Келгусида қиладиган ишга ҳозир пойдевор қўйиш керак-да, ахир! — хитоб қилди Обидов. — Сиз ўйламангки, бу ишга жуда катта маблағ керак деб!

— Масалан?

— Масалан... кўп бўлса уч-тўрт киши ишлайди. Латофатхон, мисол учун, лаборатория бошлиғи. Битта лаборант-методист, битта агроном-энтимолог... Маошлари... қоровул-поровулни қўшиб ҳисоблангандаям... борингки, ун минг бўлсин...

— Асбоб-ускуна-чи?

— Э, кўп нарса керак эмас буларга! Битта холодильник, бир-иккита тухум очтирадиган печка, колба-полба, шкаф-пикаф дегандек, борингки, буёғи ҳам ўн минг бўлсин!

Шукуров яна ҳайрон бўлди. У биологик лаборатория деганда, гарчи ўзи биолог бўлса ҳам, анча-мунча асбоб-ускуна, анча одам ва жуда катта маблаг керак, деб ўйларди.

— Сиз бу масалада вазирликка кирмадингизми, домла?

— Туманда нечта колхоз бор? — деди Обидов, унинг саволига жавоб бермай.

— Тўққизта колхоз, бешта совхоз...

— Наҳотки, шунча хўжалик бу улуг... бу савоб ишга йигирма минг сўм ажратиб беролмаса?

— Дадамлар... — деди қиз ва қизариб кетди. — Отақузи акамлар ёрдам беришлари мумкин!

— Шунақами? Лекин бари бир бу масалада вазирлик билан гаплашиш керак...

— Гаплашинг-да бўлмаса! — деди Обидов. — Сиз, энг илғор туман раҳбари сифатида ишга бош бўлинг-да!

— Ким айтади мени илғор раҳбар деб?

Обидов тиртиқ лабини ҳимариб ишшайди.

— «Илғор» сўзи ёқмайдиган одамни биринчи кўришим!

Шукуров унинг ҳазилига ҳазил билан жавоб берман деганда телефон жиринглади. Бекмурод Холмуродович йўлдаги «Порлоқ йул» колхозига келиб, уни кутаётган экан. Шукуров трубкани қўйиб, ўрнидан турди.

— Бўлмаса бундай қилайлик, домла. Агар малол келмаса, эрта-индин яна бир келсангиз.

— Яхши, — деди Обидов. — Аммо-лекин улуг иш бўлади-да шу масалани ҳал қилиб берсангиз, ўзингиз ҳам...

— Тарихга кирасиз, демоқчимисиз? — кулди Шукуров. У Обидов билан Латофатни кузатиб қўйиб, қайтиб кирди, кираркан, ҳозир Холмуродов билан кўришажагини ўйлаб, кўнгли гаш бўлди. У Бекмурод Холмуродович билан бундан бир ой олдин вилоят раҳбариятида учрашган, учрашувда қурилиш материаллари тўғрисидаги ўша машғум хат масаласи кўтарилиб, улар бир оз қизаришиб қолишган эди. Шунинг учунми, бошқами, ҳозир Бекмурод Холмуродов билан кўришишга унча ҳуши йўқ эди.

Бугун Отақузи ниҳоятда мамнун. Мамнунлигига сабаб — вилоят раҳбарияти бошқарган йигилиш унинг штабида ўтди. Йигилишдан олдин вилоят раҳбарияти қурилиш ташкилотлари ва бошқа идора бошлиқлари қуршовида Отақузининг пахта далаларини, бедазор ва экинзорларини айланиб чиқди. Шундан кейингина бошқа совхозларга ўтди.

Отақузи ўтқазган кўчатлар, айниқса, тол ва терак ниҳоллари одам бўйи кўтарилиб қолган, бу ниҳоллар билан ўралган ва қум буронларига ҳам, ёзги гармселга ҳам дош берган пахтазорлар ҳозир қурган кўзни қувонтириб, яшнаб турарди. Отақузининг ишлари — фақат пахтазорлари эмас, йўл ва ариқ бўйларига эккан дарахтлари, маккаси, серпалак қовун полизлари янги совхозларнинг гариб экинзорлари ёнида айниқса яхши кўринарди! Худди хунук олдида ўртачагина қиз ҳам кўҳлик туюлган каби, Отақузининг далалари ҳам нариги совхоз далалари олдида мисоли бир жаннат бўлиб кўринарди. Рост, нариги совхозлар ундан анча кейин, асосан шу йил баҳорда иш бошлашган. Лекин танқид қилиш керак бўлган пайтда бунақа «майдачуйда нарсаларнинг» аҳамияти бўлмайди.

«Летучка»га қурилиш ташкилотларидан ташқари тумандаги ҳамма колхоз ва совхоз раҳбарлари таклиф қилинган эди, штаб биносининг соясига одам сигмай кетди.

Вилоят раҳбари Холмуродов президиум столига ўтаётиб Отақузини қўлтиқлаб олди. Узиям президиумга фақат туман раҳбари Шукуров билан Тошкентдан келган «Қишлоқтехника» вакили Жамол Бўрибоев таклиф қилиниб, ҳатто вилоят миқёсидаги баъзи раҳбарлар ҳам «пастда» қолишди.

Холмуродовнинг вилоят раҳбариятида қишлоқ хўжалиги бўйича бошлиқ бўлиб ишлаётганига уч-тўрт йил бўлди, Отақузи у билан жуда қадрдон, шу сабабдан ҳам унинг қўллаб-қувватлашига шубҳа қилмас эди. Лекин Бекмурод Холмуродович Отақузи кутганидан ҳам «ошириб юборди».

Холмуродов ҳам Аброр Шукуровичга ўхшаган ёш, аммо унга нисбатан бир оз тўлароқ, басавлатроқ, гап-сўзлари, юриш-туришлари ҳам шиддатлироқ, узиям жуда нотик эди.

У чулқуварлар тўғрисида, хусусан, «Порлоқ йўл» колхозининг азамат пахтакорлари тўғрисида қандай-

дир ички бир ҳаяжон билан гапирди, кейин бу чинакам заҳматкашларга гамхўрлик қилиш, уларга шарт-шароит яратиб бериш ўрнига ишни пайсалга солаётган айрим хўжалик ва қурилиш раҳбарларини шундай «савалаб бердики», баъзиларга сичқоннинг ини минг танга бўлиб кетди. Айниқса, вилоят «Совхозбошқурилиш» деган ариқ ва зовурлар қурувчи ташкилотнинг бошлиғи билан вилоят маиший хизмат бошқармасининг бошлиғига қаттиқ тегди.

Отақўзи вилоят «Совхозбошқурилиш»нинг бошлиғи билан кўп олишган, бу ўта манман, қўрс, тепсатебранмас одам уни қон қилиб юборган эди, шундай бўлса ҳам, ҳозир унинг шошганидан лаббай тополмай, гўлдираб қолганини кўрганида юраги ачишиб кетди. У ҳамма саволларга фақат бир гапни такрорлар, қўлини кўксига қўйиб, ҳадеб: «Бажарамиз, ўртоқ бошлиқ! Хўп бўлади, ўртоқ Холмуродов!» — деб бидирлар эди. Охири вилоят раҳбарининг энсаси қотиб:

— Бунақа экан, ишни пайсалга солиб нима қилардингиз? — деган эди, «Совхозбошқурилиш» бошлиғи яна қўлини кўксига қўйиб:

— Хўп бўлади, бажарамиз! — деб юборди-ю, зўр қаҳқаҳа кўтарилди.

Вилоят маиший хизмат бошқармасининг бошлиғи ҳам буларича бўлди. Ёши қирқларга бориб қолган бўлса ҳам ўзини яхши сақлаган, пардоз-андозни жойига қўйган, кўҳликкина бир аёл олдин вилоят раҳбаридан тап тортмай, анча дадил гапирди, кейин, исканжага тушганда эса, ўз вазирлигидан шикоят қилиб кетди.

Отақўзи ўз қулоқларига ишонмай қолди. Бултур кўкламда, маиший комбинат пойдеворига гишт қўйилаётган маҳалда, ўзига кўп бино қўйган бу жонон оташин нутқ сўзлаб, чўлқуварлар олқишига сазовор бўлганди. Аммо ўша-ўша қорасини кўрсатмай кетган бу париваш энди ҳамма айбни маиший хизмат вазирлигига тўнкаб, ўзи сувдан қуруқ чиқишга уринмоқда эди.

Отақўзи, азбаройи ёниб кетганидан, ўрнидан сапчиб турганини ўзиям билмай қолди.

— Бу кишига битта саволим бор, мумкинми, ўртоқ вилоят раҳбари?

— Марҳамат, марҳамат...

— Мен билмоқчи эдим... вилоят шаҳарларидаги, шу жумладан, вилоят марказидаги қурилишларингиз қай аҳволда? Улар ҳам мана шунақа... пойдеворига гишт қўйилганича ётиптими?

Аёл, коса тагида нимкоса борлигини сезмай қолди. ми ё сезса ҳам бошқа гап тополмадими, ҳайтовур:

— Йўқ, нега? — деди уланган киприкларини пирпиратиб. — Ёмон эмас. Ҳар қалай, планимизни бажарячимиз.

— Шунақа денг? Уёқда планингизни бажарасиз-у, буёқда ҳамма ишни пайсалга соласиз! Нима сабабда бундай қиласиз, ўртоқ Шокирова?

— Сабаби... — Шокирова кафти билан чаккасига тушган соч толаларини тузатмоқчи бўлди-ю, юзидаги бўёқлари ҳам суртилиб, одамларнинг лабида табассум уйғотди. — Сабаби...

— Сабабини мен айтиб бера қолай, — деди Отақузи ва рухсат сўраб вилоят раҳбарига юзланди. У ҳозир вилоятга машҳур, қандайдир хизматлари учун эркатой бўлиб қолган бу жононга қаттиқ зарба бераётганини тушуниб турар, бироқ шафқатсиз бўлмасдан иложи йўқ, чунки сўнгги пайтларда бу аёл уни хун қилиб юборганди.

— Марҳамат, — деди Бекмурод Холмуродович ер остидан Шокировага кўз ташлаб.

— Сабаби, у ерда, вилоят марказида ишлаш осон, соя-салқинда планни бажариш осон! Аммо-лекин мард бўлсангиз... — Отақузи алақандай питирлаб қолган қурилиш ташкилотларининг бошлиқларига бир-бир қараб чиқди. — Мард бўлсаларингиз мана бу ерда, бу саҳройи жизгинакда бажаринг планларингизни!.. Ана! — У қаддини ростлаб, теварак-атрофдаги қум уюмларига тикилди. — Салкам эликта қиз, ҳуснда сиздан кам бўлмаган эликда қизбола, ўртоқ Шокирова, эртаю кеч мана шу чули биебонда кадоб бўлиб меҳнат қиляпти! Пахта устиряпти! Сиз уёқда... мени кечирасиз, ўртоқ Шокирова, сиз уёқда соя-салқинда планни осон дўндириб, айшингизни қилиб ётинг-у, булар буёқда... гуноҳи нима буларнинг? Ё яхши турмушга ҳаққи йўқми бу қизларнинг?

— Мен ҳаққи йўқ демадим шекилли?

— Демасангиз, юз марта бордим олдингизга! Оёгингизга бош уриб, сажда қилиб бордим олдингизга! Сиз... — Отақузи Шокированинг тўсатдан кўзига ёш олганини кўриб, бўғзига келган сўзни ичига ютди. — Инсоф керак, ўртоқ Шокирова! Инсоф! — деди-да, ҳансираб жойига ўтирди. Шокированинг кўз ёши унинг жонига ора кирди. Отақузининг сўзини давом эттирган Бекмурод Холмуродовичнинг лабларига табассум югурди.

— Сиз хафа булманг, — деди у Шокировага юзла-
ниб.— Ҳурматли раисимиз сал қаттиқроқ гапирдилар-у,
аммо... сиз ҳам тушунмогингиз керак... Ахир, бу ёшлар
ҳам яхши яшагиси, ўйнаб-кулгиси, бутунги маданий
ҳаётнинг ҳамма имтиёзларидан фойдалангиси келади...

Шокировадан кейин танқид навбати йўл қурили-
ши, ундан кейин алоқа бўлимининг бошлиги, алоқа-
чилардан кейин коммунал хўжалиги раҳбарларига
келди. Улар ҳам аксарият гоз туриб:

«Бажарамиз! Хўп бўлади, бажарамиз!» — деган
битта гапни юз марта такрорлаб чиқишди.

Отақўзи ўз ҳаёт тажрибасидан яхши билади — бу
ваъдалар, бу «бажарамиз»ларнинг фойдаси кам
бўлади. Лекин, бирламчи, кам бўлса ҳам нимадир
бўлади, иккиламчи, ваъдабоз туллакларнинг чўлда,
унинг штабида аскардай гоз туриб: «Хўп бўлади, ба-
жарамиз!» — деб тўтиқушдай сайраб туришларининг
ўзи катта гап! Вақти келганда Отақўзи бундан яхши
фойдаланади, ишни пайсалга солишда устаси фаранг
бу ваъдабозларга чўлдаги бу гапларни эслатиб қўяди.
«Агар даштда тик туриб: «Хўп бўлади, бажарамиз!» —
деб честь берганларингиз ёдингиздан кўтарилган
бўлса, энди вилоят фаоллари йигилишида гоз тура-
сиз!» — дейишга асос бўлади унга!

Вилоят раҳбаридан кейин Шукуров сузлади. У гап-
га чечан эмас, жуда секин гапирар, баъзан сўз топол-
май туриб қолар, бироқ умуман нутқи бамаъни, фикр-
лари салмоқли эди. Энг муҳими, у ҳам Отақўзини
ёқлаб, анча кўтариб гапирди, чўлдаги ишлари, дарахт
иҳоталарини барпо қилиш соҳасидаги тажрибаси бу
ерда ташкил бўлаётган янги совхоз раҳбарлари учун
бебаҳо сабоқ эканини бир эмас, бир неча марта таъ-
кидлаб ўтди. Лекин нафсиламрини айтганда, гапнинг
ўгил боласини Жамол Бўрибоев айтди.

«Летучка»нинг охирида сўзга чиққан Жамол
Бўрибоев, Отақўзининг ишлари нафақат шу туман,
шу вилоят, балки бутун республика, барча чўлқувар-
лар учун ибрат эканини таъкидлаб, «Қишлоққу-
рилиш» номидан қўшимча ёрдам ваъда қилди.

Отақўзи президиум столида, Бекмурод Холмуродо-
вичнинг ёнида камтарона бош эгиб ўтираркан, ҳаяжо-
нини ошкор қилишдан қўрқиб, ҳадеб қогоз титкилар-
ди. У бошини баланд кўтариб, рўпарасида ўтирган,
унинг улуг режаларига тўғоноқ бўлаётган қурилиш
ташкilotлари бошлиқларининг кўзларига қадалиб
қарагиси келар, бироқ ҳозир пайти эмаслигини сезиб,

голиб гурурини жиловлашга ҳаракат қиларди. Айни замонда уч-тўрт кундан бери кўнглини хира қилаётган; бир гашлик хаёлида маънос ўйлар уйғотарди.

«Ҳа, бу саҳрода умри бекор ўтмади унинг! Гоҳ қора бўронлар, гоҳ қора туфонлар орасида қолиб, гоҳо жазирама офтоб тагида жизгинак бўлиб қилган ишлари, барпо қилган пахтазор ва экинзорлари, хулласи қалом, қилган меҳнати зое кетмади. Мана, бу меҳнатининг илк меваларини тотяпти. Инсон боласи борки, ширин сўзнинг гадоси экан. Бир оғиз яхши сўз билан чеккан ҳамма азоб-уқубатлари эсдан чиқиб кетаркан. Ишқилиб, дор тагидан қочган бир ғаламининг фисқи фужур гапларига ишониб, уни бадном қилишмаса, бу чўли биёбонда ўтиб кетаётган умри ҳурмати, комиссия устига комиссия юбориб, унинг асабларини қақшатишмаса бўлди!»

Ҳақиқатан, икки-уч кундан бери кўнгли гаш бўлиб юргани бежиз эмас экан, «летучка»дан кейин Отақўзи вилоят раҳбарини «бир пиёла чойга» таклиф қилган эди, Холмуродов қовогини уйиб: «Шошманг, раис», деди-да, Шукуровни қўлтиқлаб, четроққа олиб кетди. Бир оздан кейин вилоят раҳбарияти вакили келиб, кўнглига гулгула туша бошлаган Отақўзини ҳам таклиф қилди.

Шукуров билан Бекмурод Холмуродович тепаси ёпилган икки қаватли уйнинг соясида суҳбатлашиб ўтиришар, иккиси ҳам сал қизаришган, қовоқлари солиқ эди. Холмуродов Отақўзига «ўтиринг» деб гиштларга ишора қиларкан:

— Чой тайёрни ўзи, раис? — деб кулимсиради.

— Ҳаммаси гатоп-да, ўртоқ Холмуродов! — Отақўзи роз туриб шундай деди-ю, ўзидан хафа бўлиб кетди: «Намунча артистлик қилмасам!»

— Жуда соз. Тайёр бўлса бирров кириб ўтамиз... Аммо бир гап бор... Қани, бирпас ўтиринг-чи! — Холмуродов Отақўзининг тараддулланиб қолганини сезиб нигоҳини четга олди.

— Биз сиздан, сизнинг ишларингиздан жуда мамнунмиз, раис. Сиз кишлоқдаям, бу ердаям катта ишлар қиялсиз... Шунинг учун биз сизни эҳтиёт қилишимиз керак...

— Мен нима гуноҳ қилган ўзи? — деди Отақўзи зўрма-зўраки кулимсираб.

— Бу ҳалиги... ҳовли-жой масаласида нима жанжал бўлган?

— Қанақа ҳовли-жой?

— Қайси бир механизаторни кучириб, жойини тоғангизга олиб берибсиз... Ұзини ишдан олиб, чўлга юборибсиз...

«Ҳа-а, Нодирахон арз қипти-да! — Отақўзи бирдан енгил тортди. — битта уйга шунча ваҳимами?»

— Авваламбор, мен у жойни тортиб олганим йўқ. Олган бўлсам... ўша сиз айтган механизаторнинг розилиги билан олдим. Ұзини чўлга юборган бўлсам... бу ерга яхши механизатор керак эди — юбордим! Е ҳаққим йўқми юборишга!

— Ҳеч ким ҳаққингиз йўқ деягани йўқ! Лекин... хотини арз қипти. Кўп болали она экан. Умуман... ҳовлижой керак бўлса... бошқа жой қуриб қолганмиди!

Отақўзининг қорамтир юзи чўяндай қорайиб кетди, уч бурчак мўйлови галати қимирлаб:

— Бошқа жой тўғри келмас эди! — деди.

— Нега?

— Негаки... мен ҳайронман, уртоқ Холмуродов! — Отақўзининг овози тўсатдан ички бир алам билан янгради. — Мен бу жойни олиб берган бўлсам... шу қишлоқда инқилоб қилган, колхоз тузган, Ёлғиз ўғли Қахрамон деган унвон олиб, урушда ҳалок бўп кетган... кекса фаҳрийга олиб берибман. Наҳотки, шу жиноят бўлса?

— Ҳеч ким жиноят деягани йўқ, — деди Аброр Шукурович. — Бироқ... у кишига бошқа жойдан уй берсангиз...

— Айтяпман-ку, бошқа жой тўғри келмайди деб!

— Сабаб?

— Сабабини билмайдиган одамдай гапирасиз-а? — деди Отақўзи ранжиб. — Биласизки, у кишига қарайдиган бир одам йўқ. Ёлғиз ўзи! Яқинда кампириям вафот этиб, сўққабош бўлиб қолган! Ҳайронман, Аброр Шукурович! У киши... катта олим бўлса. Салкам ўн минг жиддик кутубхонасини колхозга инъом этган бўлса-ю, шундай бебаҳо одамга жиндак шартшароит яратиб беролмасам. Ҳамма нарсани қуриб-билиб туриб тагин бундай дейсиз! Сиз у киши билан ҳамсуҳбат бўлиб, кутубхонасини бир қуриб қўйинг, Бекмурод Холмуродович!...

— Э, шунақами? — деди Холмуродов бирдан қандайдир енгил тортиб. — Биз бу томонини уйламаган эканмиз. Бўлмаса сиздан илтимос, — вилоят раҳбари Шукуровга юзланди, — шахсан ўзингиз ўша аёлни чақириб, бир гаплашсангиз. Умуман, уни рози қилмоқ керак, раис...

Отақузи: «Э, рози бўлмай ўлсин у!» — деб юборишга оз қолди-ю, ўзини босиб:

— Хўш бўлади, ўртоқ Холмуродов, — деди. — Би, уни рози қиламиз, аммо-лекин...

— Хўш?

— Лекин наҳот қадримиз шунчалик бўлса? Кечаю кундуз, қишин-ёзин тиним билмай ишласак, умримиз мана шу чўли биёбонда утиб кетяпган бўлса-ю, қаёқдаги ортда қолган бир... шаллақи хотин устимиз дан арз қилдими, бас, қилган ҳамма тоат-ибодатимиз бир пул бўлса!...

— Қўйинг, раис, обидийда қилманг! Сиз бировдан таёқ ейдиганлардан эмассиз. Биламиз! — Холмуродов кулимсираб, ўрнидан турди. — Хўш, чойингиз тайёр бўлса — кетдик! Тоғангиз уйдадилар? Уйда бўлсалар баҳона билан танишиб олар эканмиз... Айтмоқчи, Жамол ака қанилар? У кишини ҳам тақлиф қилганмисиз? Жуда соз. У кишиям танишиб қўйсинлар тоғангиз билан...

Шукуров ялт этиб Отақузига қаради. Отақузи мийиғида кулиб қўйди-ю, машинасига қараб кетди.

4

Аброр Шукуров ҳозиргина бўлиб ўтган суҳбатдан ҳам, ўзидан ҳам норози эди. У-ку, тушган шикоятнинг мазмунини билмагани учун дабдурустдан қатъий бир фикр билдиришга ожизлик қилди, лекин Холмуродовчи? Отақузи билан қанчалик яқин бўлмасин, бунчалikka бориши тўғрими? Оғайнисининг жиловини тортиб қўйиш ўрнига баттар шишириб юбормадимиз?

Холмуродов билан Жамол Бўрибоев Отақузининг «Волга»сига чиқишди. Отақузи Шукуровни ҳам тақлиф қилди, бироқ Аброр Шукурович, «сиқилишиб қолмайлик», деб ўз машинасига минди.

Машина кулранг қум уюмларини кесиб ўтган асфальт йўлда қушдай учиб кетди. Унг томонда, адирлар ортидан қад кўтарган алп тоғлар қуёш селида элмас элас кўринар, олдинда, қумтепалар ортида илк боғлар кўзга чалинарди. Бу боғларга ҳали узоқ, чор атроф фақат ҳадсиз қумтепалардан иборат, кишини ҳўчитувчи бу жонсиз дунё орасида Отақузининг йўл бўйига ўтқазган ниҳолларигина тирикликдан, ҳаётдан далолат бериб турарди, холос.

Шукуров ўзини орқа ўриндиққа ташлаб, кўзини юмди. Унинг хаёли яна Отақузига кўчди. Туманга кел

ганидан бери, тўғрироғи, баҳорда Тошкентга бирга тушганларидан бери у Отақузи тўғрисида кўп уйлар, бироқ ўйлаган сайин фикрлари ойдинлашиш ўрнига, баттар чалкашиб борарди.

Дастлабки пайтларда, айниқса, Тошкент сафаридан кейин Отақузи унга муваффақиятлардан эсанкиреб қолган бир тоифа раисларни эслатарди. Бошда ишчи яхши бошлаб, қолоқ хужаликларни оёққа тургазишга муваффақ бўлган, аммо қандайдир сабаблар билан аста-секин манманликка берилиб кетган бу одамларга одатда маданият ва чуқур фалсафий тафаккур етишмас, шу боисдан улар ҳаётни чуқурроқ мушоҳада қилишга ожизлик қилиб қолишарди. Бошда камтаргина бўлиб, туппа-тузук ишлаган бу одамлар бора-бора босар-тусарини билмай қолар, маишатга берилар, ҳашаматли уйлар қураб, дабдабали тўйлар қилар, катта маросимлар утказиб, юртга ош, нафақат ош, ҳатто улоқ бериб ном чиқаришга уринишар, гўё қонун-қоидалар улар учун эмас, бошқалар учун ёзилгандай, кимки гап қайтарса ё арз қилмоқчи бўлса, ҳар хил йўллар билан янчиб ташлашга ҳаракат қилишарди. Энг ёмони — улар пулнинг кучига жуда ишониб кетишар, ҳар қанақа одамни кўлга олиш, ҳар қанақа қонунни четлаб ўтиш мумкин, деб ўйлашар, шу боисдан бошларига иш тушса фақат пулга суяниб йўл тутишарди. Ва ниҳоят, бу одамларнинг яна бир фожиаси — улар ҳаёт сабоқларини тушунмас, ўзлари янглиг бошлари тошга теккан одамларнинг тақдирларини ҳисобга олишмас, зотан, турмуш сабоқларидан тўғри хулоса чиқаришга қодир эмас эдилар.

Аброр Шукуров Отақузи билан дастлаб танишган пайтларида у ҳам худди шу тоифа одамлардан эмасмикин деган хаёлга борган эди.

Тошкентдаги гаплар, Бекмурод Холмуродовичдан тортиб, «Қишлоқтехника» билан Қишлоқ қурилиши вазириликка қадар ошна-оғайнилари борлиги Шукуровнинг бу фикрини тасдиқлагандай бўлганди. Шу боисдан бир-икки марта қизаришиб ҳам олишди. Лекин кейинроқ бу фикрдан қайтди, чунки Отақузи қандайдир бошқачароқ, мураккаброқ бир одам, ечилиши қийин бўлган бир кўртугун эди!

Шубҳасиз, Шукуров кузатиб юрган машъум касалнинг нишонлари бу одамда ҳам бор, худди ўша касалнинг ўзи бўлмаса ҳам унинг қандайдир белгилари бор. Шукуров бу белгилар нимадан иборат экани-

ни ҳали англаб ологанича йўқ, англаб олишига имкон ҳам бўлмади, чунки Отақўзи бирда чўрткесар қўрс туюлса, бирда жуда самимий, оқкўнгила, ҳаёт, ожиз туюлар, бирда ўз манфаати йўлида ҳамма босиб-янчиб ўтишга тайёр кўринса, бирда иши юриш маганидан ўқиб, ёш боладай зорланиб қоларди...

Умуман, Отақўзининг ишларига, қишлоқдаги кўр-лишларига, чўлдаги ташаббусига тан бермай иш йўқ, аммо худди шу фазилатлари учун ҳам, тунов кўра раҳбар айтганидек, эҳтиёт қилиш керак уни.

Боя чўлда, уй-жой тўғрисидаги шикоят муносабати билан исканжага оладиган пайт келганди, бир Отақўзи усталик қилиб «қўлдан чиқиб» кетди.

Бироқ ундай деса... Отақўзини айблаш, ҳатто мунизаторни кўчириб, ҳовли-жойини тоғасига олиб бергани учун ҳам айблаш қийин. Ахир, у домла Шомуродовнинг аҳволини билади-ку! Айни замонда Отақўзининг домлани рўкач қилиб, оғир вазиятдан қутулиб кетишида ҳам қандайдир адолатсиз бир нарса бор эди... Унинг: «Биз тиним билмай ишласагу, битта галамиснинг арзи билан қилган ҳамма тоат-ибодатимиз бир пул экан-да!» деган гап-ри-чи?

Унинг бу гапида ҳам жон бор, албатта, униям «тушуниш» мумкин. Лекин шу билан бирга Отақўзининг бу гапида Аброр Шукуровични безовта қилаётган «касал»нинг нафаси ҳам сезилиб турар, бу гапи билан у гуё шарт қўймоқда, «истасаларинг шу, истамасаларинг, тагин ихтиёр ўзларингда, ҳамма эркаликларимни кутарсаларинг ишлайман, бўлмаса, мен ҳам қўлимни ювиб қўлтигимга ураман», деган маънода шарт қўймоқда эди.

...Чўл тугаб, кулранг қум уюмлари қорамтир адирларга туташди, адирлар ортидан биринчи боғлар, ям-яшил бедазорлар, одам кирса кўринмайдиган, ўрмондай тиралиб турган жўхоризорлар кўринди, димоққа қуриган беда, какра ва ёввойи гиёҳларнинг сал тахир ва хушбўй ҳиди гуп-гуп уфурди...

Олдинда кетаётган оқ «Волга» колхоз идораси томон эмас, чапга, тепага қараб бурилди.

Аброр Шукурович етиб борганда, меҳмонлар мактаб биноси олдида машинадан тушиб, атрофни тоғаша қилишарди. Бу ердан, кўм-кўк чим билан қопланган баланд тепалиқдан пастдаги туташ боғларга кўмилган улкан қишлоқ янаям гўзалроқ, яна кўркамроқ кўринарди.

Холмуродов қалин, жингалак сочларини силаб, чор атрофга ҳайрат билан тикилди.

— Ҳмм... Шаҳар! Чинакам шаҳар!... Яшанг, раис! — у Отақузини қўлтиқлаб, машиналардан тушаётган меҳмонлар томон бошлади, кўзлари ички бир мамнуният билан порлаб:

— Қалай, дўстлар? — деб сўради.

Хар жой-хар жойдан: «Яхши, яхши!» — деган овозлар эшитилди.

— Афсуски, боя ҳамма раисларни меҳмонга чақирмаган экансиз, Отақузи ака! — деди Холмуродов ва Шукуровга юзланди. — Менда битта фикр бор, Аброр Шукурович. Ҳамма колхоз раисларини йигиб, қурилиш масаласига бағишланган семинар ўтказиш керак бу ерда. Нима дейсиз бунга?

Унинг нимага шама қилаётганини сезган Шукуров:

— Жуда яхши буларди! — деди. — Балки бутун вилоят миқёсида қилармиз бу ишни!

Бекмурод Холмуродович унинг пичингини сезиб қолди шекилли, ят этиб қаради. Бироқ шу пайт Жамол Бурибоев:

— Бутун республика миқёсида ўтказилса ҳам арзийди! — деб хитоб қилди-ю, ҳамма бирдан кулиб юборди. Аскияни Холмуродов «илиб» кетди:

— Бутун мамлакат миқёсида ўтказсак ҳам буларди-ку, бироқ раис талтайиб кетмаса деб қўрқаман-да! — деди у ва дарҳол жиддийлашди. — Ҳазиллашяпмиз-у, аммо-лекин бу ишни қилиш керак, Аброр Шукурович!

— Бир гапим бор, айтсам майлими, ўртоқ Холмуродов, — тўсатдан қандайдир жиддийлашиб қолган Отақузи вилоят раҳбарининг юзига дадил қаради. — Мақтовларингиз учун раҳмат! Семинар ўтказилишига қарши эмасман. Аммо битта илтимосим бор.

— Хўш?

— Шу ишлардан аввал қишлоқни газлаштириш масаласида бир ёрдам берсангиз!

Аброр Шукурович беихтиёр, «Пайтини топди-я! Бало бу одам!» — деб қўйди ичида.

-- Газ йўқми ҳали?

— Суюқ газ бор-у, табиийси йўқ. Туманга келган, ўтказиш қийин эмас. Аммо... мана, коммунал хўжалик бошқармаси чўзяпти...

Чўзмасаям бўлмайди-да! Сизга қолса, газниям қурилиш материалларига ўхшаб умариб кетсангиз! Тугрими, Аброр Шукурович? — Холмуродов Шуку-

ровга қараб кўзини қисиб қўйди-да, Отақўзига қаради. — Бўпти. Ёрдам берамиз. Аммо-лекин... сиз биздан меҳмонга чақирдингизми десам, газ ундириш чақирган экансиз-да, раис!

Отақўзи гўё ҳозир учигга тайёрланган улкан қўшдай қўлларини кенг ёзди.

— Э, кечирасиз, ўртоқ бошлиқ, кечирасиз... Қани кетдик! Меҳмонлар кириб боришганда ўрдадай катта ҳовлининг ўртасидаги қудуқ ёнида икки аёл гаплашиб туришарди. Уларнинг бири — нозиккина жувон — кулимсираганича меҳмонларга қараб юрди, иккинчиси — сочларига оқ оралаган бўлса ҳам, ҳали кўҳлик, қора қош, қора кўз аёл, худди даҳшатли бир нарсани кўрган одамдай кўрқиб, орқага тисарилди-да, апил-тапил юриб, ичкарига кириб кетди.

«Ўша! Фазилатхон!» — хаёлидан ўтди Шукуровнинг. У ер остидан Жамол Бўрибоевга қаради. Бўрибоев, қалин лабларининг четида галати табассум семиз гоздай кўкрак керганича вазмин одимлаб бориб, нозик жувон билан кўришди:

— Яхшимисиз, Олияхон? Ҳалиям ўша-ўша, яшнаб турибсиз-а?

Отақўзи ҳовлини бошига кўтариб хохолаб кулди.

— Эр йигит иккита нарсани — оти билан хотинини қаритмайди, дейдилар, эшитганмисиз, ўртоқ Бўрибоев! Ха-ха-ха...

Холмуродов Олияхон билан кўришаркан, ҳалиги хотинга шама қилиб:

— Сиз нега биздан чўчимайсиз-у, у киши нечук бизни кўриб қочдилар, Олияхон опа? — деб ҳазиллашди.

Отақўзи яна ҳовлини бошига кўтариб кулди.

— У киши мана, Жамол Бўрибоевни кўриб ҳурқиб кетдилар!

— Нега?

Отақўзи бу гапни айтишга айтиб қўйиб, энди ўзини ноқулай аҳволда қолди:

— Ҳа, шу... айб ёшлиқда... Шунақами, Жамол Бўрибоевич?... Қани, марҳамат, ўртоқ бошлиқ...

Ҳовли билан туташиб кетган боғнинг бир чеккасида, шохлари тарвақайлаб ўсган кекса олма тагида, бир неча йигит кабоб пишироқда, нарироқда, шарқирмоққан ариқ бўйидаги столларда одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса муҳаё эди.

Домла Шомуродов қаёққадир кетган экан. Отақўзи шуни айтиб, меҳмонларни дастурхонга так:

лиф қилган эди, Холмуродов чол ўзи бўлмаса ҳам унинг уй-жойини кўриш истагини билдирди.

Домланинг ҳовлиси раисниқидан чоғроқ, бироқ сердарахт, салқин, жуда файзли эди. Китоблар, ўша Аброр Шукурович кўрган китоблар, катта меҳмонхонанинг шифтига тегиб, хирмондай уюлиб ётар, жавонлар ҳали жойига қўйилмаган, китоблар тартибга солилмаган эди.

Бекмурод Холмуродович тизза букиб, китобларни кўзлан кечираркан:

— Ҳмм... — деди. — Бу китобларни ҳозир олтинга ҳам тошиб бўлмайди-ку!

Отақўзининг чеҳраси ёришиб, лабларига кулги югурди.

— Эрта-индин жавонларни ўрнатиб, куча томондан эшик очиб берамиз, чол ўзи китоб улашиб...

Отақўзи гапини тугатмаган ҳам эдики, эшикда қорачадан келган, ёқимтойгина бир жувон пайдо бўлди...

— Мумкинми?

— Э, келинг, Холидаҳон! — Отақўзи нима учундир жуда қувониб кетди. — Бу киши бизнинг котибамиз яъни, бошқача қилиб айтганда, раҳнамомиз бўладилар, ўртоқ Холмуродов!

Холидаҳон ўрта бўйли, икки юзида кулгичлари уйнаб, қоп-қора кўзлари чақнаб турган ёшгина, юлдузи иссиққина жувон эди. У ёқимтойлигини биладиган ёш жувонларга хос бир эркинлик билан кулиб келиб, олдин вилоят раҳбари, кейин Шукуров билан кўришди, кўришаркан, қорача юзида яна ҳам оқроқ кўринган садаф тишларини ярқ этказиб:

— Хуш келибсизлар колхозимизга! — деб қўйди.

— Ҳа, бошимиз осмонга етди! — Отақўзи бошидаги дупписини тўғрилаб, вилоят раҳбарига қаради. — Бу киши, Холидаҳонни айтаман, яқинда институтни битириб келган истеъдодли агрономлардан. Ўзиям ёшлардан чиққан фаоллардан. Аммо-лекин ёш бўлсам ўз ишига пишиқ. Бизни ҳамма сиёсий ва маданий ишларимиз шу кишининг қулида!

Холидаҳон, худди раис билан олдиндан келишиб қўйгандай, унинг гапини илиб кетди:

— Отақўзи акамлар айтган булсалар керак. Бу уйни қишлоқ кутубхонасига айлантирмоқчимиз. Эрта-индин ёшларни сафарбар қилиб, ҳаммасини тартибга соламиз. Отақўзи акамларнинг ташаббуслари билан...

— Колхоз кутубхонаси билан бирлаштириб қўя қолсаларингиз бўлмасмиди? — деди Холмуродов.

— Йўқ! — деди Отақўзи қатъий. — Чол хоҳла-маяпти. У киши ўз уйимда, ўз қўлим билан китоб бериб, келганлар билан гаплашиб ўтирсам дейдилар...

— Яхши, — деди Холмуродов бир лаҳза ўйланиб тургач. — Афсуски, у киши билан ҳамсуҳбат бўлол-мадик...

— Одам юбориб, олдириб келаман ҳозир...

— Йўқ, раҳмат, вақт зиқ. Бир пиёла чойингизни ичиб кўзгаламиз. Демак, ҳалиги гап! Куп болали аёлни чақириб, гаплашингизлар... Сиз ҳам билиб қўйинг! — Вилоят раҳбари Холидахонга юзланди. — Бу уйнинг эгаси вилоят раҳбариятига шикоят ёзибди...

Аброр Шукурович ер остидан Холидахонга кўз ташлади.

— Биламан. Яхши хотин эмас, ўртоқ Холмуродов! — деди Холидахон ёқимтой табассумига мос туш-маган бир кескинлик билан. — Яхши бўлса шундай қилармиди? Мен Отақўзи акамларни ҳурмат қилмаганини айтмай қўя қолай, ақалли бу уйга кўчиб келган кекса фахрийни ҳурмат қилса бўлмасмиди? Шу қишлоқда жонини фидо этиб меҳнат қилган одам бўлса-ю, наҳот, шундай улуг зотнинг устидан арз қилиб юрса у аёл?

Худди шу гапни ҳозир, бундан атиги бир соат ол-дин, Отақўзи гапирган эди. Шунинг учунми, бошқами, Аброр Шукурович гўё буни ўзи гапиргандай ийманиб, Холидахоннинг маъсум кўзларидан кўзини олиб қочди.

— Майли! — деди Холмуродов. — Бу гаплардан қатъи назар, у хотинни чақириб гаплашинглар, хурсанд қилинглар. Ранжимасин!

Холидахон яна бир нима демоқчи эди, Отақўзи:

— Хўп бўлади, ўртоқ бошлиқ, — деб унинг оғзидан сўзини олди-да, қўлини кўксига қўйди. — Қани, марҳамат. Чой ҳам совиб қолгандир.

Шукуровнинг хаёлидан яна бояги фикр ўтди:

«Нима бўлгандаям бало бу одам! Масаланинг но-зиклигини тушунди. Боя чўлда домланинг хизматлари-ни рўкач қилиб бир ютган бўлса, ҳозир яна бир ютди! Мана бу жононни ҳам хўп топибди... Олий маълумот-ли агроном! Ёш бўлсаям ўз ишига пишиқ. Сиёсий ишлар бўйича комиссар эмиш!.. Аммо бирорта маса-лада ўз сўзи, ўз фикри бормикан бу «ёш раҳ-намо»нинг? Ҳа, бало бу одам! Раис-ку бало бўлгани

учун бу тутиқушни ўзига «раҳнамо» қилиб олибди, туман раҳбариятидагилар қандай қилиб тавсия қилишди? буни? Наҳот, «Отақўзи акамлар» деб гапирганида оғзидан бол томган бу гузал жонон унинг қўлида бир қўғирчоқ эканини кўрмаган бўлсалар?»

Аброр Шукуров уйдан ҳаммадан кейин чиқди. У боя йўлда уйлаган «кўртугун» яна ҳам қаттиқроқ тугилган эди.

ОЛТИНЧИ БОБ

1

Ҳайдар бўлгуси қайнотаси Жамол Бўрибоевни туман марказигача кузатиб қўйди-да, орқасига қайтди. Дадаси билан Қодиржон муътабар меҳмон билан бирга Тошкентга тушиб кетишди, Ҳайдар эса орқага қайтди. У машинасини гаражга қўйиб, тўғри ҳовлиларининг этагидан ўтадиган катта ариққа қараб юрди. Бир жом эритилган симобдай кўкда балқиб турган қуёш ҳовлини олов селига кўмган, ерни боссанг товонинг жаз-жаз куярди.

Мингбулоқдан келадиган бир ариқ сув дам офтобда кумушдай ярқираб, дам ариқ тагидаги гиёҳлар рангида ажиб товланиб, дарёдай ҳайқириб оқмоқда эди. Ҳайдар ариққа етмасданоқ кийимларини ечиб, бедазорга отиб юборди-да, ҳуркак отдай олдиндан дир-дир титраб, ўзини сувга отди. Муздай булоқ суви аъзойи баданидан ўт чиқариб юборибди, у жонҳолатда сувда ўйноқлаб, ўзини у қирғоқдан-бу қирғоққа отди, лекин зум ўтмай танаси сувга ўрганиб, алақандай тинчиб қолди. У тол шохини ушлаб, сувда чалқанча тушиб ётди-да, кўзини юмди. Назарида, гўё сув эмас, кимнингдир мулоим қўли унинг ҳоргин танасини меҳр билан силаётгандай, ҳар бир ҳужайра, ҳар бир асаб толасига ором бериб, севиб силаётгандай туюлди.

Ҳайдар сувдан чиқиб, кекса тут тагидаги бедага чўзилди. Ҳовлида тирик бир жон йўқ. Жимжит. Тиззага урадиган бедазор узра асаларилар визиллар, нофармонранг беда гуллари устида оппоқ капалаклар учиб юрар, тут шохлари орасида беҳисоб чумчуқлар чирқиллашар, мусичаларнинг гур-гури қулоққа чалинарди.

Ҳайдар бутун вужуди билан бу муъжизавор сукунатни ҳис этганича яна кўзини юмди.

Жамол Бурибоев билан ўтган сўнги уч-тўрт кун, худди галати тушдай, эсида элас-элас қолганди. Бу ерда, қишлоқда бошланган гулгун ўтиришлар тоғдаги колхоз санаториясида берилган зиёфатларга улашиб кетди. Санатория ҳовузларида чўмилишлар, қўшни ўрмон хўжалиги арчазорларида пиширилган тандир кабоблар, шарқироқ тоғ дарёларида балиқ тутишлар!.. Бу базми жамшидлар, табиий, қулинг ўргулсин беш юлдузликлардан холи ўтмас, дарёдай оққан олий нав шароблар эса кишининг хаёлидан ҳамма гам-гуссени кўтариб, кўнглини сув ичгандай қиларди. Сўнги пайтлардаги нохуш воқеалардан чарчаган Ҳайдар чиндан ҳам ҳамма нарсани эсидан чиқариб, мириқиб дам олди, фақат гоҳи-гоҳида, унда ҳам санатория хиёбонларида эгнига қимматбаҳо ипак пижамасини ташлаб, роздай гўдайиб юрган қайнотасини кўриб қолган пайтларидагина Латофатни ва унинг дадаси тўғрисидаги гапларни эслаб, кўнгли бир зум гаш буларди. Лекин, биринчидан, бу ўтиришларни Ҳайдар эмас, дадаси ташкил қилган, иккинчидан Жамол Бурибоев Латофат айтган даражада ёмон эмас эканлигига Ҳайдар яна бир марта амин бўлди. Бу сафар, сўлим арчазорда пиширилган тандир кабобдан кейин, Ҳайдар хушнуд кайфиятда Қодиржонни четга чақариб, Латофатнинг гапларини унга айтган эди, Қодиржон:

— Парво қилма, оғайни! — деб кулди. — Нима бўлгандаям аёл аёллигига боради! Калта уйлайди-да, калта!

— Тўғри-ю, бироқ...

— Сенгаям ҳайронман, — деди Қодиржон унинг гапини бўлиб. — Латофат ўз жигарим-ку, лекин... сенинги ўрнингда бўлсам алақачон ҳалигидақа... тилини қисик қилиб қўярдим унинг!

Қодиржоннинг гапи шу қадар ошкора ҳаёсиз эдики, Ҳайдар беихтиёр ижирганиб, тескари бурилиб кетди.

...Қаердадир яқинда қизларнинг шўх қийқириги янгради. Қийқириқ тоғасининг ҳовлисида келди. Қизиқ, чолнинг уйида нима қилиб юрибди қизлар?

Ҳайдар апил-тапил кийиниб, ариқдан ҳатлаб ўтди-да, пахса девор бўйлаб усган олчалар панасида чолнинг ҳовлисига қаради.

Катта серсоя ҳовлининг ўртасидаги баланд сўрида, қат-қат шойи кўрпачалар устида тоғаси билан доцент Соқижон Обидов чордана қуриб, суҳбатлашиб ўтири-

шар, қаршидаги деразалари ланг очиқ меҳмонхонада Лагофат билан Тоҳира ва яна бир-иккита нотаниш қизлар, улар, афтидан, китобларни тартибга солишмоқда эди. Ана, ичкаридан ойиси билан бўлгуси қайнонаси Фазилат опа чиқишди ва ўзаро шивир-шивир қилишиб дарвозага қараб кетишди.

Ҳайдар ҳовлига киришга чоғланиб, уст-бошини кўздан кечирди, лекин шу пайт қулогига Соқижон Обидовнинг сал чийилдоқ, асабий овози чалинди.

— Тўғри, домла, тўғри, мен ҳам шуни айтяпман. Мингбулоқ табиат яратган бир муъжиза бўлгани учун ҳам унинг ёнида молхона қуришни аҳмоқона бир иш деяпман!

Улкан ялтироқ бошини осилтириб ўтирган домла лом-мим демади, доцент Обидов эса сўридан сакраб тушди-да, қўлларини орқасига қилиб, нари-бери юра бошлади.

— Боя сиз тоғ арчаси тўғрисида гапирдингиз. Арча тўғрисида китоб ёзяпман дедингиз. Ж-жуда тўғри қиласиз. М-мен ҳам ёзяпман. Лекин Мингбулоқда молхона қ-қуриладиган бўлса ўша ердаги арчалар нима бўлади?

Домла бошини қашиб бир йўталиб қўйди.

— Мен Отақўзи билан гаплашаман. Албатта гаплашаман...

Ҳайдар ҳафсаласи пир бўлиб, секин орқасига қайтди.

Дадаси куни кеча Мингбулоқ устидаги гигант чорвачилик комплекси қуриладиган жойларни тошкентлик меҳмонларга кўрсатган, кўрсатаркан, сув ва ўтлоққа яқин бўлган бу молхонанинг колхозга келтирадиган фойдаси тўғрисида мароқ билан, зўр ифтихор билан гапириб берганди.

Дадасининг ҳикояси, айниқса колхоз оладиган даромад тўғрисида келтирган рақамлари ҳаммани ҳайратга солган, ҳатто Ҳайдарнинг ўзи ҳам қойил қолганди. Иқтисод деганда алиф деса таёқни кўрсатадиган бу ҳовлиқма эса, бу ерда дадасини ёмонлаб сафсата сотяпти-ю, тоғаси бўлса унинг сафсаталарини рад қилиш ўрнига, бош ирғаб маъқуллаб ўтирибди!..

Ҳа, бу телба доцент ҳалқумига келди Ҳайдарнинг! Лагофат қаёққа борса, бу ҳам ўша ерда ҳозир унозир!.. Ҳайдарнинг қишлоқда бирга ўсган ёр-биродарлари ҳам ҳайрон; бу одам қаллигининг кетида нима қилиб ивирсиб юрибди, деган маънода шама қилиш-

диям Ҳайдарга! Ҳайдар уларнинг гапига кулиб қараса ҳам буларди, лекин...

Кимдир кўприқдан югуриб ўтди шекилли, шип-шип этган товуш эшитилди.

— Тоҳира!..

Ёлғизоёқ йўлдан уй томонга чопқилаб бораётган Тоҳира Ҳайдарни кўриб тўхтади, сўнг, гўё ўз акаси эмас, бегона бир одамни кўраётгандек, алақандай чўчинқираб яқин келди. Унинг нафис кўк буюқ суртилган кўзларида қўрқув ва тараддуд аломатлари кўриниб турарди.

— Вой, сизга нима бўлди, акажон?

— Нима қипти? — Ҳайдар негадир уёқ-буёқларини пайпаслаб кўрди.

— Ҳеч нима... Кўзларингиз қонталашиб, шишиб кетибди.

— Ҳа! — деди Ҳайдар кулиб. — Хабаринг бор-ку, мўътабар меҳмонни кузатдик... Ўзларинг тоғамларникида нима қилаяпсизлар? Ҳашар бўляптими?

— Ҳа, китобларни тартибга соляпмиз.

— Ҳмм... Чол қалай? Кўришдимиз Фазилат опа билан?

— Кўришдилар. Холамларни Холидахон опамлар бошлаб кирдилар. Холамлар олдин жа қўрққан эдилар, йўқ, қўрққанларича бўлмади. Тоғамлар олдинга қовоқлари солиниб, мум тишлаб олдилар-у, кейин, йўқ, очилиб кетдилар.

— Ҳмм, — деди Ҳайдар. — Анави сўхтаси совуқ дайди-девога нима қилиб юрибди бу ерда?

Тоҳира ерга қаради.

— Билмасам. Биолог эмасми, тоғамлар билан Мингбулоқ тўғрисида гаплашмоқчи эканлар. Латофат айтяпти...

— Хўп, майли, — деди Ҳайдар гижиниб. — Латофатни чақириб бер менга!

Тоҳиранинг кўзларида яна боягидай қўрқув аралаш унсиз бир илтижо акс этди.

— Шунақа қилманг, акажон!

— Нима қиппан?

— Латофатни айтаман... Четдан қараганда жуда манман кўринсаям, жуда кўнгли нозик унинг. Қўполлик қилманг унга...

Ҳайдар беихтиёр сингисига ажабланиб қаради: дунёни сув босса тўпигига келмайдиган, уйин-қулгидан бошқани билмайдиган, шўх, хушчақчақ Тоҳира энди қандайдир ўзгариб, чўкиб, қисилиб-қимтиниб

қолгандай туюлди унга. Доим чақнаб турадиган қопқора кўзлари сўник, юм-юмалоқ кулча юзида алақандай майда доғлар пайдо бўлган, ҳатто устбоши ҳам ўзгарган, одатдаги ўта замонавий калта кўйлак ўрнига қишлоқ хотинлари киядиган кенг ва узун атлас кўйлак кийган, оёғида эски латга шиппак...

Ҳайдарнинг эсига тўсатдан Қодиржоннинг беҳаё сўзлари тушди:

«Сенгаям ҳайронман!.. Сенинг ўрнигда бўлсам, алақачон ҳалигидақа... тилини қисик қилиб қўярдим унинг!»

Ҳайдар кўнглига келган ёмон шубҳадан афти буришиб, юзини тескари бурди.

«Ҳа, мен Латофатга қаттиққўллик қилаётган бўлсам қилаётгандирман, бироқ сен ҳам ўз қадрингни ерга уриб қўйибсан, сингилгинам!»

— Бор, боравер, Тоҳир, — деди Ҳайдар секин.

Дадаси Қодиржонни қанчалик хушламаса, Ҳайдар ҳам уни шунчалик хушламас эди. Шунга қарамасдан Ҳайдар у билан дўстлашиб юрган бўлса, фақат Латофат учун дўстлашиб юрганди. У аблаҳ бўлса... Ҳайдар унинг сўнгги пайтларда жуда димоғи кўтарилиб, босар-тусарини билмай қолганидан Ҳайрон бўлиб юрганди. Энди билса... коса тагида нимкоса бор экан-да, аблаҳ!... У нокас идорада ҳам шундай тутади ўзини. Дадасининг идорасида қайси бир ёғлиқ жойни кўзлаб юрибди. Буни ҳеч кимдан яширмайди ҳам!..

...Уйга кирган Тоҳира қайтиб чиқиб, яна тоғасиникига ўтиб кетди. Ҳайдар, худди Латофат ҳозир чиқиб келадигандек туюлиб, шоша-пиша ечинди-да, яна сувга шўнгиди. Ҳа, Тоҳиранинг уни кўриб қўрқиб кетиши бежиз эмас! Кейинги пайтларда Ҳайдар чиндан ҳам ўзига қарамай қўйди. Кўп ичяпти. Мана, ҳатто қорин сола бошлабди!... Ана у дайди-девона бўлса, юрибди хипчиндай бўлиб! Бурун уст-бошига қарамайдиган одам, энди жа-а олифталарча кийинадиган бўпти!..

Йўқ, Ҳайдар ўзини қўлга олмаса бўлмайди. Жилловини жуда бўшаштириб юборди у!.. Бу кетишда аҳволи вой бўлиши ҳеч гап эмас! Тоҳира ҳақ. Латофат билан ҳам муомалани ўзгартириши керак! Яхши қилмади тунов кунини! Ахир нима бўлгандаям уни яхши кўради-ку. Яхши кўради-ку, ахир!

Ҳайдар булоқ суви суяк-суягидан ўтиб кетганини сезиб, ариқдан чиқди, кекса тут тагидаги сўрига ўтиб,

пахмоқ сочиқ билан узоқ артинди, артинардан тўсатдан ўша, бундан беш йил муқаддам Латифилиниб қолган синиқ шоҳга кўзи тушиб, юраги «шиг» этди. Бир зум бу воқеа бундан беш йил аввал эмас гўё ҳозир, шу дақиқа рўй бергандек туюлди унга Назарида, ҳатто қизнинг хипчиндай нозик беллини қучаётгандай, унинг тут шоҳлари тилган опини бўйинини, оҳу кўзларидай ҳуркак кўзларини кўриб тургандай, лаблари иссиқ, титроқ лабларига теккандай бўлиб, аъзойи баданидан ўт чиқиб кетди.

Ҳайдар аллақандай бетоқат бўлиб, тез кийинди-да, олчалар панасида ҳалиги жойга бориб, ҳовлига қаради.

Тоғаси ҳамон ўша жойда қалин бир китобни варақлаб ўтирар, Соқижон Обидов эса энг чеккадаги олма соясида Латофат билан гаплашиб турар, тўғрироғи, қўлларини силкитиб, нима тўғрисидадир ваъз ўқир, Латофат эса бошини бир томонга эгганича ерга тикилиб турарди. Ана, Латофатни қўлтиқлаб нарироқдаги ўрик томон бошлади, қулогига энгашиб бир нималарни ўқтира бошлади...

«Ҳа, Ҳайдар буёқда кўзи тўрт бўлиб кутиб ўтирсин-у, бу аблаҳ Латофатни қўлтиқлаб!..»

Ҳайдар деворга қандай миниб, ҳовлига қандай сакраб тушганини билмай қолди.

— Менга қара, ҳей? Бу... Латофат сенинг жуфти ҳалолнингмиди, қўлтигидан олиб панага тортасан?

Ҳайдарнинг ҳеч кутилмаган бир пайтда осмондан тушгандек девор ошиб тушиши, бутун важоҳати шундай ваҳимали эдики, домла ўтирган жойида тошдай қотиб қолди. Латофат нимадир демоқчи бўлди-ю, деёлмади, юзини кафтлари орасига яширганича, тескари бурилиб олди. Соқижон Обидов эса, титроқ лаблари пирпираб:

— М-менга қаранг, ука, — деди.

— Қараб бўлдим! Етади! — Ҳайдар мушт ўқталди унга томон юрди. — Бу ер сенинг Тошкентнинг эмас, бунақа талтайиб юрадиган! Ё узингни тий, кўк абжагингни чиқариб қўяман!...

— Б-биламан, зўрсиз, к-куёвтура!

— Сен кимни калака қилмоқчи бўласан, аблаҳ? — Ҳайдар кўзлари қон талашиб, шартга кўйлагини ечди-ю, бир четга отиб юборди. Уйдан югуриб чиққан Тоҳира акасига қараб отилди.

— Акажон!

— Наригур, Тоҳир! Жонимга тегди бу шилқим!

— Бас! — домла Шомуродов, ниҳоят, ҳушини

йигиб. чўқмордай мушти билан ёғоч каравотни қарсиллатиб урди. — Нималар деяпсан ўзи, аҳмоқ?

— Сиз аралашманг менинг ишимга! — Ҳайдар газаби жуш уриб, домлага юзланди. — Бир марта чалиб йиқитганингиз ҳам етар! Ё яна оёгимдан олиб, гўрга тикмоқчимисиз мени, азиз тогажоним?..

— Акажон! — Тоҳира кафти билан акасининг оғзини босмоқчи бўлди, бироқ Ҳайдар уни силтаб ташлаб, Соқижон Обидовга қаради. — Сиз дарҳол... шу бугун туёгингизни шиқиллатинг!..

— М-менга қаранг, яхши йигит! Агар бу қишлоқни сотиб олган бўлсангиз ҳам...

— Сотиб олганманми, йўқми, гап битта! Бу қишлоқда ё сиз турасиз, ё мен!

— Болам! Болажоним! — Эшиқдан кирган Олия опа она товукдай учиб келиб, ўглининг бўйнидан қучоқлади. — Болагинам, сенга нима бўлди, болагинам?

— Тўхтанг, ойи, тўхтанг! Сиз билмайсиз! Бу нокас, бу эски шилқим!..

Ҳайдарнинг гапи оғзида қолди. Унинг сўзини Латофатнинг йиги аралаш: «Бўлди!» — деган фарёди бўлди. У чиройли кўзлари алақандай ут чақнаб олдинга талпинди.

— Ё ҳозир бу... бу ифлос гапларингизни бас қиласиз. Ё мен... Ё мен бир умр юзингизга қарамайман!

— Латиф! — деди Ҳайдар бирдан бўшашиб. — Латиф...

— Сизга айтадиган бошқа сўзим йўқ! — Латофат кўз ёшларини юзига ишқаганича, қоқина-сурина дарвозага қараб югурди. Шу пайт дарвозада товоқ кутарган Фазилат кўринди. Лекин Латофат тўхтамади. Онасини туртганича ташқарига отилди. Ҳовлига бир зум оғир сукут чўқди, фақат Ҳайдарнинг вишиллаб нафас олишию тескари бурилиб олган Тоҳиранинг ийқ-ийқ йигиси эшитиларди...

Олия, кўзларида ёш, бир олча тагида бош эгиб турган доцент Обидовга, бир зинага ўтириб қолган Нормурод отага, бир дарвозанинг устунига суяниб, серрайиб турган қудаси Фазилатхонга қаради, сўнг йиги аралаш:

— Қудажон! — деб хитоб қилди. — Домлажон!.. Тогажон! Ҳеч ким эшитмади бу гапларни! Ҳайдаржон эшитмади, ҳеч ким эшитмади! Тогажон. Эшитяпсизми, тогажон?

Нормурод Шомуродовдан садо чиқмади. У катта,

ялтироқ бошини қўллари орасига олиб, сукут сақларди.

2

Фазилат ўзини қўярга жой тополмай қолди: Латофат яна тунов кунгидай ичкари уйга қамалиб, эшикни кулфлаб олди. На йиги-сиги қилди, на кўнглидаги аламларини айтди. Бундан кура йиглагани, кўнглидаги дарду ҳасратларини айтиб, юрагини бушатгани минг чандон яхши эди.

Ё тавба! Кап-катта йигит, олим одам, ўз қаллигини келиб-келиб ўттиздан ошиб кетган шу кўримсиз домлага рашк қилиб ўтирса! Ичиб келиб безорилардай тўс-тўполон кўтарса, эл-юрт олдида айюҳаннос солиб, тўй арафасида дилозорлик қилса!

Йўқ, уям эмас, буям эмас, ҳаммасига сабаб Отақўзи! Отақўзи Фазилатни ҳам, ўгли Қодиржонни ҳам, қизи Латофатни ҳам одам қаторида кўрмайди. Тилида қудагай-қудагай деса ҳам дилида сариқ чақага олмайди. Худо билади, эҳтимол, Фазилатга қуда бўлганидан ор қилса ҳам ажаб эмас. Қизи Тоҳира Қодиржон билан топишиб, ўгли Ҳайдар Латофатни яхши кўриб қолганидан кейин ноиложликдан қуда бўляпти! Унинг Жамол Бўрибоев билан оғиз-бурун ўпишиб қолишининг бир сабаби ҳам шу... Демокчики, асл қудам сен эмас, асл қудам собиқ замминистр Бўрибоев булади!

Унинг Бўрибоевни бошига кўтариб юриши, тоғларга олиб чиқиб меҳмон қилишининг сабаби ҳам шу. Кеча тоғдан қайтганларидан кейин қуй сўйиб, машшоқлар чақиртириб богида саҳармардонгача базми жамшид қурди, Фазилат бўлса, уйда ўтмишини эслаб, ёстиқ тишлаб, йиглаб чиқди. Рост, ўгли Қодиржон, умри узоқ бўлсин ишқилиб, отасининг ёнидан жилмай, бирга кайф-сафо қилди, эрталаб Ҳайдар билан бирга у кишини кузатгани кетган эди, қайтиб келмади. Бироқ Латофат ҳам Фазилатга ўхшаб кечаси билан мижжа қоқмай тўлганиб чиқди. Қизи буни билдирмасликка ҳаракат қилди. Азалдан шундай у: ўз ёғида ўзи қовурилса қовуриладики, дардини бировга айта қолмайди. Шундай бўлса ҳам бу сафар Фазилат сезди, қизининг ухлай олмаганидан, чироқни бир ўчириб, бир ёқиб, тонг отгунча юриб чиққанидан билди: бўлгуси қайнотасининг боғидан эшитилаётган мастона қийқириқлар: «Қойил, Жамол Бўрибоевич!

Қойил!» — деган хитоблар ёлгиз Фазилатни эмас, қизининг юрагини ҳам қиймалаб ташлади.

Энди, тунов кунги суҳбатдан кейин, Фазилат қизининг кўнглигини билади. Қизи нимага тўлғанаётганини, нимага эзилаётганини билади. Латофат, боши тошдан бўлсин ишқилиб, ақли-фаросати жойида. У энди Ҳайдарга йўқ деёлмаслигини билади. Йўқ деса, фақат ойиси эмас, акасининг бахтига ҳам зомин бўлишига ақли етади, ақли етгани учун ҳам аламини ичига ютади. Лекин қизининг индамай изтироб чекиши Фазилатни уввос тортиб йиглагандан ҳам қагтикроқ эсади. Вой тавба, Отақузига нима бўлди ўзи? Ахир, наҳот Фазилат билан қизининг йўқ деёлмаслигини билгани учун шунчалик хор қилса уларни? Йўқса... Фазилатни қон қақшатиб, ер билан баробар қилиб кетган бу одамни кўкларга кўтарармиди? У ҳам майли, ақалли бу шўрлик чолни, Нормурод отани ўйласа бўлмайдими Отақузи? Фазилат домлани мотам куни кўриб, юраги зирқираб кетганди. Ушанда унинг кўз олдига негадир урушдан олдинги Нормурод Шомуродов келганди. У маҳалларда домланинг важоҳатида улкан донишмандларга хос, кишини ўзига ром қилувчи сеҳрли бир куч, қандайдир шуур, шижоат бўларди. Бугун яқиндан кўриб, кўнгли яна вайрон бўлди. У кўзлари киртайиб, мункайиб қолган кичкинагина бир чолни кўрди.

Бугун у ҳаммасини сезиб-билиб турди: домла дастлаб уни кўрганда киртайган кўзларида нафрат бўлмаса ҳам шунга ўхшаш ифода зоҳир бўлди. Чол уни сира кутмаган бўлса керак, аллақандай саросимага тушиб, довдираб қолди. Кейин... кейин нечукдир юмшади, кўзларидаги қаҳр осуда бир ўйчанлик билан алмашинди. Тушдан кейин, дудуқ домла киргандан кейин эса, ҳатто бир-икки оғиз гапирдиям...

Ҳа, ҳалиям бўлса инсоф бор экан бу бечора чолда. Унинг ўрнида Фазилат бўлганда... ўша қабиҳ воқеалардан кейин қўлига таёқ олиб уйдан ҳайдаб чиқарарди. Ахир бу чол ўртада нималар бўлганини қаёқдан билсин? Бўлган воқеаларни эшитган бўлса одамларнинг отзидан эшитгандир, одамлар эса нималар демайди?

Фазилат, юраги сиқилиб, ўридан турди, худди кенг ҳовли торлик қилаётгандай туюлиб, бошига рўмолини ташлади-да, оёқ учида юриб кўчага чиқди...

Тун ярмидан ошган. Кўчада тирик бир жон

күринмас, ҳаммаёқ жимжит, фақат аҳён-аҳёнда, олис-яқинда итларнинг акиллаши эшитилар, куча юзидаги терак япроқларининг майин шитирлашию ариқ сувининг жилдираши қулоққа чалинарди...

Уйларда чироқлар ўчган, фақат кўчанинг у юзидаги, Фазилатнинг уйидан сал чапроқдаги домланинг уйида битта дераза ёруғ эди. Эҳтимол, ота дудуқ домла билан суҳбат қураётгандир, эҳтимол, бояги гаплардан кейин уйқуси қочиб, бедор ўтиргандир?

Фазилат қандайдир ички бир туйғуга бўйсуниб, бир-бир босиб кўчанинг нариги юзига ўтди, сўнг дарахларни паналаб, ёруғ деразага яқинлашди.

Дераза очиқ, домла, олдида қалин китоб, катта ёзув столига тирсақларини тираб, кўчага, қоронги бўшлиққа тикилиб ўтирар, бироқ, афтидан, ҳеч нарса ни кўрмас, у маъюс хаёл огушида эди.

Шундоқ рўпарада тўхтаган Фазилат, дераза олдидаги мирзатеракни қучоқлаганича, жимгина қотиб қолди.

Столдаги кўчма чироқ шуъласида домланинг кенг юзи, бодирингдай катта бурни, киртайган кўзлари террасидаги ҳар бир ажин, ҳар бир чизиқ аниқ кўриниб турарди. Унинг мункайиб қолган қадди-қоматигина эмас, ҳатто бир маҳаллар одамларни ҳайратта солувчи хумдек катта боши, бутун гамгин қиёфаси шундай ҳоргин, шундай ожиз туюлдики, Фазилат йиғи аралаш: «Отажоним-эй!» — деб юборганини ўзиям билмай қолди. Домла ўтирган жойида бир сапчиб тушди, киртайган кўзларини катта очиб:

— Ким бу? — деб сўради.

— Бу мен, отажон... Фазилат...

— Фазилат? — деди домла столдаги кўчма чироқни четга суриб. — Қайси Фазилат?

— Ўша, ўзингиз билган... — Фазилат сўз тополмай дудуқланиб қолди. У: «Ўша, ўзингиз билган бахти қаро Фазилат», демоқчи эди, бироқ унинг ўрнига тўсатдан ўзини тутолмай ҳўнграб юборди. Чолнинг ялпоқ, суякдор юзида таажжуб аралаш саросима акс этди.

— А, Фазилат? — деди у қоронгида ҳеч нарса кўрмаган кўзлари пирпираб. — Ҳа, ҳа, Фазилат... Нима бўлди? Нима қилди? Яна чиқдимми у тентак?

Фазилат жавоб бермади. У кўз ёшини тийишга уриниб, ўзи билан ўзи олишар, бироқ упкасини босолмас эди.

Домла Шомуродов қўлларини столга тираб, бутун гавдаси билан олдинга эгилди. У теракни қучоқлаб

йиглаб турган аёлни эндигина кўрди шекилли, қовогини уйиб:

— Нима гап ўзи? Тинчликми? — деб сўради.

— Тинчлик... — Фазилат рўмолининг учи билан кўз ёшларини артди. — Мен... мени кечиринг, ота, кечиринг! — деди у ва упкаси тулиб, яна ҳунграб юборди.

Домла Шомуродов, гўё теран бир гапнинг магзини чақаётган одамдай, кўзларини зим-зиё бушлиққа қадаганича бир зум қотиб турди, унинг ялпоқ, дағал юзидаги қатъият тараддуд билан, тараддуд аллақандай изтироб билан алмашинди.

— Қизим! — деди у олдидаги китобни ёпиб. — Сизга нима бўлди, қизим? Қани, буёққа киринг-чи! Эшик очик. Марҳамат...

Фазилат юрагига ёпирилиб келган ҳислар тўлқини сал чекиниши билан уят ва пушаймондан қаёққа қочишини билмай қолди, айна замонда чолнинг оғзидан чиққан «қизим» деган бир оғиз сўз кўнглидаги музни эритиб, уни гўё бемажол қилиб қўйди.

Кучага қараган дарвозанинг ён эшиги очилиб, қоронгида тимирскиланган домла кўринди.

— Қаёқдасиз, Фазилатхон? Қани, буёққа келинг, уйга киринг.

Фазилат рўмолининг учи билан лабини босиб, итоаткорлик билан домланинг орқасидан юрди. Чол ҳамон қаланиб ётган китобларга қоқилиб-суқилиб ўз хонасига кирди:

— Қани, марҳамат, марҳамат...

Фазилат эшиқдан кирган жойдаги стулга омонатгина ўтириб, рўмоли билан оғзини тўсди.

Уйдаги носаришталик, домланинг қандайдир аянчли кўриниши кўнглини яна эритиб, томогини гип бўғиб олди.

— Нима бўлди ўзи? Тагин чиқдимми у тентак?

— Йўқ...

Домланинг ўсиқ оппоқ қошлари бир-бирига туташди, юзида яна эски, кибор ифода пайдо бўлди. Фазилат шу бир-икки дақиқа ичида чолда қандайдир ўзгариш рўй берганини, домла уни чақириб кирганидан пушаймон бўлаётганини пайқади.

— Қоронгида деразам тагида йиглаб турибсиз... Мени кечиринг дейсиз... — деди домла. — Агар эски гапларни қўзгамоқчи бўлсангиз... ўтган ишга саловат. Ё мен сизга бир нима дедимми?

— Йўқ, йўқ, демадингиз, демадингиз! Мен сиздан тоабад миннатдорман...

Домла Шомуродов, гуё ёмон бир сўз эшитгандай, юзини буриштиради.

— Майли, қўйинг бу гапни. Агар бошқа арзингиз бўлса...

— Йу-йўқ, арзим йўқ! — деди Фазилат алақандай ёлвориб. — Шунчаки... тўлиб кетганимдан қаёққа боришимни билмай тентираб юрувдим. Қарасам, чирогингиз ёниб турибди. Сизни кўрдим-у... мен сизнинг олдингизда...

— Қўйинг, қизим, — деди Нормурод Шомуродов, бироқ бу сафар унинг овозида қандайдир ишончсизлик сезилди.

— Сизнинг олдингизда, — деди Фазилат илтижо билан. — Марҳум ойимларнинг олдида, углингиз Жабборнинг олдида тоабад гуноҳорман...

Домла ялоқ кафтларини мушт қилиб тутди. У: «Бас, кераги йўқ!» — деб бақириб юбормоқчи эди, лекин яна кампирнинг хати эсига тушди-ю, мушт бўлиб тугилган бармоқлари аста ёзилди.

— Майли, қизим, эски ярани қўзгаб, ўзингизниям, мениям қийнаманг. Утган ишга саловат. Мен ўзимни сутдай оқ, сизни қора дейишга ҳаққим йўқ!

Домла Шомуродовнинг эсига ногаҳон ўз ҳовлисида, ариқ бўйида райҳон чопиқ қилиб ўтирган кампири тушди. Аянинг дардли нигоҳи, унинг газабли ўшқиригидан «шилқ» этиб беозоргина йиқилиб тушгани кўз олдига келди-ю, катта бошини чангаллаганича, бутун гавдаси билан силкиниб, «пиқ-пиқ» йиглаб юборди...

Фазилат кексалар тугул, уруш йиллари айиқдай ўкириб йиглаган йигитларни ҳам кўрган. Бироқ домланинг ҳозирги йигиси... Бир маҳаллар салобатидан ҳамма ҳайиқадиган бу мағрур чолнинг йигиси ёш боланинг йигисидай беозор, кишининг кўнглини вайрон қилгудек аянчли эди. Фазилат мункайиб қолган бу чолнинг оёқларига йиқилиб, ялиниб-ёлворгиси, кўнглидаги ҳамма афсус-надоматларини бир йўла тўккиси келди. Лекин домла, туйқусдан ҳушёр тортган одамдай, шоша-пиша ўрнидан туриб, қозиқдаги сочиққа юз-кўзларини артди, жўрттага қаттиқ йўталиб:

— Майли, қизим, — деди. — Бу гаплардан фойда йўқ!

— Биладан, отажон, сўнги пушаймон, ўзингга душман. Биладан. Шунчаки... Сиз нималар бўлганини билсангиз эди!..

— Қўйинг, болам. У машъум кунларни эслаб ўтирмайлик. Мен ҳаммасини биламан.

— Йўқ, билмайсиз, отажон. Билмайсиз! — Фазилатнинг юрагидан отилиб чиққан бу фарёд «Бас қилингни бу машмашани!» демоқчи бўлган домланинг тилини яна боғлади. Чол кўп йиллардан бери ҳазар қилиб юрган бу аёлнинг дардини, унинг дилида қатқат бўлиб ётган армонларини фақат энди тушунгандай бўлди. Ҳа, юзини рўмол билан тўсиб, унсизгина йиғлаётган бу муштипар аёлнинг ичи бировга айтолмайдиган ғам-ғуссага тўла, ҳамма дарду ҳасратлари ичида эди. Домла ҳозир уни «қизим» деб юпатгиси, оқарган сочларидан силаб, таскину тасалли бергиси келар, аммо бунга журъат этолмас, кўзёши орасидан унга маъюс тикилиб ўтираркан, яна ҳаёт ҳақида, унинг шафқатсиз қонунлари тўғрисида хаёл сурарди...

Фазилат, ниҳоят, ўпкасини босиб, кўзини артди.

— Кечиринг, отажон. Эски гапларни кўзгаб кўнглингизга озор бердим шекилли. Мен бу гапларни кўзгамоқчи эмас эдим, шунчаки, қудам, жиянингизнинг қилган қилиқлари...

— Қайси қилиқларини айтасиз?..

— Қайси бирини айтмай? Уша одам... уша одамнинг шунча нопок ишлари, шунча хиёнатларидан кейин... жиянингизнинг иззат-икромлари, у кишини бош қуда қилиб, осмонга кўтаришлари! Наҳот, бу ишлари менга оғир тегишини билмасалар? Ахир мен ҳам, биз ҳам одаммиз-ку, отажон?

Домла чаккаларидаги укпардай майин, оппоқ соч толаларини силаб сукут сақларди. Кўнглида: «О, қизим, қизим-а! — деди ўксиб. — У фақат сени эмас, ўз тоғасини ҳам одам деяпгани йўқ. Бу иш ўз тоғасининг ҳам юрагини қон қилишини ўйлапгани йўқ! Начора, болам!»

— Уғли... бўлгуси куёвимиз кўрсатган нағмаларни айтмай қўя қолай. Бир четини ўзингиз кўрдингиз.

Домла: «Ҳа, кўрдим», дегандек бошини қимирлатди. У: «Сиз ҳам эшитдингиз-ку менга айтган гапларини!» — демоқчи эди, бироқ бунинг ўрнига:

— Мен сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим, болам, — деди. — Қизингиз... қизингизнинг кўнгли борми ўзи?

Фазилат секин «уф» тортди.

— Қизим бечора нима ҳам дерди? Шунчаки... кўнгли улгур ҳам яхши сўз, яхши муомалага қарар

экан-да, отахон. Булар бизни одам деса булади-да кўнгил! Жиянларингиз билишади: қизим ҳеч қасққа кетолмайди. Билишгани учун одам қаторига ҳам қўшишмайди!

Домладан садо чиқмади, у ўз ўйлари билан банд эди. Назарида, сўнгги пайтларда эшитган гаплари билан бу мушгипар аёлнинг арз-ҳоли орасида ҳеч бир фарқ йўқдай, бу ҳодисаларнинг ҳаммаси чамбарчас боғлиқдай туюлди унга.

Домла бугун эрталаб тогдан қайтаркан, ҳатто жияни олдида ўзини бир қадар гуноҳкор сезиб, виждони ҳам қийналган эди. Бунга сабаб, домла тоққа борган куни кўтарилган даҳанаки жангдан кейин чоллар Мингбулоқни асраш тўғрисида хат ёзишга аҳд қилишди-ю, қизиқ устида у ҳам қўл қўйиб юборди. Тўғриси айтганда, домла бу хатни фақат бир андиша билан, у ҳам бўлса икки қоқбош хатни ўзлари ёзса Отақўзига нисбатан ноҳақ гаплар ўтиб кетмасин, деган андиша билан ёзганди.

Чоллар аввал хатни кимга ёзиш тўғрисида узоқ баҳслашишди. Прохор, пачакилашиб ўтирмасдан тўғри пойтахтга ёзиш керак, деди, Ўрозқул сал паст тушиб, ҳозирча Тошкентга арз қилайлик, деди, домла эса, қонун-қонидани тушунтириб, ишни тумандан бошлашга кўндирди.

Домла хатни ўз қўли билан ёзди, ўз қўли билан оққа кўчириб, дўстларига тутқазди, бироқ имзо чекиш пайти келганда Ўрозқул: «Жиянингга қайишиб, ўзингни опқочяпсан-да!» — деб яна бир кесатди, Прохор бўлса... бу хатга қўл қўймаслигинга қараганда арча тўғрисидаги китобчани пайсалга солаётганинг ҳам бежиз эмас экан-да, деган маънода яна бир узиб олди-ю, домла унинг қўлидан қаламини қандай олиб олиб, қандай қўл қўйиб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

...Аслини олганда-ку, хатнинг ёмон жойи йўқ, унда Мингбулоқдек табиат ўзи инъом этган бир мўъжизанинг қадрига етилса-ю, қурилоқчи бўлаётган молхоналар сал йироқроққа кўчирилса, деган илгиримосдан бошқа гап йўқ эди. Шундай бўлса ҳам, хатга имзо чекиб, жўнатиб юборганларидан кейин, домла гўё Отақўзига қарши ёвузона хиёнат қилгандай туюлиб, кўнгли хижил бўлаверди. Уч кўнгача шундай бўлиб юрди-да, тўртинчи куни эрталаб, қадрдонлари билан тузукроқ хайр-маъзур ҳам қилмасдан, барвақтроқ туриб жўнаб қолди.

Домла қишлоққа офтоб энди чиққанда кириб кел-
ди

У эшагини хих-хихлаб тепадан тушаётганида паст-да, жиянининг дарвозаси олдида, қатор турган қўш «Волга»га кўзи тушди. «Меҳмон босибди-да!» — деди у кунгида. Ҳақиқатан, домла дарвозага яқинлашиб қолганида зўр қаҳқаҳа янграб, ичкаридан Отақўзи бошлиқ бир тўп одам чиқди. Бутриққан чехраларида чуқур мамнуният барқ урган, лаблари ҳозиргина ейилган овқатлардан ялтилаб кетган бу хушчақчақ, салобатли меҳмонлар орасида... Жамол Бўрибоев ҳам бор, у Отақўзини қўлтиқлаб олганди.

Домла гуё ёвуз бир нарсага дуч келишдан қўрққан одамдай, эшагининг бошини четта буриб, кўча юзидаги дўкон панасига ўтди, утаркан, Жамол Бўрибоевнинг хоҳолаб кулганини эшитди:

— Сиз тўй қиласизу биз келмаймизми, раис?

— Янгамлар билан келасиз, Жамол Бўрибоевич! — деди Отақўзи. — Майда-чуйда гапларни қўяверинг, ўртоқ қуда! Турмуш дептилар буни! Нималар бўлмайди бу дунёда! Домла Миробидовга ҳам телеграмма бераман. Бирга келасизлар...

— Раҳмат, раис, раҳмат. Дунё тургунча туринг! Хўш, омон бўлинг!

— Йўқ-йўқ. Чегарагача кузатиб қўямиз. Лекин «Қишлоқтехника» катталаридан бўлганингиз учун эмас, қуда бўлганингиз учун... Ха-ха-ха...

Домла машиналар қўзғалиб, муюлишда гойиб бўлгунча дўкон панасидан чиқмади. У кўчадан ўтаётган йўловчилар ажабланиб қараётганларини кўрса ҳам жойидан жилмади. Фақат машиналарнинг қораси учгандагина эшагини ниқтади.

Домла тўсатдан ўзини шундай ҳоргин сездики, эгардан зўрга тушди, эшагини дарвоза устунига аранг боғлади-да, уйга кириб, ўзини диванга ташлади. Шу-шу Холидахон қизларни бошлаб келгунча қўзғалмай ётди...

«Нима бўляпти ўзи? Бу тентак Отақўзи нима қиляпти? Нега бунчалик ҳовлиқиб кетди? Ахир, чинакам инсофсизлик-ку бу!»

Домланинг сукутини бошқача тушунган Фазилат:

— Сиз мабодо уйламанг, — деди безовталаниб. — Қизим бир нима деягани йўқ. Ҳеч нима демайди, қизим шўрлик.

«Ҳа, қўрқитиб опти бу бечорани! Жуда қўрқитиб

опти! Ҳаммани оёқ ости қилиб, нима қилмоқчи бу нобакор?»

Домла Шомуродов қулоқларининг теграсини ўраб олган опшоқ, майин сочларини силаб ўрнидан турди.

— Мен нима ҳам дейман, болам? Ҳар қалай, Отақузи билан бир гаплашиб кўраман...

Фазилат ҳам ўрнидан турди, рўмолининг учини елкасига ташларкан:

— Майли, шу сўзингизга раҳмат, — деди. — Юрагимда зил бўлиб ётган армонларимни айтдим, енгил тортдим, отажон...

Домла Фазилатни дарвозага кузатиб чиқди. Тонг яқинлашиб қолган бўлса керак, итларнинг ҳуришига эшакларнинг ҳанграши қўшилган, девор ковақларида саҳродагидай чигирткалар чириллар, тўғонда бақалар қуриллар, узоқдан, тегирмон новидан қуйилган сувнинг сокин шовиллаши эшитиларди. Борлиқ, фақат қишлоқда бўладиган, кишининг руҳини аллаловчи сал маънос ва осуда жимликка чўмган, гўё бутун табиат, дарахт япроқларидан тортиб, кўкни тўлдирган тиниқ, опшоқ юлдузларгача шу осуда сукутни авайлаб асрамоқда эди... Оламни чулғаб олган бу сукут, кўкни тўлдирган юлдузларнинг маънос шуъласи, чириган олма, гул ва райҳон ҳидига тўла ҳаво отанинг қалбидagi тўфонни оҳиста босгандай, мулойим қўллари билан асабларини секин силагандай бўлди. Ажабо, бу бахти қаро аёлнинг фавқулодда кириб келиши, унинг кўз ёшлари домланинг ҳам юрагида кўп йиллардан бери зил бўлиб ётган бир музни эритган, унинг ҳам кунглини юмшатган эди.

Домла бир-бир босиб уйнинг эшигигача борди. У кириб ётмоқчи эди, бироқ худди шу пайт қўшни ҳовлида югуришган одамларнинг дупур-дупур қадами, дарахт шохининг чарсиллаб сингани, ерга дув тўкилган олмаларнинг тапир-тупури эшитилди. Сўнгра аёл кишининг юракни зирқиратувчи зорли овози келди:

— Вой, болажоним-ей! Сенга нима бўлди, болажоним-ей!

Домла Шомуродов Олиянинг товушини таниб, турган жойида қотиб қолди. Олиянинг гапини Ҳайдарнинг бўғиқ нидоси бўлди:

— Қўйинг, ойижон. Сиз билмайсиз. Ҳеч нимани билмайсиз, ойижон!

— Билсанг... қўя қол шу қизни! Ҳусниям бор бўлсин унинг, болажоним! Ўзингга яраша бировни топарсан ахир. Адойи тамом бўлдинг-ку, тойчоғим!

— Йўқ, ойижон! Ўлганим яхши бу юрганимдан, Ўлганим!

— Нималар деясан, болагинам? Буйгинангдан онагинанг ургилсин... Ўрнингдан тур. Юраккинамни қон қилдинг-ку, қулуним. Юра қол энди.

Ҳайдар бир нима деб сўқинди, йиглади. Олия яна ялиниб-ёлворди, бир нималарни шивирлаб, илтижо қилди, сўнг узоқлашаётган оёқ товушлари эшитилди.

Нормурод Шомуродов эшик дастасини ушлаганича узоқ турди, унинг фикрлари яна тус-тўполон бўлиб кетган эди.

ЕТТИНЧИ БОБ

1

Олия Ҳайдарни базўр юпатиб, алдаб-сулдаб аранг ётқизди. Бироқ аъзойи бадани зирқираб оғриса ҳам кўзига уйқу келавермади. Ўгли Ҳайдарнинг охирги марта қачон йиглагани Олиянинг эсидаям йўқ. Гудаклик пайтида кўкрак сўраб йигларди. Шундан кейин унинг йиглашини биринчи кўриши, аллақачон эр етган, пешонасидан уштиришга ҳам торгинадиган фарзандининг йигисини кўриш, сабабини тушуниб бўлмайдиган дардларини эшитиш қийин экан онага! Рост, у қаердандир ичиб келди, мастлик — ростлик дегандек, ичкилик сабаб бир нималарни айтиб, ҳасрат қилди. Унинг гапларини илғаб олиш қийин эди. Бироқ Олия ёлғиз оналарга хос нозик туйғу билан фарзанди бошида аллақандай қора соялар айланиб юрганини, нафақат фарзанди, бутун оиласи тепасида қандайдир бир нотинчлик ҳоким эканини сезяпти. Ўглининг илмий ишда панд ейиши, бечора аянинг ногаҳоний ўлими, ўгли билан бўлгуси келини ўртасидаги киши тушуниб бўлмайдиган низо, эри атрофидаги совуқ шарпа, майда, бироқ кишини чўчитадиغان гаплар — буларнинг ҳаммаси қора булутдай қуюқлашиб боряпти!

Бир маҳаллар бундай пайтларда Олия кўнглидаги бор ҳасратини эрига тўкар, Отақузи ҳам унинг сўзларига эътибор билан қулоқ солар, эр-хотин тонг отгунча суҳбатлашиб, дардлашиб чиқишар, бу суҳбатлардан қалбларидаги ҳамма губор тарқаб, диллари офтоб чиққандай ёришиб кетарди. Олия институтни битириб, ўқитувчи бўлиб келганида, Отақузи

мактаб директори бўлиб ишларди. Тумандаги энг ёш, энг удабурон директорлардан ҳисобланарди. Лекин директорман деб ўзини ҳеч қачон бошқалардан юқори тутмас, нима қилмасин, хоҳ дарс берсин, хоҳ қурилиш билан шуғуллансин, хоҳ мактаб боғини кенгайтириб, янги ниҳоллар ўтқазсин, ҳаммасига жонжаҳди билан киришар, бутун қалби, бутун вужуди билан берилиб ишларди. Ишчилар билан бирга гишт ташиб, лой қориб кетаверар, шу боисдан бошқалар ҳам бир четда томошабин бўлиб туролмас, ҳамма баравар ишлар, аммо ҳеч ким ундан нолимас, аксинча, ҳамма уни шу одатлари, ғайрати, жонкуярлиги учун яхши кўрарди. Раисликка сайланганда ҳам дастлабки пайтларда бу одатини тарк этмади. Иш деб, колхоз деб, бир-икки ойдаёқ чўпдай озиб, соч-соқоллари ўсиб, занжидай қорайиб кетди. У ҳафталаб, ҳатто баъзан ойлаб уйга келмайдиган, умри далада, тоғларда, даладашларда ўтадиган бўлди. Лекин ҳафталаб йўқ бўлиб кетганидан кейин, соч-соқоллари ўсиб, озиб-тўзиб уйга келган маҳалда ундан меҳрибон, ундан қувноқ, ундан бахтиёр одам бўлмас, худди ёш боладай ўз фарзандлари билан қувлашиб уйнар, жинниликлар қилар, арзимаган нарсаларгаёқ боғни бошига кўтариб кулгани-кулган эди. Кечалари бир ухлаб тургандан кейин эса, Олияни ҳам уйғотиб, тонг отгунча ўз ишларидан гапирар, ундан ҳеч нарсани сир тутмас эди.

Ҳа, у пайтларда тамом бошқа эди Отақўзи. Ҳозиргидай довруғи зўр бўлмаса ҳам қандайдир жуда бахтиёр эди. Эрининг бу бахтини кўрган Олия ҳам кўнгли тинч, дили равшан эди.

Баъзан Отақўзи аламаҳалда кириб келиб:

— Олия! — дерди. — Тур, кийин. Бир жойга бориб келамиз.

— Бемаҳалда кимнинг кўзи учиб турибди экан бизга?

— Э-э, азизим, фалончи бор-ку, сувчи йигит, танийсан! Боя эрталаб хафа қилиб қўйдим ўшани! Ноҳақ хафа қилдим! Бориб узр сўраб келамиз...

— Сиз хафа қиласиз-у, мен...

— Э, гап бор-да, хоним. Яқинда уйланган у! Жуфт-жуфт бўлиб, бирпас отамлашсак, кўнглидан чиқиб кетади. Яримтанг борми? Яна ниманг бор? Ол борингни! Кетдик, жонгинам!

Бундай пайтларда Олия олдинроқ бориб уй бекаси билан гаплашар, Отақўзи ҳам кўп писиб турмас, узр сўрашга ийманмас, кейин жуда ғалати, жуда самимий

утириш бўлар, эгилган бошни қилич кесмас, деганлари-
дек, иккала томон ҳам бир-биридан мамнун, апоқ-
чапоқ бўлиб тарқалишарди.

Тўй ва маъракаларга киритган янгиликлари-чи? У
энг бообру қариялардан «Оқсоқоллар кенгаши» ту-
зиб, маъракаларда арақ-шаробни ман қилган, «ичмай
кайф қилиш» деган гап тошган, тўйларда дастурхонга
фақат минерал сув қўйдиртирар, Олия билан бирга
бориб, ўзи тўйбоши бўлар, минерал сувдан бир
пиёласини «отиб» олиб, «кайф» қиларди-ю, даврага
тушиб қизиқчиликлар қилар, Олиядан бошлаб ҳамма
қиз-жувонларни рақсга тортар, буни кўрганда бошқа-
лар ҳам «ичмай маст бўлар», ўйин-кулги роса авжига
чиқарди. Бундай маъракалардан кейин қариялар
кўзларига ёш олиб эр-хотинга боқий умр тилашар:
«Бахтимизга омон бўлинглар!» — деб дуо қилишарди.

Ўлимда, таъзияларда эса Отақўзи белини боғлаб,
тик туриб хизмат қилар, бошига мусибат тушган оила-
га қўлидан келган ҳамма ёрдамани берар, у пайтларда
одамлар Отақўзини тилга олганда доим: «Кўз тегма-
син ишқилиб», деб қўшиб қўйишарди. Мактаб ўқитув-
чилари даврасида, маросимларда бўладиган бу гаплар-
ни эшитган Олия беихтиёр кўзига ёш олар, кечалари
уйғониб кетиб, ёнида ухлаб ётган эрининг ҳам таниш,
ҳам аллақандай нотаниш соқол босган шиддатли юзи-
дан ўпиб, пешонасини силаркан, ичида:

«Айтганлари келсин. Кўз тегмасин ишқилиб», деб
кўкка тавалло қиларди. Бироқ, қанча тавалло қилма-
син, уни авайлашга қанча уринмасин, бари бир «кўз
тегди». Отақўзидаги бу ўзгариш бирдан бўлгани йўқ.
Бирдан бўлмас экан бу нарсалар. Киши ёшлиги қачон
утиб, қачон қарилikka юз тутганини сезмай қолгани-
дек, Олия ҳам бу ўзгаришлар қачон содир бўлганини
яхши билмай қолди. Билганда-ку олишар эди. Кура-
шар эди. Панд еб бўлса ҳам йўлга солишга уринар эди
эрини. Йўқ, Олия ўзини-ўзи алдаяпти! У сезган эди.
Озгина бўлса ҳам сезган эди.

Дастлабки колхозни кўтарганида сираям ўзгарма-
ган эди Отақўзи. Бироқ биринчи колхозни кўтар-
гандан кейин иккинчисини қўшиб беришди. Ушанда
унда қандайдир қатъият, гурур, юрганда кўкрак ке-
риб, қийгирқараш қилиб юриш одатлари чиқди. Яна
бир-икки йилдан кейин учинчи колхозни қўшиб бе-
ришди. Салкам беш минг киши яшайдиган улкан
қишлоқ битта хўжаликка уюшди. Отақўзи эса бу ҳад-
сиз колхознинг яккаю ёлғиз раҳнамоси бўлди.

Уч колхоз бирлашиб, қаддини ростлаб олгандан кейин Отақузи бульдозер ва скреперлар олиб келиб, эски қишлоқни таг-тути билан сидириб ташлаб, янги қишлоқ қуришга киришди. Бу қишлоқ буй чўзиб, қурилиш авж олиши билан газеталарда унинг суратлари чиқа бошлади, марказий матбуотда у ҳақда мақолалар босилди, радио ва телевизорчилар ёпирилиб келди... Ҳамма гап шундан бошланди шекилли... У ҳамон тўй ва маъракаларда бўлар, аза ва таъзияларни қанда қилмас, фақат энди энг бообрў, энг «керакли» одамларникига борарди. Бироқ бунинг учун ундан гина қилиш ҳам ноўрин, қишлоқ жуда каттайиб кетганди.

У ҳамон дам олиш нималигини билмас, на ўзига, на Олияга ором берар, лекин илгаригидай кечалари уйғониб, дард-ҳасратларини хотинига айтмас, аламлари билан, хатолари билан ўртоқлашмас эди... Лекин бу нарса Олияни кўп ҳам чўчитмас, чунки эри энди ёш бола эмас, катта тажриба орттирган, ишбилармон, уздабурон раҳбар ҳисобланарди. Фақат бора-бора унча-мунча одамни, ҳатто туман катталарини ҳам менсимай қўйганидагина, тўттироғи, шу ҳақдаги шивир-шивирлар қулогига чалингандагина бир марта эрига бу гапларнинг учини чиқарди. Бироқ Отақузи унинг гапига:

— Керак бўлса берган тож-тахтларини олишар! Ўзим ҳам қандай қутулишни билмай юрибман бу галвадан! — деб қўл силтаб қўя қолди.

Сўнгги йилларда, айниқса, узоқ йили Сарсонқум чўлида катта ер ўзлаштиришга киришганидан бери Отақузининг обрўси яна ҳам кўтарилиб кетди. Вилоят раҳбариятига аъзо, вилоятга депутат бўлди, ҳатто қаҳрамон бўлади деган гаплар ҳам тарқади. Бироқ нимадир бўлиб бу гап рўёбга чиқмади. Отақузи анчагача қаттиқ хафа бўлиб, бир-икки ҳафта ичиб юрди.

Маъли, қаҳрамон бўлмаса бўлмас. Бош омон бўлса, бўрк топилар. Боши тошдан бўлсин ишқилиб. Олияни фақат бир нарса чўчитади: эри шунча иш қилди, обрўсига обрў қўшилди, ҳалиям кечаю кундуз тиниб-тинчимайди, бироқ илгариги яхши тилакларни, унинг юрагини «шиғ» эттирувчи: «Бахтимизга омон бўлсин ишқилиб», деган яхши дуоларни кам эшитади. Олия буни бир эридан кўрса, бир одамлардан кўради. Ахир, эри бечора салкам йигирма йил буттики, бир кун ором нима билмаса, шу колхозни деб, шу қишлоқни обод қиламан деб, умри ўтиб кетаётган

булса-ю, одамлар унинг қиттаккина эркалигини кутармаса, салгина қайсарлигини кечирмаса!..

Буёқда Ҳайдаржон булса... бу аҳволда. Қизлари Тоҳира булса Фазилатнинг ўгли билан топишиб, иккиқат бўлиб келди. Отақўзи бундан беҳабар, бироқ Олия билади, билгани учун алами ичида... Олия бу гапни эшитган кунлари ўзини қўйишга жой тополмаган эди, бироқ туққан фарзанднинг булса начора? Киши ўз бармогини ўзи тишлай олмас экан... Ҳа, Олиянинг ҳадиксираши бежиз эмас: оиласи теварагида қандайдир қора кўланкалар айланиб қолди! Эри булса ҳеч нарсани писанд қилмайди. Илгаригидай парвойи фалак!

Олия кўзи илдиними, йўқми — билмай қолди. Эрининг овози қулогига киргандай бўлиб, кўзини очди.

Тонг отган, ҳовлининг этагидаги терак учлари ялтилаб кетган, бироқ бўйи паст шафтолилар, олмалар ҳали сояда эди.

Эри, қовоғи солиқ, айвоннинг шундоқ ёнида, мотор ўрнатишган қудуқ бўйида Тоҳира билан гаплашиб турарди. Олиянинг уйғонганини кўрган Отақўзи қизининг гапини бўлиб, айвонга чиқди, ҳамон қовоғидан қор ёғилиб:

— Буёққа қара! — деди-да, полни гарч-гурч босиб уйга кириб кетди. — Хуш? — деди у Олия эшиқдан кўриниши билан. — Мен йўғимда... нима машмаша бўлди бу ерда?

— Қизингиз айтиб бергандир нима бўлганини?

— Айтди! — Отақўзининг мўйлови қаҳр билан дикрайди. — Ўғил бола эмас, латта туғиб берибсан менга! Бор, чақир!

Олия кечаси билан ўйлаб чиққан ўйлари эсига тушиб, секин хўрсинди.

— Сизга нима бўлди ўзи, хўжайин?

— Менга-ку ҳеч нима бўлгани йўқ...

— Эшиқдан қиличингизни қайраб кирасиз-у, тагин ҳеч нима бўлгани йўқ дейсиз! Сиз уша... собиқ вазирингиз муовинини топмаганингизда...

— Вазир муовинининг нима даҳли бор бу гапга?

— Нега даҳли бўлмас экан? Сиз бу ерда дутор-сетор чалиб, кайфу сафо қилаётганингизда, уёқда улар... Фазилатхон билан қизи тонг отгунча йиғлаб чиқибди!

— Йиғлаб чиққанмиш! — деди Отақўзи заҳарханда билан. — О, хотинлар, хотинлар! Қачон тумшуғи тагидан нарироқни кўришар экан булар?

— Сиз узоқни кўзлайман деб... одамларни кўнглига қарамас экансиз-да.

— Одамлар деганинг ким? Фазилатхонми? Қиз тур уни! Бор, ўглингни чақир!

Олия эрига бир зум тикилиб турди-да, ичидан чиқиб кетди. Отақўзи диванга ёнбошлаб, кўнгли юмди. У тўсатдан жуда бемажол, жуда ёлғиз қилди ўзини. Қизиқ, Олия ҳеч қачон у билан бўлашади гаплашмас эди. Унга нима бўлди? Бу уйда нима бўляпти ўзи? Ё у чиндан ҳам ҳеч кимнинг кўнглига қарамайдиган бир дилозор бўлиб қолдими?

Отақўзи ногаҳон юрагини чулғаб олган туйғуга бўйсуниб, ўгли билан бамайлихотир гаплашишга чоғланган эди, бироқ сочлари тўзгиган, юкўзи шишиб кетган Ҳайдарни кўрди-ю, зардаси қайнаб ўрнидан туриб кетди.

— Бу... бу нима юриш?

Ҳайдар ёшли кўзларини уқалаб:

— Нима қипти? — деб гўлдиради.

— Нима қипти дейди-я! Ўзингни кўзгуга солиб кўрфан кандидати!

— Фан кандидати! — деди Ҳайдар ўксиб. — Пичинг қилмай кўя қолинг!

Отақўзи этиги билан полни гурсиллатиб тепди.

— Булмасанг, бўласан! Керак булса ўзим... Ушанима эди? Олий комиссиянгга бориб, дипломингни олиб бераман! Бўлдими энди? Аммо бунақа юриш, битта қийинчиликка дуч келмай бунақа... сувга буккан бўлка нондай илвираб қолиш!.. Ҳайф сенга олим деган ном! — Отақўзи бу гапни айтишга айтди-ю, ўглининг баттар мунгайиб қолганини кўриб, сал паст тушди.

— Нима бўлди ўзи? Ё ҳалиги... савдойи домла билан ораларингда бир гап борми? Йўқ бўлса бу нима қилиқ? Бу нима гаवго? Қизнинг шаънига ҳам яхши эмас! Кўрган кўз, эшитган қулоқ нима дейди?

— Туғри-ю, бироқ... бу домла ўзи шунақа... беъмано одам! Доим уни йўлдан урмоқчи бўлади. Ҳалиги монгонода эмас! Уёқдаям ўқишни битирганидан кейин, аспирантурада қол, деб бир чалғитган эди. Энди бўлган қишлоқда турма, туманга бориб, лаборатория оч, деган гапларни қиляпганмиш!

Отақўзининг лабига кулги югурди.

— Эшитдим. Кеча туман раҳбарияти айтди! Бўладиган ишми, йўқми — худо биледи ҳали! Шунча шунча васвасами? Ишласа ишлар! Ё тўйдан кейин қафасга солиб қўймоқчимисан хотинингни?

Ҳайдар терлаб кетди.

— Гап унда эмас. Шунчаки... оилавий ишимга аралашмасин демоқчи эдим.

Сенинг оилавий ишинг ўз қўлингда! Ҳар қанақа қизнинг нозиям чимилдиққа киргунча! Уёғи ўзингга боғлиқ! Аммо бунақа... сувга тушган мушукдек бўлиб юрсанг.. хотининг ҳам бир пулга олмайди сени! Ўзингга қара! Қаддингни тут! Қаддингни ростлаб, йигитчасига гаплаш қалигинг билан! Айтиб қўй унга: икки ҳафтадан кейин тўй! Тамом! Вассалом!

Отақўзи полни тешворгудек гурс-гурс босиб меҳмонхонага чиқди.

2

Айвондаги газ плитада жазбуз қилиб, тухум қовурётган Олия эрига савол назари билан қаради.

— Келмасдан туриб, яна қаёққа шошдингиз?

— Кичик хотинимникига!

Илгарилари Отақўзи шундай деб ҳазиллашса Олия ҳам ҳазилга олиб: «Мендан салом айтиб қўйинг кундошимга!» — деб кулиб қўя қоларди. Бугун нечуқдир ўқсиб:

— Йўқ, рост айтаман, — деди. — Тоғам йўқлаётувдилар...

Отақўзининг лабларидаги табассум аста сўниб, туси ўзгарди. Унинг кўз олдига кеча эрталаб Шукуров кўрсатган бир хат лоп этиб келди. Бу — Мингбулоқ ҳақида, тўғрироғи, қурилмоқчи бўлаётган гигант чорва комплексининг у ерга нотўғри тушаётгани тўғрисида ёзилган шикоят тарзидаги бир нарса эди. Шукуров шикоятни кўрсатаркан, мийиғида кулимсираганича унинг тағидаги имзоларни қули билан берилтиди, бироқ Отақўзи арзга кўз ташлаган заҳотиёқ тоғасининг чиройли дастхатини таниди, таниди-ю, гўё бироз заҳар ичиргандай аъзойи бадани ачишиб кетди.

Отақўзи ўз фикридан чекингани йўқ! Чорва комплексининг Мингбулоққа қурилиши иқтисодий жиҳатдан қанчалик фойдали эканини рақамлар билан исботлаб берди. Шундай зўр бир мантиқ билан далиллаб бердики, ҳатто Шукуров ҳам иккиланиб қолди. Лекин гап Шукуровда эмас, гап тоғасида! Наҳот энди тоғасининг бир қилмаган иши унинг устидан, ўз туғишган жиянининг устидан шикоят ёзиш бўлса?..

— Нима дейди... жонажон тоғамлар?

— Билмадим... у киши сиз билан уй тутгисиди,
гаплашмоқчилар шекилли...

— Падарига лаънат бу уйни! Жонимга тегиб кетди
Яшагиси келмаса — бўшатиб берсин! Айтиб қуй! Та
мом! Вассалом! — Отақузи шартга бурилиб, дарвоза
га қараб кетди. Зум ўтмай кўчадан машинанини
қаҳрли укириши эшитилди.

Отақузи катта йўлга қадалиб, «Волга»ни қушдаё
учириб борар, бироқ кўзига ҳеч нарса кўринмас, но
тинч ўйлар миясида саҳро қуёнидек чарх урар эди.

Ҳа, Отақузининг ўрнида бошқа одам бўлса ҳам
«дод» деб юборарди ҳозир. Осилмаган бир одам қол
мади унга: бир ёқда тоғаси, бир ёқда ўзи ўқитиб, ўзи
бош механик қилиб кўтарган ана у латтачайнар Наим-
жоннинг шаллақи хотини! Энди бўлса... умрида не
балоларни кўрмаган ойимча қудагайи ҳам, Жамол
Бурибоевга зиёфат бердинг, деб таъна қилармиш!..
Отақузи назарига ҳам илмас эди Бурибоевни! Турмуш
мажбур қиялпти уни! Турмуш! Яхшими, ёмонми, кат
та бир идоранинг бошлиғи! Бурун гуноҳ қилган бўлса
қилгандир. Лекин авваламбор, бу гуноҳларини ювган!
Урушда қон тўкиб оқлаган гуноҳларини! Оқламаса,
ҳеч ким уни бундай катта лавозимларга кўтармас эди!
Қолаверса... уям ҳозир илгариги Жамол Бурибоев
эмас! Уям тавбасига таяниб, инсофга кеп қолган. Ту
нов куни тунда сал ширакайф бўлгандан кейин, Жа
мол Бурибоев Отақузини четга тортиб оҳ деса афғони
чиқиб гапирди, ўз турмушидан нолиди, кейинги хоти
ни ва ундан тугилган болаларидан ҳасрат қилди.
Ёшлиқда қилган хатоларидан пушаймон чекиб, кўзига
ёш олиб гапирди, мана энди, қариган чоғида, меҳри
оқибатни шу икки фарзандидан кутаётганини айтди.

— Ўғлимдан розиман, раис! — деди Жамол
Бурибоев бетиним уф тортиб. — Тоабад розиман
Ҳамма нарсага тушунади Қодиржон! Ҳамма нарсага
ақли етади. Мениям дардим ичимда эканини билади.у!
Шу сабабдан жонимни ҳам аямайман ундан! Билиб
қўйинг, раис, қизингиз қизим бўлади, ўғлингиз... ўғлингиз
ҳам ўғлимдек бўп кетар деган умиддаман! Аммо
қизим... ўз пуштикамаримдан бўлган қизим... дардимга
тушунмаяпти. Тушунса, униям бошимга кўтарардим.
Энди биттаю битта умидим сиздан, раис, ёлғиз сиздан.
ука!

Катта одамнинг, фақат мансаб эмас, ёши ҳам бир
жойга бориб қолган катта одамнинг кўзига ёш олиб
гапириши галати булар экан! Четдан қараганда ута

манман, камгап, калондимоғ туюлган бу одамнинг томоғи гип бўғилиб, бошини кафтлари орасига олиб, заҳар ичган одамдай тўлганганини кўрганида... Отақўзининг эти увушиб кетди.

Олия булса кўнгилни айтади. Жамол Бўрибоев ҳам кесак эмас, ҳамма нарсага ақли етади. Битта хато қилди деб умрбод бадном қилиб бўлмайди кишини. У куни Отақўзи ундан яна бир гапи учун рози бўлдики, Жамол Бўрибоев чолни ҳам эслади. Ҳа, тогани ҳам эслади!

— Мен биламан, — деди у, дард билан тебраниб. — Ўртада ҳурматли отахонимиз, Нормурод Шомуродович борлар. Ҳаммасини биламан. Лекин нима қилай, ешликда бўлган хато, раис. Агар дунёга қайта келсам . умримда бу ишни қилмас эдим. Сизга ёлгон, менга чин — бу ишни лаганбардорлар қилган эди ушанда. Йўқ, йўқ, сиз уйламангки, айбини бошқаларга тўнкамоқчи деб! Хато қилганимни ушандаёқ тушунганман. Фронтта бориб, ўлим билан юзма-юз келганимда тушундим, раис, тушуниб, гуноҳларимни бир қошиқ қоним билан ювишга уриндим. Отанинг феълени биламан — у киши... қаҳри қаттиқ одам. Ҳаммасини биламан. Аммо... ўрни келганда бир огиз айтиб қўйинг, раис! Илтимос қиламан, ука!..

Бенуқсон парвардигор, деган эскилар. Турмушда хато қилмайдиган одам бўлмайди, деган экан қайси бир машҳур донишманд. Аммо ёмон ўз хатосини уйламайди, яхши эса ўз хатосини эслаб виждони қийналади. Отасига раҳмат ўша алломанинг!

Отақўзи Жамол Бўрибоевнинг интиҳосиз ўкинчга тўла бу дарду ҳасратларини эшитганда ўша машҳур донишманднинг ўша машҳур каломини эслади. Ҳа, бировга осиламан дейишса, баҳона топилар экан! Мана унинг ўзига ҳам арзимаган гаплар билан осилишяпти-ку!..

Моторнинг ўкириб юборганини пайқаган Отақўзи ҳушига келиб, оёғини газдан тортди.

Қишлоқ ортда қолган, машина асфальт йўлни ямлаб ютиб, ҳадсиз чўл қаърига кириб бормоқда эди...

Уфқдаги чўққилар узра кўтарилган офтоб саҳрони қайноқ селга кўма бошлаган, бу сел қаърида бири-бирига тармашиб ётган қум уюмлари одатдагидан ҳам совуқ, ўлик бир денгизни эслатарди.

Отақўзининг ўйлари худди мана шу саҳро табиати-га ўхшар, дам офтобда мудраб ётган шу беҳад саҳродай осойишта, сокин оқар, дам вилоят ва туман

раҳбарларининг гаплари ёдига тушиб, туйқусдан кутарилган чул тўфонидай, уйлари алгов-далгов бўлиб кетарди... Айниқса, кеча эрталаб Шукуров қузгаган гаплар қаттиқ теғди унга.

Кеча у Шукуров билан учрашмоқчи эмас эди, туманга борганларида Жамол Бурибоев:

— Йул-йулакай салом бериб ўтайлик, — деб таклиф қилди. — Нима бўлганидаям туман раҳбари-ку, индамай жўнаб кетсак яхши бўлмас.

Ҳали барвақт туман раҳбариятида иш бошланмаган эди. Жамол Бурибоев, бирпас кутайлик, деган эди, Отақўзи таваккал қилиб — гаплашадиган бўлгандан кейин дастурхон устида гаплашган яхши-да! — деб машинани тўғри уйига ҳайдади.

Шукуров, айниқса, унинг хотини Маҳбубахон, меҳмонларни очиқ чехра билан кутиб олди. Эғнида бўлиқ қадди-қоматига ярашиб турган ипак халат, оёғида зардўзи шипшак, Маҳбубахон, ёш келинчаклардай елиб-югуриб, бирпасда ишком тагидаги сўрига жой қилди, дастурхон ёзиб, мева-чева, шаробларнинг хил-хилидан олиб келиб қўйди. Худди дадасидай дамбадам хохолаб кулиб, ярим соатга қолар-қолмас бир лаган қовурдоқ кутариб келди. Гап орасида жиндаж гинахонлик ҳам қилиб олди:

— Биздан пинҳон тутсангиз ҳам билиб олдик сирингизни, Отақўзи ака. Жамол Бурибоевич билан куда бўпсиз. Айтмасангиз ҳам борамиз тўйингизга!

Отақўзи ҳам пайт келганини билиб гапни илиб кетди:

— Қадамларига ҳасанот, Маҳбубахон! Фақат хўжайиндан тўйга рухсат оберсангиз бўлди, бош-оёқ сарпо сизга!

Маҳбубахон ҳам бўш келмади:

— Бўпти! — деди оппоқ, бўлиқ кафтини узатиб. — Тўй қилишнинг нима айби бор? Хўжайин рухсат бермасалар, ўзим рухсат бераман!

Аброр Шукурович шундагина биринчи марта кулимсираб:

— Жуда яхши! — деди. — Жавобини ҳам ўзингиз берасиз!

Гапнинг пўскаласи, ўтиришнинг биринчи қисми ёмон бўлмади. Маҳбубахоннинг очиқ-ёриқлиги сабаб, ҳазил-мутойиба билан, кулги билан кечди, бироқ иккинчи қисмига ўтиб, хайр-маъзур пайти келганда Шукуров Отақўзини секин четга тортди.

У Мингбулоқ тўғрисидаги хатни кўрсатиб бир ран-

житса, Нодирахон билан гаплашган-гаплашмаганини суриштириб, кўнглини яна бир хит қилди.

Отақўзи «қиттаккина» қилгани учунми, бошқами, тусатдан тутаб кетиб:

— Э, гапга тушунадиган хотин эмас у! Олой бозорининг шаллақиларидан! — деб гижинган эди Аброр Шукурович «ҳим», деб қовогини солди-да:

— Ҳарқалай, гаплашинг! — деди эътирозга йўл қўймайдиган қатъий оҳангда. — Илтимосларини қондиринг! Керак бўлса узр сўранг. Гап шу!

Шукуров суҳбат охирида сал «юмшаб», илиқ хайрлашган бўлса ҳам Отақўзи шундай ранжидики, ҳатто Тошкентга тушиш фикридан ҳам воз кечиб, қишлоққа қайтиб кетгиси келди. Бироқ ўғит ва запас қисмлар масаласида ёрдам бермоқчи бўлиб, қишлоқдан бирга олиб чиққан қудаси қистаб қўймади.

Жамол Бурибоев берган ваъдасининг устидан чиқди. Борган куниеқ юз тоннача ўғит билан анчамунча эҳтиёт қисмлар тўғрилаб берди...

Рост, бу ишлар ўзи бўлгани йўқ, бир-икки машина мева-чева, қовун-тарвуз дегандек, майда-чуйда совга-салом қилишга тўғри келди. Лекин бирламчи, унинг колхозидай колхоз учун бир-икки машина мева-чева деган нарса чўт эмас, сабаби деҳқончилик, қовун-тарвуз деганингиз «сен же, мен же» бўлиб, тўлиб-тошиб ётибди! Иккиламчи, совга-саломсиз иш битириб кўринг қани! Ана, ўртоқ Шукуров ўзлариям ўғит сўраб борибдилар! Икки қўлларини бурунларига тиқиб борибдилар-у, қўйинларини пуч ёнгоққа тўлдириб қайтибдилар!..

Отақўзи аҳмоқ эмас. Бу ишларининг қалтислигига унинг ҳам ақли етади. Аммо шу ишни қилмаса яна бўлмайди. Сабаби... ўғитсиз пахта ундирадиган раис, эҳтиёт қисмларсиз машина юргизадиган инженер онасининг қорнидан тушгани йўқ ҳали!..

Албатта, тирноқ орасидан кир ахтарадиган баъзи ғаламислар унинг бу ишидан «кир» қидириб юришлари ҳам мумкин. Шундай пайтлар бўлган ҳам. Майли, қидиришсин! Отақўзи ўзи учун қилаётгани йўқ бу ишларни! Қилса, шу колхоз, шу халқ, шу қишлоқни деб қиляпти!.. У билади — пахта планини дўндириб қўйса, биров мушугини «пишт» деёлмайди уни, аммо бажармасин-чи? Ана унда кўринг томошани!..

Отақўзи бирда адолатли бўлса, бирда адолатсиз бўлган бу ўйлардан мияси ғовлаб, кўзларини уқалади.

Қум уюмлари чекиниб, олдинда, гўё денгиз ўртасида
ногаҳон кўринган муъжаз оролдай, ниҳоллар билан
ўралган ям-яшил пайкаллар, пайкал четида қаторла-
шиб турган вагонлар, чодирлар, қамиш капалар, ундан
ҳам нарироқда эса қурилаётган шаҳарчанинг илк би-
нолари қизариб кўринди, кўринди-ю, Отақўзининг ди-
лидаги алам, миясини говлатиб юборган нотинч уйлар
бирдан тўзгиб, олам равшан кўриниб кетди кўзига...

3

Катта йўлдан четга бурилиб, бригада ертўласига
оборадиган тош йўл асфальт қилинмоқда эди. Ҳар
жой-ҳар жойга тўкилган асфальт қоп-қора бўлиб
уюлиб ётар, ун чоғли ишчи белкураклар билан ас-
фальтни ёймоқда, баҳайбат каток секин айланиб, уни
шиббаламоқда эди.

Буни кўриб яйраб кетган Отақўзи машинани
тўхтатди.

— Ҳорманглар, азаматлар!

— Бор бўлинг! — Белигача ялангоч бўлиб, «шиг-
шиг» терлаб ишлаётган йигитлар ишдан тўхтаб, унга
қизиқсиниб қарашди.

— Мастерларинг қани?

— Мана мен! — катокдан малла сочлари ҳурпай-
ган бир йигит ерга сакраб тушди.

— Салом, раис ака!

— Салом! Қадамингизга ҳасанот, ука!

— Ҳа, — деди малла сочли йигит. — Зўрники
тегирмон юргизади, дегандек, зўр чиқдингиз, раис
ака! Саккизинчи совхоздан олиб сизга юборишди.

Отақўзи қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Зўрликдан эмас бу, ука! Ҳалиги мақол бор-ку,
йигламаган гудакка она ҳам кўкрак бермайди, деган!
Биз йиглаб олдик сизларни, ука, йиглаб...

Мастер йигит қора қурум босган юзида тишлари
ярқираб:

— Ҳа, — деди, — йиглайдиган одамга ўхшайсиз,
раис ака. Ҳозир ҳам мана, кўз ёшингиз тирқираб
оқяпти!

Атрофда «гур» кулги кўтарилди.

— Биз йиглашнинг биламиз, кулишнинг, — деди
Отақўзи. — Асфальтни тугатган кунларинг битта
зиёфат, йигитлар!..

— Раҳмат, раис ака! Аммо узоқдаги думбадан,
яқиндаги ўпка яхши, деган гап ҳам бор-а?

Бор. Биламан. Аммо упка — ўпка, думба — думба, йигитлар!

Штабга кираверишда уни колхоз қурилиш бригадасининг бошлиғи, ёш бўлса ҳам қорин сола бошлаган чулқуварларга ёт бир олифталик билан башанг кийинган сарғиш йигит кутиб олди. Шляпасини дундириб кийган бу йигитнинг ҳам оғзи қулоғида эди

— Намунча тиржаясан? — деди Отақўзи. — Гишт келдими?

— Келганда қандоқ! Кечадан бери тўртта самосвал қатнаб турибди... Сиз гиштни айтасиз. Ҳалиги жонон бор-ку, «летучка»да болагандингиз...

— Маиший комбинат бошлиғими? Хуш?

— Саҳармардон инженерлари билан келиб, ҳаммаёқни куриб кетди!

— Келмай кўрсин-чи! Кеча ҳаммасини вилоят раҳбариятига чақиртириб, яна бир думларини бураттирдим! — Отақўзининг юрагида тўсатдан шундай голибона туйғу, шундай шод бир куй янградикки, гарчи кеча ҳеч кимни вилоят раҳбариятига чақиртирмаган бўлса ҳам чақиртирганига, чақиртириб уларнинг «думларини яна бураттирганига» ўзиям ишониб кетди. У қурилиш бригадасининг бошлиғини эргаштириб, шаҳарчани бир айланиб чиқди. Афтидан «летучка»дан кейин чулда қандайдир бурилиш рўй берган, чунки фақат Отақўзига қарашли ерлардагина эмас, нариги сохозларда ҳам, каналда ҳам, катта насос қураётган ПМКда ҳам — ҳамма жойда иш жонланган, машиналар, кранлар, осмонни бошларига кўтариб қум сураётган бульдозер ва скреперлар кўпайган, қандайдир нотаниш одамлар пайдо бўлганди. Отақўзи мамнун жилмайиб орқасига қайтди. Энди Наимжон билан гаплашса ҳам бўлади.

Наимжонни у бундан бир ой аввал, хотини уйдан кўчмайман деб шаллақилик қилган куни эртасигаёқ бош механикликдан олиб, бу ерга, Али мўйловнинг ўрнига бригадир қилиб юборган. Мўйловни эса қишлоққа олган эди. Ўшанда Отақўзи унга хотинидан ранжиганини айтмаган, уни даштдаги ишларни жонлантириш баҳонасида ўтказган, шунинг учун ҳеч ким гап-сўз қилмаган эди. Кейин билса, Нодирахон буниям гап қипти.

Отақўзи бригада чайласига етиб борганида тик тепага келган офтоб чинакам олов пуркай бошлаган, овқатга чиққан одамлар чайлада ўтиришга ҳам тоқат

қилломай, ўзларини ертўлага уришган эди. Чайлад:

ёлғиз ошпаз қиз ўчоқ атрофида куймаланиб юрарди.

— Нима овқат қилдинг, опоқ қизим?

— Мастава, раис ота.

— Менга ҳам бир коса суз! Наимжон борми?

— Бор, раис ота, ичкарида...

Ташқаридаги олов селидан кейин нимқоронг, ертўла жаннатдай оромбахш туюлди Отақузига.

Тагига бўйра тўшалган каттагина ертўланинг бир бурчагида уч-тўртта қиз овқатланиб ўтиришар, иккинчи бурчагини йигитлар эгаллаганди.

— Ҳорманглар, опоқ қизларим! Ҳорманглар, йигитлар!

Ҳамма ўрнидан турди.

— Келинг, раис ака!

Отақузи гира-шира ёруғликда Наимжонни аранг таниди.

— Қалайсан, бригадир? Ишлар қалай, йигитлар!

— Юрибмиз, мана, сояйи давлатларида, худди курортда юргандек яйраб!

Отақузи овозидан таниди — бу уша, кўкламги бўрон пайтида кечаси бирга фонус кўтариб юрган, кейинроқ эса чўлдаги шарт-шароитлардан кўп шикоят қилган солдат йигит эди.

— Сен яна эски дийдиёнгни бошладингми? — Отақузи Наимжоннинг ёнига ёнбошлади. Солдат йигит раисга қараб галати ишшайди.

— Курортда югандай юрибмиз десам ҳам дийдиёни бошлаган бўламанми?

— Пичинг қилма!

— Сиз ҳам кўп дўқ ураверманг, раис ака! Олсангиз... ана, берган тракторингизни оларсиз!

— Нима, трактор одамсиз қолади деб қўрқитяпсанми? Ё бу чўлга келаётганингда, жаннатга келяман, деб ўйловдингми?

Солдат йигит қўли қалтираб, қошигини товоққа «шақ» этиб қўйди.

— Сиз ҳам пичинг қилманг! — деди жазаваси тугиб. — Мен бу ер жаннат эмаслигини яхши билардим. Аммо... берган ваъдаларингиз қани? Мана, келганимизга бир йилдан ошди... Шуям турмуш бўлди-ю! Бизларга раҳмингиз келмаса, ана у қизларга раҳм-шафқат қилинг!

Ертўлага оғир жимлик чўқди. Ҳамма ерга қараб сукут сақлар, ёлғиз Наимжоннинг пишиллаб нафас олиши эшитиларди...

Отақузи бу гапларни кутмагани учунми ё ниҳоятда ҳушнуд бир кайфиятда кириб келгани учунми, ҳўплаган маставаси томогига тиқилиб, бир зум саросима оғушида қолди. Ниҳоят у, орзидаги маставани ютиб: «Бас қилинглар бу шиква-шикоятларни!» — деб бақирмоқчи эди, бироқ шу пайт нариги бурчақдан, қизлар ўтирган томондан «пиқ-пиқ» йиги товуши эшитилди.

Ҳамма ялт этиб ўша томонга қаради. Қизлар, оёқларида бесўнақай кирза этик, рўмолларини юзларига тушириб, гуж бўлиб ўтиришар, уларнинг қайси бири йиғлаётганини билиб бўлмас, ертўладаги гирашира қоронгиликда улар мотамга йиғилган аёлларни эслатарди.

«Қайси юз, қайси виждон билан ўшқирасан буларга? Шулар эмасми ниҳолингни дарахт, чигитингни гўза, маккангни макка қиялган? Сен эмасми куни кеча шулар тўгрисида гапириб, олқиш олган? У ерда унақа деб, бу ерда нега писанда қиласан буларга?»

— Болаларим! — Отақузининг овози тўсатдан иродасига бўйсунмай титраб кетди. — Уйламангларки, мени билмайди деб! Биламан. Сенларга оғир, ҳаммасини куриб турибман. Лекин бутун штабга борган одам борми?

Бир четда пишиллаб ўтирган Наимжон бошини кўтарди.

— Мен бордим...

— Борган бўлсанг машина-машина гиштларни кўргандирсан?

— Кўрдим...

— Кўрсанг, нега айтмадинг буларга?

— Айтди, — деди четроқда тескари қараб ўтирган майкачан йигит. — Аммо-лекин...

— Ҳеч қанақа аммо-лекини йўқ! Ваъда бераман: шу йил қишга қолмай чўлда ишлаётган ҳамма қиз-йигитлар уй-жойлик бўлади!

— Эсингиздами, раис ака, — деди солдат йигит тагин ёқимсиз ишшайиб. — Бултур кўкламда ҳам айтувдингиз бу гапни!

— Эсимда, ука. Ҳаммаси эсимда. Бироқ нима қилай? Кўриб турибсан — қурилиш катта! Бу чўлу биебонда бир қарич ер йўқки, унда қурилиш бўлмаса! Улгуриб бўлмаяпти, иним! Аммо охирги марта айтман: бўлади бу йил! Қишгача калитини қўлларингга топшираман бу уйларнинг! Улмасам, сўзимнинг устидан чиқаман бу сафар!

Қизлар ўтирган бурчақдан йиғи аралаш ҳаяжондан бир овоз келди:

— Улманг раис ака!

Отақўзи тўсатдан томоғи гип бўғилганини сезиб, шахт билан ўрнидан турди, Наимжонга қараб: «Юр!» — деб имо қилди-да, шитоб билан юриб ертўладан чиқди.

«Нега ўша кунни буларни «летучка»га чақиртирмадим? Ўша тантиқ жонон ҳам бир эшитиб қўйса бўларди бу гапларни!»

Ташқари гўё саҳрога ўт тушгандай ловуллаб ёнарди. Отақўзи дарҳол ўзини чайла соясига урди. Наимжон ёғи чиқиб кетган дўпписини тақир бошига ишқай-ишқай қаршисига келиб тўхтади. У бақувват дароз гавдасига мос тушмаган бир тортинчоқлик билан кўзлари жавдираб турар, афтидан, ҳозир бўлиб ўтган гап-сузлар учун ўзини айбдор деб биларди.

— Бу қанақа бўлди, ўртоқ бригадир? Таргибот ишларининг мазаси йўқ-ку бригадада?

Наимжон тиззаларига тушган узун, катта қўлни қаёққа яширишни билмай гуноҳкорларча илжайди:

— Энди... кўриб турибсиз, раис ака, ҳаммаси ёшлар...

— Ёшлар бунақа... сувга тушган мушукдай эмас, олов бўлиши керак! Олов! Тушундингми?

Наимжоннинг офобда қорайиб кетган узун юзида қандайдир янги, ўжар бир ифода зоҳир бўлди:

— Булар ҳам унақа... сиз айтгандай сувга тушган мушуклардан эмас! Бу чўлу биёбонда гўза ўстираётган шуларми ё...

— Мен ҳам буларни ёмонлаяпганим йўқ. Фақат кайфиятни кўтармоқ керак деяпман! Уқдингми?.. Энди сенга битта савол... Отақўзи тол шохидан хипчин синдириб, этигини чарс-чарс урди. — Бу дейман, келинни айтаман... қачон бу гиди-бидисини қўяди?

Наимжон сал туси ўзгариб, орқага тисарилди.

— Қанақа гиди-биди?

— Нима, ўзингни билиб билмаганликка олмоқчимисан? Хотининг... каминанинг устидан юқори ташкилотларга шикоятлар ёзади-ю, сен беҳабарман демоқчимисан?

Наимжоннинг тунд юзида бояғи нотаниш, қайсар ифода пайдо бўлди.

— Мен хотинимга бир нима деёлмайман...

— Сен... йигитмисан ўзи? Бошингда дўшнинг, белингда белбогинг борми ё...

— Менга қаранг, раис ака, — деди Наимжон.

Ахир, шу иш сенинг розилигинг билан бўлганмиди?

— Мен-ку рози бўлган эдим...

— Ота рози, худо рози, дегандек... сен рози бўлсанг, хотининг нега осилади менга? Уй гавгоси етмагандек, энди сени чўлга қувди деган гап тарқатибди! Ё ўзинг розилик бермаганмидинг бу ишга?

Наимжон бошини кўтармай «пиқ» этиб кулди. Унинг бу кулгиси ҳам илгариги Наимжонга, меҳнатдан бошқани билмайдиган, ёш боладай беозор, қўйдай ювош Наимжоннинг кулгисига сира ўхшамас эди.

— Нега ишшаяпсан? Ўзинг рози бўлганмидинг, йўқми?

— Розилик ҳам ҳар хил бўлади-да...

— Шунақами ҳали? Бундан чиқди... хотининг айтгандай, мен сени чўли биёбонга сургун қилибман-да?

— Ҳеч ким сизни сургун қилди деяпгани йўқ...

— Мен ўйловдимки, бу ҳали ёш, юрагида қўри бор, бир-икки йил ишласин, ўзини кўрсатсин деб!

— Ҳалиям ишдан қочаётганим йўқ. Кўриб туриб-сиз...

— Раҳмат! Мен овсар ўйлабманки, бу саҳрода одам ўзини кўрсатиши осон деб! Бир-икки йил ишлаб, ўзини кўрсатса... осмонга кўтараман деб! Герой қиламан деб! Сен бўлсанг, оғзига кучи етмаган ойимчангнинг чилдирмасига ўйнаб...

— Хотинимга тил теккизманг, раис ака... илтимос! — деди Наимжон, лекин унинг бу «илтимосидан» қўрққулик эди.

— Шунақами? — деди Отақўзи. У титрар, бутун вужуди билан титрар эди. — Сиз шунақа... ўз ойимчасига сўзи ўтмайдиган бир... ландавурмисиз? Аммо мен сиздақа... дўппини ўрнига рўмол ўраса ярашадиган... латгачайнарларни бригадир қип қўёлмайман! Бригадир деган одам...

Наимжон кетмондай ялпоқ, қоп-қора муштини тутди, кўзлари қаҳр билан ёниб:

— Кўп писанда қилаверманг, раис ака! — деди. — Нар и борса, берган бригадангизни оларсиз! Бу ер бўлмаса, осмоннинг ости кенг, бошқа жойга бориб, ризқи рўзимизни топиб ермиз!..

— Бупти! Ҳаддиндан ошиб кетибсан! Мен сени мумин-қобил бир йигит деб юрсам...

— Босаверса, қурвақа ҳам «вақ» дейди...

— Бупти! Ёз аризангни!

Наимжон дароз қаддини ростлаб, раиста тик қаради, қалин лабарига кинояли кулги югуриб:

— Йуқ, кечирасиз! — деди. — Ариза ёзадиган аҳмоқ йуқ бу ерда!

— Булмаса беариза бўшатаман!

— Майли, билганингизни қилинг!

— Шу бугун, ҳозир тўгрилайман кавушингни! Кечқурун идорага бор. Қўлингга тутқазишади буйруқни!

Отақўзи гўё Наимжондай оққўнгил йигитдан шундай гап чиқишига ўзи ҳам ишонмагандай, ниманидир кутиб бирпас турди. Сўнг: «Аттанг!» — деди-да, шартта бурилиб, нарироқда турган «Волга»сига қараб кетди.

4

«Ўғлим Ҳайдаржон!

Мен бу мактубни ўн марта бошлаб, ўн марта йиртиб ташладим. Биламан — юзма-юз ўтириб гаплашиш ўрнига киши ўз ўйлари, ўз туйғуларини бировга қогоз орқали изҳор этиб ўтириши кулгили туюлиши мумкин. Лекин биринчидан, тарки одат — амримаҳол, деганларидек, мана бу ўжар феълим боис, биров билан бамайлихотир гаплашолмайман, иккинчидан, кейинги пайтларда кўп объектив ва субъектив сабабларга кўра орамизга анча-мунча совуқчилик тушиб қолдиким, бу гина-кудуратларни бир суҳбатда ҳал қилиш мушкул.

Ушбу хат орқали айтмоқчи бўлган биринчи сўзим шуким, мен сендан, дадангдан эмас, йуқ сендан, Ҳайдаржон! — узр сўрайман. Мен сенинг олдинда гуноҳқорман, болам. Албатта, сенинг илмий ишингдаги хулосага ҳалиям қўшилолмайман. Аминманки, бу хулоса, яъни 5 процентгача минерал тузлари бўлган оқова сувлардан фойдаланиш мумкин, деган хулоса илмий жиҳатдан асоссиз бўлмоғи керак. Йуқ, мен сенинг тажрибаларингни инкор этмоқчи эмасман, болам, бироқ, назаримда, ёшлик қилиб бу тажрибаларга бирмунча енгил қарагансан, қолаверса домланг Воҳид Миробидов ҳам масъулиятсизлик қилган. Сен бу сатрларни ўқиётганингда: «эски ҳаммом, эски тос, яна

уша эски адоват бошланди», деб ўйларсан. Аслида эса бу ерда ҳеч қандай адоват йўқ. Мен у одамни кўпдан бери биламан, унинг кўп кирдикорларини, кўп нопок ишларини билганим сабаб уни хушламайман, болам. Вақти ки келар, орамиздаги бу совуқликлар кўтарилса, мен сенга ҳаммасини гапириб берарман. Ҳозир бу гапларнинг ўрни эмас. Ҳозир айтмоқчи булган биринчи гапим шуки, йўл қўйган хатоларингга қарамасдан, ўша куни, илмий ишингни ҳамоя қилаётган кунинг, мен сенга нисбатан катта адолатсизлик қилдим, одамийликка ётмайдиган бир иш қилдим, болам. Мен йўл қўйган хатоларингнинг олдини олмогим, бу хатоларингга ўз вақтида эътиборингни тортиб, уларни барта раф қилишга ёрдам бермогим даркор эди. Модомики, мен бу ишни қилмаган эканман, бирда домланг туфайли, бирда ўжар феълим туфайли бу вазифани адо этмаган эканман, мен ўша куни, ҳаётингдаги катта бир тантана куни, бу гапни ҳам қўзғамаслигим лозим эди. Ҳар ҳолда, илмий кенгашда берган саволим, айтган гапларим ўз жигарим булган сендай ёш олимга катта зарба бўлишини тушунмогим керак эди. Мен буни ўйламабман. Бунинг учун узр сўрайман. Мендай баджаҳл тоғангни, аввал дилозорлик қилиб, кейин қийналиб, пушаймон еб юрадиган кекса тоғангни кечиргайсан, болам.

Эҳтимол, ўйларсан, «қилгиликни қилиб қўйиб, энди кечирим сўрашдан нима фойда, бултур кесилган бармоққа бу йил йигламайдилар-ку», дерсан. Бундай дейишга ҳаққинг ҳам бор. Лекин гапимга ишон, болам. Мен сени ва отангни ўйламайдиган даражада беоқибат одам эмасман. Ахир, сенлардан бошқа кимим ҳам бор? Ҳар сафар отанг «тоға» деб, сенлар «бува» деб эшигимни қоқиб борганларингда раҳматли аянг иккимиз бошимиз осмонга етар, худди урушда ҳалок бўлган ўғлимиз Жаббор тирилиб келгандай қувониб кетардик. Мен меҳр-оқибат изҳор қилишни билмайман ва буни лозим ҳам кўрмайман. Зотан, меҳр деган нарса ошкор қилинадиган туйғу эмас, болам. Бу узоқ фалсафий муқаддиманинг боиси шундаки, мен отанг тўғрисида, сен тўғрингда, кеча бўлиб ўтган кўнгилсиз гаплар тўғрисида, умуман, орамиздаги муносабатлар тўғрисида тонг отгунча ўйлаб чиқдим...

Мен сенинг самимийлигингга, нияти пок, юраги пок, яхши йигит эканингга шўҳба қилмайман, болам. Ёш олим сифатида ўзингга яраша истеъдодинг ҳам бор, ўқимишли йигитсан. Буниям яхши биламан.

Аммо, назаримда, отанга, унинг қудратига жудаяч инониб кетганга ўхшайсан. Шундай отам бор, нима гамим бор, отам турганда йўлимда ҳеч қанақа гов, менинг фойдамга ҳал булмайдиган ҳеч бир иш йўқ, деган ишонч тугилганга ўхшайди сенда. Бу ишонч, ўзинг билмаган ҳолда, одамлар билан муомалангда, ишингда, умуман, ҳаётингда акс этаётгани йўқмикан? Сенинг отанг — менинг жигарим, ёлғиз жияним, эрта бир кун дунёдан кўз юмсам белини боглаб, ҳассакашлик қиладиган, танамни ерга қўядиган биттаю битта суянган тоғим, болам. Мен буни яхши биламан, билганим сабаб, отанг тўғрисида яхши гап эшитсам бошим осмонга етади, ёмон гап эшитсам... шохига урсанг туёғи зирқирайди, деганларидек, суяк-суягимдан ўтиб кетади. Кўнглимни яхши билавермайдиган отанг бирда менинг тўғри гапларимдан ранжийди, бирда силтаб ташлайди, бирда тўнини тескари кийиб, ойлаб гаплашмайди. Майли, омон бўлсин, ишқилиб. Мен отангнинг қишлоқ учун қилган ишларини, жонкуярлигини жуда юксак қадрлайман, унинг ноёб иқтидорига шак келтирмайман, болам. Отанг чиндан ҳам кўп иш қилган, келажакда бундан ҳам катта ишлар қилишга қодир одам. У бундан ҳам катта обрў, катта иззат-икромларга сазовор бўлиши мумкин. Аммо мени қаттиқ ташвишга солаётган нарса шуки... Обрў келса мисқоллаб келар, кетса қадоқлаб кетар, деганларидек, отангнинг кўп йиллик меҳнат билан эришган бу обрў, бу иззат-икромни ҳозир хатар остида турибди. Афсуски, отанг бу хатарни сезаётгани йўқ, аммо мен, паст-баландни кўп кўрган қари тулки, буни кўриб турибман, кўриб ташвиш тортяпман. Бу хавфга сабаб, отангда, менинг жигарим бўлмиш отангда, кейинги йилларда ортирган битта катта нуқсон бор: отанг ўз қобилиятига жуда катта баҳо бериб юборган. Гап бу ишончда ҳам эмас, балки бу ишонч туфайли пайдо бўлган хатти-ҳаракатларида, одамларга қилаётган муомаласи, ўзининг қаерда, қайси жамиятда яшаётганини унутиб қўйганлигидадирким, унинг бу хатти-ҳаракатлари, жигарим бўлгани учун, ёлғиз жияним бўлгани учун жуда қаттиқ ташвишга соялпти мени!

Ўзингта маълум, болам, ҳаётда, илм тили билан айтганда, моддий факторнинг аҳамияти қанчалик катта бўлса, маънавий факторнинг аҳамияти ҳам шунчалик каттадир. Бас, шундай экан, ҳар қандай раҳбар, турмушни моддий жиҳатдан қанчалик яхшиламасин, маънавий факторни, яъни, кўнгиладеган, инсофу адо-

лт. диёнат деган, одамгарчилик деган оддий тушунчаларни ҳеч қачон унутиб қўймаслиги зарур. Чунки ўтмишда: «Мингта сиз-биздан, битта жиз-биз яхши», деган мақол бўлса ҳам, ҳозир, бизнинг жамиятимизда, «сиз-биз»нинг ҳам қадри ортиб боряпти. Бу деган сўз одамгарчиликни, яхши муомала, яхши сўзни унутиб қўйган, илм тили билан айтганда, жамиятнинг маънавий ва ахлоқий қонунларини оёқ ости қилаётган одам, айниқса раҳбар ходим, эл меҳридан жудо бўлиб, назар-эътибордан қолиши ҳеч гап эмас. Мен бу тўғрида отанг билан бамайлихотир суҳбатлашишга ҳаракат қиламан. Бу суҳбатдан бир нарса чиқадими, йўқми, ҳозирча бир нима деёлмайман, чунки начора, катта обрў, иззат-икром, юксак рутбалар баъзан кишини шу қўйга солиб қўяр эканки, у оддий ҳақиқатларни тушуниш қобилиятидан маҳрум бўлиб қоларкан! Бу гапларни сенга айтишимдан муддао, биринчидан, отанг тўғрисидаги бу фикр-мулоҳазаларимни дуппингни олиб қўйиб, бундоқ уйлаб кўрсанг, уйлаб кўриб, бу хавфнинг олдини олишга ёрдам берсанг, иккинчидан, мен айтган нуқсонлар (отанг таъсирида албатта) сенинг ўзингда ҳам пайдо бўлмаганмикан? Бу тўғрида ҳам чуқурроқ мулоҳаза-мушоҳада қилиб кўрсанг дейман, болам.

Бугун кечаси, тун ярмидан ошганда мен сенинг кечаги мастона қилиқларингни уйлаб ўтирганимда... олдимга бўлгуси қайнонанг кириб келди... Бу аёлнинг ўтмишидан хабаринг бўлса керак, хабаринг бўлса, мен уни кўп хушламаслигимни ҳам биларсан. Лекин кеча бу аёл зор йиглаб бир гапни айтдики, гарчи мен уни ёқтирмасам ҳам, у ҳақ деб уйлайман. Гап Жамол Бўрибоев устида кетяпти. Бўрибоев билан топишиб қолганларинг ҳақида, уни бош куда деб кўрсатган иззат-ҳурматларинг устида боряпти, болам.

Майли, бу масалада отанг менинг кўнглимга қарамай қўя қолсин. Мен бугун бор, эртага йўқ, қолса беш кунлик умрим қолган бир қарияман. Аммо сенлар она-боланинг кўнглига қарашларинг лозим эди-ку? Наҳот, уларнинг ғурурини поймол қилган одам билан апоқ-чапоқ бўлиб кетишларинг она-болага қаттиқ тегишини, зотан, одамгарчиликка ётмаслигини тушунмасаларинг? Мен кеча қаллигинга қилган муомалангни кўриб бир ҳайратландим, бир қаттиқ ташвишга тушдим. Кейин уйлаб кўриб, бу муомаланинг тагига ҳам уша қусур: «Нима қиламан десак қиламиз, биров бизга бир нима деёлмайди», деган камоли ишонч

йуқмикан, деган фикрга келдим. Мен кеча қаллигингни биринчи марта кўрган бўлсам ҳам у камтар-камсуқумгина, ақлигина қиз бўлиб кўринди менга. Мен сенинг шахсий ҳаётинг, шахсий ишларингга аралашмоқчи эмасман, муҳаббат муаммоси нозик муаммо эканини биламан, болам. Ва агар буни билиб туриб панду насихат қилишни лозим кўряпган бўлсам, сени ўз ўглим ўрнида кўрганим учун, сенинг келажагингга бефарқ қарай олмаганим учун айтяпман, жияним. Умуман, ноқулай бўлса ҳам сўрамоқчиман: бўлғуси қаллигинг билан бирор марта чин дилдан ёзилиб гаплашганмисан, ўтириб дардлашганмисан? Мен бу саволларни чуқурроқ ўйлаб кўришингни истар эдим, болам. Чунки: «Менга тегмай кўрсин-чи хоҳласа-хоҳламаса уйланаман», деб ўйлаш сендай зиёли йигитга номуносиб бўлганидан ташқари, унинг қизлик ҳамиятига ҳам қаттиқ тегадиким, бу нарса яхшиликка олиб бормас, деб қўрқаман. Бизнинг қонимизда наслдан-насла ўтиб келаётган ёмон бир қусур — аёл зотини камситиш, унга иккинчи даражали зот деб қараш қусури бор. Бу касал нафақат авомлар, ҳатто каминага ўхшаш, ўзини зиёли деб билганларда ҳам бор. Тоғанг қонидаги бу касалнинг оқибатларини ўз кўзинг билан кўриб турибсан. Бу касал бўлмаганида, балки тоғанг ўз ёстиқдошининг, яхши кунларида ҳам, ёмон кунларида ҳам бирга бўлган забонсиз бир инсоннинг кўнглига бунчалар озор бермаганда, балки бу фожиа рўй бермасмиди, балки у якка-мозор бўлиб қолмасмиди?

Мен буни кўп ўйлаб, кўп афсус-надоматлар чекканим сабаб сенга айтишни лозим кўряпман, менинг хатоларимни такрорлаб, сен ҳам кейин пушаймон бўлиб юрма, деб айтяпман, жияним. Одам боласи яхши гапнинг гадоси, дейдилар. Бу доно нақлни ҳеч қачон унутмаслигимиз керак, зеро, ким бўлмайлик, ўзимизни қанча «зўр» деб билмайлик, одамгарчилик деган, инсоф ва адолат деган оддий ва улут тушунчаларни, ижтимоий тузумимиз, ахлоқий талабларимиз негизда ётган олий бурчларимизни унутмаслигимиз керак. Яна айтаман: мен бу масалалар тўғрисида узундан-узоқ хат ёзиб ўтирмасдан, ўзинг билан суҳбатлашиб қўя қолсам бўларди. Бироқ марҳум аянг куйиб кетган пайтларида айтганидек, «ҳўкизфеъл одам», қизишиб кетиб яна қўрслик қилиб қўймай деб, бир-биримизнинг тилимизга яхши тушунолмай ўртада яна ўт чиқиб кетмасин деб хат ёзиб қўя қолдим. Агар

чи, сен сабр-тоқат билан бу хатни уқиб чиқсанг ва бошингдан дуппингни олиб қуйиб, бир уйлаб кўришни лозим топсанг, бениҳоя мамнун булардим, болам.

Сендан яна бир бор узр сўраб, сенга ҳамиша хуршиди саодат тилаб, тоғанг Нормурод. 30 июль, 1974 йил».

5

Айвонда кўрпа қавиб ўтирган Олия дарвозадан кириб келган эрини кўриб, анграйиб қолди.

Отақўзи, худди ҳолдан тойган касалманда одамдай, бир бир босиб ишкомгача келди-да, қудуқ ёнидаги тўқима креслога ўзини ташлади. Ҳовлидаги катта чироқлар шуъласида унинг рангида ранг йўқлигини кўрган Олия эти увишиб, пастга тушди.

— Сизга нима бўлди, хўжайин?

Отақўзи секин бошини кўтариб, хотинига қаради, гўё уни танимаётгандай, узоқ тикилиб турди, сўнг ҳоргин одимлаб қудуқ ёнига борди-да, қопқоқда турган бир челақ сувни бошига ағдарди.

Олия ишкомдан сочиқ олиб, эрига тутди.

— Зиёфат қуюқ бўлганми дейман?

— Ҳа, гирт масман! — Отақўзи бошини силкитиб гамгин кулимсиради, кейин сочиққа артинарган, тусатдан:

— Қани, кийин! — деб буюрди.

Олия кўзларини катта очди:

— Кеч бўлганда тагин нимани топдингиз?

— Иш бор! Йўқ, беҳазил, дарҳол кийин!

— Нима бўлди ўзи? Гапирсангиз-чи, ахир?

— Ҳеч нима бўлгани йўқ. Ҳалиги... қўшнинг бор-ку, Наимжоннинг хотини, ўшанинг олдига бориб оёғига тиз чўкмасам бўлмасмиш! Юқоридан шундай топшириқ бўлди!

— Майли, — деди Олия қандайдир ишончсиз товушда. — Майли, бор десангиз боравераман-у, лекин у хотин, Нодирахонни айтаман, гапга тушунармикин?

— Гапга тушунмасаям борармишман... Буйруқ шу! — Отақўзи шундай деди-ю, тусатдан қўлини силтаб: — Йўқ! — деди. — Гап унда эмас! Масала шундаки... мен унинг эрини, Наимжонни бесабаб ҳақорат қилдим. Ноҳақ кўнглини огритдим. Боринг, кийининг, хоним!

Ё тавба! Олиянинг рўпарасида ўша, бир нарсадан укинган пайтида жуда мўмин, жуда самимий бўлиб

қоладиган Отақузи турарди! Олия бирдан енгил тортиб:

— Ҳозир, хўжайин, ҳозир, — деди алақандай шошиб. — Ҳозир кийинаман. Майда-чуйда олайми?

— Ол! Коньяк-понягинг борми? Бор бўлса — ол!

Олия чопганича уйга кирди, негадир қўйилиб келган кўз ёшидан бўтилиб дам холодильникка югурди, дам каравот тагидаги чамадонларни титкилаб, бир нималарни қидирди. У кийиниб, сумкасини кўтариб чиққанда Отақузи ҳовлида ўйчан айланиб юрар, унинг хагги-ҳаракатларидаги бояги шижоат сўнган, юзи тунд эди.

— Мен бўлдим, — деди Олия юраги зирқираб. — Айтганингизнинг ҳаммасини олдим.

Отақузи унинг гапига жавоб бермай, кўча томонга юрди, машинага индамай ўтириб, индамай ҳайдаб кетди.

Олия эндигина тушунди: бу илгариги узр сўрашлардан эмас, ҳозир эрига жуда огир, у худди ўзини-ўзи арқон билан судраб кетаётганга ўхшарди. Нечук мунча қийналади? Нечук мунча эзилади? Ахир шундай қилгани яхши-ку? Эгилган бошни қилич кесмас, деган гап бор-ку! Улар ҳам одам-ку, ахир!

Отақузи, гўё унинг ўйларини илғаб олгандай:

— Ҳа, эгилган бошни қилич кесмас! — деб гудранди, гудранди-ю, бирдан қаттиқ тормоз бериб машинани шартта тўхтатди, кўзлари қандайдир ёниб, титраб давом этди: — Аммо ким кимнинг олдида бош эгиши керак? Қайси гуноҳларим, қайси ёзиқларим учун бу бейбо, шаллақи хотиннинг оёғига тиз чўкишим керак? Шу колхозни деб йигирма йил чеккан азобларим учунми?

— Жон хўжайин, ахир ўзингиз айтдингиз-ку, Наим-жонни бекор хафа қилдим деб...

— Йўқ! Уям илгариги Наимжон эмас! Сен унинг нималар деганини эшитмадинг! — Отақузи қаҳр билан газни босиб, машинани орқага бурди-да, шитоб билан учуриб кетди. — Котибага айтаман, ўзи гаплашсин!

— Жон хўжайин...

— Йўқ! Бормайман! Индан олишсаям, шу бугун ишдан ҳайдашсаям бош эгиб бормайман! Ишдан қувишса... мактабга бориб завхозлик қиламан! Завхозлик бўлмаса... қоровулик... қиламан!

— Қаёқдаги гапларни гапирманг...

— Нима, қоровуликкаям олмайсанларми? Олмасаларинг, оладиганлар топилади! — тўсатдан хохолаб кулди Отақузи. У дарвоза олдида машинани тўхтатди-да, сакраб тушиб, орқа эшикни очди.

— Марҳамат, хоним! Боринг, битта қулинг ургилсин ош дамланг! Аммо тогамлар билмасинлар. Тирик бир жон билмасин уйдалигимни! Ҳалқумимга келди ҳаммаси. Мен ҳам одамман-ку, ахир! Одамга ўхшаб бир дам олай мен ҳам!

САККИЗИНЧИ БОБ

1

Нормурод Шомуродов, қўлида огир чўқмор, бир гуруҳ йигитлар билан Қурама тоғларининг баланд чўққисиде турган эмиш.

Пастдаги тоғ ёнбағирларини, қир ва адирлар, сой ва ўзанлар ва ҳатто ундан ҳам пастроқдаги кўз илгамас кенг водийни, бутун борлиқни қандайдир беҳисоб лашкар эғаллаган эмиш. Тоғ ва қир этақларига тикилган мингларча ранг-баранг чодирлардан, тункарилган косасимон ўтов туйнуқларидан тутун бурқсир, теварак-атрофда беҳисоб отлар кишнар, от, туя, қўй, сигир подалари тоғ ёнбағридаги арчазорларни топтаб, янчиб, ўрмалаб келяпган эмиш. Лекин энг ёмони — бошларига тумоқ, эғниларига калта пўстин кийган қийгоч кўз навкарлар, этиклари билан қон кечиб, калта, эғри қиличлари билан арчаларни шафқатсиз қийратаётган эмиш, бири кесиб, бири кесилган арчаларни ўтовларга ташимоқда, яна бирлари гулхан ёқиб исинишмоқда эмиш...

Буни кўриб даргазаб бўлган Нормурод:

— Бас! Ҳаммаёқни хонавайрон қилди-ку бу ваҳшийлар! — деб наъра тортганича, қўлида чўқморини уйнатиб, ёв томон талпинар эмиш, бироқ шу пайт қаёқдандир жияни Отақўзи пайдо бўлармишу унга тармашар эмиш:

— Тўхтанг, тоға! Битта арча деб бошингиз кетади!

— Қўйвор, тентак! Сенга қолса ҳаммаёқ қатлу қиргин бўлсаям бари бир! Бошимиз кетади деб қўлни қўлтиққа уриб ўтираверсак, бу арча, бу табиатнинг аҳволи не бўлади? — Нормурод шундай деб қаттиқ талпинар эмиш-у...

Домла Шомуродов босинқираб уйғониб кетди. Тонг отган бўлса керак, ҳовли ёп-ёруғ, бироқ уй ичи гира-шира эди.

Домла нафасини ростлолмай шифтга тикилганича узоқ ётди. У кечаси аламаҳалгача қўлёзма устида

ишлаб, қаттиқ чарчаган, шу чарчоқ сабаб кечаси билан оғир босинқираб, бемаъни тушлар кўриб чиқди... Кўрган тушлари-ку, чиндан ҳам бемаъни, бироқ Отақузи.... Отақузига нима бўлди? Сабаб, бу масалалар устида у билан, ўз тоғаси билан бир оғиз маслаҳатлашишни истамай ҳамон қочиб юрибди? Наҳот, у уз тугишган жиянига ёмонликни раво кўрса? Наҳот, тугишган жияни уни шундай беоқибат бир одам деб ўйласа?..

Домла Отақузини дил-дилидан яхши кўргани учун ҳатто Прохордан ҳам воз кечиб, бу ишларга кўз юмиб қўя қолгиси келган эди. Бироқ кўз юмиб қўя қолай деса... Бир томонда... умрининг энг масъуд дамлари ўтган бу Мингбулоқ, бир томонда яна ўша одамларнинг гап-сўзи...

Кеча кечқурун доцент Обидов яна келганди, у ҳам Прохорнинг гапларини гапириб кетди.

— Мен бугун яна тоққа чиқиб келдим, — деди у дудуқлана-дудуқлана. — Ўша гап — гап, домлажон. Агар бу қурилиш амалга ошадиган бўлса... Мингбулоқ уёқда турсин, Мингбулоқ устидаги арчазорлар ҳам хонавайрон бўлади. Наҳот, ҳамма нарсага ақли етган миллионер раис шу нарсага ақли етмаса? Ахир арча деган нарса... бу... бу бир муъжиза-ку! Бу табиатнинг энг улуг неъматини-ку! Бу дарахт минг йил умр кўради. Тоғу тошларни емирилишдан асрайди! Ҳавони мусаффо қилади. Қишда қор йиғиб, булоқларимизни сувга тўлдиради. Бизнинг шароитимизда ҳеч бир дарахт арчага етмайди, тушунасизми, домлажон!

Домла бу гапларни Соқижон Обидовсиз ҳам тушунар, тушунмаса тарихий манбаларгача урганиб, бу тўғрида китоб ёзиб ўтирмас эди. Тарихий манбаларга қараганда эса бир маҳаллар, Чингизхон қўшинлари қатлу қиргин кўтариб келишидан олдин, ҳамма тоғ, ҳамма қир ва адирлар арча билан қопланиб ётган маҳалларда, сув жуда бемалол бўлган, барча кўл ва денгизлар, барча дарё ва ўзанлар лиммо-лим тўлиб оққан. Ҳатто илмий жиҳатдан исботланган шундай фикрлар ҳам борки, агар ҳамма тоғ ва адирлар қадим-қадимлардагидек яна арча билан қопланса... дарёлар яна бурунгидай тўлиб оқажак, сув яна сероб бўлажак. Шў сабабдан ҳам домла арча муаммосини Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга буриш тўғрисидаги ўзининг бош китобига бутун бир боб қилиб киритяпти.

Сибирь дарёларини ўйлаши билан Отақузи ҳам, арча ҳам, хаёлидан кўтарилиб, эски қадрони Воҳид

Миробидов эсига тушди-ю, домла асаби қақшаб урнидан туриб кетди.

У ўзини чалгитиш учун ҳовлига чиқиб, сув сепди, гулларни қайчилаган бўлди, газ плитага чой қўйди. Бироқ қанча уринмасин, хаёлини бошқа томонга буролмади.

Ҳа, домла Шомуродовнинг бу масалада ўз фикри, ҳозир китобга тушираётган ўз қарашлари бор. У олим сифатида бу ишнинг истиқболини ҳеч қачон инкор этган эмас! Фақат... Воҳид Миробидовга ўхшаган ҳовлиқма олимлардан фарқли ўлароқ, бу масалада етти ўлаб, бир кесиш, Сибирь дарёлари ҳавзасидан тортиб, бу сувларнинг Ўрта Осиё иқлимига кўрсатадиган таъсиригача, ипидан-игнасигача ўрганиб чиқиш лозим, деган фикрда, холос. Барча иншоот ва сув тармоқларини тартибга солиш муаммоси ҳам шу масалага боғлиқ, токи домла бу улкан ва мураккаб ишни амалга оширмасдан туриб, Сибирь сувларини қабул қилиб олиш мумкин эмас деб ҳисоблайди ва бунга имони комил унинг! Имони комил бўлгани учун ҳам ҳар иккала илмий ишини тезлатишга уринаяпти, кечалар тонг отгунча китоб устида ўтирибди.

Домла, ниҳоят, ўзини сал босиб, уйга кирди. Бироқ энди ишга ўтирган эди ҳамки, телефон жиринглади.

Холидаҳон!

Тагин эски ҳаммом, эски тос: китобхонлар сизни кўришга муштоқ, учрашув ўтказмасак бўлмайди!

Домла жаҳли чиқиб, трубкани қўйиб қўйган эди, бир-икки соат ўтар-ўтмас ёқимтой табассумини намойиш қилиб Холидаҳон ўзи кириб келди.

Домла астойдил ранжиб:

— Ахир мен ёзувчи бўлмасам, — деган гапни рўқач қилмоқчи эди, Холидаҳон яна тунов кунги сўзини қайтарди:

— Камтарлик қилманг, Нормурод Шомуродович! Сиз ҳеч бир ёзувчидан кам эмассиз. Бўла қолинг, сизни ажойиб ёшлар кутишяпти!..

Домла секин «уф» тортиб, столга ёзилган қўлёзмаларни йиғиштира бошлади.

Кучада эскироқ «Волга» билан «Газик» машинаси кутиб турарди, «Газик»нинг ёнида ёши эликлардан ошган, соч-соқоли ўсиб кетган, йўгон, шопмўйлов бир одам чўнқайиб ўтирар, машинада Латофат билан яна бир-иккита қиз кўринарди.

Йўгон, шопмўйлов одам домлани кўриб, апил-тапил ўрнидан турди. Унинг чертса қон томадиган қип-

— Қурқманг, домла! «Тажриба яхши ўтди», деган
исправка ёзиб берамиз!

— Куриб турибман, справка ёзишда устаси
рангсиз! — пичинг қилди Обидов. Али мўйлов унинг
пичингига кулиб қўйди-да, Нормурод отадан рухсат
сўраб қаёққадир кетди. Доцент унинг орқасидан
қараб қоларкан, худди ўзига-ўзи гапираётгандай:

— Ҳа, жуда қизиқ экан-да ҳаёт! — деб қўйди.

— Нимага ажабланасиз? — деди Нормурод
ота. — Ҳаёт галати нарса эканини энди билишми
ука?

— Йўқ, гап унда эмас, аммо... галати нарсалар
да, домла!

— Масалан?..

— Масалан... мана, сиз катта олимсиз. Кўп нарсани
бошингиздан кечирган одамсиз. Тугрими?

Домла тўхтаб, ёнида келаётган доцентга угирилиб
қаради:

— Хўш?

— Демоқчиманки, бу одамларнинг китоб ўқишга
вақти борми, йўқми — буни ўйлаб кўрдингизми?

Домла Шомуродовнинг чакка томирлари буртиб
чикди, шиддатли ялпоқ юзидан қони қочиб:

— Нима демоқчисиз? — деди. — Китоб тугриси-
даги бу суҳбат керак эмас, демоқчимисиз?

— Йўқ, нега? Демоқчиманки, булар... яъни, пахта-
корларни айтаманки, эрта тонгдан қора шомгача дала-
да ишлаганларидан кейин... китоб ўқишга ҳафсала
бўлармикин буларда, демоқчи эдим, холос.

— Менга қаранг, ўртоқ доцент! — деди Нормурод
Шомуродов. Унинг ялпоқ юзига қон югуриб, дўнг пе-
шонаси ятиллаб кетди. — Ўқийман деган одам ҳар
қанақа муҳитдаям ўқишга вақт топади. Ўқимайман
деган одам, кечаю кундуз бўш бўлсаям, ётади хуррак-
ни отиб!

— Шунақами? — Обидовнинг юпқа лабларига
нояли табассум югурди. — Умуман олганда, яъни наз-
рий жиҳатдан бу гапингиз тугри бўлса тугридир.
Бироқ саккиз-тўққиз соат бу жазирамада кетмон
чиқиб кўринг-чи, китоб-питобга ҳафсалангиз қолар-
кин, йўқмикин?

— Мен яна айтаман! — Нормурод Шомуродовнинг
овози газабдан қалтираб, момақалдироқдай қалдираб
кетди, — ўз турмуш тажрибамдан кеп чиқиб, яна
айтаман. Илмга ташна одам ҳар қанақа муҳитдаям
ўқишга вақт топади, ўқигиси келмаган одам...

— Хўп, домла! — деди Соқижон Обидов қандайдир азиятли оҳангда. — Биз билмас эканмиз. Кечирасиз...

— Мумкин бўлса киноя қилманг. Ёшсиз ҳали! —
домла! Шомуродов, азбаройи қайнаб кетганидан, те-
кс: йўлда қоқилиб кетиб, ариқ бўйидаги терак шохла-
рини ушлаб қолди.

Афтидан, домла қаттиқ янглишган, арча тўғри-
сидаги гаплари учун яхши кўриб қолган, занжидай
қоп-қора бу чўп-устухон одам турмушда ҳеч бир яхши
нарсани кўрмайдиган, ҳамма жойдан фақат камчилик
қидириб юрадиган галамислар тоифасиданга ўхшай-
ди. Қилдан қийиқ ахтарадиган, пашшадан фил ясашга
урганиб қолган бунақа гаразгўйлар турганда жияни
Отақузига ҳам осон эмас!

— Тухтанг, уртоқ Обидов! Гапимиз тутагани йўқ
ҳали!

Обидов истар-истамас тўхтади.

— Кечирасиз, домла! Мен сиз билан гаплашишни
хоҳламайман!

— Нима? — домла Шомуродовнинг кўзлари ола-
йиб кетди. — Нима дедилар?

— Сиз билан гаплашишни истамайман. Вассалом!

— Сабаб?

— Сабаби... — деди доцент тиртиқ лаби титраб. —
Сабаби... сиз менинг тўғри гапимга тескари маъно
бердингиз! Мен сизни улкан олим деб, профессор
деб, кўнглимдагини айтсам-у, сиз бўлсангиз...

Соқижон Обидов шундай ўксиб гапирдики, ота
боя қандай даргазаб бўлган бўлса, энди шундай довди-
раб, бир зум гап тополмай қолди.

— Тўнглик қилган бўлсам узр. Аммо сиз ҳам қал-
тис гапирдингиз-да!

— Нимаси қалтис? Сиз маданият масаласини
кўзгатдингиз. Мен ҳам бир ҳафтадан бери мана шу
пайпанда ётиб шу тўғрида уйлайман. Уйлай-уйлай,
биттаю битта хулосага келдим...

— Хўш?

— Бизда меҳнат маданияти жуда паст экан! Мисол
учун, қул меҳнати масаласини олинг. Пахтакорга деб
давлат қанчадан-қанча машина уйлаб чиқарган. Шун-
дай ажойиб тракторлар, сеялкалар, культиваторлар,
терим машиналари ва ҳоказо, ва ҳоказо... Тўғрими?

— Хўш? Хўш?

— Лекин мисол учун, мана шу мўйловни олинг.
Ҳали-ҳануз одамларни тонг отмасдан ишга ҳайдайди,
кун ботмасдан пахтазордан чиқармайди. Гуё бу қуд-

ратли техника йуқ! Гуё бу машиналар пахтакорнинг қўл меҳнатини осонлаштириш учун эмас, кетмонг, зўр бериш учун чиқарилган! Ана, акамлар ўзлари кел яптилар! — деди Обидов пахтазор томонга қараб. — Сиз ундан сўранг-чи! Одамлар ишга қачон чиқади, ишдан қачон қайтади, деб бир сўранг-чи, нима деркин?

— Нима дейди?

— Кун чиқмасдан чиқади, кун ботмасдан қайтмайди, деб жавоб беради. Нега денг?

— Нега? — деди домла Шомуродов. Бу асабий тили заҳар одам уни яна қизиқтириб қолди.

— Чунки, авваламбор бу одам ҳануз ўттизинчи йиллар тасавури билан яшайди. Меҳнат асли шундай бўлади деб ўйлайди. Меҳнатдан ташқари маданий ҳордиқ деган гап бор-ку, деган фикр хаёлига ҳам кириб чиқмайди бу одамнинг! Аммо раисга керак бу одам! Юқоридан биров келса — ҳамма далада! Иш қайнапти. Лекин бунақа экан, бу машиналарнинг ҳожати нима? Давлатимиз нега чиқарган бу техникани?

Домла Шомуродов индамади. У тўсатдан аъзойи бадани бўшашиб, оёқлари қалтираб кетганини сезиб, ариқ ёқасига мажолсизгина чўқди. Обидов ҳам унинг ёнига чўнқайиб, мугамбирона шивиради:

— Ана, келяптилар акамлар! Сўранг, сўранг бояги гапни!...

Эғнида янги оқ нейлон кўйлак, соч-соқоли қиртишланган мўйлов, оғзи қулоғида, мамнун илжайиб келарди.

— Э-э, домлажон! Шийпонда ҳордиқ олмай бу ерда ўтирибсиз? Қани, қани, марҳамат, домла...

— Раҳмат, ука... Бу дейман... одамлар қачон тушликка чиқишади?

— Одамлар... — мўйлов мунчоқ кўзларини бир осмондаги офтобга, бир дарахт соясига тикди. — Пича борроқ, домла. Бирор соатларда кеп қолишади..

— Эрталаб-чи? Эрталаб қачон чиқишади ишга?

Мўйлов гапнинг мазмуни қаёққа огаётганини билолмай, янги чуст дўпписини тақир бошига ишқади.

— Одамларимиз... олтин одамлар, домлажон. Кун чиқмай чиқишади ишга.

— Кечқурун-чи? Кечқурун қачон қайтишади?

— Кечқурун?.. Кечқурун ҳам шу, домлажон. Ишга десак, қоронғи тушгандаям ишлайверишади одамларимиз!..

Соқижон Обидов тўсатдан ўрнидан сапчиб турди-да, қўллари билан сонларини шапатилаб, хохолаб куйиб юборди. Муйлов нима бўлганини тушунолмайдан бир қаҳ-қаҳ отиб кулаётган доцентга, бир домла Шомуродовга қаради. Домла доцентга бир уқрайиб қўйди-да:

— Яхши, — деди. — Кун чиқмай ишга чиқиб, кун ботганда қайтишса... қачон дам олишади булар?

— Ҳа... — муйлов: «Гипингизга энди тушундим», дегандек хушнуд жилмайди. — Мана, ҳозир, тушда дам олишади. Ҳамма шарт-шароитларни яратиб қўйибмиз, домлажон.

— Масалан?

— Масалан, иссиқ овқат, — деди муйлов. — Иссиқ овқат доим бўлади, домлажон.

Афтидан, юзлари ёғ сурилган ширмой нондек яттилаб турган бу йўгон, барваста одам учун турмушда «иссиқ овқатдан» катта бахт йўқ, унинг ҳаёт ҳақидаги, инсон бахти тўғрисидаги тасавури «иссиқ овқатдан» нарига ўтмас эди.

Ҳа, афтидан, бу тили заҳар, заҳил доцент ҳақ. Али муйловнинг турмуш тўғрисидаги тасавурулари уттизинчи йиллар даражасида қотиб қолган эди. Бу-ку, бор-йўги узи шудир! Бироқ Отақузига нима бўлди? Қишлоқ учун шунча иш қилган, бутун бир шаҳарча қурган, ободончилик учун жонини фидо қилаётган Отақузига нима бўлди? Наҳот, қулогим тинч бўлсин деб, бу қолоқ одамни шундай катта жойда ушлаб турган бўлса?

Муйлов домланинг ҳаёлга толганидан фойдаланиб: «Қани, марҳамат, домлажон, дам оламиз», деди-да, шийпонга қараб йўргалаб кетди. Соқижон Обидов унинг орқасидан тикилиб, бошини сарак-сарак қилди:

— Тавба! Буёқда шунча техника турса-ю, иш бошига мана шунақа... чаласавод бир нодонни қўйиб қўйишса! Агар мен шу одамнинг ўрнида бригадир бўлсам, худо ҳаққи, аёлларга ҳафтада икки кун дам берардим. Икки кун дам бериб, яна планни дўндириб бажарардим! Шунга ҳамма имкониятлар бор, тушун-япсизми, домлажон, ҳамма имкониятлар бор!

Домла Шомуродов жавоб бериб улгурмади, шу пайт орқадан: «Отажон!» — деган овоз эшитилди. Бошидаги рўмоли бир томонга огиб кетган бир жувон уларга қараб жадаллаб келарди.

«Ўрозқулнинг келиними? — деди Нормурод ота. — Ҳа, уш... Нодирахон...»

Нодирахон отага яқинлашган сайин қадамини се-

кинлатиб, ниҳоят, ариқнинг у тарафига келиб тухтади, эркакларникидай катга, қаварган қўллари кўксига қўйиб, бош эгди:

— Ассалом, отажон!

— Кўп яшанг, болам... — деди домла. — Дадангиз қалайлар?

— Дадамлар... бир оз бўлди, сизни қидириб кетувдилар...

— Э, шунақами? Мен ҳали Отақўзи билан гаплашолмовдим-ку? Уям банд одам, биласиз...

Нодира нимадандир ҳадиксираб Обидовга бир қараб қўйди. Унинг бу қарашини сезган Обидов: «Хўп домлажон», деди-да, шийпонга қараб кетди.

— Сиз ана гаплашаман, мана гаплашаман деб юрганингизда, — деди Нодира энтикиб, — жиянингиз яна бир яхшилик қилдилар. Эрим бечорани ишдан ҳайдадилар! Олдин бош механикликдан бўшатиб, чўлга қувгандилар, энди чўлдан ҳам ҳайдабдилар!

— Нега?

— Буни жиянингиздан сўрасангиз бўларди! — деди Нодира кўзлари чақнаб. — Билмасам, мен юқори ташкилотларга арз қилувдим, уй-жой тўғрисида ёзувдим, шунгадир-да!

«Қариган чоғимда эшитадиган гапим шу бўлдимиз? Бу уйни деб, тоғангни маломатга қолдирдинг-ку, ношуд! Ё кексайган чоғимда эл-юрт олдида шармандайи шармисор қилмоқчимисан, тентак!»

— Жиянингизга айтиб қўйинг! — деди Нодира. Унинг совуқ янграган таҳдидли овози жуда узоқдан эшитилаётгандай туюлди отага. — Энди мен ҳам қайтмайман! Арз қилиш ҳам гапми, керак бўлса марказга-ча бораман!..

Нодира кета бошлади шекилли, унинг узоқлашаётган қадамлари эшитилди. Нормурод Шомуродов оғир тебраниб ўрнидан турди. Нодирахон эски шийпон томонга жадаллаб борар, шийпонга биров келган бўлса керак, ҳовуз ёнида «Волга» кўринарди. Домла ҳам бир-бир босиб шийпонга қараб кетди. У шийпонга яқинлашиб қолганида Холидахоннинг таниш, уқтам овози эшитилди:

— Одамларга тайинладингизми, Алижон ака? Яхши кийиниб келинглар, дедингизми?

— Айтдим, қаттиқ тайинладим!

— Тайинладим дейсиз-у, шийпонингизда тартиб йўқ! Мана бу ахлатларга қаранг. Уят эмасми? Домла кўрсалар нима дейдилар?

«Камина юқоридан келган раҳбар ходим бўлсамки, бунча югуришса!..»

Шангиллаб гапирётган Холидахон домлани кўриб, тез юриб ёнига келди.

— Сизга нима бўлди, домлажон? Рангингизда ранг йўқ! Офтобга бекор чиқибсиз. Шийпонга киринг, дам олинг...

— Раҳмат, қизим. Агар иложи бўлса... машинангизда уйга обориб қўйсангиз.

— Нега? Ахир, учрашув бор-ку?

— Йўқ, йўқ! Учрашув бошқа кун бўлар. Мен олдин... бир одам билан гаплашишим керак! — деди домла Шомуродов ва Холидахонни лол қолдириб, машинага қараб кетди.

2

Воҳид Миробидовнинг куёвиникига меҳмон бўлиб келишидан кўзлаган бир эмас, бир нечта муддаоли бор эди. Авваламбор, куёви раҳбар булган туман билан батафсил танишиш, қолаверса, бу туманга қарашли янги ўзлаштирилаётган ерларни кўриш, сугориш системаларини ўрганиш ва, ниҳоят, бир-икки ҳафта мириқиб дам олиш... У ўзининг «камтарингина» ҳаёт тажрибасидан билар, куёви билан қизини йўқлаб борса, «кавуши ерда қолмас», бошларига кўтариб иззат қиладиган одамлар доим топиларди. Бу одамлардан биттаси, албатта, қил ўтмас қадрдони, шогирдининг отаси, машҳур миллионер раис Отақузи. Тўғри, Ҳайдарнинг илмий иши муносабати билан ораларига жиндак совуқлик тушгандек бўлди, лекин авваламбор, бунга Воҳид Миробидов эмас, Отақузининг ўз тоғаси, Нормурод Шомуродов айбдор. Буни Отақузи ҳам, Ҳайдаржон ҳам яхши билишади, қолаверса, Воҳид Миробидов керакли одамлар билан зимдан гаплашяпти ва бу гапларнинг оқибати ёмон бўлмаслигига имони комил. Чунки бу дунёда ҳамма нарса мурасага боғлиқ. Мураса қилинган жойда ҳал бўлмайдиган иш йўқ. Ҳар қалай, Воҳид Миробидов босиб ўтган олтин иллик ҳаёт йули шуни курсатиб турибди.

Бу умумий режалардан ташқари, Воҳид Миробидовнинг яна битта пинҳоний, ҳар ҳолда ҳозирча ўзидан ҳам сир тутаётган яна бир катта нияти бор. Бу ният — шу йил баҳорда чоп этилган ва Ўрта Осиёда сув муаммоларига бағишланган илмий-оммабоп китобига боғлиқ. Бу китоб фақат сув хўжалиги мутахас-

сислари ўртасидагина эмас, адиблар тили билан ишганда, кенг китобхонлар оммаси орасида ҳам анча мунча шов-шувларга сабаб бўлди, бир нечта ижобий тақризлар эълон қилинди, ёр-биродарлари орасида эса мукофотга, республика миқёсидаги Давлат мукофотига лойиқ экани эътироф этилди. Гарчи бу фикр-мулоҳазалар, хусусан, ижобий тақризлар Воҳид Миробидовнинг шахсий ташаббусисиз бўлмаган бўлса-да бора-бора муаллифнинг ўзи ҳам асарнинг аҳамиятига тўла ишонч ҳосил қилди. Ишонгандан кейин эса, мукофот ҳақидаги гаплар ҳам рўёбга чиқарилса бўладиган муайян бир тадбир эканига амин бўла бошлади. Фақат кимдир бу ишга туртки бўлмоғи, кимдир бошлаб бермоғи лозим, холос. Эҳтимол, бу ташаббус Отақўзидан чиқар! Ҳақиқатдан, бу китоб Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга буриш муаммоларидан ташқари, чўлни узлаштириш, ернинг шўрини ювиш, зовурлар қуриш каби муҳим долзарб масалаларни ҳам кенг кўламда қамраб олганким, агар чўлқуварлар даврасида бирорта учрашув ўтказиб, унда бирорта илғор механизаторми, сувчими, қурувчими мукофот масаласини кўтариб чиқса, бунинг нотабий жойи бўлмас, аксинча, жудаям чиройли чиқади.

Хулласи калом, Воҳид Миробидов машинадан тушиб, қизи билан қуришгандан кейин биринчи бўлиб суриштирган, телефон қилиб, бир келиб кетишни сўраган одам — Отақўзи бўлди.

Воҳид Миробидов келганда кўёви Аброр Шукуров қайси бир колхозга кетган экан, Маҳбуба уни кечқурун соат еттиларга яқин зўрга «қидириб топди».

Маҳбуба телефон қилганда энди қайтган Аброр Шукурович кабинетига кириб, котиба қиз берган хатларни кўздан кечираётган эди.

— Вой, эрталабдан бери қидирамиз, қаёқларда юрибсиз, ўртоқ Шукуров?

Аброр Шукурович хотинининг хиёл эрка ва қандайдир жуда қувноқ овозини эшитиб, ажабланди. Уша машғум телефон воқеасидан кейин у Маҳбуба билан жуда қаттиқ гаплашган ва шундан бери эр-хотин иккови оғизларига толқон солиб олишган эди.

— Ҳа, тинчликми? — деди Шукуров совуққина.

— Тинчлик, тинчлик... Меҳмон ёгилди уйингизга! Дадамлар, ойимлар келишди Тошкентдан!

Маҳбубанинг товуши шундай бахтиёр, шундай самимий бир қувончга тўла эдики, Шукуров беихтиёр юмшаб:

— Э, кўз ойдин сизга, уртоқ Воҳидова! — деб кулди.

Раҳмат! Қишлоқдан Отақузи акамлар келдилар. Тез етиб келинг, мажлис-пажлисингиз йўқми ишқилиб?

— Йўқ, — деди Шукуров. — Ҳозир етиб бораман...

У тикка турганича папкадаги қогозларга кўз югуртира бошлади.

Биринчи хат вилоят раҳбариятидан, Бекмурод Холмуродовичдан бўлиб, Шукуровнинг туманда биологик лаборатория очиш тўғрисидаги мактубига жавоб эди. Жавобда лаборатория унча мақсадга мувофиқ эмаслиги, лекин агар туманда кўсак қурти жуда кўпайиб кетган бўлса, унда бу масала Қишлоқ хўжалиги вазирлиги олдига қўйилиши мумкинлиги айтилган эди. Бошқача қилиб айтганда, агар у, Шукуров, биологик лаборатория очаман деса, туманда кўсак қурти кўпайиб кетганини тан олмоғи лозим эди.

Шукуров Бекмурод Холмуродовичнинг «уста-лиги»га ичида бир кулиб қўйди-да, бошқа хатларни ҳам тез кўздан кечириб чиқди. Хатларнинг ичида яна биттаси унинг эътиборини жалб этди. Бу мактуб яна ўша механизаторнинг хотинидан бўлиб, унда Отақузининг зуғум қилишда давом этаётгани арз қилинган эди.

Аброр Шукурович бир ойдан бери бирда ўзи борса, бирда вилоят раҳбари муовинини юбориб, вилоят раҳбарини ўртага солиб бир оз қурилиш материаллари ундирган, ҳатто туман гишт заводи қуриш тўғрисида қарор чиқарилишига муваффақ бўлган, шундан бери колхозма-колхоз юриб, болалар боғчалари ва дала шийпонлари билан танишмоқда, мақсади — шу масалада катта кенгаш ўтказиш эди. У барча колхоз ва совхозларни айланиб чиққандан кейин, ниҳоят бутун кенгашни Отақузининг колхозида ўтказишга қарор қилган, чунки ким нима демасин, унинг бу соҳадаги ишларини ҳаммага ибрат қилиб кўрсатса арзирди!.. Шукуров буёқда не режаларни тузиб юрса-ю, Отақузи бўлса уёқда...

Аброр Шукурович энсаси қотиб, папкани ёпди-да, хонасидан чиқди. У, Маҳбуба айтгандек, ўн дақиқага қолмай етиб борди, борди-ю, ўз ҳовлисини танимай қолди: ҳовлида қандайдир катта тантана бошланган, қўни-қўшнилар бўлса керак, уч-тўртта хотин ёзги ош-хонага ўрнатилган кўтарма тандирларда нон ёпмоқда, эгниларига оқ халат кийган икки йигит қўй

суймоқда, қишки ошхонадан жаз-жуз овозлари тиларди.

Шукуров эшиқдан кириши билан уйдан қайнонаси Назокатбиби, семизлигига қарамай, раб келиб, пешонасидан ўқди, оппоқ қуллари елкасини силади.

— Вой, куёвтурамдан ўзгинам ўргилай! Уйиб юрибсизми, айнаниб кетай буйгинангиздан...

Назокатбибининг кетидан Маҳбуба кўринди. Эғни да буй-бастига ярашган нафис ҳаворанг халат, толалари оппоқ юзига, пешонасига шоирона «тартибсиз»лик билан сочилган Маҳбуба қандайдир очилиб, ун яшар яшариб кетган эди.

Шукуров бу уринсиз дабдабани кўриб гаши келган бўлса ҳам, хотинини кўриб беихтиёр кулимсиради:

— Табриклайман, хоним!

— Раҳмат... сизниям! — Маҳбуба ойисининг олдида эркаланиб эрини қўлтиқлаб олди-да, уйга бошлади. — Юринг, кийимларингизни алмаштириб олинг!

Шукуров хотинининг кетидан уйга кираркан, қайнонасининг кўзига кўзи тушди. Назокатбибининг нигоҳида, ажинсиз силлиқ юзида мислсиз бир гурур, қизининг эркалиги, эри билан иноқлиги туфайли тутилган оналик гурури порлаб турарди.

— Хуш, бугун жа... ишлар катта-ку, хоним?

— Қанақа иш? — деди Маҳбуба кафтининг орқаси билан қош-киприкларига тушган майин соч толаларини тузатиб.

— Бутун бир тўй қилиб юборибсизми?

— Тўй қилсам арзимайдими? Шунча жойдан ота онам йўқлаб келишса-ю...

— Мен арзимайди деяпганим йўқ! — Аброр Шукурович ҳозир яна ўша кўнгилсиз гап бошланишини туйиб, юраги безиллаб кетди. — Лекин бу қўй, бу қассоблар...

— Қўйни бозордан олдирдим, кўрқмай қўя қолинг!

— Гап қўйдаям эмас. Наҳот, тушунмасангиз? Наҳотки, ҳамманинг кўзи бизда эканини тушунмасангиз?

— Йўқ, тушунмайман! — деди Маҳбуба бирдан бўзариб. — Ўттизинчи йиллардаги очарчилик бўлсам тушунсам! Бироқ ҳозир, бу тўқчилик замонда... бирдан пора олмасак, бошқа қилмасак, кимдан қўрқаман? Ошинг ҳалол бўлса кўчада ич, деган гап бўл...

— Хуш, майли, билганингизни қилинг!

Воҳид Миробидов билан Отақўзи ҳовлининг

сўрида, кун ботмасданоқ соя тушадиган ишком таги-
да қатқат шойи кўрпачалар тўшалган катта сўрида
ёшлар ётишар, ўртадаги бир-бирига бириктириб
қўйилган қуш хонтахтада қовурилган гўшт, сомса, бу-
гун пиширилган товуқлар, патириллар тоғдай қаланган,
ранг-баранг шишалар аскардай саф тортган, қадаҳлар
миммо-лим эди.

Сўридан берироқда, фавворали кичикроқ ҳовузча
бўйидаги чиройли ясалган стол атрофида қайнона-
си билан Отақўзининг хотини Олияхон чой ичиб ўти-
ришар, юзлари гул-гул ёнган Маҳбуба ўчоқбошидаги
оспазларга кўрсатма бериб турарди.

Отақўзи уйдан чиққан Шукуровни кўриб, хохолаб
кулди:

— Сиздақа мезбондан ўргилиб кетдим, ўртоқ Шу-
куров! Буёқда меҳмон чақириб қўйиб, ўзлари мажлис
ўтказиб юрибдилар!

Воҳид Миробидовнинг оғзи тўла олтин тишлари
билинар-билинмас ятиллади.

— Майли, раис, майли! Ал маъмурин — маъзурин,
деганлар эскилар. Яъники, раҳбар ходимлар ҳаминша
маъзурлидир!

— Ҳаҳ! Куёвингизни оқлаш керак бўлса, гап топа-
сиз, а, домла! — Отақўзи ўз гапидан ўзи маст, яна
ҳовлини бошига кўтариб қийқириб кулди. — Хўш,
қайсидан қуяйлик, ўртоқ мезбон? Оқиданми, қизи-
лданми?

Шукуров Олияхон билан сўрашиб, сўрига чиқди,
чиқаркан, Отақўзининг хатти-ҳаракатлари, бесабаб
хохолаб кулишлари қандайдир нотабий, сунъий
кўринди.... У бир нимадан жуда асабийлашган, бироқ
бу ҳолатини яшириб, ўзини хуррам кўрсатишга
уринаётган одамга ўхшарди.

Аброр Шукурович: «Шошманг, аввал бир пиёла
чой ичиб, нафасни ростлаб олайлик», деб кулган эди,
Отақўзи:

— Йўқ, кечирасиз! — деди унинг қўлидан пиёлани
олиб. — Бугун сиз эмас, биз хўжайин бу уйда!
Меҳмоннинг амри вожиб, деганлар эскилар! Катта
бўласангиз, идорангизда каттасиз. Идорангизда ҳамин-
ша бўйсунамиз сизга! Аммо бугун бу ерда... бу ерда
сиз бизга бўйинсунасиз, шунақами, домлажон?

Аброр Шукуров ичкиликни кўп хушламагани учун-
ми бунақа ўтиришларга тоби йўқроқ, умуман, у
бунақа зиёфатлардан завқ оладиган одамларга кўп
«тушунавермас» эди. У айниқса, «қиттай-қиттай»

отиб, ширакайф бўлиб олган одамлар билан маънавий қилишдан қийналар, чунки ўзи завқланолмаган жойлардан ҳаддан зиёд завқланиб кетган одамлар билан гаплашиб ҳузур қилиши амримаҳол эди.

— Раҳмат, Отақўзи ака, ҳозир оламиз!

— Аввал олинг, кейин раҳмат айтасиз! Қани, домла, куёвтурангизга бир кўрсатиб қўйинг олиш қани бўлишини! — Отақўзи ўзини сал орқага ташлаб, домланинг елкасини қоқди. — Парво қилманг, Воҳид Миробидович! Ҳалиги илтимосингизни албатта бажариб келтирамиз. Чўлқуварлар айтдимиз, бас! Рўёбга чиқмаган иш бўлмайди. Битта мажлис чақириб, таклифни уртага ташлаймиз — қарсак билан ўтиб кетадиган Мукофот чўнтакда деб ҳисоблайверинг, ҳа! Чўлқуварлар таклиф қилади-ю, бермай кўришсин-чи мукофотни!

— Қанақа мукофот? — Шукуров ҳайрон бўлиб бир Отақўзига, бир қайнотасига қаради. Отақўзи «Домланинг китоби бор-ку», деб сўз бошлаган эди Воҳид Миробидов:

— Ўзаро гап, кейин айтиб бераман, ўғлим! — дедида, олдидаги қадаҳни бир кўтаришда бўшатиб, ҳовуз томонга юзланди: — Дуторни опчиқ, қизим! Раис айтмоқчи... бу дунёнинг ташвишларини унутиб, бир уйнаб-кулайлик бугун!

— Э, бормисиз, домлажон! — Отақўзи яйраб кетиб, қадаҳларни яна тўлдирди. Маҳбуба чопқиллаб кириб, уйдан дутор кўтариб чиқди. Воҳид Миробидов, енг шимариб, дуторни созларкан:

— Қани, хоним! — деди Назокатбибига қошини учуриб! — Нимадан бошлаймиз, «Роҳат»данми ё «Танавор»данми?

— Қўйинг, домлажон! Мана, Олияхондек ёшлар турганда... менинг даврага тушишим уятдир! — деди Назокатбиби, бироқ Воҳид Миробидов «Роҳат»ни эшиб чалиб: «Қани, хоним, ўйин қанақа бўлишини кўрсатиб қўйинг бу ёшларга!» — деб хитоб қилганда ингичка қошларини чимириб ўрнидан турди.

Ҳануз ёш кўринишга уриниб, қош-кўзларини бутиб юрадиган, юмалоқдан келган силиқ юзи қаймоқдек оппоқ Назокатбиби, дуркун гавдасини енгил тебратиб, қўш-қўш тилла узуклар тақилган йўгон, камта бармоқларини қарсиллатиб, «Роҳат»га шундай шўнашундай қувноқ йўргалаб кетдики, Отақўзи камта завқланганидан:

— Яшанг! Бормисиз, аяжон! — деб қичқирди.

юборди Маҳбуба югуриб бориб, ойисининг икки юзидан чулп-чулп упиб олди. Ёлгиз Олия билинар-билинас кулимсираб утирар, унинг кулгисиям қандайдир нолон. Ёмон бир ташвишда утирган одамнинг дардли табассумига ухшарди.

Аброр Шукуров қайнонаси билан қайнотасининг қувноқлигига, уларнинг ҳаётдан завқлана олиш қобилиятига доим ҳавас қилиб юрарди. Ўзи ҳеч қачон чириқиб дам олишни билмаган, дам олишга борган ёлғиларида ҳам қандайдир нотинч ўйлар, битмас-туганмас ташвишлар гирдобидан сира қутула олмайдиган одам, у ўзининг бу камчилигини тан оларди. Бу ҳақсони сабаб, у фақат ўзини эмас, энг яқин кишиларини, ҳатто ота-онасига тортган ҳаёт йулдошини ҳам сабабсиз қийнаётганини тушунар, шу боисдан қувноқ кишиларга, фурсат ганимат деб, ўйнаб қолиш қобилиятига эга бўлган одамларга ҳавас билан қарарди. Лекин ҳозир... ҳозир қайнотасининг завқ билан тебраниб дутор чертиши ҳам, қайнонасининг, қайнонасидан кейин даврага тушган хотинининг «Лазги»га шўх диконглаб, яйраб-яшнаб ўйнашлари ҳам, Отақўзининг: «Яшанг, Маҳбубахон! Дунё тургунча туринг!» — деган ширакайф қийқириқлари ҳам — ҳаммаси гашини келтирмақда, ҳаммаси қандайдир жуда хунук, жуда бачкана кўринмоқда эди кўзига. Ёзги ошхонада куймаланиб юрган кўшни аёллар, кабоб пишираётган қассоб йигитлар ишларини йигиштириб қўйиб, томоша қилиб туришар, уларнинг кўзлари завқ билан порлар, бироқ Шукуровнинг назарида, ҳозир фақат шу йигитларгина эмас, бугун олам бу бачкана ўтиришни кузатиб тургандай, жумлаи жаҳон бу ҳовлида бўлаётган базми жамшидни кўриб, уялиб кетаётгандай туюларди...

У оққушнинг бўйнидай оппоқ қўлларини ҳавода ёлғиз билан силкитиб, келишган қаддини чиройли қилпилатиб, кабобпаз йигитларнинг кўзларида ҳайрат ўйотиб рақс тушаётган хотинидан кўзини узиб, ерга қаради. У ҳозир бир нарсадан — хотинининг эркаланиб келиб, уни даврага тортишидан қўрқар, чунки Маҳбуба шундай қилса, ўзини туюлмаб портлаб кетганини биларди...

Ўқ хайрият, хотини унинг феъли айниб турганини сезди шекилли, ёнига йўламади, қийқириб кулганича, югуриб бориб Олияхонга тармашди...

Ийманнибгина ўртага тушган Олияхон, ўйнамоқчи бўлиб, бир-икки марта қўлини кўтарган бўлди, бироқ

унинг ўйини ҳам лабидаги табассумидай ногирон, асли ранинг, хусусан, эрининг қандайдир ясама, асабнинг кўтаринки кайфиятига тамом зид эди.

Шукуров Олияхоннинг дутор куйига унча қовуни маган уятчан ҳаракатларини зимдан кузатаркан, эсини негадир лоп этиб тунов кунги қиз тушди. Кўзлари маънос ўша ўйчан қиз билан Олияхон ўртасида қандайдир бир галати ўхшашлик бор эди. Ажабо, бироқ икки ҳафта ўтибди-ю, у қиз, айниқса, унинг сал гамини катта-катта кўзлари ҳануз эсидан чиқмабди. Ҳа, у қизнинг орзусини рўёбга чиқариш керак. Майли, ўртоқ Холмуродов нима деса дер, керак бўлса кўсак қурти кўпайиб кетяпти, деб бўлса ҳам битта лаборатория очиб бериш керак унга!..

Олияхон ўйинни охирига етказмай, юзини яшириб, нича жойига бориб ўтирди. Отақўзи жаҳли чиқиб «Шуям ўйин бўлди-ю!» — деб ўрнидан тура бошлаган эди, хайрият, шу пайт кабобпаз йигитлардан бири «Кабоб тайёр, кенной!» — деб хитоб қилди-ю, рақс ўз-ўзидан тўхтади.

Маҳбубанинг талаби билан ҳамма ҳовуз бўйига кўчди. У ерда чироқлар ёқилган, ҳовузчага қуйилаётган фаввора сувлари лампочка шуъласида товланиб, ажиб манзара касб этган, ҳавоям салқинлашиб, ҳовлида майин, осуда бир муҳит вужудга келган эди.

Тобора «очишиб» бораётган Отақўзи, ҳамон ўша асабий-хушнуд алфозда, «жонон»ларнинг қадаҳларига шампань, «йигитлар»га коньяк қуяркан:

— Қани! — деди қўлидаги қадаҳни баланд кўтариб. — Бу беш кунлик омонат дунёда яйраб қолиш учун, гам-гусса дегандан фориг бўлиб, доим уйнаб-кулиб юриш учун кўтарайлик бу шаробни!

Аброр Шукурович ер остидан кабобпаз йигитларга бир қараб қўйди. Наздида, Отақўзи бу гапларни журтгага ҳаммага эшиггириб айтаётгандай, гуё: «Кўзларингиз, мен туман раҳбарининг тантиги бўламан, ё уйда истаган эркалигимни қила оламан!» — деяётгандай туюлди. У шу хилдаги одамларни, раҳбарларга ўзларининг жуда яқин қилиб кўрсатадиган ва бу билан маънавий мақсадларни кузлайдиган одамларни яхши биларди...

Лекин Отақўзи!.. «Наҳот, Отақўзи ҳозир шу мақсадни кузлаётган бўлса? Бу одамга нима бўлди ўзи?» — Шукуров бирдан хуруж қилиб келган исантонга ҳай бериб, ерга қаради, мезбонлик мажбуриятини тишини тишига босишга мажбур этди.

Отақузининг салобатли одамга номуносиб қилигидан ёлғиз Шукуров эмас, ҳатто қайнотаси ҳам шайсизлана бошлади чоғи, аллақандай гимирсиб, четроққа сурилиб ўтирди. Отақузи ўз қадаҳини «оқ қанаб», яна қуя бошлаган эди, Олияхон қадаҳга кафтини қуйиб:

— Қуйинг, — деди ёлвориб. — Бугунга етар энди, хўжайин!

Лаббай? — Отақузи яна ўша совуқ, ясама-хушнуд кулгисини намоиш қилди. — Бугун қанча ичсам ҳаққим бор! Қанча уйнаб-кулсам ҳаққим бор маним!

Аброр Шукурович гапни ҳазилга бурмоқчи бўлиб:

— Қайси хизматлари учун бу ҳуқуққа эга бўлдилар, раис? — деди. — Пахта планини бажардиларми бугун?

— Йўқ! Пахта плани бўлмасаям... вилоят ва туман раҳбарларининг муҳим бир топширигини дўндириб келдим бугун!

— Қанақа топшириқ?

— Ие, ҳали эсларидан чиқдими? Кекса олимни ҳовли-жойидан ҳайдаб чиқиб, уйни ўша... колхозга ўтказиб қўйган бир... алвастига қайтариб бериш тўғрисидаги буйруқлари бор-ку? Ўша буйруқни бажо келтирдим бугун! Кекса олимнинг китоб-питобларини кўчага отиб, уйни ўша, ўзларига арз қилиб келган жононга бўшатиб бердим бугун!

— Менга қаранг, Отақузи ака! — Шукуров шахт билан ўрнидан турди. Бу сафар уни мезбонлик туйғуси ҳам тўхтата олмади. — Нима керак бу майнабозчилик? Менинг уйим саҳна, сиз артист эмассизки, бунақа қизиқчилик қилсангиз?

— Нега қизиқчилик бўларкан? — Отақузи ҳам стулларни шарақ-шуруқ суриб, ўрнидан турди. Унинг вазоҳатидан одам қўрққулик, муштлири тугилган, кўзлари қонталашган эди. — Бундан чиқди... бугун айтган гаплари эртага эсларидан чиқадиган одатлари бор экан-да ҳали?

— Хўжайин! Жон хўжайин! — Олия лаблари титраб, эрига ташланди.

Аброр Шукурович стул суянчигини чангаллаганича ерга қараб қолди. Даврага чуқур сукут чўмди. Бу сукутни Отақузининг оғир ҳансирашию фаввора сувларининг сокин шовуллаши бузарди, холос.

Шукуров ер остидан ошхона томонга кўз ташлади. Хайрият, у ердагилар қозон-товоқ билан банд кўринар, бироқ чиндан ҳам бандми ё ўзларини кўриб

кўрмаганликка олишяптими — буни билиб бўлмади эди.

— Хуш, майли, қўйинг бу гапларни! Мен сизни жиддий бир одам деб ўйлардим.

— Йўқ! — деди Отақўзи. — Мен сиз ўйлаган яхши одам эмасман! Мен энг нопок, энг виждонсиз, энг ноинсоф одамман! — У яна столдаги шишага чўздди. Лекин Аброр Шукуров унинг қўлидан шишани шартта юлиб олди.

— Бас! Етади!.. Нима бўлди ўзи? Гапирсангиз-чи, ахир!

Отақўзи унинг саволига жавоб бермади, ўзини стулга ташлаб, бошини чангаллаб олди.

Шукуров савол назари билан яна Олияга қаради. Олияхоннинг кўзи жиққа ёш эди.

3

Тога-жиянларнинг тўқнашуви ҳеч қутилмаган бир пайтда, қутилмаган бир вазиятда рўй берди.

Отақўзи эрталаб наридан-бери нонушта қилиб, энди уйдан чиқаётган эди, бог эшиқда Нормурод Шомуродов кўринди.

— Отақўзи!

Отақўзи истар-истамас орқага қайтди. Нормурод ота, эғнида кампир ҳаёт чоғларидан қолган йўл-йўл пижама, оёғига эса шиппак, одатдагидай яланг бош, қовоғи солиқ, хўмрайиб келарди. Тога-жиян қудуқ ёнида учрашиб, қўл беришиб кўришишди.

— Сениям кўрадиган кун бор экан-ку?

— Нима қилди? — деди Отақўзи, у шошиб тургани учун ҳозир тоғаси билан гаплашиб ўтиришга, унинг узундан-узоқ панду насиҳатларини эшитишга на тоқати, на истаги бор эди.

— Гап кўп! — деди домла Шомуродов қовоғи очилмай.

— Гап кўп бўлса... бошқа кун гаплашармиз. Ҳозир чўлга кетяпман...

Домланинг укпардай майин соч толалари билан ўралган ялтироқ боши қизил сиёҳ томгандай оҳир-охири қизариб, кўзлари қисила бошлади.

— Чул-пулинг бир ёққа қочиб кетмас! — деди у овози совуқ янграб.

Тоғасининг ёқимсиз бир гапни қўзгамоқчи эканини сезган Отақўзи:

— Бўлмаса сизнинг гапингиз бир ёққа қочиб кета-

дичи? — деди энсаси қотиб. — Айтяпман-ку, қайтиб келман деб!

— Тўхта! — деди Нормурод ота кутилмаган бир қаҳр билан. — Уйимда ҳозир Урозқул кутиб утирибди! Отақўзи аввал тоғасининг Мингбулоқ масаласини қўзғашидан қўрққанди. Бироқ Урозқулнинг номини эшитиши билан ҳамма гапга тушунди-ю:

— Тога! — деди бўғилиб. — Мен у одамнинг нима мақсадда келганини яхши биламан. Бироқ ҳозир...

Домланинг ялпоқ юзида қўнқайиб турган бодринг-дай бурни таҳдидли кўтарилди.

-- Билсанг, нима қилардинг мени бу нопок ишга оғлаштириб?

— Қайси нопок иш?

— Қайси дейди-я! Ё мен бу ерга кўчиб келганимда, бировнинг ҳовли-жойини тортиб олиб бер, деганми-дим сенга?

Отақўзи турган жойида ҳайкалдай қотиб қолди.

Ё раб! Бу одамни туғишган тоғам деб, жигарим деб, бефарзанд бир гарибу гурабо деб ёнига тортса, қариган чоғида эрта-кеч ҳолидан хабар олиб турай деб шу савоб ишни қилса-ю, бу чол!.. Яхшиликни билмаган бу қоқбош унга таъна тошини отса? Бу қандай бедодлик ахир?.. Ахир, Отақўзи яхши ният билан қилган бу иши учун усиз ҳам маломатга қолиб, боши ташвишдан чиқмай юрибди-ку! Ахир, вилоят ва туман раҳбарияти кечаю кундуз текшириб қўймаяпти-ку! Катталардан эшитган гапи, анави шаллақи хотиннинг бўҳтонлари етмагандек, энди яхшилик нималигини биламан ўз жигарининг оёқдан олиши қолувдими?

Ҳа, у тоғасини билади!.. У доим шундай қилган! Ўзини принципиал олим, бенуқсон одам қилиб курсатиш учун ҳеч кимни аямаган! Умри бино бўштики, ҳамиша: «Мен ҳақман, мен яхшиман, олижанобман!» — деб кўкрагига уриб келган! Мингбулоқ тутрисидаги хатни ҳам шу мақсадда ёзган! Бу нияти «ўлида ҳеч қачон ҳеч кимни аямаган! Меҳр-шафқат деган нарсани билмаган!

Бу уйлар Отақўзининг миясидан яшин тезлигида «ярқ» этиб ўтди-ю, тирноқларигача, аъзойи баданининг ҳар бир ҳужайрасигача қақшаб кетди.

— Шунақа денг? Бировнинг ҳовли-жойини тортиб олиб берасан демагандим, денг! — деди Отақўзи. У бир силташда кўйлагининг тугмаларини дуланадай тўкиб, ёқасини юлқиб очди. Домла Шомуродов, кўзлари олайиб, сал орқага тисарилди.

— Сен... тентак! Нима деяпсан ўзи!

— Демаган бўлсангиз... нега утирибсиз бу уйдан? Нега бушатиб қўймайсиз?

Нормурод ота, ҳамон кўзлари ола-кула бўлиб, олдинга талпинди.

— Ҳалиям бўлса... турмайман бу уйингда!

— Турмасангиз бўшатиб қўйинг!

— Ҳалиям бўлса бушатаман!

— Шу бугун... дарҳол бушат! — деди Отақўзи тўсатдан сансираб. — Китоб-питобларинг билан. йўқол бу уйдан!

Ичкаридан яланг бош, яланг оёқ Олия югуриб чиқди, чиқди-ю, эрига отилди.

— Хужайин! Жон хужайин!

Богдан олма шохларини шатир-шутур силкитиб, майкачан Ҳайдар чопиб чиқди. Домла Шомуродов худди чўгдан чиққандай қизариб кетган улкан бошини сарак-сарак қилиб:

— Аҳмоқ! — деб бақирди. — Сен ношуд... раис бўлдим деб талтайиб кетибсан! Талтайиб!

— Жуна! — телбаланиб ушқирди Отақўзи. — Сенга яхшилик қилган одамнинг падарига минг лаънат! Шу бугун, ҳозир бўшатиб қўй бу уй, бу қишлоқни!

— Дада! — Ҳайдар югуриб келиб отасига ёпишди. — Нима деяпсиз, дада?

— Хуп, бушатиб қўяман! — Ҳайдар келиши билан чолнинг кўзидаги қаҳр сўниб, ияги қалтираб кетди. — Яхши! Уйни бушатиб бераман. Аммо қишлоқ... қишлоқ сеники эмас! Ўпкангни бос, нодон!

— Ҳа, бу дунёда ҳамма нодон, ҳамма тентак, ёлғиз сен, ёлғиз сиз доно!

— Дада! — Ҳайдар отасини даст кўтариб, қудуқнинг нариги томонига олиб ўтди. — Дада дейман!..

— Ёлғиз сиз ақлли! — Отақўзи ўглининг қўлидан чиқиб олдинга интилди, бироқ чолнинг қоқиниб-суруниб уз ҳовлиси томон кетаётганини кўрди-ю, бир он бошини осилтириб жойида туриб қолди, сўнгра қўлини бир силтаб, дарвозага қараб кетди.

Тушда, штабда, бир ўзи кучма каравотда шифтта тикилиб ётган эди, туйқусдан телефон жиринглади: Олия!

— Тоғам... Тоғамлар кўчяптилар...

— Қаёққа? — деди Отақўзи қандайдир бефарқ, бемажол товушда.

— Мактабга, мактабдан битта хона ажратиб беришибди! — Олиянинг пиқ-пиқ йигиси эшитилди.

— Жуда соз бупти! — Отақузи «шақ» этиб телефонни жойига қўйди. Бироқ зум ўтмай телефон яна жиринглади. Яна Олия!

— Ҳа, тагин нима балони топдинг! — бақирди Отақузи.

Туман раҳбариятидан... Аброр Шукуровичнинг ўйидан телефон қилишди.

— Хуш?

— Тошкентдан меҳмонлар келишибди. Домла Миробидов келганмишлар. Борар эмишсиз!

— Э, шунақами? — Отақузи сакраб ўрнидан турди, гўё катта хушxabар эшитган одамдай қувониб: — Бўлмаса кийиниб тайёр бўлиб тур! — деди — Ҳозир этиб бораман. Бирга бориб келамиз!

4

Пешонасини стулнинг суянчигига қўйиб, сукутга толган Отақузи ногаҳон «дик» этиб ўрнидан турди, қандайдир шиддатли, собит қадамлар билан ҳовузчага ўтиб, бошини фаввора сувига тутди, сўнг шошмай артинди, қўйлагининг этакларини тўғрилаб, жойига қайтиб келди. У худди кайфи бирдан тарқаб кетган одамдай бардам, қовоги солиқ, жиддий эди.

— Кечирасиз, Аброр Шукурович. Мен бугун... домла билан дийдор кўришиб қолиб, жуда талтайиб кетибман, кечирасиз...

— Йўқ, йўқ, ҳеч қанақа ортиқча гап бўлгани йўқ... — деди Воҳид Миробидов. Отақузи унинг гапига эътибор бермай, жимгина тикилиб турган Аброр Шукуровичга юзланди:

— Хўп, бўлмаса бизга рухсат, Аброр Шукурович...

Ошхонага кетган Маҳбуба кўркам буй-бастини ликиллашиб чопқиллаб келди.

— Қўйинг бу гапингизни, Отақузи ака! Ҳозир овқат сузаман...

— Шошмасангиз бўларди, — деди Аброр Шукурович ҳам.

— Раҳмат. Қани, хоним...

— Мен тайёрман... — Олия, гўё ҳаммадан узр сўрагандай дардли жилмайиб, ўрнидан турди. Аброр Шукурович қайнотасига қараб:

— Сиз қўзгалманг, дада, — деди. — Ўзим кузатиб қўяман меҳмонларни.

Унинг Отақузи билан холи гаплашмоқчи экани би-

линиб турарди. Воҳид Миробидович истар-истамак жойида қолди.

Кўчага чиққанларидан кейин Шукуров Отақўзини бир четга тортди.

— Отани қаёққа кўчирдингиз?...

— Чол мактабга кўчибди... Хўп, мана, аёллар ҳам чиқишди, — деди Отақўзи ёқимсиз гапдан қутулганига қувониб. — Хайр булмаса, Аброр Шукурович. Ё боладай беодоблик қилганим учун яна бир марта ўз сўрайман. Ваъда бераманки, иккинчи марта бунақа бемаънилиқ...

— Э, қўйинг бу гапларни! Ие, шофёрингиз қани?

— Мен... кўпинча ўзим ҳайдайман...

— Йўқ, йўқ, бугун мумкин эмас... — Аброр Шукурович Отақўзининг эътирозларига қулоқ солмай, рўйга ўз шофёрини ўтқазди. Отақўзи индамай орқа уриндиққа чиқиб ўтирди. Бироқ машина муюлишдан ўтиб, катта кўчага чиқиши билан шофёр йигитнинг елкасига қўлини қўйди.

— Раҳмат, ука... энди уйингизга бориб дамингизни олаверинг. Мен ўзим ҳайдаб кетаман...

Шофёр йигит ҳайрон бўлиб елкасини учирди.

— Мен хўжайинга нима дейман?

— Ҳеч нима демайсиз. Уйингизга бориб дам олаверасиз-да, бирор соатдан кейин, «обориб қўйдим», деб телефон қиласиз. Тамом-вассалом.

— Мабодо... бирор кори ҳол юз берса-чи!

— Э, туф денг, ука! — деди Отақўзи унинг ўрнига ўтираркан. Олия ҳам эрининг ёнига ўтиб ўтирди. У бир уйида, «қўйинг, шу бугун машина ҳайдаманг», деб ёлвориб кўрмоқчи ҳам бўлди, бироқ фойдаси йўқлигини тушунди, бундай пайтда Отақўзи ҳеч қачон ўз билганидан қолмас эди. Зотан, Олия шу топда бирор фалокат рўй беришидан қўрқмас ҳам, бу тўғрида ўйламас ҳам, уни фақат бир нарса эзарди. У эрининг жуда қаттиқ изтиробда эканини дил-дилидан ҳис этар, бу изтиробнинг сабабини яхши тушунар, тушунгани учун ўзиям ҳозир аччиқ-алам оташида қовурилмоқда эди.

Олия эрининг бу одатларига, бировга озор бериб қўйиб, кейин ўзиям зил кетиб юришларига урганиб қолган. Бироқ бугунгиси айниқса ёмон бўлди, шунчалик ёмон бўлдики, ҳатто отани кўп хушламайдиган Ҳайдар ҳам дадасининг ёнини олмади, чолнинг кўча бошлаганини эшитганда эса, ёрдамга чиқди.

Олдин Нормурод отанинг кўча бошлаганини эшит

ганда. Олия югуриб чиқиб, чолга ялиниб-ёлвориб кўрди, кўзига ёш олиб: «Тоғажон! Бу гап жаҳл устида бўлди, жаҳл чиққанда ақл қочади, дейдилар-ку, жиянингиз қайтгунча сабр қилинг!» — деб тавалло қилди, бироқ ота унинг илтижоларига қулоқ солмади.

— Майли, қизим, мен сиздан хафа эмасман. Аммо... кучмасам бўлмайди, — деб туриб олди. Унинг эғнида ҳамон ўша алмисоқдан қолган йўл-йўл пижама, оғида эски шипшак эди. У ўзи юкларини кўтариб, машина теварагида каловланиб юрарди. Олия унинг ҳайдарни силтаб ташлашидан кўрққан эди, бироқ ота негадир унга кўрслик қилмади.

Олия тушда эри билан гаплашганидаёқ унинг аҳвол-руҳиясини сезди, қилгиликни қилиб қўйиб, иятиҳосиз бир ўкинч оғушида қовурилиб ётганини тушунди, бироқ бу қийноқнинг кўламини эрини кўргандагина билди; Отақўзи дарвозадан кириб келди-ю, тўғри қудуққа ўтиб, салкам бир пақир (Олия буни ўз кўзи билан кўрди), салкам бир пақир сув ичди! Сўнгра гўё чол тўғрисида бирор янги гап эшитишдан кўрққандай: «Ивирсимай, тезроқ бўл!» — деди-да, қайта кўчага чиқиб кетди. Азалдан қорамাগиз одам, у гўё ўтда қолиб, қора кўмир бўлган чинордай қорайиб кетган эди. Ўзиям, то шаҳарга етгунча, ундан садо чиқмади! Машинани юз, баъзан юз йигирма чақирим тезликда учириб бораркан, ўйдим-чуқурларга қарамас, рўпарадан келаётган машиналарга йўл бермас, худди уларга бориб урилмоқчи бўлгандай, шиддат билан учириб борарди. Шаҳарга боргандан кейин эса, худди домлани кўриб кўнглидаги ҳамма чигиллари ёзилиб, ҳамма дарду ҳасратлари тўзғиб кетгандек очилиб кетди, қучоқ ёзиб кўришди, сўнгра уст-устига ичди, ҳовлини бошига кўтариб кулди, майнабозчилик қилди. Бироқ... бироқ Олия унинг ҳамма қилиқлари ясама эканини, шодлигим сохта эканини, аксинча, ичидаги аламлари тобора авж олаётган ёнгиндек тобора кучайиб бораётганини сезиб-билиб ўтирди.

Мана, яна боягидай ўйдим-чуқурларга, паст-баландликларга парво қилмай машинани учириб боряпти Бироқ боя ёруғ бўлса, энди қоронги, унда йўлнинг эгри-бугри жойлари кўриниб турган бўлса, энди кўринмайди. Аммо Отақўзи бунга парво ҳам қилмайди. Қаршидан келаётган машиналар чироқларини учириб-ёндиради-ю, у учирмайди, худди боягидай, худди рўпарадан келаётган машиналарга бориб урилиш-

ни истаётгандай, уларга йўл бермай, шиддат билан ҳайдаб боряпти. Йўқ, Олия бундан қўрқаётгани йўқ, у эрининг қоражигар тусига кирган, жаг пайлари туртиб чиққан шиддатли юзига бетаскин изтироб алам билан тикилади, тикилади-ю, тинимсиз тиркираб, оқаётган кўз ёшларини тиёлмайди...

Ахир, наҳот эрининг шунча хизматлари, сўз соғлигини ўйламай қилган шунча ишларини инобатга олишмаса одамлар? Одамлар ҳам майли, наҳот, тоғажиянлар ўзлари шунчаликка боришса? Бир-бирига тушунишмай, бир-бирларининг дардларига қулоқ солишмай, бир-бирига шунчалар азият беришса?

Йўқ, Олия эрини оқламоқчи эмас. Эрининг қайсарлигини, сўнгги йилларда ҳовлиқиб кетганини, ҳовлиқиб кетиб, босар-тусарини билмай қолганини кўпларни ноҳақ ранжитаётганини — ҳаммасини билди. Бироқ... бировлар ўйлагандай тошбагир одам эмаску эри! Агар баъзилар ўйлагандай дийдаси қаттиқ одам бўлганида, ҳозир бунчалик қийналиб, бунчалик изтироб чекиб юрмас эди у! Буни етти ёт бегона билмаганда ҳам ақалли ўз жигари, туғишган тоғаси билса бўларди-ку!

Олиянинг хаёлини худди бўғизланаётган туядай букирган бир овоз бўлиб юборди. Қоқ пешонадан... ун икки тонналик «МАЗ» бўлса керак, оғир бир машина прожектор янглиг ўткир фаралари билан кўзни қамаштириб, ваҳимали ўкириб келар, Отақўзи эса гўё бу овозни эшитмагандай, гўё ўзи уни янчиб ўтадигандай, тўппа-тўғри бостириб борарди.

Олия жонҳолатда рулга тармашди. Отақўзи ҳам худди бирдан уйғониб кетган одамдай рулни кескин унга бурди. Юздан ортиқ тезликда учиб бораётган машина шитоб билан қоронги бушлиққа пўнғиди-ю, гўё кишанланган отдай дик-дик сакраб, қандайдир ариқлардан, чуқурлардан ҳатлаб ўтиб, пастқам бир тешалик ёнбагрида қийшайиб тўхтади. Отақўзи қўл тормозини шартга тортиб, эшикни юлқиб очди.

Олия анчагача ҳушини йиголмай утирди, сўнг кўкрагига аста туфлаб, эрининг кетидан машинадан тушди.

Ҳалиги «МАЗ» тўхтамай ўтиб кетган, теварак-афроф зим-зиё, фақат қаердадир узоқда, афтидан, шаҳар томонда бўлса керак, ипга терилган садафдай милтиқларан чироқлар кўринарди

Отақўзи машинанинг капотига суяниб, папирос чекиб турарди. Папирос чўгида унинг уч бурчак калта

муйлови, учи сал эгилган қийгир бурнининг пирпира-
ми катаклари дам кўриниб, дам қоронгиликка сингиб
кетарди. Олия секин юриб унинг ёнига борди.
Отақўзи хотинининг елкасидан оҳиста қучди, қорон-
гиликдан кўзини узмай:

Сениям қийнаб қўйдимми? —деб сўради.

— Сиз... ҳаммадан бурун ўзингизни қийнаяпсиз...

Отақўзи индамай хотинининг елкасини силади, гўё
ундан кечирим сўраётгандек, меҳр билан авайлаб си-
лади.

— Мен... чолнинг олдида тиз чўкишга тайёрман.
Тиз чўкиб кечирим сўрашга ҳозирман. Бироқ била-
ман — чол энди кечирмайди...

Олия яна юраги ачишиб, эрининг катта, дагал каф-
тини кафтига олди, қоронгида кўз ёшини қулт-қулт
ютиб:

— Йўқ, кечиради! — деди кимгадир тавалло
қилиб. — Сиз тоғамларни билмас экансиз!

— Агар унинг ўрнида мен бўлсам кечирмас эдим!..

— Сиз у кишини билмас экансиз! — деди Олия. —
Тоғамлар кек сақлайдиган одам эмаслар...

Отақўзи яна индамади. Анчадан кейин гўё ўз-ўзига
гашираётгандай уйчан бир товuşда:

— Мен, — деди, — чиндан ҳам қутуриб кетибман...
Бу шон-шухрат, бу ҳокимият талтайтириб юборибди
мени...

У дармони қуригандек, аста сирпаниб машина
ёнига чўққайди-да, тиззадан келадиган шувоққа
ёнбошлади. Олия ҳам унинг ёнига тизза букиб, эри-
нинг бошини кўксига босди.

— Қўйинг шу ишингизни, хўжайин! — деди зорла-
ниб. — Қўйинг. Тунов куни айтдингиз-ку, бир кунимиз-
ни кўрармиз деб!

— Қўяр эдим-у, бироқ... қўйиш ҳам сен ўйлагандай
осон эмас-да, жонгинам!

Олия бирдан ўпкаси тўлиб, эрининг юз-кўзларидан,
пешонасидан ўпди.

Отақўзи кўзини юмди. У гўё ором олаётгандай
оҳиста тин олиб, индамай ётарди.

Раҳмат, жоним, ҳалиям бўлса бахтимга сен бор
экансан бу дунёда. Раҳмат.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

1

Катта боғнинг энг хилват бурчагида, ўзининг «шахсий пашшахона»сида донг қотиб ухлаётган Ҳайдар ойисининг товушини эшитиб базур кўзини очди.

— Тура қол, болам, даданг, йўқлаяптилар...

Кун чиққан бўлса ҳам боғ ҳали сояда, фақат кўчи юзидаги сарвларнинг учлари чархланган найза тигларидай ялтиллаб турарди.

Ҳайдар истар-истамас тушак огушидан чиқиб, кийина бошлади. У кеча кунбўйи Нормурод отани кўчириш билан овора бўлиб, уйларига тун яримга яқин қайтди, бироқ тушакка кирганидан кейин ҳам хаёли қочиб, узоқ ётди.

Кеча умуман галати бўлди. Аввалбошда мактаб директори Азиззода отага «хужалик биноси»дан чоғроққина бир хона ажратиб берган эди. Кейинроқ домла кутубхонасини мактабга инъом этмоқчи эканини айтганидан кейин яна бир хона қўшиб берди. Шу билан эрталаб жаҳл устида мактабга «бошпана» қидириб борган домла тушдан кейин кутубхонасини ҳам кўчирадиган бўлди-ю, «кўч-кўч» бошланиб кетди. Лекин, энг қизиги, домла Шомуродовнинг кўчиши фавқулодда катта маросимга айланиб кетди, таниш-билишлар уёқда турсин, қандайдир нотаниш одамлар ҳам ёпирилиб келиб, оёқ остида ўралашиб юришди, худди катга ҳашар булаётгандек қуни-қушнилардан нон-чой, иссиқ овқат ёғилди... Кечкурун эса дугоналарини эргаштириб кирган Лагофат дастурхонга бир товоқ сергўшт палов қўйди...

Одамларнинг отага қайишиб, жонкуярлик қилгани яхши бўлди-ю, бироқ Ҳайдарга бир нарса қаттиқ тегди:

Тоғасига «ҳорманг» деб келганлар орасида Қудратхўжага ўхшаган бир-иккита хашаки одамлар ҳам бор эди. Қиттай-қиттай қилишиб ширакайф бўлиб олган бу қурумсоқлар нимадандир беҳад хурсанд эди, улар алақандай илмоқли гаплар отишиб, Ҳайдар уёқда турсин, отани ҳам хуноб қилишди... Умуман, одамларнинг домлага кўрсатган бу кутилмаган муруватида, унинг кўнглини кўтаришга уринишларида ҳамто Қудратхўжага ўхшаш исқиртларгача атрофидан ўралашиб қолишида кимгадир қарши қаратилган пинҳоний бир норизолик бор эди... Йўқ, Ҳайдар «ки»

«...» деб ўзини-ўзи овутияпти. Бу норозилик, ҳеч қандай ҳиссиёт, унинг дадасига, Отақўзига қарши қаратилган эди!.. Шу сабабдан Ҳайдар кечаси кўзидан уйқу қочиб, тонг отгунча тўлганиб чиқди...

.. Отақўзи, қўллари орқасида, ишком тагида секин айланиб юрарди. Қудуқ ёнидаги катта дўнгалак столда бир даста патир, икки коса қаймоқ, бир патнис ҳусайини ўзум турар, лекин қаймоқнинг юзи олинмаган, нон ушатилмаган эди.

— Ке, ўтир! — Отақўзи гарч-гурч одимлашда давом этганича, ўглига ўтринча бир қараб олди. Унинг кўзлари киртайган, ҳаракатлари суст эди.

— Чол кўчиб бўлдимми?

— Бўлди ҳисоб...

— Нечта хона беришибди?

— Иккита...

— Ҳмм... қалай, хурсандмилар энди?

— Қизиқсиз-а, дада, — деди Ҳайдар, — нега энди хурсанд бўларканлар?

Отақўзининг лабларига кинояли кулги югурди:

— Бу дейман... сен ҳам чол тарафга ўтиб олганми-сан?

Ҳайдар ялт этиб дадасига қаради. У кескинроқ бир гап айтмоқчи эди, бироқ отасининг киртайган кўзларидаги аянчли ифодага кўзи тушди-ю, ҳисларини жилволади.

— Гап ким кимнинг тарафини олишида эмас-ку, дада?

— Гап нимада бўлмаса?

— Умуман... яхши қилмадингиз-да...

Отақўзи: «Бунга нима бўлди, қачондан бери чолга меҳри тушиб қолди?» — дегандек, бир муддат ҳайратланиб турди.

— У киши-чи? У киши яхши қилдиларми? Мен уни... ўз отамдай ардоқлаб, қўлимдан келган яхшиликни қилсам, уни деб маломат тоши остида қолсам-у... у киши раҳмат ўрнига лаънат ёғдирса? — Отақўзи ногаҳон боши айлангандай чайқалиб кетиб, ишком устунини ушлаганича кўзини юмиб анча жим қолди, сўнг бирдан ўзгарган, юмшаган товушда: — Хўп, майли, омон бўлсинлар, ишқилиб, — деди хўрсиниб. — Мен сени бошқа бир ниятда чақирувдим. Бир нима демоқчи эдим... Ҳа! Домланг кепти, эшитдингми?

— Қайси домлам?

— Қайси буларди, уша, илмий раҳбаринг, профессор Воҳид Миробидовни айтяпман! Шаҳарга, қизини-

кига меҳмон бун кепти. Кеча бирга эдик. Ҳар қалаи тузук одам. Сенинг ишларингдан ҳам хабардор эмиш. Ҳаммаси ҳал бўлади, деяпти...

— Майли, — деди Ҳайдар. — Ҳал булмаса бўлмас..

— Ие? — Отақузи юришдан тўхтаб, синовчан назар билан ўглига тикилди. — Ўз ишингдан тониб қўлингни ювиб, қўлтиққа урмоқчимисан?

— Гап тонишда эмас... Негадир совиб кетдим шу ишдан...

— Совийсанми, йўқми, аммо-лекин дипломни олаволиш керак! — деди Отақузи эътирозга йўл қўймайдиган бир алфозда. — Турмушда асқатади ҳали! Гапнинг пускаллеси, бу одам — керак одам! Иззат-ҳурматини жойига қўйиб, яхшилаб кутиб олишимиз керак. Ҳа, эсимдан чиқмасдан айтиб қўяй. Домла баҳона, тўйниям тезлашгирсак дейман. Катта бўлмаса, кичик роқ бўлар. Бундоқ ўйлаб қарасам... асасаю дабдабалар биздай раҳбар ходимларга тўғри келмас экан Нима дединг?

— Ўзингиз биласиз. Менга бари бир...

— Бари бир бўлса... келин билан гаплашдингми ё буёғиниям ўзим гаплашиб берайми?

— Дада! — Ҳайдар жазаваси тутиб шашт билан ўрнидан турди. — Бу гапни бир айтдингиз бўлди-да энди!

— Ҳа, тузук, — деди Отақузи калта, уч бурчак мўйловини мамнун силаб. — Ота қонидан бор экан сендаям! Қисқаси, сен ҳам гаплаш, мен ҳам... қудағай билан шу бугуноқ гаплашаман. Қолган ишга қор егади. Шу ҳафтанинг охиридами ё нариги ҳафтанинг бошидами домланг бош, ўттиз-қирқ кишилик зиёфат қиламизу шу галвадан қутуламиз-қўямиз. Тамом. Вассалом. Уқдингми? — Отақузи ўглининг жавобини кутмасдан вазмин одимлаб дарвоза томон йўналди, бироқ уч-тўрт қадам юрмасдан яна тўхтаб, орқасига қайтди.

— Бу дейман... Кеча домланг бир нарсани илтимос қилувди: у кишининг Сибирь дарёлари тўғрисида китоби бор эканми?

— Бор.

— Бор бўлса... домланг айтяптики, шу китобимни чўлқуварлар муҳокамасига қўйсангиз, чўлқуварлар уни мукофотга тавсия қилсалар деб...

— Қанақа мукофот?

— Билмасам! Беруний мукофоти деган мукофот бор эмишми?

Ҳайдар худди ўз қулоқларига ишонмагандай:

— Ўзлари айтдиларми шу гапни? — деб сўради.

- Ҳа, — деди Отақўзи ўглининг таажжубига эътибор бермай. — Нима қилсак экан шуни?

Ҳайдар елкасини қисди.

— Билмасам. Умримда қилган эмасман бунақа ишни!

— Ҳмм... Чол билмасмикин бунинг йўлини?

Ҳайдар ўзини туголмай қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди.

— Ҳа, тоғамлардан илтимос қилиш керак! Домлашнинг китобини мақтаб, чўлқуварларга бир доклад қилиб берсинлар!

Отақўзи айтган гапининг бемаънилигини ўзиям тундунди шекилли, қўлини бир силтаб, мийигида кулимсираганича йўлига равона бўлди.

Ҳайдар бир-бир босиб, орқага қайтди. Бог этагида бир ариқ сув шарқираб оқиб ётарди. Ҳайдар ариқ лабига чунқайиб, муздай сувга юз-кўзларини ювди, бироқ кўнглидаги губорни муздай сув ҳам тарқата олмади-ю, олма остидаги соябонга кириб, жойига чўзилди.

Таги бедазор улкан бог қуёш селига гарқ бўлган, фақат тарвақайлаб ўсган бу кекса қимизак олмагина улкан чодирдек атрофга ҳамон қалин соя солиб турарди...

Кечаги машъум жанжалдан бери, йўқ, тоғасининг хагини ўқиб чиққандан бери, Ҳайдар шу аҳволда: жисми қандайдир ногирон, хаёли парижон...

Ўша куни, ўзи ва дадаси тўғрисида айтилган гапларни ўқиб чиққан куни, Ҳайдар кечаси билан мижжа қокмади. Бу гаплар бирда тўғри ва адолатли, бирда ўта адолатсиз, ўта инсофсиз туюлиб, тонг отгунча хаёлан чол билан баҳслашиб чиқди. Эрталаб эса бемаъни, бераҳм, мудҳиш жанжал унинг ҳамма ўйларини ағдар-тунтар қилиб юборди. Шу жанжал сабаб, Ҳайдар кеча отаси эмас, чолнинг ёнини олди.

Кеча дадасининг ҳайқириқларидан, қўрс муомалаларидан чўкиб, алақандай букчайиб қолган чолни кўрганида, Ҳайдарнинг дилида отасига қарши кутилмаган бир исён кўтарилган эди, бироқ ҳозир дадасини кўриб, кўнгли яна бузилди.

Дадаси ўзини илгаригидай мард ва чўрткесар қилиб кўрсатишга қанчалик уринмасин, унинг ичида қандайдир мурвати сингани шундоқ сезилиб турарди. Ҳатто унинг: «Чол-чи, чол яхши қилдимми?» — деб

ўшқиришларида ҳам аллақандай шубҳа, юрагини кемириб ётган армон, илгариги Отақўзига ёт аянчли бир нарса бор эди. Унинг Воҳид Миробидов туғрисидаги гаплари ҳам қизиқ. Дадаси ҳеч қачон бунақа гапларни гапирмас эди!

Ҳайдар боя: «Шу ишдан совиб кетдим», дегани да — буни шунчаки айтгани йўқ. Сўнгги пайтларда у чиндан ҳам ўз ишидан совиб кетди. Айниқса, отпусмага чиқиб, қишлоққа келганидан бери диссертацияси атрофида бўлиб ўтган машмашалар, институтдаги майда-чуйда гаплар, ўзининг изтироблари, Воҳид Миробидовнинг хатти-ҳаракатлари — бунинг ҳаммаси қандайдир майда, аҳамиятсиз бир нарса булиб кўринадиган бўлди унга.

Йўқ, гап умрининг уч йили кетган илмий ишининг бебурдлигида эмас. Нафсиламрини айтганда, у оқови сувларни қайта ишлатиш мумкин деган гапни осмондан олиб айтгани йўқ. Уч йил давомида у бирда Қарши даштларида, бирда Мирзачўлдаги янги совхозларда, яна бирда Езёвон чўлларидаги колхоз далаларида тажрибалар ўтказди, оқова сувларнинг таъсирини ўша ерларда синаб кўрди. Илмий ишида бу ерларнинг карталари, схемалари, ўтказган тажрибаларининг натижалари, ҳатто иштирок этган мутахассислар берган хулосаларгача — ҳаммаси мавжуд. Гап фақат тузнинг миқдорида. Бу миқдорни эса... Воҳид Миробидов таклиф қилди. «Шу ишни деб, сочим оқарди, менинг тажрибамга ишонавер, шу гап керак, ҳаёт учун, келажак учун керак», — деб туриб олди.

Йўқ, Ҳайдар ҳамма айбни раҳбарига тўнкаб, ўзини сутдай оқ, мусичадай увол қилиб кўрсатмоқчи эмас. Унинг ўзидан ҳам ўтди. Чол ҳақ: у бир оз ҳовлиқиб кетди. Илмий ишида нима демасин утадигандай, дадаси иккисининг кўлларида келмайдиган иш бўлмайдигандай, кўнгиллари нима тиласа, ҳаммаси рўёбга чиқадигандай туюлди унга. Аммо турмуш Ҳайдар ўйлагандан мураккаброқ, чигалроқ экан. Домла Миробидов эса... ҳамон ўша-ўша, ҳамон парвойи фалак бўлса керакки, кўнгли Давлат мукофотини тусаб қолибди!..

Ҳайдар ўз раҳбарининг ҳар нарсага қодир эканини, унинг қўлидан келмайдиган иш бўлмаслигини билар, шу сабабдан уни яқин-яқинларгача ҳурмат қиларди. Бироқ... ўзи учун ўзи Давлат мукофотини ундириш ниятида, бу ишни «ташқил» қилиб югуриб юриши...

Ҳайлар нимадандир феъли бузилиб урнидан туриб кетди.

Укалари тоғда, пионер лагериди, Тоҳира ҳам, олис ҳам қаёққадир кетишган, ҳовли бўм-бўш эди.

Ҳайдар нима қилишини билмай бир оз ўйланиб тургач, чолдан хабар олишга қарор қилди. Кеча кечқурун Латофат дугоналарини бошлаб кириб, тун ярмигача китобларни тартибга солишга ёрдамлашган эди. Балки бугун ҳам келгандир? Кеча Ҳайдар у билан гаплаша олмаган, Латофат тунов кунги машмашадан бери ҳамон чеҳраси очилмай, ўзини четга тортиб юрарди, балки бугун иложи бўлар?

Ҳайдар кийиниб, уйдан чиқди. У дарвозани занжирлаб, энди мактаб томонга юрган эди, орқадан Латофатнинг ҳаяжонли, титроқ овози эшитилди:

— Ҳайдар ака!

Велосипедга миниб олган Латофат шитоб билан учиб келиб, Ҳайдарнинг қаршисида тўхтади. Қизнинг одатда баланд қилиб турмаклаб юрадиган сочлари ёзилиб, этагига тушган, рангида ранг йўқ, катта, серкиприк кўзлари алақандай бежо эди.

— Дадангиз... Отақўзи акамлар уйдадилар?

— Йўқ, далага кетганлар, — Ҳайдар. — Нима қилди?

— Қайси дала? Билмайсизми?

— Йўқ, Тинчликми ўзи?

— Идорадаям йўқ эканлар, — деди Латофат Ҳайдарнинг саволига жавоб бермай. — Котиба ҳам йўқ. Вой худойим-эй!..

— Нима қилди? Айтсангиз-чи ахир! — деди Ҳайдар хуноби чиқиб.

— Бригадир акамлар... Али мўйлов... домлани қамаб қўйдилар.

— Қамаб қўйди? Нега энди?

— Домлани омборга қамаб, гўзага дори сепиб юбордилар! — Латофат тирноқларига хина қўйилган нозик бармоқларини синдиргудек қисирлатиб, атрофига талмовсираб қаради. — Энди нима қиламан? Вой худойим-эй!

Ҳайдар бир дақиқа Латофатнинг бетоқат питирлашларини кузатиб, иккиланиб турди, сўнг:

— Тухтанг! — деди. — Велосипедингизни ичкарига опкириб қўйинг! Мен ҳозир чиқаман. Кетиб қолманг, ҳозир, ҳозир топамиз дадамларни!

У югурганича гаражга кириб, зум ўтмай «Моск-

вич»ини миниб чиқди, дарвозада ҳамон қалтираб турган Латофатнинг қаршисида тўхтатиб:

— Утиринг! — деди буйруқ оҳангида. — Иш-радийуқ дедингизми дадамларни?

— Йуқ эканлар...

— Ҳмм... — Ҳайдар бир дақиқа ўйланиб қолганда тўсатдан машинага қаттиқ газ берди. — Хуп! Кетди! Латофат бармоқларини қисирлатганича ўриндиқда гужанак бўлиб ўтирарди.

Воқеа бундай бўлганди.

Кеча эрталаб, Соқижон Обидов практикант қизлар билан энди ишга чиқмоқчи бўлиб турган эди, тўсатдан Али мўйлов ўпкасини қўлтиқлаб югуриб келди. Одатда шалвираб турадиган тақасимон мўйлови дикрайдиган, кўзлари ола-кула, ўзиям Соқижон Обидовнинг бешбаттар гулдираб:

— К-кана, д-домла! — деди. — К-кана!

Лекин мўйлов қанчалик даҳшатга тушган бўлса Соқижон Обидов шунчалик қувониб кетди... Камоли хурсандлигидан одатдагидан ҳам баттар ҳовлиқиб:

— Яхши! Яхши! — деб хитоб қилди. — Қани? К-курсатинг менга!

Ҳақиқатан, энг чеккадаги пайкалда кўсак қуртининг биринчи нишоналари пайдо бўлган, бир неча туп гўзанинг барглари сарғайиб, галвир бўлиб кетган, у ербу ерда кўсак қуртининг тухуми кўзга чалинарди.

Лекин мўйловни даҳшатга солган бу ҳолат Соқижон Обидовга пашша чаққандай ҳам таъсир этмади.

— Ўпкангизни босинг, мўйлов! — деди у бамайлихотир. — Пашшадан фил ясаманг, беш-олти кун кузатамиз!

— Н-нима? — деди мўйлов тутақиб. — Нима деяпдилар, акаси ўргилсин?

— Қ-қўрқманг деяпман. Бир квадрат жойга нечта курт тўгри келади? Ҳисоблаб чиқамиз. Ҳамма чораларни к-кўрамиз!

— Огизларига новвот! Бу киши кўсак қуртини санармишлар! Ха-ха-ха... Эҳтимол, давлатга пахта ўрнига кўсак қуртининг уругини топширармиз!

— Айтяпман-ку, ҳамма чораларни кўрамиз деб!

— Э, бор! Чораларингдан ўргилиб кетдим кетининг! — Мўйлов бу қайсар домла билан гиди-биди қилиб ўтиришдан фойда чиқмаслигини билди-ю, мотоциклини тариллатиб қаёққадир кетди.

Соқижон Обидов қизларни ёнига олиб, ишга киришди. Колбаларни очиб, илгари тайёрлаб қўйилган

қоғоз ўрамларга трихограмма тухумларидан қиттак-қиттак солиб, ҳар икки қадам жойга биттадан қўйдириб чиқди. Кўсак қурти пайдо бўлган жойларга эса ҳар қадамга биттадан қўйдирди. Сал ўтмай, агрономни бошлаб мўйлов келди. Кўсак қуртининг нишонларини кўриб, агрономнинг ҳам кайфи учиб кетди. Бироқ Обидов чора кўраётганини айтиб, раиснинг гапини дастак қилиб, агрономни ҳам, мўйловни ҳам тинчитди. Ҳар қалай, кеча ҳаммаёқ осойишта эди, осойишта бўлгани учун ҳам Латофат кечқурун домла Шомурдовнинг олдига кетганди.

Бугун эрталаб қизлар, ҳеч нарсадан хабарлари йўқ, ишга боришса... дори ҳидидан пахтазорга яқинлашиб бўлмаиди! Бошларига газниқоб кийиб олган механизаторлар тракторларини тариллатиб, дори сепишяпти.

— Домла қаёқдалар? — қизлар шийпонга қараб чопишди. Шийпонда бир жон йўқ, ёлғиз Али мўйлов қўларини орқасига қилиб ҳовуз бўйида асабий айланиб юрарди.

— Домла... домла қанилар, Алижон ака?

— Домла! — мўйлов мийигида кулиб, шийпонга қараб қўл силтади. — Домланг ана, ертўлада каламушлар билан суҳбат қуриб ўтирибди!

Латофат ял этиб мўйлов кўрсатган томонга қаради.

Шийпон подвалининг темир панжарали кичкина дарчаси орқасида Соқижон Обидовнинг боши кўринарди.

— Домлажон! — Латофат чопиб бориб дарчанинг темир панжарасига ёпишди. — Дарча олдида билакларини кўксига чалиштириб турган Соқижон Обидов Латофатнинг хитобига жавоб бермай, қоронги бурчакка қараб кетди.

Латофатнинг кўзи жиққа ёшга тўлди.

— Бушатинг! Ё ҳозир бушатинг, ё раис акамларга бориб айтаман!

— Раис тугул, ундан каттасига бориб айт! — деди мўйлов. — Ҳосил керак бўлмаса, ишдан ҳайдашсин мени! Ҳосил керак бўлмаса... менга қолса канага едиришсин ҳамма гўзамни!

Латофат нажот излаб ён-верига қаради, шу пайт толларга суяб қўйилган беш-олтита велосипедга кўзи тушди-ю, югуриб бориб биттасига сакраб минди-да, қишлоққа қараб ҳайдади...

...Машина шитоб билан учиб борарди.

Латофат олдин раисни қидириб кетяпмиз деб ўйла-

ди, лекин қишлоқдан чиқиб, Мингбулоқ йўлига тушганларидан кейин тушунди: Ҳайдар тўғри бригадага йўл олган эди.

«Бригадада нима қилади? Унинг гапига кирармида Али мўйлов?»

Ҳайдар йўлнинг уйдим-чуқурларига заррача эътибор бермай машинани шитоб билан учуриб борар унинг қисилган кўзларида, жағ пайлари туртиб чиққан қорамагиз юзида Латофат илгари кўрмаган мардонвор бир ифода муҳрланган эди. Ҳайдар шу шиддат билан тўғри шийпон олдига бориб тўхтади.

Ҳовуз бўйида ҳамон қўлларини орқасига қилиб, асабий одимлаб юрган мўйлов машинани кўриб пешвоз чиқди.

— Э, э, Ҳайдаржон! Ким экан бу десам?..

— Домла қани? — деди Ҳайдар, деди-ю, унинг жавобини кутмай, Латофатнинг кетидан ертўла эшигига борди. Эшиқда отнинг калласидай қулф осиқлик эди.

— Ким... ким сизга ҳуқуқ берди домлани қамашга?

— Э-э... Ҳайдаржон болам, бу кишини қамаш ниятимиз йўқ эди-ю, домла ўзлари... ўзларини трактор тагида ташлайман деб тоза тўполон қилдилар!..

— Тўполон қилдилар! Суф сиздақа одамга! — Ҳайдар сал чекиниб, эшикни бор кучи билан гурсиллатиб тепди. Зулфини узилиб кетган пастаккина эшик шарақлаб очилди. Соқижон Обидов бир четда қаланиб ётган қутилар устида ўтирарди.

— Кечирасиз, домла...

Обидовдан садо чиқмади. У индамай ўрнидан турди-да, Ҳайдар билан Латофатнинг ёнидан ўтиб, ҳовузга қараб кетди. Унинг орқасидан чиққан Ҳайдар ишком тагида мутеларча қўл қовуштириб турган мўйловга қаради. У боя йўлда келаётганида, мўйлов гапимга кирармикин, йўқмикин, деб хавотирланган эди. Лекин ҳаммани оёгининг учида кўрсатиб урганган бу одам, фақат раис эмас, раиснинг фарзандларидан ҳам қалтираса керак, ҳозир гуноҳкорларча бош эгиб турарди.

— Ахир бу... бу ишингиз учун суд бўласиз-ку, суд! — деди Ҳайдар бўғилиб.

— А? Лаббай? — мўйлов кўзлари аянчли мўлтираб, бир шийпонга йигилиб қолган аёлларга, бир ертўла эшигида ҳайкал бўлиб турган Латофатга қаради. — Ахир, мен бу ишни ўзим учун эмас, шу бригада-ни деб, планни деб қилдим-ку, ука...

«Планни деб!»

Афтидан, бу одам билан пачакилашиб ўтиришнинг фойдаси йўқ эди!.. Ҳайдар қўлини бир силтаб, ҳовуз сувига юзини юваётган Обидовнинг ёнига борди.

— Кечирасиз, домла... Мен гаплашаман, шу бугунроқ гаплашаман дадамлар билан...

Обидов кўзини юмиб, секин бошини сарак-сарак қилди:

— Майли, энди бари бир фойдаси йўқ, ука...

Латофат бир-бир босиб уларнинг ёнига келди. Унинг кўзларида ёш томчилари милтирарди. Лекин бу томчилар унга аталганми ё Обидовгами — Ҳайдар буни билолмади.

2

Жаҳл билан жоҳил сўзларининг ёнма-ён туриши бежиз эмас. Донолар «Жаҳл — жоҳилнинг қуроли», деб билмасдан айтишмаган.

Домла Шомуродов биринчи куни, аччиқ устида олатасир кўчишга киришганда бу ўй, бу шубҳалардан йироқ эди. Кундуз кўплар ёрдам қўлини чўзиб йўқлаб келишганда эса: «Биз ҳам чориги кўчада қолганлардан эмас эканмиз-ку, бизниям йўқлайдиганлар бор экан-ку», деган хаёлга бориб, ҳатто кўнгли ҳам кўтарилган эди. Барча ҳадик-хавотир, юракни кемирувчи барча шубҳалар кечаси, йўқлаб келган ошна-огайнилари тарқаб бўлишиб, бир ўзи бир хонада қолганидан кейин келди. Рост, Отақўзининг сенсираб гапирганлари, «Дарҳол йўқол бу уйдан!» — деган ҳайқириқлари ҳамон қулоқлари остида янграб турар, бу ҳақоратомуз ҳайқириқларни ҳар эслаганида суяк-суякларигача зирқираб кетарди. Аммо ақл бовар қилмас бир бемаъ依лик билан бошланиб, бемаъ依лик билан тутаган бу даҳанаки жанг хаёлидан сал кўтарилиши билан ҳалиги машъум шубҳа қайта ёпирилиб келарди-ю юрагини қайта кемира бошлар эди.

Ҳа, у нобакорнинг талтайиб кетгани аниқ. Яхши ишлар қилдим деб, бу элга ўтқазиб қўйган жойим бор деб, босар-тусарини билмай қолгани, одамларни оёқ учида кўрсата бошлагани рост. Зотан, мақтовлардан пуфақдай шишиб, шуҳратталаб бўлиб қолгани аён. Ҳаммаси тўғри. Аммо нима бўлгандаям мақтовлардан эсанкираб қолган бу тентак унинг ўз жигари-ку? Орқасида қоладиган, улса ўлиги устида белини боғлаб турадиган, гўрига ниҳол ўтқазадиган яккаю ягона жия-

ни-ку? Гурури голиб бу нобакор бир огиз гапга келмай ўшқириб берган бўлса... сен бир поғона паст тушиб, аста гапирсанг булмасмиди, Нормурод чол! Аста гаплашиб, яхши маслаҳатлар бериш ўрнига, унинг кўнглига қўл солиб, нега шундай қилаётганларини сўраб билиш ўрнига, ошини ошаб, ёшини яшаб бўлган икки қоқбошнинг гапига кириб, ўз жигаринг устидан юқориларга арз қилганларинг инсофданми ахир? У тентак шуҳратпарастлик қилган бўлса, сен обрўпарастлик қилмадингми, қари бури? Ўзингни адлатпарвар қилиб кўрсатиш учун эндигина илм даргоҳига қадам қўйган ўглини чалиб йиқитганинг етмагандек, энди жиянингнинг ўзига ҳам осилдингми, мияси суйилган қария?... Зотан, қариган чоғингда унинг ишига бош суқиб нима қиласан? Балки уни шундай бўлишга, бу ишларни қилишга мажбур этаётган теран сабаблар бордир? Балки турмуш ўзи уни шундай бўлишга мажбур қилаётгандир? Умринг диққинафас илм даргоҳида ўтган, суягинг китоб билан қотган бир одам, сен бу ҳаёт қонунларини қаёқдан биласан, қоқбош чол?

Отани қийнаётган яна бир нарса бор эдики, у ўзи қанча эзилиб, пушаймон ўтида қанчалар қовурилаётган бўлса, Отақўзи ҳам шу топда қаерлардадир қийналиб, ичини ит таталаб юрганини биларди. Чунки, «жиян тоғага тортади», деганларидек, Отақўзи худди унинг ўзига ўхшар, аввал қилгиликни қилиб қўйиб, кейин доим афсус-надомат чекиб юрарди. Ушанда ҳам, диссертация машмашасидан кейин ҳам худди шундай бўлмадимми? Илмий совет мажлисидан кейин уни қон қилиб кетган Отақўзи кампир вафот этганини эшитиб, беш-олти соатга қолмасданоқ «Волга»ларини қаторлаштириб етиб бормадимми, худди янгаси эмас, ўз онаси ўлгандай наъра тортиб, ўкириб кириб бормадимми? Кейин дафн маросимидан бошлаб, то сунгги расм-русумларигача ўз бўйнига олиб, бел боглаб, тик туриб хизмат қилмадимми?

Нормурод Шомуродов кечаси шуларни ўйлаб, ўз ёғига ўзи қовурилиб, ўйга чўмиб ўтираркан, худди деразаси олдида биров айланиб юргандай, худди пушаймон қилиб келган Отақўзи киришга журъат этолмай эшикда тургандай бўлди-да, тимирскиланиб ташқарига чиқди.

Домлага ажратилган хонанинг деразалари боққа қарарди. Мактаб ўқувчиларининг қули билан барпо қилинган бу бог ҳали ёш, найза бўйи чўзилган

ниҳоллар энди авж ола бошлаган, бироқ бедаси белбоққа келиб, яшнаб ётарди

Ойсиз, серюлдуз бир тун эди. Қишлоқ чуқур сукутга чўмган, фақат олисда. Мингбулоқ томонларда, қурбақалар қуриллар, чигирткалар чириллар, аҳён-аҳёнда итлар вовуллаб қўярди.

Домла Шомуродов боққа тикилиб, димоғига гулгуп урган қуруқ пичан аралаш беда ҳидини симириб, узоқ турди. Богдан ҳеч бир шарпа эшитилмас, бироқ отага қорайиб кўринган олма ниҳоллари панасида кимдир тургандай, унинг олдига келишга журъат этолмай юрган бу одам Отақўзидай туюлиб, узоқ турди. Қани энди Отақўзи шу топда богдан чиқиб келса! Ота уни бағрига босиб, кўнглида армон бўлиб ётган барча дарду ҳасратларини айтар, айтиб хуморидан чиқарди.

Эрталаб офтоб чиқар-чиқмас домлани йўқлаб Олия келди. Бир хурмачада қатиқ, бир товоқ қаймоқ, бир даста патир кўтариб кириб келди.

Оқ-сарикдан келган узунчоқ юзида қандайдир аянчли табассум, кўзлари гуноҳқорона мултираб турибди, ўзиям ота уни уйдан ҳайдаб чиқаришидан қўрққандай, эшикни журъатсизгина очди.

— Ассалому алайкум, тогажон...

Домла Шомуродов унинг гўё шафқат тилагандай жавдираб турган кўзига кўзи тушганда юраги беихтиёр «шиғ» этиб: «Ке, болам!» — дегиси келди-ю, бироқ нимадир бунга халақит берди, у қовогини уйиб. бош ирғаб қўя қолди. Домла кеча Ҳайдарга ҳам шундай муомала қилган, унинг ёрилишга мойиллиги борлигини сезса ҳам ўзини ундан тортган, у Ҳайдарга ёзган хатидан бир оз хижолатда, назарида, самимий бўламан деб, айтмайдиган гапларни айтиб қўйгандай эди...

Олия электр платага чой қўйди, уёқ-буёқни йиғиштирган бўлди, сўнг: «Тушликка нима қип келай?» — деб сўради. Домла унинг ҳамма саволларига: «Раҳмат, болам, ҳеч нарса керак эмас», деб жавоб берди. У Олиянинг кўнглида гапи борлигини, кеча Ҳайдарга ўхшаб у ҳам ёрилгиси келаётганини билди, киприкларида милтираган ёш томчиларини ҳам кўрди, бироқ унинг йиглаб юборишидан қўрқиб, тескари бурилиб олди. Олия индамай чиқиб кетганидан кейин эса, ўз кўнглидан, дийдаси қаттиқлигидан ранжиб узоқ ётди. Шу сабабданми, бошқами, тушга яқин оғайниси Ҳузурқул билан Қудратхўжа бир сават мева-чева кўтариб келишганда, уларни ҳам жуда совуқ қарши олди.

Авваламбор, домлага Үрозқулнинг одам қуриган-дек Қудратхўжани етаклаб келгани ёқмади, қоллар са: «Айтганини қилиб, ўглининг уй-жойини қайтарай, бердим-ку, тагин қандай даъвоси бор бунинг?» — деб ўйлади. Үрозқул ҳам буни пайқади шекилли, дарҳол мардикорлик йилларидан гап очди. У дўсти Нормуроднинг мардикорликда бўлган воқеаларни эслашини яхши куришини, Киев кўчаларида ёш болаларга маъна бўлиб, туяларда ўтин ташиганларини эслаганларида қулф-дили очилиб кетишини биларди. Лекин бу сафар мардикорликда бошларидан кечган гаройиб, ҳангомалар ҳам домланинг чеҳрасини очмади. Ҳамон ўз хаёллари билан банд, бошини ҳам қилиб ўтирар, Үрозқул оғайнисининг кўнглини кўтармоқчи бўлиб, яна «офатижон кампирлар»дан сўз очган эди. Қудратхўжа оғзини ўрадай очиб, тишсиз милкларини кўрсатиб ишшайди:

— Э-э, гап кампирда дейсизми, мулла Үрозқул?

— Гап нимада бўлмаса?

— Нормурод эшон шу мамлакат, шу ҳукумат учун салкам эллик йил бел боглаб хизмат қилган бўлса-ю, охир-оқибат... — Қудратхўжа гапининг давомини айтишга журъат этолмай, маънодор тиржайганича чайнаиб қолди. Домла Шомуродов хумдай бошини кўтариб, ўкрайиб қаради.

— Сен нокас! — деди оғир ҳансираб. — Тагин бошладингми алмисоқдан қолган чиркин қўшигини?

— Нима, ёлгонми? — Қудратхўжа мунчоқ кўзларини домла Шомуродовнинг чўқмордай муштидан узмай бир оз тисарилиб ўтирди. — Эллик йил олишганингда охир-оқибат теккан мана шу мачитнинг ҳужраси бўлдимми? Ҳи-ҳи-ҳи...

— Сен палид! Қулоқнинг думи! Ўйлайсанки, биз кекса фахрийлар ўз манфаатимиз учун курашганмизда?.. — Нормурод Шомуродов қалт-қалт титраб, ўридан турди. — Сен худбин ҳаммани ўзингга ўхшатмоқчи бўласан. Сен мени ҳам ўзингга ўхшаган, ўз қорни, ўз жигилдонини ўйлайдиган одам деб ўйлайсан!..

— Йўқ, сенда жигилдон нима қилсин? Сен фариштасан-ку?

— Йўқ, фаришта эмасман! Аммо сенга ўхшаган халқ қонини сўрган душманлар билан олишганда... Ўз бахтимиз, ўз манфаатимизни ўйламаганмиз биз! Жумлайи жаҳон, бутун башарият билади буни!.. Яхшида гина бўлмас, ёмондан гина кетмас демоқчи, ёлғиз сен

га ўхшаган ипринди-сиприндилар билмайди буни! Са-
баби. улут донишманда айтгандек, ковакларда судра-
либ, ўрмалаб юришга маҳкум қилинган сендай
можлуқларнинг бургут парвозига ақл-идроқларинг ет-
майди! Бу гапга тушундиларми, хўжай калон? Тушун-
ган бўлсалар... чиқ бу уйдан!

— Уй эмас, хўжра, тақсир, хўжра... ҳи-ҳи-ҳи...

— Йўқол дейман, ёт унсур! — Нормурод Шомуро-
дов уёқ-буёқни тимирскиланиб, отадиган нарса қидир-
ди-ю. қўлига илинган ёстиқдай китобни боши узра
кўтарди.

— Йўқол кўзимдан!

— Тўғри гап туққанингга ёқмайди, ҳи-ҳ-ҳи!

— Йўқол дедим сенга! — шиддат билан отилган
китоб эшикка борган Қудратхўжанинг елкасига тегиб,
гурсиллаб полга тушди, Урозқул ўрнидан туриб кетди.

— Ҳой, эсинг жойидами, Нормурод!..

— Майли, огайни, мен тинч қўй, — домла қайта
жойга ётиб, кўзини юмди. — Мени тинч қўй, азизим...

Ўрозқул нима қилишини билмай соқолини тутам-
лаганича уйнинг ўртасида анча турди, кейин эшикни
секин очиб, хонадан чиқди. Домла Шомуродов бунинг
ҳаммасини сезиб ётди, болалик ва йигитлик чоғ-
ларининг шоҳиди бўлган эски қадрдонини ноҳақ ран-
житганига ҳам иқрор бўлди, бироқ уни йўлдан қайта-
риб, узр сўрашга бўйни ёр бермади...

«Майли, кетаверсин! У ҳам, Урозқул ҳам Норму-
роднинг дарди дунёсини билмайди! У ҳам Нормуро-
динг аҳволига ачиниб, кўнгил сўрагани келган эмиш!

Йўқ, Нормурод Шомуродов дарди йўқ кесак эмас!
У ҳам одам, унинг ҳам кўкси тула армон! Бахт-саодат
деган яхши сўз, яхши орзулар унга ҳам ёт эмас! Бироқ
юрт бахти олдида, бутун ақл-идроқини, илм-заковати-
ни бахшида қилган шу эл саодати олдида ёлғиз унинг,
Нормурод Шомуродовнинг бу ташвиш, бу гурбатлари
нима деган гап?.. Фақат... Фақат ўз жигари, тутишган
жияни билан бўлган бу кўнгилсиз гаплар зэяпти
уни!..»

Ҳа, ота янглишмаган — бу одамларнинг ҳаммаси
тоға-жиянларнинг чаплашиб қолганидан мамнун,
ўзингникини ёмонласанг ётнинг меҳри кўтарилар, де-
ганларидек, тоға-жиянларнинг низоси булар учун кат-
та бир тантанага айланди! Йўқ, ҳамма эмас,
Қудратхўжага ўхшаган дордан қочган ёт унсурлар
хурсанд бўлишяпти бу жанжалдан! Ақлли ўзини айб-
лар, беақл дўстини, дегандек, у ўзини ўта принципал,

ўта адолатпарвар қилиб кўрсатаман деб. Қудратхўжага ўхшаган нопок кимсаларнинг қўлига сопқон тутқазмадимикан? Шу қишлоқни деб жонини фидо қилаётган ўз жиянининг оёғига болта урмадими кан?

Домла Шомуродов ўз ўйлари билан бўлиб, чамоси, кўзи илиниб кетган экан, бир маҳал яна эшик тиқирлаб, мактаб директори Азиззода кириб келди. Азалдан сал ҳовлиқмароқ одам, у ҳозир бешбатта, ҳовлиқиб, қандайдир талмовсираб қолган эди.

— Қалайсиз, домлажон? Бардаммисиз? Балли, ба, ли. Бардам бўлинг ишқилиб... Сизни кўргани тучан раҳбари келяптилар. Шахсан ўртоқ Шукуров ўзлари келяптилар. Қани-қани, уйни сал йигиштириб қўяйлик... Азиззода гапини тутатмаган ҳам эдики, ҳовлиқгангир-гунгур товушлар эшитилди.

Домла ўрнидан туриб, деразадан ташқарига қаради, қаради-ю, беихтиёр афти буришиб кетди. Аброр Шукурович ёлғиз эмас, бир ёнида Ҳайдар, бир ёнида Воҳид Миробидов келарди!

Нормурод Шомуродов шу топда ҳаммани кутса ҳам Воҳид Миробидовнинг келишини кутмаган, гўғрироғи, истамаган эди.

У туғишган жияни билан гиди-бидилашиб бу кўримсиз ҳужрада ёлғиз ётганини ҳамма кўрса ҳам Миробидов кўришини хоҳламас эди. Шу боисдан, меҳмонларни қанча яхши кутиб олишга уринмасин, дилидаги гулу-ҳаяжонни жиловлай олмади.

Воҳид Миробидов домланинг муомаласидаги тўнгликни сезса ҳам ўзини билиб-билмасликка олди. Оғзи тўла олтинларини ялтиратмасликка уриниб, иссиқдан бўғриққан юзига маъюслик ниқобини кийиб:

— Янгам бечораям оламдан ўтибди, — деди. — Жойлари жаннатда бўлсин. Кўп яхши, кўп хокисор инсон эди марҳума...

Лекин чуқур ҳамдардлик билан айтилган бу сўзлар ҳам домланинг юрагидаги музни эритолмади, у қовогини солганича аста бош қимирлатиб қўя қолди кейин «бу одамни қай гўрдан топдинг», деган маънода ер остидан Ҳайдарга ўқрайиб қаради. Буни сезиб қолган Воҳид Миробидов ҳам қовогини уйиб, бир пиёла чойни наридан-бери ичди-да, рухсат сўради.

— Майли, сиз чиқаверинг, — деди Шукуров қайно тасига қарамасдан. — Домлага бир оғиз гапим... Ҳозир чиқаман...

Мехмонлар чиқиб кетгач, Шукуров диванга яқинроқ сурилиб утирди, овози қандайдир узғариб:

— Қалайсиз, ота? — деб сўради. — Соғлигингиз узукми? Бардаммисиз?

— Раҳмат, уртоқ Шукуров...

Туман раҳбари отанинг ута расмий оҳангда «ўртоқ Шукуров» дейишини кутмаган эканми, бир нуқтага тикилганича анча жим қолди, сўнг:

— Хатингизда айтилган масалалар билан шугулланяпмиз, — деди.

Домла Шомуродов ялт этиб қаради, киртайган кўзлари жавдираб:

— Балки биз ноҳақдирмиз? — деб сўради. — Қариндеш сабаб, кўп нарсаларга тушунмаслигимиз мумкин.

— Йўқ! — деди Шукуров қатъий. — Сизлар ҳақсиз. Мингбулоқ масаласи, умуман, табиатни эъзозлаш масаласи ҳозир жуда муҳим масалага айланган. Лекин, афсуски, иш бошлаб қўйилган. Уни тўхтатиш анча мушкул. Аммо ҳаракат қилиб кўрамиз, ота.

Шукуровнинг қайнотасини чиқариб юбориб, Ёлғиз қолиши ўйчан нигоҳи, овозидаги мулоҳимлик — бунинг ҳаммаси унинг самимий гаплашгиси келаётганидан далолат берарди. Бироқ... домла унга нима дейди? Яна Отақўзини ёмонлайдимиз? Уз жиянидан, Ёлғиз жиянидан арз қиладимиз?

Домла индамади. Анчага чўзилган жимликдан кейин Шукуров:

— Бу ерга кўчиб ўтганингиз тузук бўлдимиз? — деб сўради. — Балки бу ер ноқулайдир сизга? Балки раисга айтиб...

— Йўқ-йўқ, кераги йўқ! — деди домла Шомуродов. — Мана, ўқиш бошланса... шу ерда ёш-яланг билан суҳбатлашиб ўтирсам, шунинг ўзи бир давлат менга... Фақат, битта илтимосим бор...

— Хуш-хуш? — Шукуров яқинроқ сурилиб ўтирди.

— Илтимосим шуки... Отақўзига ёрдам берсангиз! — деди домла ва гўё Шукуровнинг эътироз билдиришидан қўрққандай шоша-пиша давом этди: — Тўғри, у бир оз ҳовлиқиб, бир оз... талтайиб кетган бўлса кетгандир. Аммо унинг аҳволиниям ҳисобга олмақ керак...

Шукуровдан садо чиқмади. У домла билан кўк-ламда, Тошкентда кўришганларидан бери бу учинчи учрашувни эди. Илк бор учрашганларида домла Шомуродов унга ҳам жуда ўқтам, ҳам ёш боладай оққунгил бир одам булиб кўринган, бунга Жаббор билан Фази-

латхон тугрисидаги Отақузининг ҳангомаси қушилиг, қалбида жуда бошқача бир таассурот қолдирганди. Кейин кампирнинг, ёш келинчақдай мулойим ва масъум кўринган кампирнинг вафотини эшитиб, қишлоққини фотиҳага чиқди, чиқди-ю, кўнгли вайрон бўлиб кетди. Тошкентда кўрган бақувват, мағрур қария ўрнида ~~ка~~ мида ўн ёш қариб, мункайиб қолган бир чолни кўрди. Ҳозир унинг қаршисида ўша чол, йўқ, ундагидан ҳам букчайиб, чукиб қолган бир қария утирарди. Афтидан, тоға-жиянлар ўртасидан ёмон бир гап утган, бироқ домла бунни айтгиси келмас, юз берган кўнгилсиз воқеа учун Отақузини эмас, ўзини айблаб қийналар, бу унинг ҳар бир сўзидан билиниб турарди.

Аброр Шукурович бунни ўйлади-ю, кўнгли бир хил бўлиб, ўридан турди.

— Отақузи ака масаласини биз ҳам ўйлаётимиз, сиз кўп ташвишланаверманг. Хўп, омон бўлинг, йўқ-йўқ, кўзгалманг... ота, кўзгалманг.

Домла Шомуродов узоқ хаёлга толди. Ҳа, у боя янглишмаган, бу одамнинг бир дардлашсам деб келгани очиқ-ойдин кўриниб турарди. У бўлса, яна ~~эти~~ одатини қилди, яхши ният билан ёрилмоқчи бўлиб келган яна бир одамнинг кўнглини қолдирди!.. Қолдирмай деса... ана у одам, оғзи тўла олтинларини ярқиратиб нима қилиб юрибди бу ерда? У нега келди? Унинг, Нормурод Шомуродовнинг бу гариб кулбада ёлғизликдан эзилиб, хор бўлиб ётганини кўрганни кўриб қувонгани келдимиз бу ерга?..

«Тагин ўша эски гап! Эски белбоғ, эски тўн!.. Ё раб! Қариган чогида бу ор-номус, бу майда-чуйда гаплар нима керак унга?»

— Мумкинми, тоға?

Домла Ҳайдарнинг овозини таниб, истар-истамас қадини тутиб утирди, негадир яна гаши келиб:

— Ҳа, нечук домлангни ташлаб келдинг? — деб суради.

— Домлани кўтар-кўтар қилаётганлар менсиз ҳам этиб ортади! — Ҳайдар шундай деб, боя Шукуров утирган стулга ўтиб ўтирди. — Чой-пой керак эмасми, тоға?

— Йўқ, раҳмат, болам...

Ҳайдарнинг ўз домласини ташлаб, унинг олдига қайтиб келиши чолнинг кўнглидаги губорини хил тарқатгандай бўлди.

— У одам... домлангни айтаман, нега кепти?

— Домла... — Ҳайдарнинг лабларига билинар-би-

...нинг планларидан ҳам катта...

Хуш?

-- Домла мукофот олгани кептилар бу ерга. Беруний номидаги Давлат мукофотини.

— А? Қанақа қилиб? — Нормурод Шомуродовнинг кузларидаги ҳоргинлик таажжуб ва ҳайрат билан ал-лашганида.

У кишининг... Сибирь дарелари муаммоларига бағишлаган бир китоби бор...

— Ҳа, ҳа, бор-бор...

Шу китобни чўлқуварлар муҳокамасига қўйдирар эмиш. Чўлқуварлар уни Давлат мукофотига тавсия қилишармиш... Шунга дадам айтяптиларки...

— Дадангни қўйиб тур! — домла Шомуродов кўзини юмиб, сийрак қошларини силади. Хаёлидан: «Беруний» экан-ку, нега ундан катта мукофотни олмади!» Сенга энди бари бир эмасми, Нормурод чол? — деган фикр ўтди. Бироқ «эски қадрдон»ининг олим деган номга иснод келтириб, бундай тубан ишлар қилиб юриши... бунга тоқат қилиб туриш қийин эди!..

— Отангни қўйиб тур! — такрорлади чол. — Сен ўзинг нима дейсан домлангнинг бу ишига?

Хайдар пешонасини ишқаб, асабий кулди.

— Хайронман. Ҳар қалай... Давлат мукофотини оламан деб домла ўзи югуриб юриши жуда ғалати...

— Ҳмм... — Нормурод Шомуродов катта ялтироқ бошини силаб узоқ ўтирди. Кейин тўсатдан: — Хатимни ўқидингми? — деб сўради.

— Ўқидим...

— Ўқиган бўлсанг, мен сенга... бу одам тўтрисида, домланг тўтрисида гапиришдан қўрқардим. Бу одамга, профессор Миробидовга адовати бор, унинг ютуқларига ҳасад қияпти, деб ўйлашингдан қўрқардим. Хайрият, мана энди ўзинг ҳам тушуниб қопсан!..

Хайдар чурқ этмади. У бошини осилтириб, бир нуқтага тикилиб ўтирарди.

— Йўқ! — Нормурод Шомуродовнинг овози тўсатдан момақалдироқдай янграб кетди. — Мен бу одамнинг бу ишларидан ажабланмайман! Олим учун муқаддас бўлган илм-фанни ўз манфаатига қурбон қилишга одатланган бу одамдан ҳар нарсани кутса бўлади. Лекин отанг, ўз жигарим... Мен унга дилозорлик қилиб қўйдим-ку, деб мана икки кун бўлди, кечари тонг отгунча мижжа қоқмай чиқаман. У ҳам

ўзидан ранжиб, қилмишидан пушаймон чекиб юрган-дир деб тўлганиб чиқаман. Энди билсам, ҳалиям бўлса, уз билганидан қолмапти! Дадангга айт!.. Йўқ, ҳеч нима дема унга! Майли, омон бўлсин! Омон бўлсин ишқилиб!

Ҳайдар бир нима демоқчи бўлиб огиз жуфтладию, дейишга улгурмади. Домла Шомуродов диванга чўзилди-да, тескари бурилиб олди.

3

Аслини олганда, Аброр Шукурович қишлоққа эрта индин бўладиган кўрик масалалари билан келганда Дала шийпонлари ва болалар боғчалари қурилишига бағишланадиган бу кўриққа Шукуров жуда катта эътибор бермоқда эди. Лекин қишлоққа келгач, қурилиш билан «танишиш» ишларини шийпонлардан эмас, Мингбулоқдан бошлади.

У ёнига Отақўзини ўтқазиб, тўғри Мингбулоққа кетди. Мингбулоқда тиззадан келадиган пичанзорларни оралаб узоқ юрди, мажнунтол ва жийда билан ўралган тиниқ чашмалардан ҳовучлаб сув ичди, кейин қирга чиқиб, чорва комплекси қуриладиган жойларни кўздан кўчирди.

Аброр Шукурович Мингбулоқда ўйчан одимлаб юрганидаёқ Отақўзи унинг шикоятларга ён босишини сезди. Сезгани бўлди ҳам, Отақўзи қурилажак гигант кўмплекснинг Мингбулоққа яқин жойга тушиши иқтисодий жиҳатдан фойдали эканини қанча тушултирмасин, Шукуров бари бир «тушунмади», гапига қўшилмади. У: «Ишни тўхтатиб, қурилишни бошқа жойга кўчиринг», деган гапни ҳам айтолмади. Анча пул сарф бўлган ишга нисбатан бундай деёлмас ҳам эди! Лекин қирда қўлларини орқасига қилиб, пастдаги кўм-кўк пичанзорга, бир-бирига чирмашиб ўсган кумушранг жийдалар орасида ялт-ялт этган саноқсиз булоқларга қандайдир маънос тикилиб тураркан:

— Ўйлаб кўриш керак, — деди хўрсиниб, — Ҳалиям бўлса ўйлаб кўриш керак, Отақўзи ака!

У шундан бошқа бир нима демади. Лекин бу гапларнинг тагида: «Яхши бўлмабди. Пухта ўйланмай қилинибди бу иш», деган бир маъно бор эдики, Мингбулоқдаги гигант қурилишдан кўп нарсани кутаётган Отақўзига шу гапнинг ўзи ҳам огир ботди. Бироқ қишлоққа қайтганларидан кейин юз берган воқеа олдидан бу гап ҳам бир ҳолва бўлди.

Улар Мингбулоқдан қайтганларидан кейин Аброр Шукурович боғда тайёрланиб қуйилган зиёфатга рўйи хушлик билдирмай, Нормурод отани куриш истгани билдирди. Унга Мингбулоққа бормай, уйда қолган қайнотаси ҳам қўшилди-да, ёнларига Ҳайдарни олиб, чолни кўргани кетишди. Отақўзи, табиий, уларга қўшича олмади. У эртанги курикни баҳона қилиб, идорага кетди. Аммо то Аброр Шукурович чолнинг олдидан қайтиб бормагунча ўзини кўярга жой тополмай питирлаб юрди. Назарида, Шукуров билан тоғаси фақат у ҳақда, Отақўзининг нотўғри, номақбул ишлари ҳақида гаплашаётгандай, худди бу масалада тиллари — тилларига, диллари дилларига тўғри келиб, оғиз-бурун ўпишиб қолгандай туюлаверди.

Ҳақиқат, Шукуров чолнинг олдидан кайфи баттар бузилиб, қовоғи баттар осилиб қайтди. Қасдига олиб, шу пайт, худди унинг қайтишини кутиб тургандай, домла Обидов кириб келди.

Бир қўлида кўчма каравот, бир қўлида майда-чуйда солинган тўрхалта, елкасида қоп, гўдакнинг сочлари содай майин, сийрак сочлари шоирона тўзгиган Соқижон Обидов қандайдир даргазаб бир алфозда, полни гурсиллатиб, эшикларни шарақ-шуруқ очиб кириб келди. Шу пайт қаёқдандир пайдо бўлган (ё бирга келганми — буни билиш қийин эди!) Холидахон:

— Шошманг, домлажон, қулоқ солинг гапимга! — деб йўлини тўсмоқчи бўлган эди, домла Обидов унга қараб ўшқириб берди:

— Э, гаплашиб бўлдим сиз билан, маликаи муҳғарама! Раис отамлар билан видолашиш мумкинми ё бу зоти олий билан видолашиш бахтига ҳам муяссар бўлолмаймизми?

Обидов елкасидаги қопини «гурс» этиб полга қўйди, кўяркан, четроқда турган Аброр Шукуровичга кўзи тушиб, яна майнабозларча қийшанглади.

— Э-э, котиби калонимиз ҳам шу ерда эканлар-да! Чехрай шамсларини кўрганимиздан бахтиёрмиз, беҳад бахтиёрмиз!

Шукуров савол назари билан бир Отақўзига, бир Холидахонга қаради, сал туси узғариб:

— Бу қанақа қилиқ? — деди. — Ўзингизга ярашадиган ишни қилинг, домла! Нима бўлди ўзи?

— Нима бўлганини ана, раис отамлар билан... мана б: маликаи муҳғарамадан сўранг! — Обидов домла қопига ўтириб, тўзғиб кетган майин сочларини сила-

ди. — Шунча йил қилган тоат-ибодатимиз бир пул бўлди, уртоқ Шукуров! Не машаққатлар билан дунёга келтирган ҳашаротларимиз... «худо имонларини беккам ломат қилгай!» равзай ризвонга рихлат қилди! Камин, ҳам уларнинг кетидан боги эрамга парвоз этишимга оз қолди!

— Кечирасиз, домла... Мен бунақа баландпарвоз замзама гапларга яхши тушунавермайман! Тажриба ўтказаятган жойингизга дори сепиб юборишган Шунақами?

— Ҳозир ҳаммасини тушунтириб бераман, Аброр Шукурович... — Холидахон ҳаяжондан юзлари гул-гул ёниб, оддинга ўтди. — Ўртада битта англашилмовчилик бўпти. Бригада бошлигимиз билмасдан... битта хатога йўл қўйибди! Отақўзи акамлар у кишини чақириб, каттиқ танбеҳ бердилар!..

Шукуров Холидахоннинг гапига қулоқ солмай Отақўзига юзланди.

— Қизиқ бўпти-ку, раис ака?

Отақўзи хижолат чекиб, бўйинини қашиди.

— Ҳа, шу... Холидахон айтгандек, англашилмовчилик бўпти...

— Англашилмовчиликми ё жўрттага қилинган ишми бу? — деди Шукуров.

Унинг овозидаги шу қаҳр сабаб бўлдимиз, бошқамми — Отақўзи буни билолмай қолди — бироқ унинг қўрслик билан айтган бу гапи, айниқса, бу гапнинг адолатсизлиги ўқ бўлиб кўксини тешиб ўтди-ю, у ҳам бирдан туси ўзгариб:

— Афв этасиз, Аброр Шукурович! — деди. — Туман раҳбарияти биздан... кузда пахта планини сурайдимиз, йўқми?

— Сурайди! Хуш?

— Сўраса... кўсак қўрти деган нарса нималигини биласизми ўзи?

— Йўқ, билмас эканман...

— Киноя қилмасангиз ҳам бўларди, уртоқ Шукуров!

— Менинг киноям сизнинг план тўғрисидаги киноянгизга жавоб! Кўсак қўрти нималигини мен ҳам билман! Лекин сиз бунақа... қалтис жойда чап бериб кетиш одатингиз бор экан, бошида нима қилардингиз бу одамни чалғитиб? Ахир, гап ҳаммамизга керак. пахтакор халқимизнинг келажаги учун керак бўлган муҳим бир масала устида кетяпти-ку? — Аброр Шукурович бунинг ҳаммасини қайнаб, қандайдир ёниб га-

пирди-да, бошини чангаллаб ўтирган Соқижон Обидов а юзланди:

Юринг, домла! Кетдик!

Шундан кейин Отақузи қанча ялиниб-ёлвормасин, Аббор Шукурович гапга қулоқ солмади. У Обидовни машинасига ўтқазиб, жунаб кетди. Ҳатто зиёфатга ҳам қарамади, қайнотасини ҳам кутиб ўтирмади.

Отақузи бу одамга тушунолмай қолди. Тугри, кўйлов яхши қилмади. Отақузи ўзиям Шукуров келишидан олдин уни чақиртириб олиб, урмаса ҳам ургандан бешбаттар қилиб, роса таъзирини берди. Начора?.. Синган кўзани ўз ҳолига келтириб бўлмас эди. Лекин... бошга бало бўлиб келган бу савдойи домланинг иши улуг бўлса улугдир, келажак учун керак бўлса керакдир. Отақузи ҳам сиёсатдан йироқ бир оми эмас, унинг ҳам ақли етади бунга! Бироқ нима бўлгандай гап ҳозир план ҳақида кетяпти-ку, ахир. Кузда Отақузи планни тўлдиролмай оқсаб қолса, ҳозир бу дуудуқ домланинг қурт-қумурсқаларини ўлдириб қўйибсан, деб писанда қилаётган Шукуров ўзи биринчи бўлиб туман фаоллари йигинида унинг ёқасидан олади-ку!.. Бунинг ҳаммасига ақли етиб туриб, хархаша қилиши, баландпарвоз гаплар билан мот қилмоқчи бўлиши оғир ботди Отақузига! Ё бу одам ҳам тоғасига ўхшаб, ўзини адолатпарвар қилиб кўрсатиш учун ҳақиқатни қуруқ сафсаталарга қурбон қилиб юборадиганлар тоифасиданмикин?

Отақузи шуларни ўйлаб, яна тонг отгунча тўлганиб чиқди. Лекин кўрик ва кўрикдан кейин бўлган гаплар унинг кўнглидаги ҳамма губорни тўзгитиб юборди.

Авваламбор, бу кўрикка тумандаги ҳамма колхоз, ҳамма совхоз раҳбарлари, маориф ходимлари, болалар боғчалари бошлиқлари, хуллас, салкам икки юз киши тўпланди.

Йигилганлар аввал бултур қурилиб ишга тушган ва юз элик болага мўлжалланган икки қаватли болалар боғчасини кўздан кечиришди, кейин дала шийпонларини айланиб чиқишди.

Отақузи кўрикка тайёргарлик масалаларини Холидаҳонга топширган эди. У ҳам маладес хотин эмасми, ҳаммаёқни саранжомлаб, ёғ тушса ялагудек қилиб қўйган экан, келганлар оҳори тўкилмаган оқ халат кийган тарбиячи қизларни, ювиб-тараб, қўғирчоқдек қилиб қўйилган болаларни, яттиллаб турган идиш-товоқларни кўрганларида огизлари очилиб қолди... Теварак-атрофи кўкаламзор, шинам шийпонларни, ший-

лонлардаги радио ва телевизорларни, болалик хотинлар учун ажратилган ва Холидахоннинг кўрсатмалари билан бекаму кўст қилиб бегаб қўйилган алоҳида хоналарни кўрганда эса... ҳатто кеча дагдга қилиб кетган Шукуровнинг ўзиям қойил қолди шекилли клубдаги якуновчи мажлисда Отақўзига тан бериб анча илиқ гапирди. Фақат сўзининг охирида қилдан қийик ахтаргандек қилиб, яна бир чимчилаб ўтди.

— Ҳозирча бу кўркем шийпонлар заҳматкаш пахтакорларнинг уйи эмас, кўргазмага қўйиладиган чиройли буюмга ўхшайди, — деди у мийиғида кулимсираб — Қиш офтобидай чарақлайди-ю, иситмайди Холбуки, шийпон деган пахтакорнинг иккинчи ўзи бўлиши керак, ўз уйидай қулай, бемалол, файзли бўлиши керак.

Шукуровнинг бу гапларидан кейин залда утирган бир-иккита раислар бир-бирларини туртишиб, кўз қисишиб олинди. Унга рақобат қилиб юрадиган бу раисларнинг хурсанд бўлишганини кўрган Отақўзи Аброр Шукуровичдан яна бир ранжиди, лекин омади юришганини қарангки, туман раҳбари гапини тутатиб қарсақлар остида минбардан тушиб улгурмаган ҳам эдики, залга тўсатдан... Бекмурод Холмуродович кириб келди...

Бекмурод Холмуродовичнинг азалдан шундай одати бор — ҳеч кимга билдирмай, «йўлга чиқдим, кутиб олинглар», деб доврўқ солиб юрмай, тўсатдан бостириб келиш, бостириб келиб, камчиликларни очиб ташлаш одати бўларди.

Бу сафар ҳам у, Отақўзининг колхозидан «камчилик топаман, камчилик топиб, машҳур раисни бир ийлайман», деб келган экан, лекин қанча уринмасин, камчилик тополмай аросатда қолибди.

Туман раҳбарининг жиндаккина бўлса ҳам танқидидан кейин вилоят раҳбарининг бу мақтовига галатироқ туюлиб, залга бир зум жимлик чўқди-ю, кейин кулги аралаш гулдурос чапак бўлиб кетди. Бу кулгидан ҳушёр тортган Бекмурод Холмуродович:

— Бу гаплар ҳазил, албатта, — деди дарҳол жиддийлашиб. — Аммо ўғилбола гап шуки, туман раҳбарияти сизларни шу колхозга йиғиб жуда тўтри қилибди. Биз доим таъкидлаб келамиз. Отақўзи аканинг қурилиш ва ободончилик соҳасида қилаётган ишлари нафақат шу туман, балки бутун вилоятга ибрат бўлгусидир!

Вилоят раҳбарининг бу гапини мажлис аҳли яна

хушнуд қарсақлар билан кутиб олди-ю, чўлдаги «ле-
тукка» пайтидагидай Отақузининг кузидан яна ёш
чиқиб кетди...

Ҳа, ким нима демасин, кишининг эзгу ишлари,
якши ният билан тўккан пешона терлари зое кетмас
экан!

Отақузи Бекмурод Холмуродовичнинг эҳтиросли
нутқига қулоқ солиб ва негадир сўнгги кунларда юра-
тини қон қилган воқеаларни эслаб, тирбанд залга ти-
килиб ўтираркан, шу ҳақда ўйлади, нимадандир ўксиб,
кимлардандир ранжиб, кўз ёши аралаш ўйлади.

Кенгашдан кейин Отақузи боғда зиёфат берди.
Зиёфат ҳам жуда галати бўлди. Шу йил кўкламда
ўрмон хўжалиги раҳбарлари Отақузига наҳангсимон
бир балиқ ҳада қилишганди. Катта дарёдан тўр солиб
тутилган бу балиқ ўша пайтнинг ўзида икки пуддан
ошиқ, бўйи ҳам салкам икки метр келарди. Отақузи
бу балиқни боғдаги катта ҳовузга ташлаб, нон, дон-
дун, майда балиқ бериб боқтираётган эди...

Томогидан чангак ўтказиб, толга боғлаб қўйилган
бу наҳангни ҳовуздан тортиб олиш ҳуқуқи Бекмурод
Холмуродовичга берилди. Уям бу шарафли вазифадан
мамнун бўлиб, ечиниб, сувга тушди. Уч ойда хўп семи-
риб, бўйи икки метрга етган наҳанг аввал симга ила-
шиб итоаткорлик билан ҳовуз четига яқинлашиб кел-
ди, бироқ қирғоққа озгина қолганда хатар борлигини
пайқаб қолди-ю, думини бир силтаб ҳовуз бўйидаги
оломонни шалаббо қилди-да, сувга шўнгиди. Бўлди
кулги! Бўлди қийқириқ!

Балиқнинг эпкини билан сув тагида қолган ва хохо-
лаб кулаётган Бекмурод Холмуродовичнинг ёнига Аб-
рор Шукурович ечиниб тушди. Буни кўриб яна бир-
иккита ёш раислар кийим-пийимлари билан ҳовузга
қалла ташлашди. Хулласи калом, ўн чоғли одам симга
тармаша-тармаша, ҳамон сувни тўфон қилиб, ҳамон
олишаётган балиқни зўр-базўр қирғоққа судраб
чиқишди. Ўзиям, балиғи тушмагур, уч ой текин ем еб,
тоза семирган экан, бол томган қовурдоқ бир дунё
одамга етди.

Лекин зиёфат айна қизиб, Отақузининг шаънига
қадаҳлар айна авжига чиққанда Аброр Шукурович
вилоят раҳбарини қўлтиқлаб, секин богнинг ичкарисис-
га олиб кириб кетди.

Отақузи гап ўзи ҳақида бўлишини сезди, сезди-ю,
кенгашдаги мақтовлар, дастурхон тепасидаги
алёрлардан тоғдай ўсган кўнгли яна намозшом бўлиб,

питирлаб қолди. У бошлиқларнинг қайтишини бирпас кутди-да, меҳмонларнинг кўзини шамғалат қилиб, кин олмазорга кирди.

Шукуров билан Бекмурод Холмуродович боғ этагидаги анҳор бўйида типпа-тик туриб суҳбатлашмоқда, олма шохлари орасидан юзларини қўйиб кўринмас, бироқ «сан-манга» бориб қолишгани овозлариданоқ билиниб турарди.

— Сиз ўзингизни ута одамшаванда, ута гуманист ҳисоблаб, бизни аксинча, инсон қадрини билмайди демоқчимисиз? — Бекмурод Холмуродовичнинг бўйиқ, титроқ овози туйқусдан таҳдидли янграб кетди.

— Гапни бурманг! — деди Шукуров ҳам кутилмаган бир оҳангда.

— Бурмасам... мақсадингизга тушуна олмай қолдим! Сиз уйлаган муаммоларни биз ҳам уйлаяпмиз, ўртоқ Шукуров. Аммо бу муаммолардан ташқари, хусусан, табиат муаммоларидан ташқари, иқтисодий фактор деган гаплар ҳам борким, биз бу факторни ҳисобга олмасдан иложимиз йўқ! Мен бу одамни мақтасам, шу жиҳатлари учун мақтаяпман, холос. Раҳбар ходимларнинг қадрини билмоқ керак, ўртоқ Шукуров.

— Ҳеч ким камситаётгани йўқ бу одамни! Бироқ... ортиқча мақтов ҳар қанақа одамниям йўлдан уради. Буни ҳам унутмаслигимиз керак.

— Бўпти!

— Яхши!

Отақўзи гап тугаганини сезиб, аста орқага чекинди. Кетма-кет раҳбарлар ҳам қайтиб келишди. Юзлари қизарган, қовоқлари уйилган, бир-бирига қарашмас эди. Сал ўтмай, Шукуров бир иш билан Тошкентга таклиф қилинганини баҳона қилиб, узр сўраб, жўнаб кетди. Бироқ узр сўрасин-сўрамасин, унинг вилоят раҳбарларидан бирини ташлаб кетиши камданкам учрайдиган гайритабиий ҳолат эди. Шу сабаб, ноқулайроқ бир вазият вужудга келди-ю, сал ўтмай Бекмурод Холмуродович ҳам рухсат сўради. У бирпас меҳмонларнинг тарқалишини кутиб турди-да, Отақўзини қўлтиқлаб боққа ўтди.

Туман раҳбарининг гуё назарга илмагандай туйқусдан жўнаб қолиши чиндан ҳам қаттиқ теккан шекилли, Бекмурод Холмуродовичнинг хатти-ҳаракатлари асабий, юмалоқдан келган хушсурат юзидан Отақўзи илгари кўрмаган гурур аралаш совуқ бир ифода пайдо бўлганди.

— Бу дейман, — деди у, қалин жингалак сочларини қуш қўлаб силаркан. — Нега бунақа... ораларингдан қора мушук утиб қолди?

Отақўзи елкасини учирди.

— Ўзим ҳам ҳайронман, ўртоқ раҳбар. Мушугини «пишт» деган жойим йўқ. Давлатимизнинг топширигини қўлимиздан келганча бажариб юрибмиз. Ҳалиги уй масаласи бўлса... ўша безбет шаллақига, кечирасиз, Бекмурод Холмуродович, тавба-тазарру қилиб, қайтариб бердик. Аммо бу одам, ҳайронман, негадир жа-а... тўнни тескари кийиб олди.

Отақўзи сал ийманиб, инқилаб-синқилаб гапира бошлаган бўлса ҳам бўлган воқеаларни эслаган сайин юраги ўртаниб, кўнглидаги бор дардини бир йўла тўкиб солди.

Бекмурод Холмуродович ҳамон бошини бир томонга осилтирганича, гулзордан юлиб олган қизил гулни искаб, узоқ сукут сақлади, сўнг:

— Майли, қизишманг, Отақўзи ака, — деди катта раҳбарларга хос вазминлик билан. — Бу одам узича зўр бир янгилик яратмоқчи бўляпти! Яратиб курсин. Сиз ҳам ўз ишингизга пухта бўлаверинг. Уйни қайтариб бериб тўғри қилибсиз. Мингбулоқ масаласида эса... ҳалиям бўлса лойиҳачилар билан бир маслаҳатлашиб кўринг. Ўн-ўн беш мингнинг баҳридан ўтиб бўлса ҳам қурилишни бирор чақирим нари силжитсангиз ёмон бўлмайди. Бу одам билан ҳам ҳисоблашмоқ керак...

— Айтяпман-ку, ҳисоблашмоқ тугул... этагида намоз ўқияпмиз деб!.. Тагин нима қилайлик, ахир? Бўлмаса мана, марҳамат, берган раислигини олсин!

Бекмурод Холмуродович тиши оғригандай юзини бурушгирди.

— Нима деяпсиз ўзи? Кап-катта одам ёш боланинг гапини гапирасиз-а! Вилоят раҳбарияти доим сизни қўлаб келган ва бундан кейин ҳам қўлаб-қувватлайди!

— Раҳмат! — деди Отақўзи беихтиёр кўнгли эриб.— Сиздан то абад миннатдорман. Аммо-лекин кўкламда маслаҳатимга кирмадингиз-да, Бекмурод Холмуродович! Маслаҳатимга кириб, шу одамнинг ўрнига келганингизда олам гулистон эди. Вилоят раҳбари бўлиш катта гап, тўғри. Аммо бу ерда ўзингизга ўзингиз хўжайин бўлардингиз. Бирга қўл ушлашиб ишлашардик...

Отақўзининг гапи Бекмурод Холмуродовичнинг усиз ҳам безилаб турган ярасига тегди шекилли:

— Майли, қўйинг бу гапни! — деди-да, суҳбатга нуқта қўйди.

Отақўзи қолган раҳбарлар билан бирга Бекмурод Холмуродовични шаҳаргача кузатиб қўйди. Вилоят раҳбарининг муомаласидан кўнгли анча ёришиб, орқага қайтаркан, тўғри Фазилатхоннинг олдига боришга аҳд қилди. Назарида, сўнгги кунларда осмонни қоплаган қора булутлар бугун хиёл тарқаб, офтоб чарақлаб кетган, энди тўйни бошлайверса ҳам бўларди. Фақат кўнглини сал хира қилиб турган бир нарса бор, у ҳам бўлса — тоғаси! Лекин бу муаммони қандай ҳал қилишни ўзиям билмас, биттаю битта умиди яна шу тўйдан! Тўй бошланса, ўртага одам қўяр, узр сўрар, керак бўлса оёғига йиқилар, эгилган бошни қилич кесмас, деган гап бор-ку, бошимни эгиб борсам у ҳам сал юмшар, гуноҳимдан ўтар, у ҳам одам-ку, ахир, деб уйларди Отақўзи.

ЎНИНЧИ БОБ

1

Воҳид Миробидов билан Назокатбиби мана, уч-тўрт кундирки, «Порлоқ йўл» колхозининг санаториясида дам олишмоқда.

Ўн беш-йигирма кишига мўлжалланган бу санатория Мингбулоқнинг тепасида бўлиб, бир томони кўкаламзор узан, бир томони ўрмон хужалигининг арчазор ва бодомзорларига туташиб кетарди.

Колхозда ҳануз иш қизгин бўлгани учун дам олиш уйида улардан бошқа деярли ҳеч ким йўқ, санаториянинг қоровулидан тортиб, ошпазигача, шарқираб оққан сув бўйларига қурилган кўркам, баҳаво коттежлар, ўзанга тушовланган бияларнинг серкўпик қимизлари, шундоқ қўл чўзиб олса буладиган олмаю узумлар — ҳаммаси муҳайё, ҳаммаси эр-хотиннинг ихтиёрида эди. Шундай бўлса ҳам Воҳид Миробидовнинг негадир кўнгли тўлмас, мусаффо тоғ ҳавосига қарамасдан, у қандайдир ланж, ҳамма нарсага лоқайд эди.

Воҳид Миробидов бу кўркам, хушманзара жойларга биринчи марта келиши эмас. Аввал ҳам кўп келган, кўп дам олган. Бироқ илгари ҳеч қачон бу сафаргидай ёлғиз бўлган эмас. Бурунги келишларида бир ёнида шогирди Ҳайдар, бир ёнида Отақўзининг ўзи бўлар,

«профессор Воҳид Миробидов қадамранжида қилибдилар», деб ҳатто туман раҳбаригача ташриф буюрар, қўйлар сўйилиб, хонада ва созандалар таклиф қилиниб, хилват бодомзорларда, гувилаб оққан шаршаралар тагида тонготар базми жамшидлар қурилар, бу ўтиришларнинг гули, ҳокими мутлағи унинг ўзи бўлар, профессор Воҳид Миробидовнинг айтгани айтган, дегани деган эди. Бу сафар... эр-хотинни санаторияга Ҳайдар олиб келди, келди-ю, ўзи турмади. Бир нимани баҳона қилиб, эртасигаёқ тушиб кетди. Отақўзи бўлса... уч-гурт кундан бери бир маротаба ҳам келиб хабар олмади. Фақат бир-икки марта телефон қилиб, ҳол-аҳвол сўради, иш кўплигини, колхозда катта кенгаш ўтаётганини баҳона қилиб, узр айтди, ошпазларни чақириб, телефонда топшириқлар берди. Бироқ Отақўзи қанча баҳона топмасин, унинг муносабати ўзгариб қолгани ёш болага ҳам аён эди.

Аммо Воҳид Миробидовга Отақўзидан ҳам бурун куёвининг муомаласи қаттиқ тегди. Отақўзи-ку, ҳар қанча яқин бўлганда ҳам етти ёт бегона, ўз куёвиганима бўлди? Ўз куёви бир марта келиб хабар олмасая! Қизлари Маҳбуба ўзи келолмасая ҳам ҳар қалай телефон қилиб, ойиси билан гаплашиб турибди. Абдоржон эса, омон бўлсин ишқилиб, ҳатто телефон ҳам қилмади.

Куёви туман раҳбари бўлишидан олдин ҳам Воҳид Миробидовнинг бу ерларда ўзига яраша обрўси бор эди. Айниқса, канал қазилиб, чўлга сув кела бошлагандан кейин обрўси ортиб кетганди. Институт ишлари билан чўлга келса колхоз-совхоз катталари ҳам иззатини бажо келтириб, қўярга жой тополмай қолишарди. Энди ўз куёви катта бўлиб келди-ю, иззат-икром бундоқ бўлди.

Отақўзи-ку, ўглининг иши учун Исонинг аламини Мусодан олиб, тоғасининг аламини ундан олаётган бўлиши ҳам мумкин. Ундай деса, тоғаси билан ҳам бўларича бўлибди-ку!.. Ҳа, яхшида гина бўлмас, ёмондан гина кетмас, деганидек, гинахонлигини сира қўймайдиган бу ҳукизфеъл чол омон бўлса кўп уйинлар кўрсатади ҳали! Тунов куни фотиҳага кирганда Воҳид Миробидов унинг аҳвол-руҳиясини кўриб, юраги зирқираб кетганди, бироқ ит феълени кўриб, уники ҳам тутди, ичидагини сиртига чиқармади-ю, аммо-лекин, «бу кунингдан баттар бўл», деб чиқиб кетди.... Майли, Воҳид Миробидов тоға-жиянлардан гина қиладиган жойи йўқ, минг яқин бўлгандаям ёт ётлигига

боради. Лекин уз куёви... Қайнота-қайнона маҳмон булиб келишибдики, бир кун бирга бўлмади, яйиб ёзилиб, чақчақлашиб утирмади. Воҳид Миробидов унинг камгап, камсуқумроқ бир одам эканини билди-ю, бироқ бунчалигини билмаган эди. У бир уйи қизи билан куёвининг орасига совуқлик тушмалимикин деган хаёлга ҳам борди, йўқ. Назокатнинг гапига қараганда тинчлик эмиш. Балки Маҳбуба билдирмагандир. Бироқ билдирсин-билдирмасин, агар бугун куёви йўқлаб келмаса, Воҳид Миробидов кетади Отақўзидан битта машинани сўраб олади-да, жўнаб кетади, ҳатто куёвининг уйига ҳам кирмайди. Қизлари ўксиса ўксир? Ташаккур? Воҳид Миробидов унақа келиши кўчада қолганлардан эмас. Ўзига яраша иззат-обрўси бор!

Пастда шарқираб оқаётган сув бўйида ўйга чўмиб утирган Воҳид Миробидов тепада мотор овозини эшитиб ўрнидан турди.

Ҳақиқатан, худди унинг кўнглидагини билгандек санаторияга кимдир келди шекилли, тепада қандайдир шов-шув кўтарилиб, чоп-чоп бошланди, сўнг пастга тушадиган ёлғизоёқ йўлда... Отақўзи кўринди.

Елкасида банорас тўн, кўкраги чапаниларча очик, янги чуст дўпписини пешонасига дўндириб кўндириб олган Отақўзи жундор кўкрагини силаб, хушнуд илжайиб келарди.

— Э-э, домлажон! Этилган бошни қилич кесмас, деб бош эгиб келяпмиз. Бир қошиқ қонимиздан кечасиз энди! — Отақўзи қўлларини қанотдек ёзиб келди-да, Воҳид Миробидовни кучоқлаб, гир айлангириб ерга қўйди. Астойдил хафа бўлиб утирган Воҳид Миробидовнинг кўнглидаги булут бир зумдаёқ тарқаб, чехраси ёришиб кетди.

— Бир гап айтсам, хафа бўлмайсизми, раис?

— Қани? Қани? — деди Отақўзи кўзлари чақнаб.

— Ҳозир ўйлаб ўтирувдим, шу бугун раис келмаса... кетаман деб!

— Биз мана шунақа ичингиздагини биламиз-да, ўртоқ профессор! — Отақўзи тоғларда акс-садо уйғотиб, шарақлаб кулди-ю, дарҳол жиддийлашди. — Кетиш-петиш деган гап йўқ, Воҳид ака! Бир ҳафтадан кейин, келгуси шанба, вадаванг тўй!

— Э, шунақами?

— Худди шунақа! Ўзлари пири жамшид булиб тўйда соқийлик қиладилар!

Раҳмат. Аммо-лекин орада бир ҳафта бўлса...
вақт масаласи...

— Йу-уқ! Вақт-нақт деган баҳонайи сабаблар кет-
майдан Бир ҳафта... нима деган гап? Тоғ ҳавоси жонин-
гизга теккан бўлса чўлга чиқамиз. Айтмоқчи, ҳали
чўлақуварлар билан учрашасиз! Мукофот масаласи
бор!

— Шу масалада бир оз ўйланиб қолдим, ука, —
деди қандайдир сирли ва самимий овозда, — зарурми-
кин шу иш?

— Жуда зарур-да! — деди Отақўзи ва санатория
томонга бир қараб қўйди. Уёқдан, қўлида баркаш тула
ноз-неъмат, ошпаз йигит тушиб келарди. — Боя Аброр
Шукурович билан гаплашдим. У кишиям Маҳбубахон
билан ҳозир кеп қоладилар. Мен ҳам келинингизни
опкелганман...

— Яшанг, ука!..

— Битта маслаҳат... — Отақўзи ошпаз йигитнинг
қўлидаги баркашни олиб, сув бўйидаги катта харсанг-
тошга қўйди, беш юлдузлик коньякни очаркан, гапида
давом этди: — Ҳадеб иш-иш деб ўлиб кетамизми,
домлажон, жуфт-жуфт бўлиб, битта отамлашайлик
деб бир-иккита машшоқларни олдирмоқчи эдим...

Воҳид Миробидов баркашдаги тилларанг ҳусайни-
дан биттасини олиб, озгига отди.

— Бунинг савобига нима етсин?

— Савобини айтасиз-у, аммо-лекин, тўғриси айт-
сам... куёв-болангиздан қўрқяпман. Ҳозир ўқувчилар
дам оладиган бу санаторияда кайф-сафо қилиб ўти-
ришга ким сизларга ҳуқуқ берди, деб дўқ урмаса, деб
қўрқяпман. — Отақўзи яна тоғларни ларзага солиб,
шарақлаб кулди. — Қани, саломат бўлайлик, Воҳид
ака!

— Омон бўлинг, ука!

Отақўзи қадаҳни бир кутаришда бушатди-да, бар-
кашдан бир шингил узум олиб, сув бўйидаги харсанг-
тошга ўтирди. Унинг кузларидаги шўх учқунлар сўниб,
пешонаси ва лабларининг четида чуқур чизиқлар пай-
до бўлди.

— Яқинроқ келинг, домлажон, сиздан бир нарсани
сўрамоқчи бўлиб юрувдим...

— Хуш? — Воҳид Миробидов қовурилган товуқ-
нинг оёғини синдириб олиб, Отақўзининг ёнига ўтиб
ўтирди.

— Бу дейман, куёвболангизни айтаман, қанақа одам
ўзи, Воҳид ака?

Воҳид Миробидов гўшт чайнашдан тўхтаб, бўйинини қашиди.

— Тўгрисини айттайми?

— Айтаверинг-да!

— Тўгрисини айтсам... ўзим ҳам ҳайронман. Сал галатироқ йигит!

— Галати дейсиз-қўясизми? Жуда қийнаб юборди-да одамни, домлажон!

— Нима дейди?

— Нима дейишини билолмай хунобмиз-да, акажон! Туппа-тузук одам — ҳайронман! Ҳалиги... «билиб туриб сувга...» деган гап бор-ку! Худди шунинг ўзи-да! Ҳамма нарсани билиб туриб осилади-да, куёв-тўрангиз! — Отақўзи алангайи оташ бўлиб, ўрнидан туриб кетди-ю, яна қадаҳларни тўлдирди. — Ҳай, майли, ҳасрат қилиш учун меҳмонга чақирибди-да, демайсиз. Сизни ўз оғамдай яқин тутиб айтяшман, домлажон!

— Албатта-албатта! — Воҳид Миробидов иккинчи қадаҳдан кейин кўзлари меҳр билан чақнаб, Отақўзига яқинроқ сурилиб ўтирди. — Бундай қилмиз, ука. Мана бу ишлар... — у, «мукофот масаласи», дейишга тили бормади. — Чўлдаги ишлар ҳал бўлсин. Сиз ҳам тўй ташвишидан қутулинг. Кейин мен ўзим Абдоржон билан бир гаплашаман. Кўнглингиз тўқ бўлсин, ҳаммасини тушунтираман, ука...

Отақўзи, гўё унинг сўзини эшитмагандай, гамгин бош эгиб:

— Жуда қийнаб юборди-да одамни! — деб такрорлади. Шу пайт юқорида, олмазор орасидан оқариб кўринган уйлар томонда, машина овози эшитилди.

— Келдилар шекилли! — Отақўзи оғир тебраниб ўрнидан тура бошлаган эди, Воҳид Миробидов этагидан тортди.

— Ўтиринг, ука, унинг мансаби улуг бўлса, сизнинг ёшингиз улуг! Ҳозир келади ўзи!

Ҳақиқатан, сал ўтмай, ёлғизоёқ йўлда Шукуров кўринди.

Отақўзи анчагина қизишиб қолган бўлса ҳам меҳмон ҳурмати учун ўрнидан турди. У, гарчи Абдор Шукурович билан бир неча марта телефонда гаплашган бўлса ҳам, ўша кунги кўнглисиз воқеалардан кейин ҳали кўришмаган эди, шу сабабданми, бошқами, ҳеч қачон ҳис этмаган бир ҳаяжон билан уни кузатиб турарди.

Шукуров, гўё дам олишга эмас, расмий бир жойга

расмий иш билан келган одамдай, янги кулранг костюм-шим кийган, бошида шляпа, оёгида туфли, бироқ ўзи, одатдагига қарши, қошларини чимириб, кулимсираб келарди.

— Ҳорманглар! Бу дейман... бутун бошли санаторияни битта ўзларингиз эгаллаб, базми жамшид қуряпсизлар-ку!..

Отақузи ялт этиб Воҳид Миробидовга қаради, қаради-ю, сонларини шапатилаб, хохолаб кулиб юборди.

— Ҳозиргина домлага айтиб турувдим-а, куёвингиз шундай деб таъна қилмасалар деб!

— Кўнглингиздагини топибман-да!

— Топгандаям худди нишонга урдингиз, уртоқ Шукуров!

Аброр Шукурович қайнотасининг ёнидаги харсангтошга Утираркан, шляпасини олиб майсага ташлади, оқ оралай бошлаган қалин сочларини силаб, қандайдир шўж кулимсиради:

— Бутун жиддий гапга тобим йўқ эди-ю, аммо лекин кўнглингиздаги яна бир гапни топиб айтайми?

Бу даҳанаки жангдан ўт чиқиб кетишидан қўрққан Воҳид Миробидов: «Э, қўйинглар шу ҳазилларингизни!» — деган эди, Отақузи бетоқат бўлиб:

— Хуш, хуш? — деди. — Айтинг, қани!

— Айтсам, бу одам... нега менга бало-қазодай ёпишиб олди, деб ўйлаяпсиз!

— Ўзиям шундай бўляпти-да, ука! — Отақузи қаҳ-қаҳ отиб кулди-да, дарҳол лаб-лунжини йигиштирди. — Мен ҳам кўнглингиздаги бир гапни топиб айтайми?

— Майли, — деди Аброр Шукурович, унинг кўзларида ҳамон ўша шўж учқунлар жилва қиларди.

— Айтсам, сиз мени... ютуқлардан эсанкираб, бо-сар-тусарини билмай қолган бу одам, деб ўйлайсиз!

— Сиз бўлса... ута камтар, қўй оғзидан чўп олмай-диган бир одамман, деган фикрдасиз!

— Камтар бўлмай нима қиппан, хуш?

— Э, қўйсаларинг-чи шу гапни! — деди Воҳид Миробидов жигибийрон бўлиб. Лекин тўсатдан қандайдир жўшиб кетган Отақузи унга эътибор бермай, пешонасига қўндирган дўшписини тўғрилаб, Аброр Шукуровичга қийгир қараш қилди:

— Худосини айтдингиз, энди бердисини ҳам айтаверинг, уртоқ Шукуров!

Аброр Шукурович баркашдан битта олма олиб иккига бўларкан, тўсатдан:

— Қани, бизгаям битта қуйинг! — деб илтимос қилди.

— Э, бормисиз, Аброржон? — Отақузи камол хурсанд бўлиб кетганидан «Аброржон» деб юборди. Мана буни ўтиб бола гап деса бўлади, ука!

Аброр Шукурович ҳамон кулимсираб қадаҳни қўлига олди, бироқ ичишдан олдин Отақузига қанди дир маънос тикилиб:

— Агар мен сизнинг кўнглингизга озор берган бўлсам... кечирасиз, Отақузи ака! — деди. — Мен сиздан ёшман. Лекин ёш бўлсам ҳам турмушда анча-мунча заҳмат чекканман, кўп нарсани кўрганман. Бошда ишни яхши бошлаб, кейин... ҳовлиқиб кетиб ёмон қоқилган катта раҳбарларни, ишбилармон раисларни кўп кўрганман, Отақузи ака...

Аброр Шукуровичнинг гапларида, сал бўғиқ овози да, Отақузига тикилган кўзларида шундай зўр бир самимият барқ этиб турардики, бир-икки марта унинг сўзини бўлишга чоғланган раис, бирдан бошини осилтириб, сукутга толди.

— Яна, айтаман: агар дағаллик қилиб кўнглингизга озор берган бўлсам узр, Отақузи ака. Бироқ, мана, дастурхон устида айтаман, мен сизни жуда ҳурмат қиламан. Сизни ҳали кўп яхши ишлар қиладиган уда-бурон бир раҳбар деб биламан. Шунини ўйлаб, тўғриси айтсам, сал қўрқаман. Ўзингиз билмасдан туриб хато қилиб қўймасангиз деб қўрқаман... Умуман, биз бамайлихотир ўтириб бир дардлашишимиз керак. Сиз қачон десангиз, мен тайёрман. Лекин бугун эмас, бугун мен жуда чарчадим. Бугун бир ёзилиб дам олайлик...

Шукуров Отақузининг. «Яшанг! Мана шу гапингизга борман-да!» — дейишини кутгандек, сўзида тўхтади. Бироқ Отақузи ногаҳон овози титраб:

— Раҳмат, ука, — деди секин. — Мен ўзим ҳам сиз билан холи ўтириб бир гаплашсам, бир дардлашсам деб юривдим. Бу ҳафта ўтсин. Келгуси шанба, насиб қилса, эсон-омон тўғриси ўтказиб олсам... Тўғриси келарсиз, ахир?

— Катта қиялсизми тўғриси? — Аброр Шукуровичнинг овозидаги самимият бирдан сўниб, Отақузига синовчан тикилди.

— Йўқ. Қирқ-элик кишидан ошмайди. Келасизми?

— Унақа бўлса келаман!

— Қўлди беринг! — Отақузи Шукуровнинг кафти

ни кафтига олиб, шарақлатиб урди. — Раҳмат, ука.
Омон бўлинг, қани, олдик буни!

Шу пайт юқорида, санатория хиёбонида яна ошпаз
нинг куринди:

— Раис ака! Телефонга чақирингиз сизни!

— Ким?

— Қайдам. Телефонда кутиб туришибди!

Отақузи негадир юраги «шиг» этиб Аброр Шукуро-
внига қаради.

— Кечирасиз, мен ҳозир... — у ҳаллослаб санато-
рияга чиқиб борганида телефон ўрнатилган уйдан
Олия чиқди, чиқди-ю, ранжиган бир алфозда эрига
тиқилди.

— Жуда галати ишлар қилиб юрасиз, а, хужайин?

— Нима қиппан?

— Қудангизни чақирибсиз, Жамол Бурибоевни...
Бир ўзи бўлсаям майли, хотининиям опкепти!

— Ким айтди сенга уларни чақирди деб?

— Чақирмасангиз нима қилади келишиб?

— Куёвинг кептими? Ўша чақириб келгандир-да,
бўлмаса?

— Билмасам, — деди Олия. — Углингиз ҳам ранжи-
япти...

— Ўглинг эмас, келининг ранжияпгандир! Ўглинг
ҳалитдан хотинининг чилдирмасига уйнайдиган бўл-
са...

— Қўйинг, — деди Олия хўрсиниб. — Оралари энди
илий деганда бунақа қилманг! Нима бўлсаям тўйга қол-
дирманг уларни. Тоғамлар ҳам... — у лабини тишлаб
жим қолди. Отақузи ўзиям ҳозир Жамол Бурибоевнинг
келиши ўринсиз эканини билиб турарди. Бироқ йўқлаб
келган меҳмонни эшиқдан қайтарадими?

— Углингга айт! — деди у анчадан кейин. — Буёққа
опкелсин уларни! Кейин бир гап бўлар!..

Олия лом-мим демай ичкарига кириб кетди.

2

Ҳайдар меҳмонларни тоққа элтиб қўйди-да, дарҳол
қишлоққа қайтди. У «Москвич»ини гаражга қўйиб,
ҳовлига кириши билан телефон жиринглади.

— Латофат!

— Ҳайдар ака! Қаёқларда юрибсиз? Боядан бери
телефон қиламан... Бобомлар... приступ бўл қолдилар!

Ҳайдар ҳаллослаб этиб борганида «Тез ёрдам» ма-
шинаси энди қўзғалган, домла Шомуродовнинг хона-

си олдида қаттиқ саросимага тушган бир гуруҳ ўқитувчилар нима ҳақдадир қизгин баҳслашмоқда эди. Ҳайдарни кўрганда улар худди бурини кўриб қўйлардай ҳар томонга потраб кетишди.

Нормурод ота ая ҳаёт чоғидан қолган эски чарм диванда чалқанча ётар, бир томонида Латофат, биёна томонида мактаб директори Азиззода ўтирарди. Ҳайдар юраги зирқираб яқин борди.

— Тузукмисиз, тога?

— Шукр, болам... — Азиззода ўрнидан туриб, Ҳайдарга жой берди.

— Сиз хафа булманг, отахон, — деди у қўл қовуштириб. — У йигит ўзи шунақа... сал тўпорироқ. Биёна унинг чорасини кўрамиз. Ўқитувчилар кенгашида муҳокама қиламиз. Албатта муҳокама қиламиз, отахон.

— Кераги йўқ... зинҳор! — домла, гўё ёмон бир гап эсига тушган одамдай, афти буришиб, кўзини юмди.

Тунов куни Шукуров келганда домланинг кутубхонаси учун тузукроқ жой беришни мактаб директорига топшириб кетган эди. Шу куниёқ мактаб директори домланинг «ҳужраси»га ёндош каттагина бир хонани ажратиб, бундан бир-икки кун аввал ремонт ишини бошлаб юборганди.

Ремонт бошлаган уч-тўрт ёш йигит олдин деворни тешиб, домланинг хонасига эшик очишди, кейин қўшни хонага жавон ўрнатишиб, уйни мойлашга киришишди.

Домла Шомуродов аввал бу йигитлар дурадгор усталар деб ўйлади, кейин билса чап оёғини судраб босган битта кексароги уста-ю, қолганлари ўқитувчилар экан. Буни эшитган домла электр самоварда чой қўйиб, майда-чуйда хизматларини қилиб юрди.

«Усталар» олдин домладан анча ийманиб, ҳар қадамда бир таъзим қилишиб, тавозе билан қўл қовуштириб юришди, кейин аста-секин «ўрганиб» кетишди шекилли, бемалол чақчақлашиб, гурунглашиб ўтирадиган бўлишди.

Домла уларга чой ташиб, уёқ-буёқдан суҳбатлашиб, кириб-чиқиб юраркан, бир нарсадан хиёл ранжиди: уч-тўрт кун давомида олий маълумотли бу ёш ўқитувчилар на қўшни хоналарда тоғ-тоғ уюлиб ётган китоблар билан қизиқишди, на бирор марта илм-фан тўғрисида гаплашишди!

Бу уч йигитнинг суҳбат мавзуи битта — у ҳам бўлса машина, тўғрироги, қандай қилиб кўпроқ пўла

— иши уяхшироқ машина олиб, айшини суриб қолиш эди. Узлариям машина ишқида ҳеч нарсадан тап тортишмас керак, гапларининг мазмунидан, яқинда Қозогистоннинг Қараганда ва Жезқазган томонларида уч машина мева-чева олиб бориб, пуллаб келишган, энда бу пулларга жиңдақ қўшиб, иложи бўлса «Волга» ва «Москвич», жила бўлмаса «Жигули» олиш пайида эдилар. Айниқса, уларнинг мутасаддиси бўлмиш новча, овози дўридоқ тепакал йигитнинг иштаҳаси қарнай эди. Гапининг мазмунига қараганда, тепакал йигитнинг эски «Волга»си бор, бироқ тепакал уни янги «Волга»га алмаштириш орзусида эди, бунинг учун эса кузда, қовун-тарвуз пишганда, Жезқазган томонларга яна бир бориб келиш ниятида эди...

Тепакалнинг машинага боғлиқ орзулари, савдо, нарх-наво, муллажиринг тўғрисидаги сафсаталари, унинг тинимсиз дўриллаган йўгон овози, айниқса, икки гапнинг бирида: «Ҳозир замон ўзи шунақа, аўлининг эшагини сугоргину пулини ол!» — деб сафсата сотишлари домланинг кекирдагига келган бўлса ҳам у тишини тишига босиб, икки кун чидади. «Ёш бўлгандан кейин айш-ишратни уйлайди-да! — деди у ичида — Машина миниб катайса қилгиси, уйнаб-кулгиси келса айбми? Олим деган номинг бор. Бу гапларга кўп жигибийрон бўлавермай, файласуфларча кулиб қарамоғинг даркор. Чуқур дарё сокин оқар, дейдилар, сал вазмин бўлгин, мулла Нормурод!» — домла Шомуродов шу гаплар билан ўзига-ўзи таскин бериб, бир ҳафтадан бери қўлига олмаган қўлёмаларини тортмадан олди.

Тоғ арчаси, умуман, табиатни муҳофаза қилиш масалалари тўғрисидаги китобчаси учун домланинг кўнгли тўқ. Уни ниҳоясига етказдим, дея олади, фақат оққа кўчириб, Тошкентга, нашриётга юбориш иши қолди, холос. Сибирь дарёлари муаммоларига боғлиқ иккинчи қўлёмза эса ҳали чала. Унинг меҳнати бор ҳали

Домла Шомуродов шу иккинчи қўлёмзани тортмадан олиб, уни ўқишга уриниб кўрди. Бироқ очиқ туйғуқдан қўшни хонадаги гап-сўзлар баралла эшитилиб турар, гап-сўзлар эса, яна ўша машина, пул, савдосотик, нарх-наво устида борарди. Ахири бу гаплар ота тугул устанинг ҳам жонига тегди чамаси:

— Ҳой, йигитлар! — деди хиёл ранжиб. — Шу гаплар лаънат муллажиринг билан машинадан бошқа гап қуриб қолганми.

— Нега энди падар лаънат бўларкан? — дўриллади тепакал. — Сиз нима, текинга қиялпсизми бу ишларни?

— Текинга эмас-у, аммо-лекин домланинг оладди уят-ку...

— Нега энди уят бўларкан? Ҳозир замон уят шунақа! Ҳамманинг уйлагани муллажиринг! Айш-ишрат!.. Уқиш-пўқишу илм-фанни уйлаётган ким бор ҳозир? — деди тепакал ва овозини пасайтириб дивом этди. — Уқиб олим бўлганларнинг биттаси мана шу.. номи улуг, супраси қуруқ чолми? Профессор деган номи билан эски диванидан бошқа нимаси бор унинг, уста ака? Битта йиққани китоб бўлса... ҳозир кимга керак, ким уқийди бу китобларни?..

Нормурод Шомуродов урнидан қандай туриб, очиди туйнукка қандай борганини билмай қолди.

— Сен! — деди домла, олайган кўзларини тепакал муаллимга найзадай қадаб. — Сен нодон... шу ақл-фаросат, шу имону эътиқодинг билан ёш авлоднинг тарбияламоқчи бўлялсанми ҳали?

Майкачан, яланг оёқ, яланг бош чолнинг важоҳати ўқрайган кўзлари шундай қўрқинчли эдики, хона сув қуйгандай жим бўлиб, ҳамма жой-жойида қотиб қолди. Тепакал анчадан кейин ҳушига келди.

— Мен... мен нима қилдим ўзи?..

— Ҳаром қилдинг! — ушқирди домла. — Сенга ўхшаган мол-дунёга ҳирс қўйган қалтабинлар мактаб деб аталмиш бу муқаддас даргоҳни ҳаром қиялпсанлар! Китоб эмас, мол-дунё керак экан... нима қиласан бу илм даргоҳини булғаб? Латта бозорига бориб чайқовчи бўл! Мол бозорига бориб, даллолик қил!..

Тепакал нажот сўраб, ёнидаги шерикларига қаради.

— Мени кечирасиз-у, аммо-лекин ўзиям... номимиз ўқитувчи-ю, қиладиган ишимиз — кетмон! Эрта-индин, ўқиш бошланди дегунча далага ҳайдашади.

— Ёмон ҳўкизга бўйинтуруқ баҳона!

— Ҳа, албатта! Жиянингиз раис бўлгандан кейин шундай дейсиз-да! Аммо мард бўлсангиз, жиянингизга айтинг. Ўқитувчи эмас, кетмончи қилиб олди бизни! — Узини унглаб олган тепакал тобора дадиллашиб кетирдагини чўзди. — Сиз бўлса... китобдан гапирасиз!..

— Тил теккизма китобга! — деди домла. Бироқ унинг овозидаги бояги қаҳр бирдан сўнди. Отақўзининг исмини эшитиши билан юрагига гўё ўтмас пичоқ қадалгандай деворга суянди, суянаркан:

— Бор. — деди кўзини юмиб, — сендай молпараст билан гаплашишга тоқатим йўқ!..

Тепакал яна бир нарса демоқчи бўлиб оғзини очди, бироқ шу пайт эшиқдан товоқ кўтарган Латофат, унинг кетидан шовқин-суронни эшитиб, кўзлари ола-кўла бўлиб кетган Азиззода кўринди. Кейин домла сал беҳол бўп қолди шекилли, тўс-тўполон бошланди, докторлар келишди, укол қилишди...

Бобожон! Тагин беҳузур қиялптим юрагингиз?

Домла Шомуродов Латофатнинг бесаранжом овозини эшитиб кўзини очди.

Азиззода чиқиб кетган, тепасида маъюс кўзлари аянчан мултираб, Латофат турар, Ҳайдар графидан шикелага сув қуймоқда эди.

— Йўқ, йўқ, яхши-яхши... — домла Ҳайдарни кўриши билан негадир яна тепакалнинг пичинги эсига тушди: — Дадаг қани? Қаёқларда юрибди?

— Дадамлар... тоғдалар, — деди Ҳайдар. — Меҳмонлар билан тоғдалар... чақиртирайми?

— Йўқ...

Нормурод Шомуродовнинг хаёлидан: «Меҳмонлар билан бирга бўлса... мукофотнинг режасини тузишяп-гандир-да! — деган фикр ўтди, ўтди-ю, яна ўзидан ранжиди. — Беш кунлик умринг борми, йўқми, шу майда, ўткинчи ўйларни ўйлайсанми? Ундан кўра ўз гаминг, ўз ташвишингни қил! Эртанги кунингни ўйла!»

У кўзини юмганича узоқ сукутга толди. Юрагининг оғриги хиёл босилган, фақат нотинч ўйлар хуруж қилганида бир санчиб қўярди...

Ҳа, у қариган чоғида, бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гурда турганида куп одамни ранжитди, дағаллик қилмаган, бақириб-чақирмаган бир кимса қолмади... Мана, тепасида ўз жияни турибди. У ҳамиша тўғри бўламан, ҳамиша ҳақ гапни гапираман деб, ўз жиянини ҳам ўкситди, қувончли дамларида кўнглига оғу солди!.. Йўқ, одамларда инсофу адолат қолмади, деган гаплар бекор экан! Бекор бўлмаса бу йигит, ундан, Нормурод Шомуродовдан умрида бир оғиз мулойим гап эшитмаган бу бола бечора ҳозир унинг тепасида кўзлари жавдираб, гап пойлаб утирарми-ди?..

Домла Шомуродов тўсатдан бесаранжом бўлиб:

— Ҳайдаржон! — деб чақирди. — Кўпдан бери сурамоқчи эдим, ишларинг нима бўляпти, болам?

— Ишларим... — Ҳайдар стулини яқинроқ суриб

утираркан, мийгида кулиб қўйди. — У ишлар, диссертация-писсертация деган гаплар мени кўп қизиқтирмай қўйди, бобо!..

«Ана, айтмадимми? Бу бечораниям майиб қилдинг! Битта қалтис гапинг билан энди парвоз қилаётган ёш олимнинг қанотини қайириб, қаддини букиб қўйдинг!..»

— Мени кечир, ўғлим, сенга яхши маслаҳатлар бериб тўғри йўлга солиш ўрнига...

— Майли, тога, — деди Ҳайдар.

— Тўхта! — Нормурод Шомуродов бетоқат бўлиб жойида бир қимирлаб қўйди. — Тўхта, болам! Гап шундаки, ўша муаммо, Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга буриш муаммоси... бу чиндан ҳам ўта муҳим ўта катта муаммо. Аммо-лекин бу муаммо устидан унинг долзарблигидан фойдаланиб, сохта обрў орти радиган шуҳратпаствалар эмас, бутун умрини, ақлаковатини илм-фанга бағишлаган чин олим, чин инженерлар ишламоғи керак!.. Мен сенинг қанотингни қайирган бўлсам кечир, болам, аммо-лекин ўз соҳангдан кетмаслигинг керак, ўз ишингни давом эттиришинг керак... Ўзи нечага кирдинг ҳозир?

Ҳайдар ер остидан Латофатга қараб қўйди. У жимгина деворга суяниб турарди.

— Биз ҳам қариб қолдик... Йигирма бешдан йигирма олтига қараб кетдик, тога...

— Йигирма олтида бўлсанг, — деди ота Ҳайдарнинг овозидаги кинояга эътибор бермай. — Агар бу ишлар, агар қурилиш ун йилдан кейин бошланса ҳам энди ўттиз олтига кирасан! Эҳтимол, лойиҳачилар сафида бўларсан, эҳтимол, қурилишда қатнашарсан... Мен сени ноҳақ...

— Тога!

— Агар мени гўрида тинч ётсин десанг... ваъда бер, болам...

Ҳайдар Латофатнинг «қулт» этиб ютинганини кўриб:

— Яхши-яхши, — деди шошиб. — Кўнглингиз тўқ бўлсин, тога! Мени бу соҳага сиз бошлаб кирган эдингиз... Ёшлик экан, мен ҳам янглишдим...

— Уёғини қўявер, — деди домла Шомуродов. — Ана, столимда иккита қўлёзма турибди. Биттаси арча тўғрисида, унинг ҳикматлари тўғрисида. У тайёр! Уни оққа кўчиртириб, нашриётга юборасан. Иккинчиси ўша — Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга буриш муаммоларига боғлиқ ўйларим, тилакларим... Бу ишимни ниҳоясига етказа оламанми, йўқми, билмадим...

— Етказасиз, тогажон, албатга етказасиз...

— Тухта, гапимни бўлма. Ана у папканинг ичида битта хат бор. Уша хатни ол, болам.

Ҳайдар папканинг боғичини ечиб, хатни оларкан, унинг тепасидаги энг юқори ташкилотнинг номини кўриб, чолга ялт этиб қаради.

— Уқиб чиқ, — деди домла қовогини солиб. Унинг хаёлидан шу йил кўкламда, кампирнинг вафотидан бунроқ, энг юқори ташкилотда бўлиб ўтган бир суҳбат жонланди. Ушандан сал олдин Нормурод Шомуродов Шимол дарёларига қилган сафар таассуротлари ва таассуротлар асосида тугилган фикр-мулоҳазаларини изҳор этиб, энг юқори ташкилотга хат ёзган эди. У хатимга тезда жавоб оламан деб ўйламаган эди. Орадан уч-тўрт кун ўтмасданоқ тўсатдан телефон жиринглаб, уни юқорига таклиф қилишди...

...Домланинг кўз олдига сочларига қиров қўнган бўлса ҳам ўзи ёш кўринган хушқад, хушсурат одам келди, қулоқлари остида унинг вазмин, ўйчан товуши янграгандай туюлди.

— Хатингиз билан танишиб чиқдим, Нормурод Шомуродович. Кўп гапларингиз, таклифларингиз жуда ўринли. Бу иш етти ўлчаб, бир кесиладиган иш эканини давлатимиз яхши билади. Бу ишда ҳамма фикрлар, айниқса, сизга ўхшаган катта олимларимизнинг фикри инobatга олинажак. Шунинг учун сиз ўз фикр-мулоҳазаларингизни батафсилроқ ёзиб берсангиз...

Шундан кейин домла бир ой ўтириб, кўнглидаги бор гапини қогозга тушириб, ўзи олиб бориб берган, бу жавоб унинг ўша хатига келган миннатдорлик мактуби эди.

Нормурод Шомуродовнинг хаёлини Ҳайдарнинг:

— Жуда қизиқсиз-а, тогажон! — деган хитоби бўлди.

— Нега энди?

— Шундай... катта одамдан хат олибсизу индамай-сиз-а!

Домла яна қош-қовогини уйиб, юзини четга бурди.

— Бундан чиқди, шундай хат олдим деб, оламга жар солишим керак экан-да? Мен бу хатни сенга керилиш учун кўрсатяпганим йўқ! Бу ишнинг бутун моҳиятини тушунсин деб айтяпман, ўғлим. Уқдингми? Уққан бўлсанг, сенга рухсат. Сенгайм, қизим...

Деворга суяниб жимгина турган Латофат оёқ учида юриб, диванга яқинлашди, кўзлари алақандай чақнаб:

— Бобожон! — деди. — Қаёққа ҳам борамиз, ёнингизда бўламиз, ёнингизда бўламиз, бобожон! Овқат иситдим, бобожон, сузиб берайми?

— Раҳмат, қизим, овқатга тобим йўқ, қоронги тушиб қолди, бораверинглар...

Латофат лабини тишлаганча индамай чиқиб кетди. Унинг кетидан эшикка борган Ҳайдар иккиланиб тўхтади. У чол билан тўй тўғрисида гаплашмоқчи эди. Буни ундан Латофат илтимос қилганди. Ҳайдар орқасига қайтмоқчи ҳам бўлди-ю, эсига Жамол Бурибоев тушиб, қайтишга журъат этмади.

Қишлоқ тун қўйнига чўмган, қоқ пешонада, бахмалдай тиниқ, серюлдуз осмон қаърида уч кунлик ой ялтиллаб турарди.

Латофат дарвозада Ҳайдарни кутиб турарди. Бу осуда, ойдин кечада Ҳайдарга у негадир адашиб қолган ёлғиз кийикни эслатди-ю, кўнгли илиқ меҳрга тўлиб, қизнинг қўлини олди.

— Латиф...

Латофат ёш тўла кўзлари билан Ҳайдарга мултираб қаради, сўнг юзини унинг кўксига яшириб, ўксиб-ўксиб йиглаб юборди.

— Латиф! Сизга нима бўлди, Латиф? — Ҳайдар юрагига қўйилиб келган илиқ меҳрдан энтикиб қизнинг нозик елкасидан қучди, ўзига тортиб, ёш билан ювилган юзларидан, кўзларидан ўпди. Латофат алланималарни айтиб, кимгадир илтижо қилар, кўзларини юмиб, ҳамон ўксиб-ўксиб йиғларди.

Ажабо, шу топда, юзини Ҳайдарнинг кўксига яшириб, ўксиб-ўксиб йиглаётган бу қиз кейинги пайтларда юзига совуқ ниқоб кийиб олган Латофат эмас, илгариги илк бор танишган пайтларидаги Латофатнинг ўзгинаси эди! Кўзларида ўша ёш, ўша меҳр, овозида, гапларида, чеҳрасида Ҳайдарни ром қилган ўша, нур билан йўғрилган тиниқ бир мунг...

Ғалати нарса экан ҳаёт! Нега Ҳайдар шу маҳалгача қиз қалбидаги бу чексиз меҳрнинг қадрини билмади? Нур билан йўғрилган бу пок туйгуларни эъзозламади? Нега сохта манманликка кетиб, уни ҳам эзди, ўзи ҳам эзилди? Оддийгина инсоний муомала, инсоний меҳр ҳар қанақа одамни ҳам эритиб юборишга қодир эканку? Нега йигирма олтига кириб, шу оддий ҳақиқатни билмади?

— Латиф! — деди Ҳайдар кўнгли нур тушгандай ёришиб. — Йиғламанг, Латиф! Яхши бўлади, ҳаммаси яхши бўлади!

Латофат бир зум бошини кутариб Ҳайдарга қаради да, яна юзини унинг кўксига босди.

— Мен художўй эмасман, — деди қандайдир дард билан пичирлади. — Художўй эмасман-у, кўқдан биттаю битта тилагим бор. Бобомлар... илоё, омон бўлсинлар. Тўғизга бош бўлсинлар бобомлар...

— Булади, Латиф, албатта бўладилар... — Ҳайдар кизнинг белидан қучиб, катта кўчага бошлади.

Латофат унинг пинжига кириб, бир-бир босиб борарди.

Улар тепадан тушиб, Ҳайдарларнинг ҳовлисига яқинлашиб қоланларида орқада машина моторининг қандайдир асабий ўкириши эшитилди-ю, зум ўтмай дарвозалари рўпарасига «Волга» келиб тўхтади.

— Дадамлар! — Латофат Ҳайдарнинг қучогидан чиқиб, ўзини панага олди. Ҳайдар ҳам унинг кетидан интилган эди, машина эшиги шарақлаб очилди-да:

— Бу ким? — деган овоз эшитилди. — Сенмисан, Ҳайдар!

— Мен... — Ҳайдар дадасининг овозини таниб, ноилож орқага қайтди.

— Буёққа юр! Гап бор!..

Отақўзи ҳовида тўхтамай, тўғри уйга кирди. Унинг кетидан кирган Ҳайдар дадасининг важоҳатини кўриб қўрқиб кетди: ранги оппоқ оқариб, сочлари тўзғиб кетган Отақўзи холодильникдан бир шиша сув олди, столнинг қиррасига уриб тиқинини очди-да, қултулла-тиб ича бошлади.

— Мен ҳозир вилоятга кетяшман...

— Нима қилади?

— Бу аблаҳ — Отақўзи бўшаган шишани деразадан зимистон боққа қараб отди. — Бу аблаҳ... Жамол Бўрибоевни айтаман, бекорга келмаган экан! Кўкламда беш-ўн тонна ўғит билан бир оз эҳтиёт қисмлар берувди. Шу нарсалар энди гап бўляпган эмиш!..

Ҳайдарнинг вужудидан илондай совуқ бир ваҳима урмалаб ўтди.

— Жиддий гапми ўзи?

— Билмасам! Бошимни олишмас! Ўзим учун эмас, шу колхоз учун олгандирман олсам. Аммо бир гап бордирки, бу нокас ўзи босди-босди қилолмай, буёққа қараб чопибди Ҳар эҳтимолга қарши Бекмурод Холмуродовични огоҳлантириб қўймоқчиман... Бу — ўзаро гап! Оғзингдан чиқмасин! Эртага тоғдан ойингни олиб туш! Аммо меҳмонларни опкелма! Мен қайт-

гунча тогда бўлиб туришсин. Тўйга тайёргарлик тўхтамасин. Гап шу! — Отақўзи полни ларзон-ларзон қилиб, уйдан чиқди.

3

Фазилат кўрпа қавишга кирган хотинларни кузатиб чиққанида, худди жўрттага шуни кутиб тургандай, эшиги олдида таниш «Москвич» келиб тўхтади-да, ундан Латофат тушди. Кутилмаган жойда бир тўда хотинга дуч келган Латофат билан Ҳайдар питирлашиб қолишди: Ҳайдар машинага газ бериб, жўнаб қолди, шаҳардан янги атлас кўйлак кийиб келган Латофат эса, кўзларини қаёққа яширишни билмай, ўзини ичкарига урди. Ёшликлари эсларига тушган аёллар, бири гамгин, бири шўх кулимсираб, Фазилатга қарашди.

— Илоё, бахтли бўлишсин!

— Бир-бирига жуда муносиб!

— Бири юлдуз бўлса, бири ой дейсиз! Қўша қаришсин, илоё!

Оғзи билан юрадиган баъзи ҳасадгўйлар ҳар хил гап тарқатиб юрганда қизи билан куёвининг апоқчапоқ бўлиб бир машинада келиши шундай яхши, шундай яхши бўлдики, Фазилат ҳашарчи хотинларни кузатиб қайтиб кираркан, кўздан тирқираб ёш чиқиб кетди.

Мана, тўй тараддуди бошланганига бир ҳафта буптики, қизи билан куёви жуда бошқача, улардан яхши, улардан иноқ одам йўқ! Фазилат бу яхшиликка нима сабаб бўлганидан беҳабар, бироқ фарзандларининг чин ошиқ-маъшуқлардай аҳил бўлиб кетишганини кўриб, қувончдан терисига сигмайди. Уч-тўрт кундан бери Латофат, туманда лаборатория очияпти, деб шаҳарга қатнайди. Шаҳарга уни Ҳайдар ўзи олиб бориб, ўзи олиб келади. Илгари домла Обидовни кўрарга кўзи, отарга ўқи йўқ одам, у баъзан машинасида домлани ҳам олиб келади, учови бирга тонготар суҳбатлар қуришади... Фазилат эса... Фазилат бу кутилмаган бахтдан боши айланиб, бир кулади, бир йиғлайди. Бошқаларнинг тўйини кўп кўрган бўлса ҳам ўзи уч-тўрт одамнинг бошини қовуштириб, йиғин қилмаган тирик бева бу яхши ташвишларнинг қувончидан оламга сигмайди. Отақўзи гарчи, «асъасаю дадд-бани замон кўтармайди, тўйни камтарроқ қиламиз, қудагай», деган бўлса ҳам, кийим-кечак, мева-чева, гўшт-ёғ дегандек, ҳамма нарсани тўкиб ташлади. Шун-

дан бери уйда ҳар кун йигин — қўни-қўшнилар кириб кўрпа қавишган, йигитлар боғда ўчоқ қазишган, кечқурунлари Латофатнинг дугоналари йигилишиб, ёр-ёр айтишиб, бири уйнаб, бири кулишган.

Рост, бир-икки кун аввал отпускага келган ўғли Қодиржон, омон бўлсин ишқилиб, тўйга... дадаси билан бирга ўтай онасини ҳам бошлаб келди. Буни эшитган Фазилат тонг отгунча тиканда ағанагандай ағанаб чиқди. Бироқ кеча Латофат яхши бир гап айтди: Жамол Бурибоев тўйга қолмас эмиш, бир-икки кун тоғда дам олиб, эрта-индин қайтиб кетармиш... Ҳайдар айтибди, у одамни дадамлар ҳам унча хушламайдилар, дебди...

Фазилат хотинларни кузатиб қўйиб, қайтиб кирганда Латофат лампочкани ёқиб, ишком тагидаги сўрида дастурхон безамоқда, ҳозир қизлар йигилишиб, кийим тикишлари керак эди.

Фазилат олисроқда тўхтаб, қизининг хатти-ҳаракатларига бирпас суқланиб тикилиб турди, сўнг ҳам юрагига қўйилиб келган оналик меҳри, ҳам алақандай нотинч туйғулардан — бу нотинч туйғулар эрталабдан бери унинг юрагини эзмоқда эди — кўнгли бир хил бўлиб, Латофатнинг ёнига борди. У қизидан шаҳардаги ишларини сўрамоқчи эди, бироқ шу пайт кўчада енгил машинанинг ваҳимали ғийқиллаши эшитилди-ю, ҳовли эшиги шарақлаб очилиб, кимдир кирди.

Йўқ, бу «кимдир» эмас, Қодиржон эди.

У худди бало-қазодан қочгандай қочиб, гандирак-лаб кирди.

Унинг вазоҳати, тўзғиб сават бўлиб кетган сочлари, ёқавайрон кўйлаги, бутун қиёфаси шундай ваҳимали эдики, Фазилат ўглини танимай қолиб, аввал жонҳолатда орқага тисарилди, кейин таниб, унга қараб талпинди.

— Вой, болагинам-эй, болагинам-эй...

Қодиржон эшикка суяниб, ёқавайрон кўйлагини бир юлқишда киндигигача йиртди, беш панжаси билан афти башарасини сийпаб:

— Тамом! — деди, кулганини ҳам, йиглаганини ҳам тушуниб бўлмайдиган бир хирилдоқ товўшда. — Ҳаммаси асфаласофилинга кетди!

Ўғлига қараб талпинган Фазилат қўлларини чўзганича ўрта йўлда тўхтади.

— Гапирсанг-чи, болагинам! Нима бўлди сенга?

— Нима бўларди? Бир одамни қоқиб кетдим! Ўлди

бир одам! Тамом. Туй-тамоша, бахт-саодат — ҳаммаси кунпаякун бўлди!

Фазилат, гуё нажот ахтаргандай, ишком тагида тахта бўлиб қолган қизига қаради-ю, тўсатдан «шилқ» этиб ерга йиқилди. Гуё ёмон туш кўриб уйғониб кетган одамдай бир сапчиб тушган Латофат ариқ лабидаги чойдишни олиб, ойисига қараб чоғди.

Қодиржон мастона чайқалиб ишком тагига ўтди, кранни очиб, кийим-кечагини шалаббо қилиб, бошини сувга тутди, сўнг кран ёнидаги тўнкага чўнқайиб, худди ўз-ўзига гапираётган телбадай бир нуқтага тикилиб, гўлдиради:

— Меҳмонлар билан овга чиқувдик. Тоғда битта архар отувдик, ҳалиги... бир қулоғи йўқ ўрис бор-ку, лесхозни қоровули! Ўша Азроил билиб қолиб, мотоциклда қувса бўладими? Газни босиб, юзда учириб келяпсам... Қудратхўжа бор-ку, ўша дайди-девона чиқиб қолса-я!.. Қариб-чириб, адоий тамом бўлганингда Мингбулоқда пишириб қўйибдими сенга? Ўтирмайсанми уйингда, қоқбош!

Фазилат ер пайпаслаб, ўглига қараб эмаклади:

— Қайси Қудратхўжа? Нималар деяпсан, болам?

— Қайси бўларди? Ўша... дор тагидан қочган пияниста, нашаванд Қудратхўжа! Қулоқнинг думи! Энди шу аблаҳни деб, мен... Йўқ! Нега энди мен... бу ёт унсурни деб, бу душманни деб умрим хазон бўлиши керак маним? Ўзи тиш-тирноғигача бизга қариши бўлса-ю!.. Йўқ, дадамлар, Отақўзи ака тушгунишлари керак буни! У кишининг қўлидан келмайдиган нарса йўқ! Истаса... босди-босди қилиб юбориши ҳеч гапмас! Ўзи гирт маст эди у банги! Қулоқни думи!.. Ойи! — Қодиржон тўсатдан дик этиб ўрнидан турди. Бир силтанишда шалаббо кўйлагидан танасини озода қилиб, кийимларини гулзорга қараб отиб юборди-да, беш панжаси билан сочларини, юзларини ишқалади. — Ойи! Отақўзи акамларга чиқинг, жон ойи! Тушунтиринг ҳаммасини! Ахир, наҳот мени қаматиб, қизини... суюкли қизини бахти қаро қилса!

Фазилат, гуё ўглининг телба-тескари гапларини эшитмагандай, Латофатни қучоқлаб, уввос тортиб йиғлади.

— Вой, болажоним-ей, болажоним-ей...

— Болажоним, болажоним! — деди Қодиржон калака қилиб. У қўлларини туғиб, онаси томон юрди-ю, яна тўхтаб, телба кўзларини синглисига тикди.

— Латиф! Синглим! Бор! Тоҳирани чақириб бер

менга, Тоҳира ўзи гаплашади дедаси билан! Чоп! Дарҳол чақириб бер уни! Мен ҳозир кийиниб чиқаман! Сен уни чақириб берсанг бўлди. Мен ўзим гаплашаман.

Қодиржон шундай деди-да, Латофатнинг жавобини кутиб турмасдан, алпонг-талпонг юриб уйга кириб кетди.

4

Жамол Бурибоев билан Воҳид Миробидов дарвозадан ёв қувгандай, қоқиниб-суриниб, ҳансирашиб кириб келганларидан кейин чорак соат ўтмасданоқ мудҳиш воқеанинг мудҳиш якуни Отақузига аён бўлди. Қудратхўжа қишлоқ касалхонасига келтирилган. Уни ўрмон хўжалигининг назоратчиси Прохор Поликарпов олиб келган. Бироқ Қудратхўжа касалхонага етмасданоқ йўлда жон берган.

— Прохор қани? Ўтирибдими?

— Йўқ, кетди, — деди бош врач.

— Қаёққа?

— Билмадим. Керак бўл қолсам... Нормурод Шомуродовнинг уйидан топасизлар, деди. У киши мактабда шекилли?

Отақузи жавоб бермади. Хаёлидан: «Шумхабарни огайнисига етказгани кетибди-да! — деган фикр утди. — Яна бир дастак топилда бу икки қоқбошга!»

— Нима қиламиз, раис ака? — деди бош врач. — Қонун бўйича дарҳол милицияга хабар беришимиз керак...

— А? — деди Отақузи ҳушини базўр йигиб. — Айтмоқчи у одам... Қудратхўжани айтаман, гирт маст эмиш-ку? Текшириб кўрдингизми?

— Йўқ...

— Текширинг! Яхшилаб текшириб, гирт мастлигини таъкидлаб қоғозларини тўтрилаб қўйинг.

— Маст бўлса, албатта...

— Айтяпман-ку, гирт маст экан деб! Булдими?

— Бўлди... аммо-лекин ҳалиги... милиция масаласини нима қиламиз? Э, мана, участкавой ҳам келдилар! Трубкани берайми, раис ака?

— Йўқ, йўқ! — деди Отақузи қандайдир ижирганиб. — Участкавойга ҳам айтиб қўйинг: куп ҳовлиқ-масин! Шов-шув кўтармай турсин! Сиз ҳам... гапни кўпайтирманг! Мен ўзим айтаман...

— Кечирасиз, тушунмай қолдим, раис ака, ўзингиз

хабар қиласизми туманга? — деди бош врач, бироқ Отақузи унинг гапини эшитмаган бўлиб, трубкани «шақ» этиб жойига қўйиб қўйди.

Жамол Бўрибоев ҳовлида қўлларини орқасига қилиб, қудуқ теварагида бетоқат айланиб юрар, Воҳид Миробидов эса туқима креслода, боя Отақузи кириб кетганда қандай бўлса шундай, бошини чангаллаб утирарди. Отақузи уйдан чиқиши билан Жамол Бўрибоев юришдан тўхтаб, Воҳид Миробидов эса эгилган бошини кўтариб, баб-баравар ўтирилиб қарашди, қарашди-ю, кўзларида изтироб аралаш аянчли бир умид порлади.

— Нима янгилик бор, раис? — Жамол Бўрибоев қалтироқ қўлларини челақка чўзди, бироқ сув ичишга ҳам мажоли етмай қудуққа суяниб қолди.

Отақузи унинг чеҳрасидаги бу аянчли ифодага, қандайдир бўшашиб, талмовсираб қолган хатти-ҳаракатларига зимдан разм соларкан, ўтмишдаги гаплар, бу одам туфайли тоғасига озор берганлари, сўнгги пайтлардаги кўнгилсизликлар, ҳаммаси бирдан ёдига тушди-ю:

— Янгилик шуки, — деди кутилмаган бир шафқатсизлик билан. — Кекса бир одамни қоқиб ўлдириб, ўрта йўлда ташлаб кетибсизлар!

Воҳид Миробидов гингшишга ўхшаш аянчли товуш чиқариб, яна бошини чангаллаб олди. Жамол Бўрибоев эса турган жойида чайқалиб кетиб, ишқомнинг устунини ушлаб қолди.

— О, ёшлар, ёшлар! — деди у инграб. — Айтдим-а, Қодиржонга!

— Қодиржон-ку ёш экан, сизлар қаёқда эдиларингиз бу фалокат юз берганда? Зотан, овга бало борми? Архар ов қиладиган пайтми ҳозир?..

— Ҳа, биздан ҳам ўтди! Ўтди! — ингради Жамол Бўрибоев. Хато ўтди биздан! Аммо-лекин... бир йўлини топасиз, раис! Бир йўлини топиб, тинчитасиз. Қўлингиздан келади бу иш! Бу гап терговга тушадиган бўлса... йўқ-йўқ, бир йўлини топасиз, ука!

Жамол Бўрибоев, икки қўли кўксига, ишқом тагидан чиқди. Унинг илгариги салобати, унча-мунча одамни шошириб қўядиган улугвор важоҳатидан асар ҳам қолмаган, худди бошига катта мусибат тушиб, қадди ей булган қариядай эгилиб, тимирскиланиб қолганди! Наҳот, Отақузи дўст тутинган, удабурон раҳбар деб бошига кўтариб юрган Жамол Бўрибоев шу одам бўлса? Наҳот, мудҳиш жиноятга йўл қўйиб, мардона туриб бериш ўрнига ўз жонини, сохта обрусини

сақлаб қолишга уринаётган бу худбин, қуёнюрак одамни деб у ўз жигари, энг яқин кишисини қон қилган бўлса? Рупарасида титраб-қақшаб утирган мана бу алломаи даврон-чи?

Отақузи яна бояғидай ижирганиб, орқага тисарилди:

— Ҳа, ҳамма балони сиз қиласиз-у, жавобини биз берамиз! — деди бўғилиб. — Эсингиздами, кўкламда, уғит билан запас қисмларни бераётганда... Худди ўз чўнтагингиздан чиқариб бераётгандай керилган эдингиз! Менинг олдимда ўз шахсий дўконингиздан бераётгандай бўлиб, орқаворотдан туман ҳисобига ёздириб қўйибсиз! Сизни деб кеча вилоят раҳбарияти қошида мулзам бўлдим, эрта-индин, туман фаоллари олдида типпа-тик туриб жавоб бераман сиз учун! Ҳали ўзим нима бўлишимни билмайман-у...

— Жон дўстим! — деди Жамол Бўрибоев Отақузининг қўлидан ушлашга уриниб. — Уёғи бир гап бўлар, жон дўстим! Буёғидан гапиринг! Бу иш милицияга тушса сизга яхши бўлмайди, бизга! Туманда, уртоқ Шукуровнинг олдида обрўйингиз бор...

Аброр Шукуровичнинг номини эшитиши билан Воҳид Миробидов сапчиб уридан турди.

— Ҳа, ҳа, — деди талмовсираб. — Мен ҳам гаплашаман Аброржон билан. Машина берсангиз ҳозир кетардим...

Отақузи унга жавоб бериб улгурмади. Шу пайт кимдир кўча томондаги эшикни шарақ-шуруқ қилиб очди-да, ошхонага кирди, уйда чироқлар ёниб, биров бўғилиб-бўғилиб йиғлади...

Отақузи бўғизга келган гапни ичига ютиб, уйга югурди. Бироқ даҳлизга кирганда ичкаридан Олия чиқди-да, йулини тўсди.

— Тагин нима гап? Ким бу йиғлаяпган?

— Қизингиз, Тоҳира... — Олия эшикка суяниб, кўзига ёш олди.

Усиз ҳам ҳовлидан тутаб кирган Отақузи тўсатдан ёниб кетди.

— Намунча мотам тутмаса қизинг? Отасига ўхшаган... ўша лўттибоздан бошқа йигит топиламай қолади-ми унга?

Олия эрининг қонталашган кўзидан кўзини узиб, ерга қаради.

— Сиз ҳеч нарсани билмайсиз, хужайин...

— Яна нима балони топдинг?

— Қизингиз... қизингиз...

— Гапир, ямланмай!

— Бўйида бор...

— Аблаҳ! — Отақузи пешонасини деворга тираб, тишини тишига босди. — Аблаҳ! Битта мана шу иши учуноқ қамоқда чиритиш керак у муттаҳамни! Тухта! Қани у... гулдай қизимни ҳаром қилган у малъун? — Отақузи кўзлари ўт ёниб, хотинига қаради. — Ўз қўлим билан бўғиб ўлдираман у нопокни!..

Отақузи гапини тугатмаган ҳам эдики, меҳмонхонанинг эшиги журъатсизгина очилиб... Тоҳира кўринди.

Ҳар доим елкасига тушиб турадиган гўзал, тимқора сочлари бетартиб тўзгиган, кўзлари йигидан шишиб кетган Тоҳира индамай келиб, дадасининг оёғига тиз чўқди-ю, ёш билан ювилган юзини унинг этигига босди.

— Дадажон! Дадажоним!

Кейин, булар иш бўлиб, бўёғи сингиб битгандан кейин, Отақузи тоғаси билан булган сўнгги гап, сўнгги учрашувни ўйларкан, унинг олдига қандай кириб борганини сира эслай олмайди. Уйдан қандай чиқди, йўлда кимларни учратди, тоғасининг олдига қай алфозда кириб борди — бунинг биттаси ҳам ёдида йўқ, фақат сочлари паришон қизининг, суюкли, эркатой қизининг ёш билан ювилган юзию унинг унсизгина юриб келиб, оёғига тиз чўққанини билади, холос.

Отақузи кириб борганда тоғаси, домла Шомуродов тирсақларини катта ёзув столига тираб, огир бошини чангаллаб ўтирар, Прохор Поликарпов, оёғида катта кирза этик, эгнида эски гимнастёрка, бошида бўёғи хираллашиб қолган қизғиш каска, тор хонани гир айланиб юрар, деразанинг олдиди деворга суяниб Ҳайдар турарди.

Отақузи кириши билан худди биров фармон бергандай, ҳамма баравар ўтирилиб қаради.

Нормурод Шомуродовнинг киртайган кўзларида ҳадиксираш аломати зоҳир бўлди, Прохор Поликарпов юришдан тўхтаб, кемтик қулогини ушлаб-ушлаб қўйди, Ҳайдарнинг юзида эса қўрқув аралаш таажжуб ифодаси акс этди.

Отақузи эшикда тўхтаб, қандайдир вишиллаб нафас олди.

Тоға! Мен сизнинг олдингизда гуноҳкорман...
Домла Шомуродовдан садо чиқмади. Ҳайдар ерга

қилди, Прохор эса негадир гимнастёркасининг этаги
ни узатиб, чарм камарини туғрилаб қўйди.

— Сизнинг олдингизда қаттиқ гуноҳқорман! —
деди Отақўзи ва ҳаяжонини босиш учун бир йўталиб
олди. — Аммо мен ҳозир сиздан узр сўрагани келга-
нинч йўқ! Узр сўрагани бошқа пайт келаман, келиб
ёғингизга йиқиламан!

Домла Шомуродов киртайган кўзларини яшириш-
га уриниб:

— Қўй шу гапингни, — деди секин.

— Ҳозир мен сизлардан... отам ўрнидаги икки
мўътабар қариядан маслаҳат сўраб келдим...
Маслаҳат сўраб ва битта нарсани илтимос қилиб кел-
дим...

Отақўзи яна кўкрагини тўлдириб тин олди-да, уйда-
гиларга бир-бир қараб чиқди, бироқ ҳеч кимдан
хайрихоҳлик тополмай, овози қалтираб, давом этди:

— Биладан, ёмон иш бўлган! Жуда ёмон, кечирил-
мас бир иш бўлган! Аммо... авваламбор, у банги...
Қудратхўжани айтаман, у пияниста ўзиям ўлгудек
маст экан!.. Маст бўлмаган, ичмаган куни йўқ эди бу
одамнинг! Ичиб олиб, ёт унсурларнинг гапини гапи-
риб, ёшларни йўлдан оздириб юривди у!

— Бўлди-бўлди! — деди тўсатдан Прохор. — У —
нопок! Пияниста! Қулоқ қилинган ёт унсур у! Шунинг
учун ёпиглиқ қозон ёпиглиқ қилиб қўя қолайлик! Туя
кўрдингми йўқ! Бия кўрдингми — йўқ! — Прохор
бошини галати ликиллаб, бир Нормурод Шомуро-
довга, бир Ҳайдарга қаради. Лекин улардан садо
чиқмади, тоға-жиянлар бошларини осилтириб, сукут
сақлашарди.

Отақўзи ранги ўчиб, рўпарасида хўроздай кеккай-
иб турган муштдеккина чолга еб қўйгудек ўқрайиб
қаради.

— Хуш? Ё унинг қулоқ қилингани ёлгонми?

— Қулоқ қилинган бўлса... Ҳукумат гуноҳидан
утган унинг! Сен билан мен эмас, ҳукумат кечирган
уни, Отақўзи!

— Бундан чиқди, шу битта... исқирт пиянистани
деб, сассиқ қўнғиздай ҳамма жойда сасиб, ёш авлод-
ни йўлдан уриб юрган бир игвогарни деб шунча одам,
олий маълумотли икки ёш жувонмарг бўп кетаверади-
ми?

— Ие? — деди Прохор, гўдакнинг кўзларидаи маъ-
сум кўзларини пирпиратиб. — Улган одамни пияниста
деб, қабиҳ бир жиноятни босди-босди қилиб

юбормоқчимисиз ҳали? Уёқда ошна-огайнилариңиз одам ўлдириб, қонунни оёқ ости қилиб, архар отиё юришсин-у, сиз бўлса буёқда...

— Битта архар одамдан азиз буптими?

— Ие? — деди Прохор яна. — Сизнинг қариндош-уруғлариңиз одаму бошқалар одам эмасми? Сиз учун қонун-қоида борми ўзи? Ё бу қонунлар бошқалар учун ёзилган-у, сиз истаган номаъқулчилигиңизни қилаверасизми? — чол маъсум кўзлари чақнаб, огайнисига қаради. Бироқ Нормуроод Шомуроодовдан эса садо чиқмади. У чакка томирлари бўртиб чиққан улкан бошини осилтириб, чурқ этмай ўтирар, фақат тиззаларидаги катта, қорамтир кафтлари япроқдай титрарди.

— Хўп! — деди Отақўзи. — Нима ҳам деймиз. Аммо-лекин...

— Дада! — деди Ҳайдар.

Домла, гўё Ҳайдарнинг шу бир огиз сўзини кутиб утиргандай, тиззалари қалтираб, огир кўзғалиб ўрнидан турди. Ялпоқ, суяқдор юзидан қони қочиб:

— О, жиян, жиян! — деди тили гўлдираб. — Булиб ўтган шунча ҳангомалар сен учун бир сабоқ булар, деб ўйловдим. Надоматлар бўлгайким, сабоқ бўлмабди! Сен ҳозир нималар деяпганиңни бир ўйлаб кўрдиңми? Сенда инсоф дегандан зигирдек қолганми ўзи?

Отақўзи тишини тишига босди. У тоғасининг тутқаноқ тутган одамдай қалтирай бошлаганини кўргани учун ҳам бўғзига келган ғазабни ичига ютиб, индамай чиқиб кетмоқчи бўлди, лекин шу пайт яна Тоҳира эсига тушди, унинг унсизгина юриб келиб, оёқлари остига тиз чўккани кўз олдига келди-ю:

— Инсоф! — деди фигони чиқиб. — Майли, тоға! Танаси бошқа дард билмас экан! Дунёда энг ноинсоф, энг номард одам мен эканман! Майли... Аммо... қадр билмас қариндошдан қадр билган ёт яхши деганлари ҳам рост экан!

Ҳайдар тўсатдан ранги оқариб, отасига қараб юрди.

— Бўлди, дада! Ҳаддиңиздан ошманг!

— Нарн тур, лапашанг!.. Раҳмат, тоғажон! Бургут қариса қарчигаё булар деб, қарчигаёдай қириб бўлдиңиз ҳаммани! Раҳмат! — Отақўзи ўглини силтаб ташлаб, эшикни бир тепиб очди-да, зимистон қоронгиликка шўнғиди. У Нормуроод отанинг турган жойида чайқалиб кетганини, сўнг кўкрагини гижимла-ганича диванга муккасидан тушганини кўрмади.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

1

Қудратхужани эртасигаёқ дафн этишмоқчи эди. Лекин тергов ташкилотларида қандайдир гап-сўз қузгалган чоги, унинг жасадини туманга экспертизага олиб кетишди, икки кун тутиб, учинчи кунигина дафн қилишга рухсат беришди.

Дафн маросимида қатнашиш Ҳайдарнинг хаёлида ҳам йўқ эди, тоғаси чақириб олиб, бориб келишини илтимос қилди.

— Марҳумга кек сақламайдилар, деган эскилар, бориб кел, болам, — деди домла. — Хасталик сабаб боролмайман, бўлмаса ўзим ҳам маросимга қатнашардим, уғлим.

Ҳайдар қабристондан кўнгли алақандай гаш бўлиб қайтди.

Қодиржоннинг устидан тергов бошланган, уни ҳар кун милицияга чақиринмоқда эди. Бутун дадасини ҳам туман раҳбариятигами, милициягами чақиринган эди, эрталаб кетганича ҳали қайтмади, хуллас, оила беҳаловат, Тоҳира тинмай йиглайди, ойиси ўзини қўярга жой тополмайди...

Ҳовлида ҳеч ким кўринмас, у худди кучиб кетган уйдай ҳувиллаб қолганди. Ҳайдар, ҳамон кўнгли нотинч, тўғри ариққа утиб, юз-қўллари ювди. Офтоб дарахтлар ортига энгашган бўлса ҳам, кун ҳали иссиқ, ҳаво дим эди.

Ҳайдар хиёл енгил тортиб ўрнидан тура бошлаган эди, тўсатдан нариги соҳилда ўсган ўсиқ қамишлар шитир-шитир қилиб, орасидан... Қодиржон чиқди. Кўйлаги ёқавайрон, кўзлари шишган, таралмаган қалин сочлари патак бўлиб кетган Қодиржон алақайси гаройиб фильмдаги ёввойи одамга ўхшарди.

— Мен Тоҳирани кутяпган эдим, келганинг яхши бўлди! — Қодиржон шундай деб «дик» этиб тол шоҳига осилди-да, ариқдан ҳатлаб ўтди. — Намунча бақраясан? Ё танимай қолдингми мени?

Ҳайдар зўрга ҳушини йигиб:

— Нима қилиб юрибсан бу ерда? — деб сўради.

— Айтдим-ку, Тоҳирани кутяпман деб!

Тоҳира чиқмайди! — деди Ҳайдар. — Уни тинч қўи!

— Ростдан-а? — ишшайди Қодиржон. — Хўп,

кўрамиз ҳали, келармикин, йўқмикин? Лекин гап унда эмас. Бундан чиқди, бошимга мусибат тушгунча мени яхши одам эдим. Куёвтура қилмоқчи эдиларинг! Энди, бошимга иш тушди дегунча ёмон одамга чиқиб, пуф сассиқ бўп қопмиз-да, а?

Ҳайдар унга жимгина тикилиб қолди.

— Менга қара, Қодиржон! Нима демоқчисан ўзи?

— Сенга айтадиган гапим йўқ. Мен дадамлар. Отақўзи акамлардан илтимос қилмоқчи эдим. У киши... агар истасалар, бу ишни босди-босди қилиб юбориш ҳеч гап эмас у кишига! — деди Қодиржон тўсатдан овози титраб.

Ҳайдар худди кўнгилни оздирувчи шилимшиқ бир нарсани кўргандай афти буришиб:

— Нима деб валдираяпсан ўзи? — деди. — Маст аҳволда машина ҳайдаб одам ўлдирасан-у, дадамлардан босди-босди қилиб юборишни сўрайсан? У кишини чоҳга итармоқчи бўляпганингни тушунасанми ўзи? Дадамлар бусиз ҳам бошлари гавгодан чиқмай қолдилар. Эрталаб у кишини ҳам туманга чақириб кетишган!

— Чақирришса нима бўпти? — деди Қодиржон. — Биламан, истасалар, бунақа ишлар ҳеч гап эмас у кишига!

— Бундан чиқди, Тоҳира эмас, ҳар ишга қодир қайната керак экан-да сенга!.. Тоҳирани яхши кўрганмисан ўзи?

— Яхши кўрганманми, йўқми, бари бир эмасми энди? — деди Қодиржон. Унинг мушукнинг кўзларидай ям-яшил кўзлари қисилиб, уроқдай бурни қаҳрли кутарилди. — Наҳот сенлар... дадамлар, ойимлар... Тоҳиранинг кўз ёшига раҳмларинг келмаса? Мен қамалиб кетсам аҳволи нима бўлади унинг? Ахир ҳалигидақа... бўп қолган-ку у? — Қодиржон қўл ишораси билан, ҳомиладор бўлиб қолган-ку, деган маънода ишора қилди. — Энди тушундиларми масалага?

— Энди бир қилмаган ишинг дўқ-пўписа қолдими, ифлос? — Ҳайдар муштини тутиб, Қодиржонга қараб юрди-да, ёқасидан ушлаб узига тортди. — Мен сенинг нокаслигингни илгари ҳам билардим. Лекин бунчалик паст кетади деб ўйламовдим! Энди билсам тубан бир махлуқ экансан, махлуқ!..

— Қўйиб юбор! — деди Қодиржон хириллаб. — У бир силтаниб, Ҳайдарнинг қўлидан чиқди-да сакраб ариқнинг нариги юзига ўтди. — Яхши, — деди у оғир ҳансираб. — Мен махлуқ эканман, энди билдим. Аммо

сиз ҳам билиб қўйинг, қадрдон куёвтура! Агар мен қамалиб кетадиган бўлсам... тушларида кўрадилар Латофатни, тушларида! Энди билдингизми, куёвтура?..

Ҳайдар унинг нафрат тўла ям-яшил кўзларидан кўзини узиб, тескари бурилиб кетди, кетаркан, куни кеча Латофат билан булган суҳбат ёдига тушди. Улар кечаси алламаҳалда яна домланинг олдидан қайтишаётган эди. Бу мудҳиш воқеадан эзилиб қолган Латофат боши ҳам, унсизгина бир-бир босиб борар, Ҳайдар эса унга тасалли берадиган гап тополмай қийналар эди.

Дарвозаларининг олдига борганда Латофат тўхтаб, қоронгида Ҳайдарга термулиб қаради.

— Биламан, — деди у, секин уф тортиб. — Акамни кўтқариб бўлмайди. Эркак киши, у-ку, бошига тушганини кўрар. Мен ойимлардан қўрқаман. Адойи тамом бўлдилар ойимлар.

— Кўп эзилаверма, азизим, — деди Ҳайдар, ҳамон нима дейишини билмай. — Қудратхужаям гирт маст экан. Буям инобатга олинар. Ойимлар бўлса... тўғри, у кишини эҳтиёт қилишимиз керак...

Латофат индамади, худди Ҳайдардан бирор нажот кутаётгандек, пинжига кириб олди. Ҳайдар уни елкасидан кучди, пешонасидан, кўзларидан ўпиб, сал тинчитган бўлди. Шундан кейин Латофат аста юриб ичкарига кириб кетди.

Ишком тагига борган Ҳайдар галати бир манзаранинг устидан чиқиб, беихтиёр тўхтади: ойиси айвонда Тоҳира билан олишмоқда, Тоҳира қаёққадир талпинар, ойиси эса уни ушлаб қолишга уринарди. Ўғлини кўрган Олия Тоҳирани қўйиб юбориб, куйиниб йиғлади:

— Ана, синглингга қара! Яна ўша... топган безориси билан кўришмоқчи эмиш! Безориси кутиб турган эмиш буни!

Тоҳира, йиғидан қизариб кетган кўзлари чақнаб, акасига қаради.

— Тегманлар менга! Гаплашадиган гапим бор у билан!

— Тоҳира! — деди Ҳайдар синглисининг йўлини гўсиб. — Мен биламан унинг нима демоқчи эканини! Дадамларни ишга солиб, қилмишини босди-босди қилдириб юборсам деяпти у! Шу мақсадда чақиряпти сени. Тушуняпсанми — дадамларни чоҳга итармоқчи у!

Тоҳира наматга тиз чўкиб, қўллари билан юзини тўсиб олди.

— Қизгинам! — деди Олия унинг ёнига ўтирмоқчи бўлиб, лекин Ҳайдар ойисига, «сиз боринг, ўзим гаплашман», деб имо қилди-да Тоҳиранинг ёнига тиз чўкди.

— Менга қара, Тоҳира, — деди у юраги алақандай зирқираб. — Гапимга ишон, синглим. У ўзидан бошқани уйламайдиган бир худбин экан. Агар у сени яхши кўрса, агар яхши одам бўлса шундай қилармиди?.. Қўй, бунчалик куйинишга арзимайди у! Ё гап-сўз бўлишдан кўрқяпсанми? Кўрқмай қўя қол...

Тоҳира ўтирган жойида тебраниб:

— Йўқ, — деди инграб. — Усиз туролмайман, усиз бу дунё қоронги менга, қоронги!

Ҳайдар аста ўрнидан турди, ҳозиргина юрагига қуйилиб келган акалик меҳри совуқ бир туйғу билан алмашилиб, тишини тишига босди.

— Мен сенга ҳайронман, ўзидан бошқани уйламайдиган бир худбин билан танишиб...

Тоҳира юзини қоплаган сочларини орқага силтаб ялт этиб қаради.

— Худбин бўлса худбиндир! Бироқ мен уни...

— Сен ҳам ўзингдан бошқани уйламайдиган бир... эркатой бўпсан! На ўз қадрингни биласан, на бошқаларни уйлайсан! — деди Ҳайдар куйиниб, дедию, ишқом тагида турган дадасини кўриб жим қолди. Қачон келгани номаълум, дадаси айвонда бўлаётган гапларга жимгина қулоқ солиб турарди.

— Дадажон! — Тоҳира ўрнидан сакраб туриб, унга қараб чопди.

— Йиглама, қизим, йиглама! — Отақўзи шундай деб, қизининг елкасини силади-да, ерни гарч-гурч босиб меҳмонхонага ўтди.

— Юр, гап бор, ўглим!..

Меҳмонхонага киргач, у тўғри бориб қаршидаги деразани ланг очди, сўнг қўлларини кўксига қовуштирганича, боққа, бог ортидаги қонли шафаққа узоқ тикилиб қолди. Деразадан қуйилган қизгиш шуъладан унинг мис баркашдай қорамтир юзидаги ажинлар аниқ кўриниб турар, гам чўккан кўзлари қисилган, узиям қандайдир жуда ҳоргин кўринарди.

Ҳайдар юраги қаттиқ увишиб:

— Нега чақиринибди, дада? — деб сўради. — Тинчлик эканми?

— Ҳа, тинчлик, — деди Отақўзи кўкрагини аста

силаб. — Қизимнинг бошида катта мусибат. Уйим беҳаловат. Мен бўлсам, қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Ҷорак аср умрим шу қишлоқ, шу колхозга кетса-ю, бугун, қизимнинг бошига мусибат тушганда қўлимдан бир иш келмаса...

Ҳайдар дадасига ажабланиб қаради.

— Қуйинг, Тоҳиранинг ташвишини қилаверманг, — деди у секин, худди дадасининг кўнглига озор бериб қуйишдан қўрққандек.

— Шунақами? — деди Отақўзи ҳамон нигоҳини боғдан узмай.

— Тўтрисини айтсам, жуда эркалатиб юборибмиз уни!

— Шунақа де! — такрорлади Отақўзи. У ялт этиб ўглига қаради-ю, хўмрайганича узоқ тикилиб қолди. — Сен худди... ўртоқ Шукуровга ўхшаб гапирадиган бўпсан! — деди у заҳархандалик билан. — Бу гапларни кимдан ўргандинг? Севикли тоғамларданми? У кишига жа ихлосманд бўп қолдинг дейман, а?

Ҳайдар ерга қаради, у дадасининг қаттиқ изтироб ичида қовурилаётганини кўриб тургани учун индамай қўя қолгиси келди-ю, яна ўзини туюлмади.

— Дада, — деди у самимий гапиришга тиришиб. — Тагин ўзингиз биласиз, лекин тоғамлардан кечирим сурасангиз ёмон бўлмасди. Нима бўлгандаям у киши сиз билан менга ёмонликни раво кўрмайдилар-ку...

— Шунақами? Кечирим сўрайми? — деди Отақўзи. — Яхши, эрта-индин ишдан олишади. Ундан қаттиқроқ жазо беришсаям ажаб эмас. Ана ундан кейин тоғамлардан кечирим сўрайман...

Отақўзи ўзини диванга ташлаб, бошини чангаллаб олди. Унинг хаёлида Шукуров билан бўлган узоқ ва оғир суҳбат қайта жонланган эди.

2

«О, Отақўзи ака, Отақўзи ака! Мен, каромат қилиш қобилиятим бор, деб даъво қилмоқчи эмасман, бироқ мана шундай бўлишдан қўрқувдим... Сиз, нега бу одам менга елимдай ёпишиб, олди, нега мени тергани тергаган, деб ранжир эдингиз. Мен бўлсам мана шундай... охири вой бўлишдан қўрқардим... Биламан, булар иш бўлиб, кўза синиб битгандан кейин, «мен шундай бўлишини билар эдим», деб ўзимни гуё валий қилиб кўрсатишим адолатдан эмас, бироқ қўлингизни кўксингизга қўйиб айтинг-чи, Отақўзи ака, сиз ҳам

менинг гапларимни тўғри тушуниб, тўғри йулга тушишни истамадингиз-ку!..

Эсингиздами, шу йил баҳорда Тошкентга тушганимизда, тоғангиз домла Шомуродовнинг уйида мана шунингиз, Жамол Бўрибоев тўғрисида қабих бир воқеани гапириб бергандингиз. Мени кечирасиз, Отақўзи ака, лекин мен ушандаёқ бу одамнинг нопок кирдикорларини билар экан, нима қилади унга яқинлашиб, ахир ёмонга ёндашган йиқилмай қолмас, деган гап бор-ку, деб ўйлаган эдим... Нима қилардингиз шу одамга яқинлашиб? Ўғит учун пора бериб?»

«Пора эмас, мева-чева, совга салом дегандек, арзимаган бир подарка, Аброр Шукурович...»

«Текин бергандаям нима қилардингиз ўз дўстларингизнинг чўнтагига қўл солиб?»

«Э, у нокаснинг ваъдаси бошқа эди, уртоқ Шукуров! Бу ўғитларни туман ҳисобига беришини билганимда...»

«Билмас эмишсиз? Осмондан олиб берадиган ўғит заводи йўқ-ку унинг? Бари бир кимнингдир насибасидан узиб берарди-ку сизга?»

«Тўғри, яхши қилмадим. Буни бўйнимга оламан. Аммо-лекин... мен буни ўзим учун қилганим йўқ-ку, уртоқ Шукуров?»

«Ўзингиз учунми, йўқми, лекин ҳамма сизга ўхшаб, кўкарсам ёлғиз мен кўкарай, бўлсам бир ўзим бўлай, деб турса... аҳволимиз нима бўлади?»

«Раҳмат, уртоқ Шукуров! Сиз бугун жа... тўғри гапларни гапиряпсиз! Бу гапларингизни эшитиб қойил қоляпман — умрингизда бирор-бир нотўғри иш қилмаган одамга ўхшайсиз! Аммо сизга битта саволим бор, уртоқ Шукуров: сиз менга ўхшаган раисларнинг ишига нимага қараб баҳо берасиз?»

«Ҳосилга қараб! Планга қараб! Шундай демоқчимисиз?»

«Балли! Сиздан ҳам адолатли гап чиқар экан-ку, уртоқ Шукуров! Аммо ҳаёт-мамотимиз шунга боғлиқ бўлган бўлса... нечук осиласиз? Нечук бошимга маломат тошини ёғдирасиз?»

«Маломат тоши эмас, ҳақ гап бу! Тўғри, биз сизга планга қараб баҳо берамиз! Чунки... «Пахта бизнинг фахримиз», деган гап шунчаки шиор эмас! Еб ўтирган нонимиз, дастурхонимиз шу нарсага боғлиқ! Бироқ ким сизга фақат планни ўйла деди?»

«Деганлар бўлмаганми? Тилимни қичитиб, ярамга туз сепиб нима қиласиз, уртоқ Шукуров? Калламни

шартта узиб ташласангиз ҳам айтаман — шу бугун ҳам бор унақа одамлар!»

«Бор бўлса даври ўтяпти уларнинг! Баландпарвоз гапларим учун кечирасиз, лекин бу улуг бойликни яратаётган одамларнинг турмуши, меҳнати, маданиятини кўпроқ ўйлайдиган пайт келмадимикин, Отақузи ака?!.»

«Бундан чиқди, биз ўйламамиз-да буни! Камина эмас, бошқа одам кўтарибди-да бу колхозни! Бошқа одам қурибди-да бу қишлоқни!»

«Йўқ, сиз қургансиз! Сиз кўтаргансиз бу колхозни. Бироқ...»

«Бироқ ҳовлиқиб кетганмиз, ҳовлиқиб кетиб, босар-тусаримизни билмай қолганмиз! Шундайми?»

«Киноя қилмай қўя қолинг! Ҳовлиқиб кетмаган бўлсангиз шундай қилармидингиз? Аввалги хатоларингизни айтмай қўя қолай, бу машина фожиасидан кейин қилган ишларингизни бир ўйлаб кўринг, ахир! Касалхона врачларига ўлим тўғрисида нотўғри акт туздирасиз, участкавойнинг актларини йиртиб ташлайсиз, кекса фахрий Прохор Поликарповга, бўлиб ўтган гапларни яширасан, деб дўқ урасиз! Қонунни оёқ ости қиласиз-у, тагин пичинг қиласиз!.. Бу гаплардан кейин инсоф билан айтинг-чи, қани: мен нима қилай энди?»

«Нима қиламан десангиз ўзингиз биласиз! Тақдиримиз қўлингизда! Бизни ўйламасангиз, қайнатангизни ўйланг!»

«Қайнатам билан гаплашиб бўлдим!»

«Шунақами?.. Аммо билиб қўйинг, ўртоқ Шукуров, таёқ тўғри — мен тўғри қабилида иш тутиб, қаттиқ кетяпсиз! Панд еб қолманг тагин! Буни ҳаёт дейдилар, ука! Ҳалиям булса бир ўйлаб кўринг! Бундан мушкул ишларниям ҳидини чиқармай, ёпиглиқ қозон ёпиглиқ қилиб юборганлар бор...»

«Бор бўлса бордир, лекин мен бу ишни қилолмайман!»

«Ҳа, сиз қилолмайсиз! Мансаб ширин сиз учун!..»

«Мансаб! Кампирнинг дарди гўзада! Майли, нима ҳам дейман? Аммо болалигингиз уруш йилларида ўтган экан, бир воқеани айтиб берай: урушнинг сўнгги йиллари. Отам фронтда вафот этган, ойим ёш эди, бошқа эр қилиб кетган... Мен кўзи ожиз қари бувимнинг қўлида қолганман. Қаҳатчилик замонлар. Яланг оёқ, яланг бош дегандай, ўзимга ўхшаган етим-

чалар билан ёзда даштга чиқиб, машоқ тераман. Ушанда колхозда зўр қорабайирга миниб юрадиган шопмўйлов бир барзанги бўларди. Тунов куни Али мўйловингизни кўрганда ўша одам эсимга тушди. Урушдан қочиб, чўлда қоровул бўлиб юрадиган бўлаб, аблаҳ ҳар куни кечқурун от ўйнатиб бостириб келарди. Биз уни кўрганда яланг оёқ тикан босиб, тирқираб қочардик. Лекин отдан қочиб бўладими? Барзанги қувиб етиб, биз етимчаларни чирқиратиб қўлларимиздаги машоқларимизни тортиб оларди. Бу машоқларни хирмонга ҳам топширмас эди у палил! Тўрваларни йигиб олиб, ўз одамларига улашиб берарди, берарди-ю, кечалари — у бизга қўшни эди — ўзига ўхшаган дордан қочган қузгунлар билан тонг-отар зиёфатлар қурарди. Шунда биз, яланг оёқ, яланг бош, оч-ялангоч етимчалар барзангининг маст-аласт қушиқларини эшитиб ётиб, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, адолат тўғрисида ўйлардик! Акаларимиз, тоғаларимиз урушдан қайтиб келишса-ю, бизни оч қолдириб, ўзлари айш қилаётган бу аблаҳлардан ўч олишса эди, деб орзу қилардик... Ҳа, адолат тўғриси — бу улуг тўйгу, Отақўзи ака! Агар мен энди, бу хунук воқеалардан кейин, худди ҳеч нима бўлмагандек ҳамма нарсага кўз юмиб кўя қолсам... одамлар нима дейди?»

«Одамларнинг гапидан қўрқсангиз нима қиласиз менинг бошимни оғритиб? Ишдан олинг? Қаматинг! Бадарга қилинг! Тамом-вассалом!»

«Яна ранжияпсиз! Бу гапларни ўйлаб кўриш ўрнига нуқул ранжийсиз. Бир гап бўлса дарров ўртоқ Холмуродовга қараб югурасиз! Мени кечирасиз, Отақўзи ака, лекин сизнинг шу аҳволга тушишингизга ўша огайнингиз ҳам айбдор! Яширмайман, мен бу гапни у кишига ҳам айтдим! Қиргоқни асов дарё, одамни ортиқча мақтов бузади, дейдилар, ортиқча мақтовларингиз йўлдан уряпти Отақўзи акани, дедим!»

«Яхши айтибсиз, раҳмат сизга!»

«Агар мени ўзингизга душман, у кишини дўст деб ўйласангиз, хурсанд бўлишингиз мумкин: ҳалиям ёнингизни оляптилар у киши! Отақўзи акани ишдан олганда ўрнига кимни қўясиз деяптилар!»

«Сиз бўлса... бизда алмаштириб бўлмайдиган раҳбар йўқ, деб жавоб бердингиз!»

«Йўқ, бу сафар янглишдингиз! Сизни ишда қолдиришни иложи йўқ, буни биламан, бироқ ўрнингизга ким бўлади? Буни ҳалиям билмайман. Котибангиз Хо-

лидахонми? Лекин у ҳақиқий котиба эмас, сизнинг шадирмангизга уйнаб юрган бир қўғирчоқ-ку!..»

«Бошқалар-чи? Бошқаларда...»

«Бошқаларни қўйиб тулинг! Ўзингизни ўйланг аввал!»

«Олинг! Пайти кепти опқолинг, ўртоқ Шукуров! Доим шундай бўлган ўзи: бир одам қоқилиб йиқилса, бас, устига чиқиб тепмаган одам бўлмаган!»

«Сиз ҳам тая беринг-да, ахир! Мард енгилса майдонда қолади, деган гап бор... Мард бўлинг, Отақўзи ака! Хабарингиз бор, эртага фаоллар йиғилиши... Балки сиз ҳам шу топда менга ўхшаб, шифтга тикилиб, ўзингиз билан ўзингиз олишаётгандирсиз? Мен бир инсон сифатида сизнинг дардларингизга тушунаман, бироқ алдашни истамайман: ишда қолишингизга умид йўқ...»

«Наҳот чораси бўлмаса? Мен қайсарлик қилиб ҳозир сизга бетгачопарлик қиялман, тўғри, аммо-лекин шу кунларда кўп уйладим. Агар ўрнимда қолдирсангиз... Ҳамма гуноҳларимни иш билан ювардим, иш билан оқлардим ўзимни!»

«Йўқ, Отақўзи ака, иложи йўқ бунинг! Қилган хатоларингиз шуни тақозо этса не чора? Фақат битта укалик маслаҳатим бор: мард бўлинг, Отақўзи ака! Эригитнинг бошига нелар келиб, нелар кетмас! Мард бўлинг...»

Аброр Шукурович Маҳбубанинг овозини эшитгандай бўлиб, кўзини очди-ю, анчагача ҳушини йиғолмади. У миясини говлатиб юборган бу галати баҳсмунозара тушида бўлдими, ўнгидами — бунини хийлагача ўзиям билолмади. Ҳар қалай, Маҳбубанинг овозини эшитиб, кўзини очганида у кечаси диванда қандай ўтирган бўлса, шундай ўтирар, ҳатто кийимларини ҳам ечмаган эди.

Тонг отган, уй ёп-ёруғ афтидан, қайнотаси билан қайнонаси жўнашга шайланаётган бўлса керак, ҳовлидан гангир-гунгур овозлар эшитилар, бироқ Маҳбубанинг ўзи кўринмас эди.

Шукуров кўзини очиши билан кечаси бўлиб ўтган ёқимсиз тўқнашув эсига тушиб, кўнгли яна гаш бўлди. Одатда бундай тўқнашув пайтларида Шукуров кўп қизишмас, жунбишга келган туйғуларини жиловлай олар, баъзан ҳатто гапни ҳазилга буришга ҳам қурби етар эди. Бироқ бу кеча... бу кеча яна ўша, тоғда рўй берган ов можаросини тинчитиб юбориш тўғрисидаги илтимослар қўзғалиб, бу илтимосларга Маҳбуба ҳам

қўшилганда бирдан портлаб кетди-ю, яхши-ёмон анча гапларни гапириб юборди. Яхшиям бу «суҳбат»да қай-нотаси иштирок этмади. У хотини билан қизини ишга солиб қўйиб, ўзи четда юрди. Қилгиликни эса Назокатбиби қилди.

Назокатбиби олдин... бу дунёда ҳеч қачон яхшилиқ-ка яхшилиқ қайтмаганидан нолиди, кейин... гулдай қизимизни қўйнингизга солганимизда кўрган меҳроқибатимиз шу бўлдимиз, деб уввос тортиб йиглади. Унга Маҳбуба қўшилиб, бўлди йиги, бўлди тўполон! Охирида Маҳбубанинг йигиси «кетаман»га айланиб, қўшни хоналар тарақа-туруқ бўлиб, тўс-тўполон тўн ярмигача давом этди... Наҳот Маҳбубанинг кетаман дегани рост булса? У кетиб қолса... болалар нима бўлади?

Эшик секин очилиб, Маҳбуба кирди. Сал қизарган кўзларининг четига кўкимтир бўёқ сурган, ўзига жуда ярашадиган парча гулли янги кўйлагини кийган.

— Дадамлар йўлга чиқяптилар. Хайрлашасизми ё...

— Сиз-чи? — Шукуров бу гапни бекор айтганини айтиб бўлганидан кейин тушунди-ю, тилини гишлади.

— Мен... — Маҳбуба лаблари пирпираб, кўзига ёш олди. — Агар кет десангиз, иложим қанча, кетавераман...

— Маҳбуб! — деди Аброр Шукурович. — Менга қаранг, Маҳбуб...

— Дадамлар сиз билан бир огиз гаплашмоқчи эканлар, қабул қиладиларми ё... — Маҳбуба киприклариди милтираб турган кўз ёшларини кўрсаткич бармоғи билан артиб ташлади-да, эрининг жавобини кутмасдан уйдан чиқди, чиқиши билан эшиқда Воҳид Миробидов кўринди.

— Мумкинми, ўғлим? — У худди гуноҳ қилиб қўйган ёш боладай журъатсизгина кириб келди-да секин уф тортиб, пойгақда тўхтади.

— Яхши ётиб турдингизми, болам?

— Раҳмат...

Воҳид Миробидовнинг одатда ҳар бир толасига жило бериб тараладиган сийрак сочлари шоирона гўзгиган, соқоли қиртишланмаган, ўзиям эшиқда гарибу гураболарча бош эгиб турарди. Шукуров беихтиёр юраги ачишиб:

— Утиринг, дада, — деди мулоим гапиришга тиришиб.

— Ташаккур сизга. Биз энди кетяпмиз... Каминани

хадеб бир гапни гапиравериб жонимга тегди демай-из. Қариган чоғимда менгаям қийин. Тушунмоғингиз керак, болам...

— Биламан, дада...

— Билсангиз... бу милициянгизни айтаман, бизни тинч қўйишармикин ё... қариган чоғимда яна овора қилишармикин? — Воҳид Миробидов куёвига ўгринча кўз ташлади-ю, дарҳол кўзини олиб қочди.

Шукуров индамай, очиқ деразадан ташқарига қаради.

«Ё тавба! Яна ўша гап! Эски белбоғ, эски тўн! Ажабо, бу ўй, унинг қўлидан ҳамма нарса келади, истаса ҳар қанақа қонунни оёқ ости қилиб, ҳар қанақа жиноятни ҳам босди-босди қилиб юбора олади. деган бу чиркин фикр бу одамларнинг онгида қачон тугилиб, қачон қон-қонига сингиб кетдйкин? Давлат милицияси эмас, унинг, Аброр Шукуровичнинг милицияси эмиш! Ёши олтмишдан ошган кап-катта бир олимнинг гапи шу бўлса!.. Олим эмиш! Олим бўлса, ҳозир шу гапни гапирармиди? — Шукуровнинг эсига яна лоп этиб Тошкентда, домла Шомуродовнинг ўйида бўлиб ўтган гаплар тушди, тушди-ю, кўнглида жўш урган тугён афсус-надоматга ўхшаш бир туйғу билан алмашинди. — Қани энди бу одам ҳам домла Шомуродовдай мард, танти, диёнатли бир инсон, пок бир олим бўлса! Аброр Шукурович ундан фахрланиб, бошига кўтариб юрмасмиди? Бу одам эса... олтмишдан ошганда орттирган имону эътиқоди бу бўлса? Нафақат турмуш, илм-фанда ҳам қингир йўллардан бориб, иззат-икромга эришиш мумкин деб уйласа? Палапартиш ёзилган юзаки бир асарини ўзи кўтар-кўтар қилиб, ўзига-ўзи мукофот уюштириб юрса? Уз ёшига, олим деган шарафли номга номуносиб ишлар қилиб юрса? Қачон ақл киради, қачон инсофга келади бу одам?»

Шукуров хаёлида қуюндай чарх урган бу аламли ўйларни аранг жиловлаб, қайнотасига қаради.

Воҳид Миробидов, икки қўли кўксига, ҳамон кўзлари жавдираб, термилиб турарди. Афтидан, пойгақда гарибларча мунғайиб турган бу одамга ҳозир гап ўқтириш қийин эди. Шукуров буни бир қарашдаёқ тушунди, бироқ хаёлидаги аламли ўйлар яна хурж қилиб келди-ю:

— Мен сизга ҳайронман, дада, — деб юборди.

— Сабаб?

— Сабаби... сиз тушунган, катта одам бўлсангиз-у,

ҳар қанақа қонунни оёқ ости қилиш мумкин, деб ўйласангиз?..

Воҳид Миробидов куёвининг гапидан дармони қуригандай эшиқдан кирган жойдаги креслога чўқди, чўқаркан:

— Майли, болам, — деди ёлворган товушда. — Масаланинг фалсафий томонига ўтмай қўя қолайлик!..

— Мен ҳам сизга фалсафа сотмоқчи эмасман Бироқ ҳайронман: бу эътиқод, бу фикр қачон тугилди сизда? — Шукуров тўсатдан қони қайнаб кетганини ўзиям сезмай қолди. — Ё Мирзачўлни узлаштиришга қарши мақолалар ёзиб юрганингизда бошланганмиди бу гаплар?

Воҳид Миробидовнинг кузлари ола-кула бўлиб кетди:

— А? Лаббай? Қайси мақолани айтяпсиз?

— Қайси буларди? Ўша, утгизинчи йилларнинг ўртасида домла Шомуродовга қарши ёзган мақолаларингизни айтяпман!..

— Домла Шомуродов! — Воҳид Миробидов инграб юборди. — Нормурод Шомуродов! Ё раб! Сиз менинг ўғлим, ичи қора бир одамнинг бўҳтонларига ишониб... Майли, нима ҳам дейман, зорим бор, зўрим йўқ, болам...

Воҳид Миробидов кўзига ёш олди. Бу ёш томчилари Аброр Шукуровичнинг бўғзига келган қаҳрли гапларини ичига ютишга мажбур этди.

— Қўйинг, дада! — деди у ўзини босишга уришиб. — Лоақал энди, ёшингиз бир жойга борганда бу гапларни гапирманг! Тўғрилиқни, инсофу адолатни ўйлайдиган пайтингиз келди-ку, ахир!..

— Хўп, болам, хўп! Бизга рухсат бўлмаса... — Воҳид Миробидов, гўё куёвининг бундан ҳам ёмонроқ гапларни айтиб юборишидан қўрққандай шоша-пиша орқага тисарилди. — Омон булинг, болам, омон бўлинг ишқилиб...

Шукуров ҳолсизланиб ўзини креслога ташлади. Зум ўтмай ташқаридан Маҳбубанинг: «Дадажон!» — деган зорли хитоби эшитилди.

— Йиглама, қизим, йиглама! — дерди Воҳид Миробидов, ўзиям йигламсираб. — Йўқ, йўқ, бу гапингни қўй, қизим. Ҳеч қаёққа кетмайсан. Фарзандларингни уила. Бундай пайтда сабот қилмоқ даркор, қизим, сабот...

Шукуровнинг хаёлидан: «Тўғри бўламан деб, мен ҳам қуюшқондан чиқиб кетдим шекилли? — деган

фикр утди, бироқ шу заҳотиёқ бу фикрдан қайтди. — Ҳар ким экканини ўрар, деган гап бор-ку? — деди ичида. — Бу одам ҳам экканини ўрсин-да эндилик-да!» — у хўрсиниб ўрнидан турди, истасин-истамасин, меҳмонларни кузатиб қўйиши ҳам фарз, ҳам қарз эди.

3

Домла Шомуродов уйқу аралаш тубсиз бир жарликка қулаб тушаётгандай бўлди-ю, чўчиб кўзини очди. Уй гира-шира, столдаги кўк абажурли чироқ шуъласида Латофат иягини қўлларига қўйиб, китоб ўқиб утирарди. У домланинг безовталанганини сезиб, китобдан бошини кўтарди.

— Тузукмисиз, бобожон?

— Шукр, — деди домла эшитилар-эшитилмас бир товушда. — Ҳайдар қани?

— Ҳайдар акамлар... шаҳарга чақиришган экан, ҳали-замон кеп қоладилар...

«Бу қизалоқ нима қилиб ўтирибди бу ерда? — деди домла ичида. — Нега ҳар куни келади? Ҳар куни тун ярмигача утиради... Ҳайдар тайинлаган-ку! Тентак! Улим билан талашиб ётган бир чолнинг ёнига шу қизалоқни қўйиб кетасанми, эсипаст? Улиб қолсам эсхонаси чиқиб кетмайдими бу қизалоқнинг?»

У бир ҳафтадан бери қимир этмай диванда чалқанча ётар, оппоқ ёстикда унинг туксиз улкан боши артилган мис кўзадай ялтирар, ўзиям кўзлари ичига ботиб, қоқсуяк бўлиб қолган, фақат катта бурни ялпоқ юзида худди саҳродаги ўтовдай қўнқайиб турарди...

— Чой-пой берайми, бобожон?

— Йўқ...

— Герценни ўқиб берасан дегандингиз...

— Ҳа, ҳа, — деди домла. — Ўқиб берасан. Кейинроқ ўқиб берасан... — У гуё Латофатни ранжитиб қўйишдан қўрққандай, яна бир марта «кейинроқ» деб такрорлади-да, кўзини юмди.

Кейинги йилларда домланинг энг севимли ёзувчиси Толстой бўлиб қолган эди, айниқса, унинг «Иван Ильичнинг ўлими» деган асарини қайта-қайта мутолаа қилар, Иван Ильичнинг сўнги дақиқаларидаги изтироблари, ўлим олдидаги фалсафий фикрлари домлани ҳам ўйлашга ундар, ҳам кўнглига тасалли берарди. Бироқ тўшак ёзиб ётиб қолганидан бери

Улим ҳақидаги уйлардан қутулиш учун бирда Умар Хайём, бирда Навоий, бирда Герценга мурожаат қиладиган бўлди. У Герценнинг «Утмиш ва уйлар» деган китобини илгарилари ҳам қўлдан қўймас, ўқиб тўймас эди. Ҳозир эса, энг оғир кунлар, ҳатто энг мусибатли дамлар тўғрисида ҳам алақандай илиқ нур билан, бирда шафқатсиз қаҳр, бирда маънос табассум билан ҳикоя қилувчи бу ажойиб китоб домла учун доно бир ҳамсуҳбат вазифасини ўтиб, тизгинсиз гам-андуҳларни хаёлидан кўтаргандай бўларди... Лекин бугун...

У бугун ўзини сал бардам сезганди, бироқ кампир...

Домла кўзини юмиши билан нигоҳи олдида яна ўша зимистон жарлик намоян бўлди. У ҳозиргина хаёлида жар тубида бир нималарни териб, тимирскиланиб юрган аяни кўрган, ая сурма тортилган маънос кўзларини жавдиратиб, «буёққа тушинг», деб имлаган, домла, аксинча, унинг қўлидан ушлаб, юқорига тортиб олмақчи бўлган, бироқ ая билан бирга ўпқонга қулаб тушаётган бир пайтда ҳушёр тортганди... Мана, оёқ-қўллари ҳам музлаб қолибди. Бу муз бамисоли бир жонли махлуқдай аста-секин гимирлаб кўкраги томон кўтарилиб борарди. Домланинг назарида, унинг бадани аста сўнаётган чўгга ўхшар, врачлар бу чўт батамом сўниб қолмасин деб уколлар қилиб, зўр бериб «пуфлашар», бироқ бу «пуфлаш»лар ёрдам бермас, назарида, танаси тобора совиб борар, фақат битгаю битга жойим — миясининг бир чети кул орасидаги учқундай яллигланиб, ялтиллаб турарди. Лекин бу учқунни сўндирмай турган нарса врачларнинг уколлари эмас, вужудини зирқиратувчи армонли ўйлар эди. Бу ўйларнинг аксарияти эса яна ўз жигари, ёлғиз жияни Отақузига бориб тақаларди...

Йўқ, у жиянига нисбатан виждони қийналадиган бирон ёмонлик қилгани йўқ, нима деса ҳам, нима қилса ҳам, яхши бўлсин деб қилди, лекин Отақузининг қисмати, оиласининг бошига тушган мусибат домланинг юрагини мисоли бир қурт бўлиб кемирар, руҳига бир зум ором бермас эди.

«Наҳот тоға-жиянлар бир марта, лоақал бир мартагина кўнгилларидаги бор гапларини, гина-кудуратларини тўкиб, чин юракдан дардлашишга муяссар булмасалар? Наҳот у энг эзгу ниятларини ўзи жиянига айтолмай ўлиб кетса? Наҳотки, кўнглидаги меҳр-

муҳаббатини изҳор этолмай, барча дарду аламларини ўзи билан бирга совуқ гўрга олиб кетса?»

Домла Шомуродовнинг назарида бир ҳафтадан бери юрагини чангалаб турган совуқ панжа ўтқир тирноқларини яна бир ботириб олгандай бўлди-ю, оғриқ босилгунча тишини тишига босиб ётди, сўнг:

— Қизим, — деб Латофатни чақирди. — Стол тортмасидан қогоз-қалам олиб, яқинроқ келиб ўтир, болам, гашим бор...

Латофат абажурни диванга яқинроқ сурди, столдан қогоз-қалам олиб, домлага яқинроқ ўтирди. Унинг безовталаниб, кўзлари мўлтираб қолганини кўрган ота кўнгли эриб:

— Қўрқма, болам, — деди. — Бир-иккита гапим бор, шуларни айтаман, сен ёзиб оласан. Ёз!

Домла шундай деди-ю, кўзини юмиб, яна узоқ сукутга толди. Қизиқ, у хаёлан Отақўзи билан бир ҳафтадан бери гаплашар, унга айтадиган дарду ҳасратини айтиб ҳам бўлган эди. Мана, ҳозир ҳам айтадиган гаплари тилининг учида турганди, бироқ Латофатга «ёз» дейиши билан ҳамма сўзлари ёдидан кўтарилиб, гўнг бўлди-қоди, тўғрироғи, сўзлар-ку бор, лекин бу сўзлар кўндан бери ўйлаб юрган фикрларини, кўнглидаги армонларининг ўндан бирини ҳам ифода этолмас эди.

Латофат унинг жимиб қолганидан хавотирланиб:

— Бобожон! — деди секин — Дорингизни берайми?

— Йўқ, — ота кўзини очиб Латофатга қаради, худди тўсатдан эсига бир нарса тушгандай бетоқат бўлиб: — Ёз! — деди. — Ўғлим Абборжонга! Йўқ, шошма, бундай дегин.

Нормурод Шомуродов бир зум жим қолиб, нафасини ростлаб олди-да, бир нуқтага тикилганча, секин давом этди:

— Туман раҳбари уртоқ Шукуровга.

Ҳурматли уртоқ Шукуров!

Хабарингиз бор, камина куп йиллар илмий иш билан шугулланган бир олим сифатида илм-фан, фалсафа ва айниқса, адабиёт ва санъатга оид кичикроқ кутубхона йигишга муяссар бўлганман. Салкам ўн минг жилддан иборат бу кутубхонамни «Порлоқ йўл» колхозига қарашли ўрта мактабга инъом этганимдан бохабарсиз. Бу мактубни йўллашдан биринчи тилагим шуким, умрим давомида йиққан бу кутубхонам дуч келган одамга эмас, китобнинг қадрини биладиган,

фан ва адабиётга ташна бир кишига топширилсаким токи бу нодир асарлардан ўсиб келаётган ёш авлод баҳраманд бўлса... Иккинчи тилагим шуким...

Домла яна сўзида тухтаб, бир хўрсиниб олди-ю, овози хийл ўзгариб давом этди:

— Маълумки, шу кеча-кундузда менинг жияним «Порлоқ йул» колхозининг раиси Отақузи Умаров... йул қўйган хатолар устида тафтиҳ бўляпти. Кекса бир меҳнат фахрийси сифатида мен бу хатоларга принципиал муносабатда бўлганимдан хабарингиз бор. Ҳалиям шу принципта турганим ҳолда хўжалик раҳбари Отақузи Умаровнинг ўз қишлоғи учун, ўз колхози учун қилган хизматларини бир эслатиб қўйишни лозим кўрдим. Унинг ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган шу кунларда, турмушда баъзан бўлиб турадигандек, бугунги хаёллари учун ўтмишда қилган ҳамма хизматларидан кўз юмиш холи юз бермаса деб кўрқаман. Халқимизда, от суринмай йул топмас, деган гап бор. Шу доно фикрга амал қилиб уни суринган пайтида суяб юборсангиз, яъни, ҳар жиҳатдан ҳаққоний баҳо берсангиз, аслини олганда кўнглида кири йўқ бу пок ва истеъдодли одам ҳали кўп фойда келтирармикан, деб уйлайман. Турмуш тақозоси шундай бўлдики, биз тоға-жиянлар бафуржа ўтириб дардлаша олмадик. Кўпни кўрган одам, жияним баланд келганда мен паст бўлиб, унинг кўнглидаги дардларига қулоқ солмогим лозим эди. Букрини гўр тузатар, деганларидек, табиатан терс одам, камини шу ишни қилолмай, ёлғиз жиянимни қон қилиб, ўзим ҳам огир аҳволда тушақда ётибман... Агар жиянимнинг бошига огир мусибат тушган шу кунларда... мен қоқбош қиладиган ишни... («қоқбош» деган сўзни ўчириб ташла!) Мен қиладиган ишни сиз қилиб, унинг дардларига қулоқ солсангиз... ўлсам гўримда тинч ётардим, ўғлим...

Мен ҳозир сабабини айтиб беролмайман, лекин биринчи марта сизни кўрганимда худди ўғлим Жабборни кўргандай бўлгандим... Азалдан дилозор одам, агар бирор жойда кўнглингизни огритган бўлсам, рози бўлинг, ўртоқ Шукуров... «Ўртоқ Шукуров» деган сўзни ўчириб, «ўғлим» деб ёз... рози бўлинг. ўғлим...

Сизга ҳурмат билан профессор Нормурод Шомуродов... «Профессор» сўзини ўчириб ташла! Нормурод Шомуродов.

Меҳнат фахрийси...

— Ёздингми, қизим?

— Бобожон! — Латофат қаламини дафтарга ташлаб, ўрнидан турди. У пирпираб учган лабларини тишлаб, домлага энгашди, бироқ домланинг суяқдор юзида норозилик аралаш бир илтижо акс этди:

— Ўтир, қизим. Гапимни айтиб олай. Ўтир. Ўтирдингми? Бошқа қоғоз ол!

Нормурод Шомуродовнинг шифтга тикилган кўзлари худди илҳоми келган бахшининг кўзларидай ёнар, қуруқшаб қолган лаблари бир нималарни пичирларди. Кўкимтир нурга чўмган жимжит хонада унинг оғир ҳансираши эшитилар, гўё биров билан гаплашаётгандай қоронги шифтга тикилиб шивирлашлари, бутун важоҳати алақандай ваҳимали туюларди.

— Қоғозни олдингми? Олган бўлсанг ёз!

«Жияним... йўқ, азиз жияним Отақўзига!

Дунёда бировга озор бериб, кетидан узр сўраб юрувчи одамдан ёмон кўрганим йўқ эди, аммо ҳаёт тақозоси билан хасталик голиблик қилаётган маврида ёр-дўстларим билан рози-ризоллашиш насиб этади-ми, йўқми, билолмай, ўзим ҳам шу ишни қилмоққа мажбурман.

Мен сендан розиман, тоабад розиман, жияним, Аянг иккимизга қилган яхшиликларинг, кексайган чоғимизда ёлғизлигимизни билдирмай руҳимизга мадад, белимизга қувват бўлганинг учун тоабад миннатдорман. Эскида, мендан қайтмаса худодан қайтгай, деган гап бўлгуси эди, мендан қайтмаслигига кўзим етиб турибди, бу яхшиликларнинг фарзандларингдан қайтгай, элдан қайтгай, жигарим.

Мен келиним Олиябидан розиман, абадулабад розиман. Келин бўлиб тушибдики, бир маротаба қовоғини уйганини кўрмадим. Бу дунёда яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам қайтгуси, бизга қилган яхшилиги минг чандон ортиқ бўлиб қайтгай...»

Домла тўсатдан юзи қаттиқ бужмайиб, бир дақиқа жим қолди, сўнг, овозидаги титроқ билан олишиб давом этди:

«Жияним Ҳайдаржон!

Мен сендан ҳам розиман. Дийдаси қаттиқ, ўжар тоғангдан қанча гина қилсанг ҳаққинг бор эди, гинанг бўлса ҳам уни ичинга ютиб, ёнимга келдинг, ёруғ дунё билан видолашиш онларида тепамда турдинг! Омон бўлгайсан, топишган маъшуқанг билан қўша қаригаёсан, саодатли бўлгайсан, болам...

Жияним Отақўзи!

Омонат кассада уч минг сўмча пулим бор. Бу пулнинг икки мингини мактабга бер, китоблар учун янги жавонлар олишсин, яхши жиҳозлар буюришсин... Қолган минг сўмини ёруг дунёдан кўз юмсам (ичора — ўлим ҳақ!) маросимимга яратгин. Оламадан ўтган кишига асъасаяу дабдабанинг ҳожати йўқ. Маросимни эл қатори ўтказгин...

Тошкентдаги ҳовли-жойим Ҳайдаржонга бўлсин. Уша ерда турсин, илмий ишини давом эттирсин, олама бўлсин. Қўлёмаларим — хоҳ ёзилиб битган бўлсин, хоҳ ёзилиб ниҳоясига етмаган бўлсин, унинг ихтиёрида бўлмай...

Қабримга сағана-пағана қўяман деб овора бўлманглар. Аянг иккимизга атаб икки туп сада ё шотут ўтказсаларинг бўлди, шунинг ўзи кифоядир...

Тугма қайсар одам, камина салкам саксон йиллик умримда кўпларни ранжитдим, ҳаёт экан, бирда билиб, бирда билмай кўпларга озор бердим. Ўлсам арзимни уларга етказгайсан, билмай қилган дилозорлигимни кечиргайлар... Мен ҳаммадан, ҳаммангдан розиман, ҳаммадан, ҳаммангдан розилик сўрайман...»

Домла Шомуродов ичига сув кетган одамдай томоғи қулқиллаб, сўзида тўхтади. Латофат ҳам қаламини отиб юборди-да, чолнинг кўксига йиқилди.

— Нега бундай қиласиз, бобожон. Сиз ҳали ўлмайсиз! Тўйимиз бўлади ҳали, тўйимиз!

Домла Шомуродов базўр қимирлаган ўнг қўлини аста кўтариб, қизнинг тўзгиган сочларини, пешонасини силади.

— Ҳа, тўйларинг бўлади. Мен шунчаки, ҳар эҳтимолга қарши ёздириб қўйдим-да, болам...

— Ўлмайсиз, бобожон! Ўлмайсиз!

Латофатнинг хиёл тўзгиган сочларидан қандайдир нозик гулларнинг нозик бўйи келар, термилиб боққан катта кўзларида ҳам чексиз меҳр, ҳам илтижо, ҳам киши қалбини эритиб юборадиган ёруг бир мунг порлаб турарди. Ногаҳон отанинг ёдига яна ўша аламли уй тушди: «Нега шундай пок, шундай меҳрибон қиз Жаббордан тугилмади? Нега? — деди домла армон билан, бироқ бу аччиқ алам шу дақиқанинг ўзидаёқ бошқа тўйгу билан алмашинди. — Жаббордан тугилмаса ҳам Жаббордан тугилгандан ортиқ меҳрибонлик қилаётгани йўқми? Ўзиям нимаси биландир Жабборга ўхшаб кетмайдими бу қиз?»

Ажабо, бир ҳафтадан бери юрагини кемириб ётган

армонларини шу қизга айтиб ёздириши билан гўё кўнглини зимистон қилиб турган қора дуд тўзгиб кетгандай бўлди-ю, бирдан енгил, нафас олди.

Домла Шомуродов мажолсиз қўлини аста кутариб, Лагофатнинг бошини силади.

— Болам, менинг Жаббор деган ўглим бор эди...

Латофат кўз ёшини қулт-қулт ютиб, бош ирғади.

— Биладан, бобожон, биладан, мард йигит, ажойиб инсон бўлган ўглингиз...

— Мен сени биринчи дафъа кўрганимда... нега ўглимдан тугилмади бу яхши қиз, деб тақдирдан нолиган эдим. Мана энди, ўз неварам, ўз қизимдан кўпроқ меҳрибонлик қилдинг... Набирам ўрнига набира бўлдинг. Нега йиглайсан? Йиглама, болам... Мен сенга улкан саодат тилайман... Ҳаммаси жойига тушади, ҳаммаси яхши бўлади... Бор, дамингни ол, қизалогим...

Латофатнинг ёш билан ювилган юзида яна ўша чексиз илтижо акс этди.

— Ҳайдар акамлар келсинлар, бобожон...

— Йўқ, йўқ, Ҳайдар ҳам дам олсин. Ҳеч нима бўлмайди. Мен яхшиман. Анча яхшиман. Чироқни ўчир, мен ҳам дам олай, оппогим.

Нормурод ота тепасида эгилиб турган қизга, кўкимтир шуълага чўмган хонага, жавонлардаги китобларга гўё видолашаётгандай термилиб қаради. Хаёлидан: «Наҳот, умрнинг интиҳоси шу бўлса? Наҳот, бор-йўқ кўрганим шу бўлса?» — деган фикр ўтди. Бироқ бу фикр бирдан енгил тортиб, ором тиланган юрагига мисоли бир тиг бўлиб санчилгани учун домла уни хаёлидан ҳайдади-да, кўзини юмди.

4

«Порлоқ йўл» колхозии билан шаҳар ўртаси ўттиз чақиримча келарди. Уруш йиллари, Отақузи аравакашлик қилиб, галла ташиб юрган чоғларида, қишлоқ билан шаҳар ўртаси салкам бир кунлик йўл ҳисобланарди. Ҳозир у янги «Волга»да бу масофани ярим соатга қолмай босиб ўтар, бироқ одатда шу фурсат ҳам унга кўп туюлар, «Учар» деган шофёрини қистаб, уни шоширгани-шоширган эди. Бугун у умрида биринчи марта шошмаяпти, биринчи марта Учарни «тез ҳайда» деб қистамаяпти. Қани энди бу ўқдай тўтри асфальт йўл болалик чоғларидаги тупроқ йўлга, қушдай учиб бораётган «Волга» ҳўкиз аравага айланса-ю,

аста имилаб шаҳарга кечаси кириб борса! Отақўзи аравакашлик қилган болалик пайтларидагидай ҳужизларни ўз ҳолига ташлаб қўйса-ю, аравадаги юкларга чалқанча ётиб, узоқ хаёлга толса! Булутсиз, бегубор осмонга тикилиб, салкам элик йиллик умрига бафуржа бир назар ташласа...

Соат ун икки. Туман фаолларининг йигилиши. Отақўзи жўрттага ярим соат қолганда йўлга чиқди. Илгари соясига салом бериб юрган одамларнинг ачирган нигоҳларини, рақибларининг кинояли табассумларини кўрмаслик, ёр-биродарларининг тасаллиларини эшитмаслик учун тўғри мажлис бошланганда кириб боришга аҳд қилди. Чунки сўнги кунлардаги текширишлар, терговлар, қонунсиз олинган ўғиту эҳтиёт қисмлардан бошлаб, колхоз «Газиги»ни бўлажак куёвига бериб, ҳалокатга йўл қўйганларигача бўйнига айб қилиб қўйилди. Отақўзи шунинг ўзиданоқ масала ҳал бўлганини тушунди.

Масаласи ҳал бўлмаганда илгари унинг олдида қўл қовуштириб турадиган, унча-мунча камчилик ва нуқсонларни кўриб-кўрмаганликка оладиган туман раҳбарияти вакиллари, милиция ва прокуратура ходимлари энди ҳамма нарсага эътибор бериб, қилдан қийиқ ахтаришиб ўтиришармиди? Энг ёмони — у билан, кимсан Отақўзи Умаров билан, бунақа писанда қилиб гаплашишга журъат этишармиди? Йўқ, илгари Отақўзи узи улар билан ўрнидан турмай, диванда ёнбошлаб ётиб гаплашарди!

Майли, бўлганича булар! Бу иш узининг ҳам жонига тегиб битган, Отақўзи узиям раисликдан кетаман деган гапни неча марта айтган. Лекин... киши мансабни қўлдан бермаслигини, ҳеч ким уни ўз ишидан оломаслигини билиб туриб, кетаман, деб гердайиши бир бошқа экан-ку, ундан сўраб ўтирмасдан олиб ташлашлари бир бошқа экан!

Биринчи ҳолда одам қанча гапирса ярашар экан! Раҳбарлар: «Йўқ-йўқ, сиз кетсангиз аҳволимиз нима кечади? Сиз бўлмасангиз осмон ағдарилиб ерга тушадди», деб ёлвориб турганда «кетаман» деб писанда қилишнинг йўриги бошқа экан-у, ўша раҳбарларнинг ўзлари хатоларингизни юзингизга солиб, хор қилиб, ўтирган курсингиздан ағдариб ташлашлари бир бошқа экан! Энг муҳими — йўл қўйган хатоларининг моҳиятини ҳам, ўзи ҳали нималарга қодир эканини ҳам Отақўзи мана энди, булар иш бўлиб, бўёғи синганидан кейин тушунди!

Қани энди уни ўз жойида қолдиришса! Хатоларини юзига солиб бўлса ҳам, қаттиқ жазолаб бўлса ҳам ўз ишида қолдиришса! Отақўзи бу хатоларига барҳам бериб, шундай меҳнат қилар, шундай улуг ишлар қилардики, бутун олам қойил қоларди!

Отақўзи ҳамма нарсага ақли ётар, ҳеч бир илинжи йўқлигини тушунар, шундай бўлса ҳам кўнглининг бир четида умидга ўхшаш бир нарса ҳамон милтираб турарди. Ахир, наҳот, қилган шунча хизматлари эвазига уни суяб қолишмаса!

Машина асфальт йўлни ямлаб-ютиб қушдай учиб борар, йўлнинг икки ёнида ҳадсиз пахта далалари, кўм-кўк боғлар, бедазорлар ястаниб ётар, бироқ Отақўзи ҳеч нарсани кўрмас, олам унинг кўзига қоронги кўринарди...

5

Домла Шомуродов беҳосдан уйғониб кетди-ю, гўё ҳар кунги уй эмас, бошқа, нотаниш жойда ётгандай, анчагача ҳушини йиғиб ололмади...

Кун чиққан, хона чарогон, дераза тоқчасидаги чойнак-пиёла, шифтдаги лампочка, шкафдаги идиш-товоқлар — ҳаммаси зар сочилгандай ялтилаб кетган, домланинг кўнгли ҳам офтобдай равшан эди. Гуе кимдир биров бир ҳафтадан бери кўкрагини босиб ётган оғир тошни олиб ташлаган-у, жисми ҳам, руҳи ҳам уқпардай енгиллашиб қолган!

Домла бунчалик бўлишига ишонгиси келмай, аввал қўл-оёқларини қимирлатиб кўрди, кейин тирсақларини диванга тираб, қақдини ростлаб ўтирди.

Во ажаб, сал боши айлангани демаса, унга ҳеч нима қилмади. У нима бўлганини ўзиям тушунолмас, фақат бир нарсани биларди, кечаси Отақўзига аталган васиятномани ёздириб бўлгандан кейин ўзини бирдан енгил сезди, енгил сезиб, қандайдир жуда осойишта, жуда тиниқ ухлади. Гўё бу васиятномаларда айтган гаплари бир ҳафтадан бери вужудини қарахт қилиб олган музни тамом эритиб юборди-ю, жисмига мадад, руҳига ажиб бир тиниқлик ато қилди...

Айтмоқчи, бу васиятномалар қани? Бировнинг кўзи тушмасин уларга!

Нормурод Шомуродов аста ўрнидан туриб, бир-бир босиб диван ёнидаги столга ўтди, ўтаркан, ўзидан яна ажабланиб қўйди: оёқларининг мажолсизлигию

жиб. — Унинг ҳам бошига етдик шекилли... Қурармиз, у кетиб бошқаси келганда олам гулистон бўлганини!..

— Кетиб бўпти жиянинг! Боя кўрдим, юрибди Мингбулоқда кўк «Волга»сини учириб! — Прохор шундай деб шартта бурилиб қаради, қаради-ю, турган жойида қотиб қолди.

Домла Шомуродов қалт-қалт титраб ўрнидан турмоқда, унинг дағал, ялоқ юзи, қўллари доқадай оқариб кетган эди.

— Нормурод! Мен шунчаки...

— Қани, кетдик! — деди домла ҳансираб.

— Менга қара, Нормурод! Худо ҳаққи, кечирим сўрайман...

— Кетдик деяпман сенга! — ўшқирди домла. — Ўз кўзим билан кўраман Мингбулоқдаги ишларни! Ўз кўзим билан кўриб, ўзим юзма-юз туриб гаплашаман жияним билан!..

Домла Шомуродов газаб ва алам устида бу ишга жазм этиб тўғри қилмаганини йўлга чиққанларидан кейин билди, бироқ орқага қайтишни истамади. Мотоцикл ҳар силкинганда аъзойи бадани бир зирқираб, кўз олди қоронгилашиб кетар, оёқ-қўллари бетиним қалтирар эди. Фақат Мингбулоққа яқинлашиб, юзига салқин шабада, димоғига гиёҳ ва арчаларнинг хушбўй атри гуп-гуп ургандагина... хиёл енгил тортиди...

Ё раб! Мингбулоқ, умрининг энг масъуд дамлари ўтган, яланг оёқ, яланг бош шудринг кечиб, дўппи-дўппи жийда териб юрган бахтиёр онларининг гувоҳи бўлган суюкли Мингбулоқ бундан бир ой аввал қандай бўлса шундай турар, гўё тиззадан келадиган бўлиқ пичанзорларга саратон офтоби тегмаган, кумушранг жийдалар, ёш келинчақлардай нозик арчалар гўё шу бугун, шу субҳидам ювиб қўйилгандай яшнаб кетганди.

Домла болалиқдан таниш бу кўркем манзарага қараб тўймас, ўрилган пичан ва беданинг сал тахир, хушбўй ҳидини туйиб-туйиб симирарқан, у энди хаста ҳолда Мингбулоққа келганига пушаймон қилмас, аксинча, ич-ичидан севинарди. Фақат юрак... юрак негадир бетоқат уради.

Улар Мингбулоқ жийдазорларига шўнгиб, чапга бурилишлари билан ям-яшил пичанзорни кесиб ўтган шағал йўлда қатор турган беш-олтита самосваллар, оғир «МАЗ»лар, тумшуқларини кўкка чўзган улкан

кранларга дуч келишди. Улар кесилган дарахтларни оргишяптими — буни тушуниб бўлмас, бироқ одамлар гала-говур кутариб ишлашмоқда, биринчи краннинг ёнида... ишчиларга кўрсатма бериб... шопмўйлов, барваста бир одам турарди. Бошига ёғи чиқиб кетган эски дўппи, устига кир-чир кўйлак кийиб олган, икки юзи нақш олмадай қил-қизил бу йўгон, шопмўйлов одам — Али мўйлов эди.

Домла уни таниши билан кўнглидан: «Пахтадан ҳайдалиб, Мингбулоқни қуритгани кепти-да бу азамат!» — деган фикр утди-ю, Прохорга, «тўхта», деб ишора қилди.

Мотоцикл худди краннинг ёнига бориб тўхтади. Ундан тушаётган икки чолни кўрган ишчилар ишларини қўйиб, чолларга қизиқсинишиб қарашди. Али мўйлов эса... нариги сафарги «хосиятсиз учрашув» ҳамон ёнида бўлса керак, домлани таниди-ю, оёғи куйган товукдай питирлаб қолди.

— Э-э... келсинлар, домлажон, келсинлар...

Ерга тушган домла қулаб кетмаслик учун мотоциклнинг рулини маҳкам чангаллаб:

— Отақузи қани? — деб сўради.

— Раис отамлар... у киши шаҳарга кетдилар ҳали...

— Сиз нима қилиб юрибсиз бу ерда?

— Мен... биз, — деди мўйлов, икки юзи бўялган улкан қўғирчоқнинг юзидай ялтираб, — ишляпмиз, домлажон.

— Ишляпсизми, ё? — домла қалт-қалт титраб, мўйловга қараб бир қадам юрди.

— Нормурод! Тўхта, Нормурод!.. — Прохор уни тўхтагиб қолишга уринди, бироқ домла қўлини унинг қўлидан тортиб олди-да, юрагига қўйилиб келган иссиқ бир тўлқиндан бўғилиб:

— Гумроҳ! — деб бақирди. — Қачон бу эл, бу юрт сендай гумроҳлардан қутулади? Қачон Тў... тўхтат бу... бу ёвуз ишингни! — Домла сўзини тугатолмай, нагоҳон кўз олдини қора туман босиб, ниманидир ушлаб қолмоқчи бўлгандай қўлларини кўтарди-ю, орқасидан етиб келган Прохорнинг қўлига қулади, қўларкан, Али мўйловнинг ингичка, чийилдоқ овози қулогига чалинди:

— Биз кўчяпмиз! Молхона Мингбулоқдан кўчяпти, домлажон, кўчяпти!..

Осмон артилган шишадай мусаффо эди. Бу осмонни тўсиб тепасида саросимада қолган Прохорнинг аянчли юзи кўринди.

— Нима булди! Нормурод? Аҳмоқ булмасам, нега опкеддим сени? Нега?..

«Юрак касалида бу зарба уч марта буларди шекилли? Учинчи йиқилишимми бу ё...».

Нормурод Шомуродов сўниб бораётган охирги кучларини йигиб ён-верига, Мингбулоқ жийдазорларига, тўп-тўп ўсган ям-яшил арчаларга, тепасида йиғлаб турган эски қадрдонининг юзига сўнг бор термулиб қаради-да, чуқур хўрсиниб, кўзини юмди...

6

Одатда тўлиқ йигилавермайдиган туман фаоллари бу сафар юз фоиз тўпланган эди. Отақўзи буни эшикдан кириши биланоқ илғаб олди-ю, индамасдан энг орқадаги жойга бориб ўтирди.

Отақўзи кирганда ҳали давом этаётган кулги, галаговур бирдан тиниб, хона сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди.

Шукуров ҳоргин қўзғалиб ўрнидан турди. У кўзлари ичига ботиб, юзи чўяндай қорайиб кетган Отақўзига қарашга юраги дов бермай:

— Ўртоқлар! — деди. Лекин шу пайт телефон жиринглади. Аброр Шукурович ижирганиб трубкини олди. У жаҳл билан: «Мажлис» буляпти!» — деб трубкини жойига қўймоқчи булди-ю, тўсатдан ранги ўчиб:

— Наҳотки? — деди. — Қачон?

Шукуровнинг овози шундай ваҳимали эшитилдики, ҳамманинг кўзи унга қадалди.

Аброр Шукурович трубкини жойига қўйиб, бир зум бошини хам қилиб турди, сўнг:

— Ўртоқлар! — деди секин. — Меҳнат фахрийси, «Порлоқ йўл» колхозини ташкил қилган жонкўярлардан бири, катта олим, профессор Нормурод Шомуродов... оламдан ўтибдилар. Бюро мажлиси бошқа кунга қолдирилади... Бир минут сукут сақлашларингизни сўрайман...

Отақўзи кимдир елкасини тутганини сезиб бошини кўтарди. Тепасида Ҳайдар турарди.

— Булди! Юринг, дада. Одамлар уйга фотиҳага боришади-ку!

Отақўзи қонталашиб, шишиб кетган кўзини ўглининг кўзидан узиб, ён-верига қаради. Қабристон, нафақат қабристон, бутун Қоровултепани тўлдирган издиҳом пастга қараб ёпирилган, ботаётган офтоб-

нинг қонли шуъласида, биров пиёда, биров машина, биров отга миниб қишлоқ томон оққан бу оломон қандайдир бетартиб қадимий лашкарни эслатарди.

— Майли, сен боравер, ўтлим, мен кейинроқ тушиб бораман...

— Қандоқ бўларкин, дада?

— Қандоқ-пандоғи йуқ! Гап тамом! — Отақўзининг хирилдоқ овози, бутун важоҳати шундай даҳшатли эдики, Ҳайдар лом-мим демай, катта йўлга қараб кетди.

Отақўзи бир Қоровултепа устидаги қонли шафаққа, бир олдидаги улкан қабрга қаради-ю, кўзини юмди, шу заҳоти қулоқлари остида Аброр Шукуровичнинг сал бўғиқ, ҳаяжонли овози янграгандай туюлди:

«Дунёда шундай одамлар бўладики, уларнинг ҳаёти, қилган ишлари, босиб ўтган йўллари биз учун абадулабад юксак бир намуна бўлиб қолади. Дунёга келиб, ёниб яшаб, ёниб ўтган улкан олим, меҳнат фахрийси отахонимиз Нормурод Шомуродов шундай улуг инсонлар жумласига киради».

Шукуровнинг овозини Прохор Поликарповнинг кўзёши аралаш нидоси босиб кетгандек бўлди:

«Мардикорлик машаққатларини бирга чекувдик, курашлардаям, мусибатдаям бирга эдик, ҳамдард, ҳамнафас эдик, у дунёга ҳам бирга кетсак бўлмасмиди, қадрдоним Нормурод? Умринг бино бўптики, инсофу адолат деб юрардинг, шу сафар қари Прохорни бўтадай бўзлатиб кетганинг адолатданми, азизим Нормурод?»

Ҳамма зарбаларга кўкрак тутиб ўрганган одам, ўлим навбати келганда ҳам бизни аяб, ажалга ўзингни қалқон қилдинг-ку, биродарим Нормурод! Тиригингда қадрингни билмовдик, ўлганингда қабринг тепасида бўзлаганимиз учун афв эт, меҳрибоним, олтмиш йиллик дўстлигимиз ҳурмати гуноҳкор оғайнингни кечир, жигарим!»

Прохор билан Ўрозқулнинг нолаи нидолари гўё миясидаги алақандай бир мурватини бураб юборгандай бўлди-ю, Отақўзининг эсига лоп этиб тоғасининг хати тушди.

Пешиндан бери ҳар эслаганда ларзага солаётган бу хат юрагини яна тилка-пора қилди... Тоғаси-ку, хатда бўлса ҳам ўз дарди дунёсини, алам-изтироблари, армонлари, меҳри, яхши тилақларини унга, жиянига айтиб кетди. Армонсиз кетди. У-чи? Отақўзи-чи? Юра-

гини кемираётган дарду ҳасратларини, бирда гинакудурат, бирда гурур сабаб, тоғасига қўрслик қилган бўлса ҳам уни дил-дилидан яхши кўрганини, ахир бир кун оёғига тиз чўкиб, кўнглидаги ҳамма орзу-армонларини тўкмоқчи бўлиб юрганини энди кимга айтади? Бу совуқ қабр, бу тоғу тошларгами?

Наҳот, бу гаплар унинг кўнглида тоабод армон бўлиб қолса? Наҳот, у энди умрбод афсус-надомат чекиб утса?

«Афсус-надомат эмиш! Ҳей, Отақўзи! Лоақал энди, бу улуг инсоннинг қабри тепасида, ўз виждонинг олдида мунофиқлик қилмагин. Илгарилари ўқитганинг етмагандек, умрининг энг сўнги дақиқаларигача бетга-чопарлик қилмадингми бу ҳалол ва хокисор одамга? Сохта обрў, юксак лавозим ва ўткинчи шон-шухратни деб, унинг яхши ниятларини рад этиб, яхши гапларини оёқости қилмадингми? Ҳатто пешонанг деворга бориб текканда ҳам, ҳатто шу бугун ҳам ҳаётнинг бу шафқатсиз сабоқларидан хулоса чиқариш ўрнига манманлик қилиб, ҳамон ўз обрў-эътиборинг учун олишайтганинг йўқми? Бас! Бўлди! Лоақал энди, бу муқаддас қабр тепасида мунофиқлик қилма, лоақал энди ҳаётнинг бу раҳмсиз ҳукми олдида ҳалолликни, диёнатни ўйла, Отақўзи!..»

Ҳа, одам боласидан фақат яхшилик қоларкан бу дунёда! Бошқа ҳамма нарса — шон-шухрат истаги, юксак лавозим йўлидаги курашлар, обрўпарастлик, манманлик — бунинг ҳаммаси ўткинчи ва ноҳалол бир нарса экан! — Отақўзи буни тушунди, кеч бўлса ҳам тушунди. Фақат... не чора, тоғасига буни ҳам айтолмади, бу гапларнинг ҳаммаси юрагида абадулабад сўнмас дард бўлиб қолди? Не чора?..»

Отақўзининг хаёлини машина моторининг гуриллаши бўлди. Ғуристон зимистон қоронгиликка чўмган, осмон юдузларга тўлиб кетган эди.

Машина эшиги шарақлаб очилиб, бирин-кетин икки одам тушди, сўнг ғуристон сукутини гурс-гурс оёқ товушлари бузди.

— Отақўзи ака!

«Шукуров!»

— Сизга нима бўлди, Отақўзи ака? Яхши эмас, туринг ўрнингиздан.

Отақўзи қўлларини ерга тираб ўрнидан турди.

«Кечиринг, тоғажон! Хом сут эмган жиянингизни кечиринг!»

У қоронгида қаппайиб турган улкан қабрга сўнги

бор термилиб қаради-да, бир-бир босиб, нарироқда кутиб турган Шукуров билан ўгли томон кетди.

Эндиликда боя уйлаган уйларини, инсофу адолат, диёнат, ҳалоллик ва яхшилик тўғрисидаги уйларини рўёбга чиқариши лозим эди. Бу мушкул, аммо рўёбга чиқариши шарт бўлган инсоний бир бурч эди, фақат ҳаёт эмас, Отақузининг ўз виждони ҳам шуни тақозо этарди.

1973—79

ХАЛҚ РОМАНИ

Атоқли адибимиз Одил Ёқубов мураккаб тарихий шароитда яшаб, ҳаёт зиддиятларига басма-бас ижод қилиб келган, қалбидаги адолатга ташналик туйғусини ва диёнатини йўқотмаган ўзбек зиёлисининг забардаст вакилларидадир. Ёзувчи босиб ўтган йўл аввали фуқаролар уруши, кейин иккинчи жаҳон урушининг оғир асоратли талотўплари билан кесишди. Шундан сўнг «шаклан миллий, мазмунан социалистик», аслида сохта концепсияга қурилган шўро даври маданий турмуши — конфликтсизлик назариясидан тортиб, мутасил мафкуравий назорат остига олинган тоталитар тузум шароитида ижод қилиб келди. Унинг қарийб қирқ йиллик ижодий фаолияти ана шундай муҳит шароитида кечди.

Одил Ёқубов мансуб бўлган авлодга хос романтика ва ҳақиқатгўйлик ўзбек адабиётини халқ дардининг минбарига айлантирдик, шўролар замонида юртдошларимиз уларнинг энг яхши асарларидан таскин топдилар, умидлари алангалиниб турди, шу боисдан ҳам китобхонликка берилдилар. Зеро, адолатли гапни ўша замонда эл ҳақиқатгўй ёзувчи-шоирлардан эшитди. Адабиёт диёнат учун курашда мисоли бир жабҳа бўлиб майдонга чиқди.

Адибнинг «Тилла узук», «Матлуба», «Қанот жуфт бўлади», «Муқаддас» каби қиссалари 60-йилларда севиб ўқилди, қизгин мунозараларга сабаб бўлди. Ёзувчи халқ турмушидан узилиб қолган юзаки оқ-воҳлар, чучмал ва сентиментал саҳналарга қурилган асарлар урчиб кетган бир пайтда ижтимоий ҳаётнинг эл ва юрт тақдирига, келажагига бевосита алоқадор долзарб муаммоларини тасвирлашга журъат этди, ўзбек китобхонини Ватаннинг эртанги куни, тараққиёти борасида бош қотиришга даъват этди. Адибнинг ушбу қиссалари бугунги ва эртанги куннинг талабчан китобхони учун ҳам кадрлидир.

60-70-йиллар шароити, муҳитини кўз олдимизга келтирганда бир жиҳатга тан бермоғимиз лозим бўлади: Одил Ёқубов ўз даври руҳи ва савиясида ижод қилди, бироқ ўша пайтда ёзувчи амал қилган бадиий-эстетик принциплар шўро даври ўзбек адабиётининг истеъдодли вакиллари илгор ва замонавий позицияда турганини кўрсатади. Ҳаётнинг мурак-

каблигини таъкидлаш, шахс эрки, мустақиллиги, маънавий баркамоллик юксак қадриятлар эканини эътироф этиш, муғеликни қоралаш тамойиллари ўша йиллар адабиётининг етакчи мавзулари эди.

Ўзбек насрининг 70-йилларда собиқ иттифоқда ва хорижий мамлакатларда довуқ таратишида машҳур адибимиз Одил Ёқубовнинг хизматлари катта. Унинг «Улугбек хазинаси» романи бир неча чет тилларга таржима қилиниб, турли мамлакатларда чоп этилди. «Диёнат», «Оқ қушлар — оппоқ қушлар», «Кўҳна дунё», «Адолат манзили» романлари муаллифнинг ижодий камолотини намойиш этиши билан бир қаторда, ўзбек адабиётининг обрӯ-эътиборини ҳам оширди. Бу асарларда ижтимоий ҳаёт муаммолари, турмуш машаққатлари узоқ ва яқин тарих сабоқлари билан уйғун келади, уларда келажак, тараққиёт учун муҳим умумлашмалар чиқарилган. Айни шу нуқтаи назарларга кўра ҳам Одил Ёқубовнинг «Диёнат» романи ёзувчи ижодигина эмас, балки ҳозирги замон ўзбек насрининг етук намуналаридандир.

• • •

Адабиёт — бедор руҳ изланишлари, интилишлари ва ижодий қудратининг қутлут меваси. Биз адабиёт воситасида қалбимиз ва онгу тафаккуримиз қаъридаги моҳияту синоатларни, бинобарин, ўзлигимизни англаймиз. Инсоннинг саодати ва бахтсизлиги, қудрати ва ожизлиги, меҳри ва қаҳри табиат, жамият ҳодисаларига уйғун тасвирлангани, айни пайтда инсон вужудидаги яширин «табиати»ни инкишоф этишга жиддий ҳаракат қилингани боис «Диёнат» романи 70—80-йиллар адабий ҳаётида кўп мулоҳазаларга, баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Дарвоқе, юқори малака ва маҳорат билан ёзилган асарлар қатори бу роман асосида кейинчалик кўп қисмли телефильм юзага келди. Анъанавий йўсинда, жонли, жозибали тилда ёзилгани ва воқеа-ҳодисалар оммага тушунарли тизимга қурилгани, содда, самимий талқинга асосланилгани боис «Диёнат» романи йиллар мобайнида халқнинг севиб уқийдиган «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Навойи», «Сароб», «Улугбек хазинаси» каби ўнлаб романлар қаторидан жой олди.

Ўзбек китобхони «Диёнат»нинг ушбу қайта нашрини ҳам қувониб қўлга олишига шубҳа йўқ. Ўша китоблар қатори бу роман ҳам эндиликда халқимизнинг маънавий мулкига айландики, шу маънода «Диёнат»ни ҳам халқ романи дейиш мумкин.

ХАЛҚ РОМАНИ

Атоқли адибимиз Одил Ёқубов мураккаб тарихий шароитда яшаб, ҳаёт зиддиятларига басма-бас ижод қилиб келган, қалбидаги адолатга ташналик туйғусини ва диёнатини йўқотмаган ўзбек зиёлисининг забардаст вакилларидадир. Ёзувчи босиб ўтган йўл аввали фуқаролар уруши, кейин иккинчи жаҳон урушининг оғир асоратли талотўплари билан кесишди. Шундан сўнг «шаклан миллий, мазмунан социалистик», аслида сохта концепсияга қурилган шўро даври маданий турмуши — конфликтсизлик назариясидан тортиб, муттасил мафкуравий назорат остига олинган тоталитар тузум шароитида ижод қилиб келди. Унинг қарийб қирқ йиллик ижодий фаолияти ана шундай муҳит шароитида кечди.

Одил Ёқубов мансуб булган авлодга хос романтика ва ҳақиқаттуйлик ўзбек адабиётини халқ дардининг минбарига айлантирдик, шўролар замонида юртдошларимиз уларнинг энг яхши асарларидан таскин топдилар, умидлари алангаланиб турди, шу боисдан ҳам китобхонликка берилдилар. Зеро, адолатли гапни ўша замонда эл ҳақиқаттуй ёзувчи-шоирлардан эшитди. Адабиёт диёнат учун курашда мисоли бир жабҳа бўлиб майдонга чиқди.

Адибнинг «Тилла узук», «Матлуба», «Қанот жуфт булади», «Муқаддас» каби қиссалари 60-йилларда севиб ўқилди, қизгин мунозараларга сабаб бўлди. Ёзувчи халқ турмушидан узилиб қолган юзаки оҳ-воҳлар, чучмал ва сентиментал саҳналарга қурилган асарлар урчиб кетган бир пайтда ижтимоий ҳаётнинг эл ва юрт тақдирига, келажагига бевосита алоқадор долзарб муаммоларини тасвирлашга журъат этди, ўзбек китобхонини Ватаннинг эртанги куни, тараққиёти борасида бош қотиришга даъват этди. Адибнинг ушбу қиссалари бутунги ва эртанги куннинг талабчан китобхони учун ҳам қадрлидир.

60 – 70-йиллар шароити, муҳитини кўз олдимишга келтирганда бир жиҳатга тан бермоғимиз лозим бўлади: Одил Ёқубов ўз даври руҳи ва савиясида ижод қилди, бироқ ўша пайтда ёзувчи амал қилган бадиий-эстетик принциплар шўро даври ўзбек адабиётининг истеъдодли вакиллари илгор ва замонавий позицияда турганини кўрсатади. Ҳаётнинг мурак-

каблигини таъқидлаш, шахс эрки, мустақиллиги, маънавий баркамоллик юксак қадриятлар эканини эътироф этиш, му-теликни қоралаш тамойиллари ўша йиллар адабиётининг етакчи мавзулари эди.

Ўзбек насрининг 70-йилларда собиқ иттифоқда ва хорижий мамлакатларда доврўқ таратишида машҳур адибимиз Одил Ёқубовнинг хизматлари катта. Унинг «Улўтбек хазинаси» романи бир неча чет тилларга таржима қилиниб, турли мамлакатларда чоп этилди. «Диёнат», «Оқ қўшлар — оппоқ қўшлар», «Кўҳна дунё», «Адолат манзили» романлари муаллифнинг ижодий камолотини намойиш этиши билан бир қаторда, ўзбек адабиётининг обрў-эътиборини ҳам оширди. Бу асарларда ижтимоий ҳаёт муаммолари, турмуш машаққатлари узоқ ва яқин тарих сабоқлари билан уйгун келади, уларда келажак, тараққиёт учун муҳим умумлашмалар чиқарилган. Айни шу нуқтаи назарларга кўра ҳам Одил Ёқубовнинг «Диёнат» романи ёзувчи ижодигина эмас, балки ҳозирги замон ўзбек насрининг етук намуналаридандир.

• • •

Адабиёт — бедор руҳ изланишлари, интилишлари ва ижодий қудратининг қутлўг меваси. Биз адабиёт воситасида қалбимиз ва онгу тафаккуримиз қаъридаги моҳияту синоатларни, бинобарин, ўзлигимизни англаймиз. Инсоннинг саодати ва бахтсизлиги, қудрати ва ожизлиги, меҳри ва қаҳри табиат, жамият ҳодисаларига уйгун тасвирлангани, айни пайтда инсон вужудидаги яширин «табиати»ни инкишоф этишга жиддий ҳаракат қилингани боис «Диёнат» романи 70—80-йиллар адабий ҳаётида кўп мулоҳазаларга, баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Дарвоқе, юқори малака ва маҳорат билан ёзилган асарлар қатори бу роман асосида кейинчалик кўп қисмли телефильм юзага келди. Анъанавий йўсинда, жонли, жозибали тилда ёзилгани ва воқеа-ҳодисалар оммага тушунарли тизимга қурилгани, содда, самимий талқинга асослангани боис «Диёнат» романи йиллар мобайнида халқнинг севиб ўқийдиган «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Навоий», «Сароб», «Улўтбек хазинаси» каби ўнлаб романлар қаторидан жой олди.

Ўзбек китобхони «Диёнат»нинг ушбу қайта нашрини ҳам кувониб қўлга олишига шубҳа йўқ, ўша китоблар қатори бу роман ҳам эндиликда халқимизнинг маънавий мулкига айландики, шу маънода «Диёнат»ни ҳам халқ романи дейиш мумкин.

«Диёнат» асари эълон қилинган пайтлар, яъни «тараққий этган социализм» шароитида адабий танқид романдаги етакчи тамойилни ўзида мужассам этган — фидойилиги «касрига» фожиадан боши чиқмаган Шахс қисмати талқинини хушламай эътироф этган эди. Тагин асардаги «характерларда оптимистик руҳ етарли даражада эмас»лигини уқтириб, адибни пессимистик ҳолатларни қайд қила беришда айблаган эди. Уша пайтда қаҳрамоннинг «қадрсизланишида бирор маъно йўқ», деб ёзган адабиётшунос, ажабмаски, бугунга келиб бир пайтлар ўзи қаттиқ ҳимоя қилгани — социалистик реализм принциплари Катта Адабиёт қошида бир уйдирма эканини. «Диёнат» романида муаллиф беихтиёр, ижодкорга хос интуиция билан тоталитар шўро тузумининг қабоҳатини, яъни бу ҳайбатсиз машинанинг охир-оқибат ўзини бино қилган, қурган, мустаҳкамлаган кишиларни эзиб, янчиб ташлаганини рўй-рост кўрсатганини англаб етган бўлса. Дарвоқе, асар қаҳрамони Нормурод Шомуродов қисмати бунинг ёрқин далилидир.

• • •

Улкан тарихий воқеалар инсон дунёқарашини тубдан ўзгартириб юборади. Муайян гоёларга берилган шахснинг ижтимоий фаолияти, турмуши талотўплар таъсирида ўзгача кеча бошлайди. «Диёнат» романининг қаҳрамони Нормурод Шомуродовни «тирик тарих» деса бўлади: мадрасалигида, яъни октябр тўнтаришидан кейин, «қишлоқда дўкондорлик қилган оталари сингач... бир кунда мулла мирқуруқ муллаваччага айланиб, мардикорликка кетганлар. Мардикорликдан большевик бўлиб қайтиб, қишлоқда қулоқларнинг додини берган... Москвага ўқишга кетиб... биринчи сув инженери бўлиб қайтганлар».

Асар воқеалари давомида Шомуродов кўп хотирлайди. Баъзан тамомила ўтмишга «ўтиб олиб», ҳар бир қадамини қайта мулоҳаза қилади. Шомуродов ҳаётга кўп нарса берди: эсини таниб, фуқаролар урушининг қонли жангоҳларида кезишидан тортиб, кўз юмаётиб ҳам замондошларини диёнатга даъват этиши... унинг умри мазмунини ташкил этади. «Урушда қон кечиб юрган» ўғли Жабборнинг севгилисини йўлдан урган, умрига зомин бўлган Жамол Бўрибоев фронтдан кўкси орден-медалларга тўлиб, эсон-омон қайтиб келди! «Бу одам келиб-келиб, домла Шомуродов ишлайдиган соҳага вазир муовини»ни бўлди. Суханбоз Миробидов эса... илмни манфаат йўлидаги бир восита деб биладиган бу одам

Шомуродовнинг куз унгида фан доктори — «воҳиди замон»га айланди!

Турмушдаги ноҳақликлар Шомуродовни бездириб қўяди, ўзи тўғри деб ишонган мақсадлари қаршиликка учраган саяин у чақишадиган, одамлардан нафратини яширмайдиган бўлиб қолади. Ўз принципларига содиқ қолиш ёхуд эътиқодини қурбон қилиш эвазига нопоклар билан келишиб яшаш — қаҳрамон характеридаги кучли эврилишларга сабаб бўлади. Сир эмас, коммунистик мафкуранинг гайриинсоний амалини англаб етмагани боис Шомуродов ҳаётдаги қилвирликларни нопок кимсаларнинг қилгиликлари тарзида идрок этади. Бироқ бу қаҳрамоннинг адолатга ташналиги ва диёнатда собитлиги ҳар қандай мафкурадан юқори турадиган умуминсоний қадриятлар сирасиданки, айни шу фазилати боис Нормурод Шомуродов ёзувчи ижодида, қолаверса, ўзбек прозасида яратилган энг таъсирчан, маърифат ва маънавият тарбиясида намуна бўлгули образдир.

• • •

Инсон табиати мураккаб. Кишида маълум бир ёшгача шаклланиб-етилган интеллектуал хусусиятлар у яшаган давр шароитининг маҳсули. Ҳаётда ситам кўриш, риёзат чекиш Шахс мақомига эришган инсон табиатида гайриодатий хислатларнигина юзага чиқарганда эди, юксак инсоний фазилатлар тўғрисида сузлаш ўринсиз бўларди.

Умр интиҳосида Нормурод ота бир қадар маъюс, руҳан тушқин кўринадди. Бироқ романда тасвирланган катта ҳаёт оқими залворли, суронли. Бу гулдуросли оқимнинг олд қаторида унинг жияни Отақўзи «миллионер раисларга хос виқор ва дабдаба билан» юради. «Виқор ва дабдаба» сифатлари Отақўзига адибнинг шунчаки кинояси эмас, балки бу қаҳрамоннинг характеридаги, ўзи учун ҳам, ўзгалар учун ҳам табиийлик касб этиб қолган хусусиятлар. Отақўзи хўжалик бошлиги сифатида муайян ютуқларга эришгач, жамоанинг раҳбаридан унинг якка хўжайинига айланиб қолган. Шўҳратпараст ва манманлиги оқибатида босар-тусарни билмай, тор оилавий манфаатлар йўлида диёнатни қурбон қиладди.

Собиқ шўролар замонида Отақўзига ухшаган ишнинг кўзини биладиган, ишчан, тадбиркор раҳбарларга ўз имкониятларини тўла намоеън этиш имконияти йўқ эди. Ўз жамоасини илғорлар сафига олиб чиқиш учун у туман, вилоят раҳбарларини четлаб ўтиб, вазирликдаги таниш-билишлари

билан иш битиради... Бу қаҳрамоннинг романда батафсил ҳикоя қилинган фаолияти, оиласи, турмуш-тарзида уша давр жамиятининг туб иллатларини, яъни ишлаб чиқаришдан тортиб маиший турмушгача бўлган жамики соҳаларда инсон эрки, мустақиллиги, хоҳиш-иродаси тоталитар тузум ҳукмронлиги остида чекланиб-чегараланиб келинганини кузатамиз. Отақузи ана шундай давр фарзанди бўлгани учун Шомуродовни тушунмайди, тушунишни истамайди. Ўгли Ҳайдарнинг илмий иши ёқланаётган бир пайтда тоғаси Нормурод Шомуродов гуё Миробидовга аччиқ қилиб, ўз жиянига тусиқ бўлаётгандай туюлади унга. Унинг адолатсиз таънаси кекса олимни қаттиқ ранжитади. Шу боис Шомуродов Отақузига қарата: «Нодон! — деди қандайдир аламли товущди. — Нодон!». Шомуродов Отақузи жияни бўлгани учун эмас, балки йирик хужалик раҳбари була туриб, қул учида қилинаётган ишларни, қузбўямачиликни куриб туриб, диёнатга оёқ қўяётганидан чексиз изтироб чекади.

Қийинчиликларга устамонлик билан чап бериб, умумий оқимга мослашиб «сузиш»нинг ҳадисини олган Миробидовлар учун эътиқодидан тоймаган Шомуродов «таёқдай тутри бўламан, деб ҳаётда жуда-жуда чақилиб» қолган, бироқ «ҳаёт сабоқларидан тузук бир хулоса чиқара олмаган» омадсиз одам. Бироқ Шомуродовни эслашнинг узийёқ Миробидовда ташвиш туғдиради, у домладан ҳадиксирайди. Мана шу ташвиш, ҳадик замирида ҳақгўй Нормурод ота диёнатининг қурадини ҳис этамиз.

• • •

Асарни ўқиб чиққан китобхон унда зўр маҳорат билан тасвирланган Шомуродов қисмати, ўлими фожиа эканини англайди. Фожиа сабаблари ҳаётийлигига шубҳаланмайди. Қалбимизда ўкинч ва алам туйғуларини галаёнга келтирган бу қаҳрамон характери таърифига кенгроқ тўхтаганимизнинг боиси бор. Зеро, Одил Ёқубов «Диёнат» романидаги Нормурод Шомуродов образида халқимиз табиатига хос — ҳар қандай шароитда ҳам диёнатини сотмаслик, қайсарлик йулини тутиб бўлса-да тутри деб ҳисоблаган ақидаларидан қайтмаслик, фожиалар, йўқотишлар олдида додираб қолмаслик, адолатни деб, ҳалол еб-ҳалол яшашдек азалий юксак фазилатларни жамлайди.

Яхшиликнинг қуроли — диёнат! Диёнатли шахс кураши, интилишлари бесамар кетмайди. Шомуродов, энг аввало, Отақузи характерида юз беражак узгаришларга туртки бер-

ди Отақузи «эндиликда инсофу адолат, диёнат, ҳалоллик ва эзгулик тутрисидаги уйларини рӯёбга чиқариши лозим»-лигига китобхон ишонади. Бу — мушкул, аммо рӯёбга чиқиши лозим бўлган инсоний бурчни «Отақузининг ўз виждони ҳам тақозо» этишига етарли асос бор.

Адибимиз Нормурод Шомуродов образига қисман намунавий сифатларни сингдиргани бу характернинг ҳаётийлигига халал бермаган. Қаҳрамон характеридаги ижтимоий моҳият, унинг реаллиги шундаки, собиқ тоталитар тузум шароитида ҳам халқимиз ўзининг юксак иймон-этиқодли, ҳақгуй, содиқ фарзандларига эга эди.

Нормурод Шомуродов қисмати олдида, унинг тақдири ус-тидан ўқилган «ҳаётнинг раҳмсиз ҳукм олдида ҳалолликни, диёнатни ўйлаш» эндиликда ҳам минглаб ватандошларимиз-нинг инсоний бурчидир.

Заҳматқаш, халқимизнинг меҳрини, ҳурмат-эътиборини қозонган атоқли адибимиз Одил Ёқубов Ватан Истиқлолини ўзининг машаққатли, айни пайтда сермаҳсул ва ибратли ижодий меҳнати билан қарши олди. Бу меҳнат самарасининг гузал намуналаридан бири «Диёнат» романидир.

Аҳмад Отабой

«XX АСР ЎЗБЕК РОМАНИ»

ОДИЛ ЁҚУБОВ

ДИЁНАТ

Роман

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 1998

Муҳаррирлар *Ҳ. Султонова, Б. Эшпўлатов*
Мусаввир *М. Самойлов*
Техникавий муҳаррир *Л. Хижова*
Мусаҳҳиҳ *Ю. Бизаатова*

Теришга берилди 22.04.98. Босишга рухсат этилди 03.06.98. Бичими 84x108 1/4. Балтика гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоги 18,48. Нашриёт ҳисоб табоги 18,93. Адади 10000. Буюртма № 2428. Баҳоси узаро келишув асосида.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**